

GÖRÖG ÉS LATÍN REMEKÍRÓK.

KIADJA A M. TUD. AKADÉMIAÉNAK CLASSICA-PHILOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

CAIUS SALLUSTIUS CRISPUS
ÖSSZES MUNKÁI.

A LATIN SZÖVEGET MEGÁLLAPÍTOTTA, MAGYARRA FORDÍTOTTA,
BEVEZETÉSSSEL, JEGYZETEKKEK ÉS TULAJDONNÉV-JEGYZÉKKEL

ELLÁTTA

Dr CSERÉP JÓZSEF.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1910.

Ára fűzve 8 korona.

MECAH 2
A LATAHIVATALA

GÖRÖG ÉS LATÍN REMEKÍRÓK.

Kiadja a M. Tud. Akadémiának classica-philologiai bizottsága.

ANAKREON.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Ponori Thewrewk Emil.**

Ára füzve 3 K 20 f. — Görögül és magyarul 4 K.

CATULLUS VERSEI.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Csengeri János.**

Ára füzve 2 K 60 f. — Latinul és magyarul 4 K.

CICERO A KÖTELESSÉGEKRŐL.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Csengeri János.**

Ára füzve 2 K.

CICERO A LEGFŐBB JÓRÓL ÉS ROSZRÓL.

Szövegét megállapította, ford., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Némethy G.**

Ára füzve 3 K. — Latinul és magyarul 5 K.

GAIUS RÓMAI JOGI INSTITUTIÓI

Magyarra fordította s jegyzetekkel kísérte **Dr. Bozóky Alajos.**

Ára füzve 4 K. — Latinul és magyarul 6 K.

THUKYDIDES.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Zsoldos Benő.**

I. kötet. I., II. és III. könyv --- 2 K 80 f. Görögül és magyarul 4 K 80 f.

II. kötet. IV. és V. könyv --- 1 K 60 f. Görögül és magyarul 2 K 80 f.

III. kötet. VI., VII. és VIII. könyv 2 K — f. Görögül és magyarul 4 K — f.

Mind a három kötet egy kötetbe füzve magyarul, iskolai kiadás 4 K 80 f.

PUBLIUS VERGILIUS MARO AENEISE.

Fordította és jegyzetekkel kísérte

Dr. Barna Ignác.

Bevezetéssel ellátta

Dr. Némethy Géza.

Ára füzve 4 K. — Latinul és magyarul 6 K.

PLATON THEAITETOSA.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Simon József Sándor.**

Ára füzve 1 K 20 f. — Görögül és magyarul 2 K 40 f.

GÖRÖG ÉS LATIN
REMEKÍRÓK.

KIADJA

A M. TUD. AKADÉMIÁNAK
CLASSICA-PHILOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

CAIUS SALLUSTIUS CRISPUS
ÖSSZES MUNKÁI.

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1910.

SALLUSTIUS. MÁRVÁNY (RÓMA).

CAIUS SALLUSTIUS CRISPUS

ÖSSZES MUNKÁI.

A LATIN SZÖVEGET MEGÁLLAPÍTOTTA, MAGYARRA FORDÍTOTTA,
BEVEZETÉSSSEL, JEGYZETEKKEK ÉS TULAJDONNÉV-JEGYZÉKKEL
ELLÁTTA

DE CSERÉP JÓZSEF.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1910.

A M. T. AKADEMIA
KÖNYVTÁRI HIVATALA

204323

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

Magyar Tudomány s Akadémia
Könyvtára 7356 /1957. sz.

ELŐSZÓ.

C. Sallustius Crispus egyike azon római íróknak, a kiknek élete és munkái leginkább ki vannak téve a tudós vizsgálódás szeszélyének. A róla nyilvánított ítéletek sokszor egészen ellenkezők. A *Catilina-összeesküvés* történetének sem czélját, sem megjelenése idejét illetőleg nincsen még megállapodott vélemény. A Cicero ellen irányuló *Invectiva* s a Caesarhoz intézett *két levél* Sallustiusi eredetét a XVII. század eleje óta többen kétségbe vonják s e nézeté lett már úgyszólván a diadal napjainkban, midőn a hagyomány tisztelete minden téren meg-ingott s midőn tudományos kérdésekben is szinte divattá vált a hagyomány rombolása s tetszés szerint hajlítható, csavarható, tarka-röpke hypothesisekkel való pótlása. Nincs megállapodott vélemény a *Jugurtha-háború* történetének keletkezése idejére, valamint Sallustius ránk egészben maradt két történeti műve bevezetésének czéljára vonatkozólag sem; a *Jugurtha-háború* bevezetésének rejtett vonatkozásait pedig, ha jól tudom, előttem senkinek sem sikerült megfelelő világításban tárni elő. Íróknak Ciceróhoz való viszonyát is különbözőképen szokták méltatni s szinte megrögződött már az a balfelfogás, hogy egész holtukig ellenséges viszonyban éltek egymással.

E valóság legfőbb okát abban látom, hogy a Sallustius életére és jellemére vonatkozó adatokat nem tudták időbeli vonatkozásuk szerint rendezve egységes, összehangzó, tiszta képpé állítani össze; rendezetlenségükben cél, tetszés és alkalom szerint válogattak belőlük s így támadtak ama különböző nézetek s homlokegyenest ellenkező ítéletek. Asconius Pedianus, a ki a Kr. u. első században élt (kb. 3—88.), megírta Sallustius életrajzát (*Vita Sallustii*), de ez elveszett. Régi írók értesítésein

kívül csakis a Cicerónak tulajdonított, de bizonyára nem tőle származó támadó-beszédben (*M. Tulli in Sallustium Invectiva*) találjuk összefüggő vázolását írónk életének, de némelyik adata homályosságánál vagy rövidségénél fogva nem igen rögzíthető, sőt alig is érthető; különben, mint afféle apokrif iratnak, szeretik az adatai valódiságát is általában kétségbevonni.

E szórványos és fogyatékos tudósítások, valamint általában a hagyomány igazolása szüntethette meg egyedül a vélemények ingadozását. Olyan alapot kellett tehát keresnem, a melyen a régi írók tudósításait rögzíteni, rendezni s igazolni lehessen. Az író sokszor nagyon is burkolt megjegyzéseivel, műveinek személyi és tárgyi vonatkozásaival kapcsolatban tehát tüzetes tanulmány tárgyává tettem az illető időszak politikai viszonyait s társadalmi intézményeit. Az első siker, melyet *Cicero egy vitás helyéhez* (S.-A.-Ujh. gymn. ért. 1890—91.) és *Egy momentum C. Sallustius Crispus életéből* (Erd. Múz. VIII, 1.) című czikkeimben közöltem s *Sallustius és a római történetírás* (Egy. Phil. K. XVI, 2. 3.) című dolgozatomban felhasználtam, kitartásra serkentett. A második sikert, melylyel *A Sallustius és a Cicero-féle Invectiva* (Erd. Múz. XII, 6.) című értekezésemben számoltam be, követte a harmadik és a többi, úgy hogy a *Caius Sallustius Crispus életviszonyaira és munkáira vonatkozó függő kérdések* cím alatt kiadott munkámban már jelentékeny gyűjteménynyel léphettem a nyilvánosság elé (Arad, 1896.), melyet két évvel később *Adalékok a Sallustius-kérdésekhez* című cikkemmel (Egyet. Phil. K. XXII, 5.) toldottam meg. Ezen eredmények megismerésének a külföldi szakférfiakra nézve is lehetővé tétele volt czélom, a *Quid sit tandem de Sallustii scriptis statuendum* cím alatt közzétett cikkemmel (Egyet. Phil. K. XXIII, 6—7.).

E kérdések tisztázása és ismertetése után fogtam az 1899. évben Sallustius-codexek tanulmányozásához. Átnéztem négy Monacensist, három Parisinust, három Harleianust, a c. Guelferbytanust, a gyulafehérvárit és a pozsonyit. Codex-tanulmányaimról írt czikkeim: *Codicem Sall. Albae-Iuliensem praecepit integrorum respondere*. (Egyet. Phil. K. XXVI, 6—7.).

Aliquot codices Sallustiani contenduntur. (Egyet. Phil. K. XXVII, 3). *De Posoniensi codice Sallustiano.* (Egyet. Phil. K. XXVIII, 5). A c. Guelf. e czikkeken még nem szerepel, mert ezek megjelenése után néztem át.*

Ily előtanulmányok után írtam meg e munkámat, mely a Magyar Tudományos Akadémia classica-philologiai bizottságának égisze alatt jelent meg a nyilvánosság előtt. A *Bevezetés* magában foglalja velejében mindazt, a mit írónkra és műveire vonatkozólag részint a hagyomány részint művei nyomán tudhatunk vagy megállapíthatunk. Forrásaimat gyakran idézem is, mert ezúttal, midőn egy, már szinte megrögződött balfelfogás ferde hajtásaival szállok síkra, igyekeznem kellett minél hitelesebb adatokra s minél erősebb bizonyítékokra támaszkodva állítanom oda Sallustius életének s munkáinak lehetőleg világos és határozott képét. A gondosan megállapított latin szöveget szakasról szakaszra párhuzamosan kíséri annak magyarmása, magyar fordítása. A hol az évszám mellett nincs kitéve Kr. u., ott mindenkor Kr. e. évek értendők. A könyv végére illesztett betűrendes tulajdonnévjegyzék tartalmazza az illető nevekkel kapcsolatos tárgyi magyarázatokat is; épen ezért a könyv végére csak kevés magyarázat maradt.

A latin szöveg orthographiájában csakis jelentéktelen, kivált az assimilatio körébe vágó egyeztetést engedtem meg magamnak; az írásmódbeli sajátosságokat lehetőleg változatlanul hagytam, ha a különböző művekben egyazon szók vagy szóalakok a különböző kézirati hagyományozáshoz képest eltérően jelentkeznek is; pld. *qui* és *quei*; *quis* és *quibus*; *cum*, *quum* és *quom*; *sicuti* és *sicutei*; *cuius* és *quouis*; hasonlók még: *haberei*, *formeidatur*, *qualeicumque* stb.

Sallustius nyelvének fontosabb orthographiai és alaki sajátosságai közül ide iktatom a következőket:

* A vaticanus codexekhez nyár idején, minthogy a könyvtár zárva volt, nem férközhettem. Nemzeti Muzeumunk egy XV. századbeli codexét nézegettem ugyan, de a fönt nevezettekkel összevetni s fölhasználni nem láttam alkalmasnak.

I. Orthographiai sajátosságok.

1. *I* helyett *e*: *intellego*, *neglego*.2. *U* v. *e* helyett *o* van *v* (*u*) után: *novos* (= *novus*), *avos* (*avus*), *propinquos* (= *propinquus*), *coquom* (*coquum*), *aequom*, *biduom*; *volt* (= *vult*), *voltus*, *volnus*, *volgus*; *voster*, *vorto*, *vorsat*, *advorsus*, *divorsus* stb.3. A gerundiumokban *s* gerundivumokban *e* helyett *u*: *cognoscundus*, *emundi* stb.4. *I* helyett *u*: *aestumo*, *decumus*, *lacrumans*, *lubet*, *lubido*, *finitumus*, *maruifectus*, *maritumus*, *vicesumus*; továbbá a superlativusokban: *maxumus*, *optumus*, *pessumus* stb.5. *O* helyett *u*: *adulescentia*, *adulescens*, *epistula*, *formidulosus*.6. *R* helyett *s* a következő szók végén: *colos* (= *color*), *honos* (= *honor*), *lepos*, *odos*.7. *E* helyett *i*: *benificium*, *benivolentia*, *malivulus*, *malivolentia*.

II. Alaki sajátosságok.

1. Az *i*-tőjelű fő- és melléknevek pluralis accusativusa es helyett *is* végzetű: *cunctas artis*, *advorsum hostis*, *omnis homines* (*decet*), *parentis vestros* stb. *Vis*=*vires* (Fr. III, 13).2. Az *-ius* és *-ium* végzetű *o*-tőjelű nevek singularis genitivusa *ii* helyett *i*-vel végződik: *consilii*, *imperii*, *ingenii*, *Marii*, *negotii*.3. Régies vagy népies alakok: *senatii* = *senatus*, *die* = *diei*, *fide* = *fidei*; *plebes* (és *plebs*); *volgom* (= *vulgus*), *intellegit* (= *intellexit*); *negligeris* (= *neglexeris*) stb.4. *Humus* hol him-, hol nőnemű. *Loci* (= *loca*) Iug. 18, 4; 78, 5.

A többi mondja el magáról a könyvem, melyet ezennel útjára bocsátok.*

Budapest, 1909. május 16.

Dr. Cserép József.

* Mulaszthatatlan kötelességemnek tartom itt köszönetet mondani dr. Gyomlay Gyula tanár úrnak, a cl. philologiai bizottság előadójának, az első levonat szíves átnézéseért s hasznos megjegyzése miatt.

BEVEZETÉS.

Caius Sallustius Crispus.

I. FEJEZET.

Sallustius életrajza.

Caius Sallustius Crispus a Kr. e. 86. évben október elsején született plebeius-családból Amiternum sabinus városban, melynek helyén ma, a *Terni-Solmona* vasútvonal mentén, *San Vitorino* falu van *Aquila degli Abruzzi* mellett.¹ Hieronymus ugyan Eusebius Kánonjának a fordításában a 87. év rovatába írja Sallustius születését, de amaz a másik adat, melyre két forrásunk is van,² valóbszínű s írónk közhivatalainak kezdete és időbeli rendje, a mint látni fogjuk, szintén a mellett szól.

A mennyire részint műveiből, részint a rávonatkozó adatokból következtethetjük, atyja kellő gondot fordított a kiképzetésére. De szilajságát megfékeznie nem sikerült. Az ifjúvá serdült pajkos gyermek, a kinek nagyobb öröme telt a fegyverben és lovaglásban, mint a tanulásban, úgy látszik, nem csekély gondot okozott atyjának, sőt halálát is siettetette azzal, hogy a házáat még annak életében áruba bocsátotta s általában úgy viselte magát, mintha már örökébe lépett volna minden apai vagyonnak. Fiatal korában egyáltalán nagyon szilaj életet élt. Alig, hogy elvégezte ifjúkori tanulmányait, valami Nigidianus-féle kortes-czéhbe állt be; e miatt kétszer került birói szék elé s egész maradék vagyona ráment, míg sikerült kieszközölnie fölmentését.³ Ezen adat a 64—58. évek közti időre vonatkozik, mert egy 64. évi tanács-határozat eltiltotta a kortes-czéheket (*sodalicia*) s csak az 58. évi Clodius-törvény engedte

meg újra. Későbbben meg egyszer T. Milo házi szenthelye ellen rabszolgának öltözve követett el erkölcsbe ütköző merészletet. De rajta vesztett. Milo ugyanis ott érvén megkorbácsolta s váltságdíjért bocsátotta szabadon.⁴ Milo a Kr. e. 55. évi nov. 19-én, vagy csak kevéssel későbbben, kelt össze Faustával s az 52. évi április közepe táján ment számkivetésbe Massiliába (Marseille), a honnan Rómába nem is tért többé vissza.⁵ E két időpont közt kellett tehát történnie az említett botránynak. Ez az eset, úgy látszik, nem maradt meg az érdekeltek közt, hanem kiszivárgott a közönség közé is, mert Horatius és Vergilius példálódzik vele.⁶

2. Sallustius már kora ifjúságától fogva a politikai pályára érzett magában kedvet. Testben gyengébb volt, mint lélekben; ezért, mikor a korral együtt esze is megért, alábbhagyott fiatalkori testedző gyakorlataival, a fegyverforgatással és lovaglással, s erősebbik felét, a szellemét fogta munkába. Sokat olvasott s elmélkedett. Legkedvesebb olvasmányai a történetírók lehettek, kivált M. Porcius Cato maior és Cornelius Sisenna. Maganyilvántotta tudnivágyása is főleg a történelmi eseményekre vonatkozhatik — beleértve a politikai bölcsélet gyakorlatiasabb kérdéseit is.⁷

Politikai pályafutását a quæstorsággal kezdte, még pedig valószínűleg a Kr. e. 55. évben. Ekkor volt 31 éves. A *Cornelius-törvény* a 37 éves korhoz kötötte ugyan a quæstorság elnyerését; de a kik kijelentették, hogy ædiliségre vagy néptribunusságra — esetleg mind a kettőre — is óhajtanak majd pályázni, azoknak megengedték a quæstorságra való pályázást már 30 éves korukban, úgy tehát, hogy hivatalos évük alatt már megvoltak 31 évesek. Prætorságra azonban nem juthattak előbb 40 éves koruknál, mintha tudniillik 37 éves korukban viselték volna a quæstorságot.⁸

Három évvel később, a Kr. e. 52. évben néptribunusi hivaltalt viselt s a Clodius meggyilkolása miatt perbe került Milo, valamint ügyének védője, Cicero ellen hevesen izgatott.⁹ Különösen a febr. 28-iki tanácsülésen igen heves összeszólalkozásra adott okot közte és Cicero közt Cn. Pompeius consul egyik

törvényjavaslata, a *de vi* (erőszakról), mely alá foglalta névszerint Clodius meggyilkolását, a tanácsház (curia) felgyújtását és Lepidus interrex házának ostromlását.¹⁰ Milo hívei, különösen M. Caelius Rufus néptribunus, valamint természetesen Milo védői, Cicero és Hortensius, is mindent elkövettek ama törvényjavaslat ellen. Hortensius azzal az indítvánnyal állt elő, hogy *rendkívüli bíróság* (quæstio extraordinaria) ítéljen a Milo-perben, még pedig a régi törvények alapján. *„Ezzel az eszes emberrel szemben nem az ész fegyverét vettük elő”* — mondja másnap T. Munatius Plancus néptribunus a nép előtt, midőn beszámolt az előtte való napi tanácsülés lefolyásáról. Az ész fegyvere helyett tehát fortélyhoz folyamodtak a Milo-ellenes néptribunusok; vagyis belementek ugyan Hortensius indítványának tárgyalásába, de annak két pontját Fufius által különválasztatták. Cselük sikerült. Az első pont, vagyis a *rendkívüli bíróság* megszavazása után ugyanis Munatius Plancus és Sallustius óvást (intercessio) emelt Hortensius indítványának ama második pontja ellen, mely a régi törvények alapján akarta elbíráltatni a Milo-ügyet. Így Cn. Pompeius javaslata törvényerőre emelkedett, még pedig a Milo-perben rendkívüli bírósággal.¹¹

Ezen az izgalmas tanácsülésen kelhetett ki Cicero hevesen Sallustius ellen s erre az ő — ránk nem maradt — támadására volt a felelet Sallustius ama beszéde, melyet ma legtöbben el akarnak tőle vitatni, és bár Quintilianus két helyen¹² is úgy említi, mint Sallustius művét, mindazáltal némely részük szónokiskolai beszédgyakorlatot lát benne, mások meg a Sallustius neve alá rejtezett M. Piso művének tartják.¹³ Már pedig mind személyi, mind tárgyi, mind időbeli vonatkozásai tökéletesen megfelelnek a helyzetnek. Leginkább azt emeli ki benne Sallustius, hogy Cicero jövevény létére oly fennen beszél, mintha őspolgára volna Rómának, s föl meri magát tolni a régi törvények védelmezőjéül, holott eddig semmibe sem vette azokat: a *Porcius-törvényt* consulsága alatt önkényüleg mellőzte, mikor Catilina elfogott főczinkosait kivégeztette, a *Plautius-törvényt* pedig, melyre most a Milo-pert akarja alapí-

tani, felesége tanácsára a tulajdon anyagi érdekei szempontjából alkalmazta.¹⁴

Sulla egy törvénye azt rendelte, hogy a senatus választás, illetőleg kiszemelés (*lectio*) helyett a hivatalról távozó mindenkor 20 quæstorral egészüljön ki. Ennélfogva Sallustius talán már az 54. évtől fogva rendes tagja volt a senatusnak. Az 50. év egyik censora, Appius Claudius Pulcher, rendkívül szigorú volt hivatalában; a senatorok közül sokat kitörölt, a többi közt Sallustiust is. A senatori lajstrom ily czélból való átvizsgálásakor tartozott a censor a tisztársával egyértelműleg állapítani meg a kitörlés okát s meghallgatni a vádlott mentségét. Ha nem sikerült tisztáznia magát, csak akkor törölhette ki nevét a lajstromból, odajegyezvén a kitörlés okát. Sallustius ellen az volt a kifogás, hogy szabadosnók után jár, a mire csak annyit felelt, hogy nem tisztos szabadnók után jár; ezzel tehát mintegy beismerte hibáját.¹⁵ Ez a vád különben csak ürügy volt; kitörlése tulajdonképen politikai okból történt. Appius ugyanis Pompeius-párti volt, ellenben Sallustius s a kitörlöttek legnagyobb része Cæsar-párti. A másik censor, L. Piso, apósa volt Cæsarnak s könnyen segíthetett volna Sallustiuson, ha ez menteni tudta volna magát.

A kiutasítás után eltávozott Rómából. Minthogy a censorok első teendője a senator-lajstrom ilyen átvizsgálása volt, a kirekesztés az 50. év elején történhetett. Ezen év folyamán Syriában mint *legátus pro quaestore* működik egy Sallustius, a ki — úgy látszik — ki igyekezett bujni a hivatalos számadás alól. Ez alighanem a mi Sallustiusunk. A Cicerónak tulajdonított *Invectiva in Sallustium* ugyanis két quæstorságáról tesz említést,¹⁶ még pedig a másodikról a senatusból való kirekesztésének elbeszélése után, midőn ennek mintegy folytatásaképp elmondja, hogy Cæsar révén ismét visszajutott a senatusba *per quaesturam*, mely hivatalát úgy viselte, hogy mindenből pénzt csinált, a mire vevő akadt; eljárásában mindent méltányosnak és jogosnak tekintett, a mi inye szerint való volt, s általában úgy viselte magát, mint a ki zsákmányul kapta hivatalát. Ez az ő második quæstorságáról szóló adat aligha mese.

Egy Sallustius nevű legatusa volt ugyanis Bibulusnak Syriában s mivel ilyen proconsuli legatusok rendesen csak senatorokból s volt quæstorokból lehettek, valószínű, hogy C. Sallustius Crispus volt az, a ki már 55-ben viselt quæstori hivatalt.

Cass. Dio (42, 52) szerint Sallustius a 47. évben Julius Cæsartól nyert prætorsága útján lett ugyan ismét senator, de az *Invectiva in Sallustium* szerzője egész világosan mondja, hogy Sallustius quæstorsága révén — *per quaesturam* — jutott vissza a senatusba, s élete vázolását is evvel kezdve folytatja tovább: *Peractā quaesturā . . .*¹⁷ Egy 51. évben hozott törvény értelmében a tartományi helytartóság julius 31-étől a következő évi julius 30-áig tartott; és épen az 51. év júliusa végétől az 50. évi julius végéig volt proconsula Cicero Ciliciának, Bibulus pedig Syriának. Sallustius az 50. év elején Rómában volt még; a senatusból való kirekesztése után eltűnt Rómából; de, hogy hová ment, az *Invectiva* nem mondja meg. Az 50. évi junius 27-én kap Cicero levelet Sallustiustól, Bibulus quæstorától, hogy küldjön nekik segítséget a zavargó Syriába.¹⁸ Nem sokkal később, julius 17-én, Tarsusban kézbesít neki Sallustius hivatalszolgája ismét két levelet,¹⁹ melyekre hamarosan válaszol Cicero. E válaszból kiérthető, hogy az a Sallustius Cæsar-párti volt és hogy mi érdekelte őt különösen. *Utódomról mitsem hallottam* — írja neki Cicero — *s nem is hiszem, hogy lesz . . . A te utódod nem siethet annyira, hogy találkozhatnál velem Ázsiában* (Cicero t. i. maga is alig várta, hogy haza indulhasson). *A mi a számadást illeti, nem volna baj, ha egyáltalán nem terjesztenél is be, a mire leveled szerint meg is nyerted Bibulus beleegyezését. De szerintem nem teheted ezt a Julius-törvénynél fogva, a melyet Bibulus bizonyos oknál fogva nem tart meg, neked azonban véleményem szerint ugyancsak meg kell tartanod* (t. i. mint Cæsar hívének) . . . *Irod, hogy ajánljalak Bibulusnak minél melegebben. Az akarat erre nem hiányzik bennem, de úgy gondolom, itt az alkalom, hogy veled számot vessek; mert Bibulus emberei közül csak te nem értesítél soha, mennyire elfordult tőlem Bibulus ok nélkül . . . Hogy te ezt quæstori tisztelnél fogva*

elhallgattad praetoródról, azt nem vettem rossz néven tőled, bár hallottam, miként bánik veled . . . Az ilyen emberek, ha kéri őket, még hitványabbak lesznek. De megteszem a kedvedért; írok számára levelet; ha megkapod, tégy vele tetszésed szerint. Kitészik ezekből, hogy Bibulus és Sallustius közt nem volt meg az a jó viszony, a minő szokott lenni a tartományi kormányzó és quæstora között, a kik a számadás tekintetéből nagyon egymásra voltak utalva. Mivel Bibulus, mint Cæsar halálos ellensége, nem akarta magát alávetni a Cæsar indítványára hozott Julius-törvénynek, könnyen belenyugodott volna, hogy Sallustius se adjon be számadást, bár neki meg, mint Cæsar hívének, épen illő kötelessége volt Cicero nézete szerint megtartania ama Julius-törvény rendelkezését.

Bibulus e Sallustius nevű proquæstorának *Canini* előnevét olvassuk a három főkéziratban. Mommsen szerint *C.* (= Caio) az tulajdonképen, a mint a többi kézirat adja.²⁰ Szóval, minden valószínűség szerint a mi Sallustiusunk volt az, a ki az 50. év elején távozván Rómából — úgy látszik — Syriába ment a sereghez valaki helyébe, a kit talán, ha meg nem halt vagy más okból nem hagyta üresen a tartományi quæstorságot, a nagyon megapadt senatus kiegészítése végett hívtak onnan haza. Így az ő proquæstorsága az 50. év elejétől az ugyanazon évi július végéig tartott.

Azontul, mikor már Pompeius a Kr. e. 49. évi márczius 17-én²¹ átkelt hadával Epirusba, Cæsarnak az volt a legfőbb gondja, hogy megakadályozza Pompeius hispániai és görögországi seregeinek egyesülését és az Adriai-tengert a maga és serege átkelése idejére biztosítsa. Ezért küldötte ki Corcyra (Nigra) szigetéhez.²² C. Antoniust, Illyricumhoz pedig egy kis hajóhaddal P. Dolabellát s egy-egy legióval L. Minucius Basilust meg C. Sallustius Crispust. De akkor már nagyon erős sereggel állottak ott a tengeren az ellenpárt vezérei, Octavius és Libo, a kiktől Dolabella teljes vereséget szenvedvén Antoniushoz menekült Coreyrára. Itt kerítette őket be az ellenség, s miután Basilus és Sallustius fölmentő kísérlete megghiúsult, éhinség következtében megadták magukat Octaviusnak. Ez a ku-

darcz a 49. év nyarán — a mi naptárunk szerint augusztusban, az akkori naptár szerint októberben — esett meg Cæsar embereivel, mikor Cæsar a hispániai ellenpárti sereg legyőzése után visszatérőben volt Massilia felé.²³ Ettől fogva majd két teljes évig semmi határozott adatunk sincs Sallustius felől.

Miután Cæsar a 49. évi december hó közepe táján elhagyta Rómát s a következő évi januárius 4-én átkelt Epirusba Pompeius üldözésére, pártfelei nagyon nyomasztó viszonyok közé jutottak Rómában. E zavaros közállapotok hatása alatt intézte hozzá Sallustius a 48. év elején azt a levelét, melyet a kéziratok másodiknak sorozva tartottak fenn, hogy előadja az orvoslásra vonatkozó javaslatait s fölhívja figyelmét a rendezés sür-gős voltára.²⁴ De Cæsarnak csakhamar rosszra fordult az ügye Dyrrhachiumnál.²⁵ A sok különböző, a naponkint, sőt nem ritkán egyazon órában változó hírek hatása alatt öröm és le-vertség, remény és félelem váltotta fel egymást hiveiben.²⁶ A kedvezőtlen hírek nem idéztek ugyan most elő bennük olyan ingadozást, mint az előbbi év nyarán az ilerdai rossz hírek,²⁷ mert tartottak részint consultársától, részint a városban levő seregétől és titkos kémjeitől; de azért valamint a Pompeius-hoz szítók másként beszéltek és cselekedtek maguk közt, mint nyiltan: úgy a Cæsar-pártiak sem érezték mind úgy, a hogy mutatták.²⁸ Helyzetük ugyanis már szinte elviselhetetlenné vált a birtok elértéktelenedése, a pénzhiány, a hitelezők zaklatása s adóssági pereikben az esküdtszékek részrehajló eljárása következtében. Itt gyors orvoslásra volt volna szükség. Ezt sür-gette is a levélben Sallustius. Mivel azonban Cæsar késett intézkedésével, hiveinek egy része a végső lépésre szánta el magát. M. Caelius Rufus prætor, egy eladósodott nemes, a ki eddig a legbuzgóbb hvei közé tartozott, de a kit bántott, hogy nem a szokásos sorshuzás, hanem Cæsar választása folytán Trebonius lett a városi prætor: tisztársa ellen járt el minden dolgában. Előbb támogatást ígért az adósoknak a hitelezők ellen, a bérlőknek pedig egyévi házbér elengedését. Pártja így nagyon felszaporodván tisztársát igyekezett eltenni láb alól; de mivel ez nem sikerült, kihirdette az összes adósságok és ház-

bérhátralékok törlését. Épen a pharsalusi ütközet előtt történt ez, mikor úgy látszott, a Pompeius-párt felé hajlik a szerencse. Cælius Rufust erre letette a senatus hivataláról, mire az most külön forradalomra szövetkezett Milóval, a ki azon való elkecsereedésében, hogy csak ő nem nyert kegyelmet Cæsartól, már előbb elhagyván számkivetése helyét, Massiliát, sok szegény vagy törvényüldözte embert gyűjtött maga köré Itáliában, azzal a szándékkal, hogy elfoglalja Capuát és forradalmat szít. Capua sikertelen ostroma után a Tifata-hegyen egyesült Cælius Rufussal, a kinek serege eladósodott emberekből, lucaniai pásztorrabszolgákból és politikai üldözöttekből állott. Ezt a gyűlevész-hadat akarta ez Milo megöletése után szaporítani rabszolgákkal s más népséggel Bruttiumban, de ott a Cæsarhoz szító őrsereg meggyilkolta s ezzel véget ért a forradalom.

Ilyen elegy-belegy népség közé vezet bennünket a Cicerónak tulajdonított *Invectiva* Sallustius élete vázolásában mind járt a második quæstorsága után.²⁹ Hogy Sallustius valamely politikai vétséggel magára vonta Cæsar haragját, kétségtelenné teszi ez a rávonatkozó pár sora Cicero Atticushoz intézett egyik levelének (10, 20): *„Etiam Sallustio ignovit (Cæsar) . . . Quod ipsum est suspectum, notionem eius differri . . . M. Gallius mancipia Sallustio reddidit.”*³⁰ A vétséget azonban nem ismerjük közelebbről. Az *Invectiva* főntebb jelzett része mintha a Cælius Rufus-féle forradalomhoz vezetne ugyan; de az sem lehetetlen, hogy a főntebb ismertetett illyricumi események alkalmával követett el mulasztást vagy pedig e kudarcz után elpártolt egyidőre Cæsartól. Ekkori társa, Minucius Basilus, is akkor pártolt át Pompeiushoz. Megjegyzendő különben, hogy egyik vétsége nem zárná ki a másikat. Az illyricumi elpártolás után még közelebb juthatott ahhoz a kétségbeesett elhatározáshoz, a mely Cælius Rufust külön forradalomba vitte. P. Dolabella is Pompeius-párti volt egész addig, míg el nem hagyta Rómát Pompeius. Ekkor Cæsarhoz pártolt, de azért a 47. évben ugyanolyan útra lépett, mint az előbbi évben Cælius Rufus.

A pharsalusi csata kimeneteléről hamar eljutott a hír Ró-

mába, de sokáig nem hitték. Cæsar nem tudatta hivatalosan, mert nem akart úgy tűnni föl, mintha örülne a polgártársai felett aratott diadalmak. Pompeius halála hírének is csak akkor hitték már el, mikor látták hazaküldött gyűrűjét. A Cælius-féle forradalom balkimenetele és Caesar pharsalusi diadala csakhamar észretérítette a megtántorodott Cæsar-pártiakat. Ekkor kelt minden valószínűség szerint az a beszéd vagy levél, melyet a Cæsarnak szóló két levél közül elsőnek sorozva tartott fenn a kézirat. Mindjárt a pharsalusi ütközet kimenetele hírére írhatta ezt Sallustius, mert semmi hivatkozás nincs benne Pompeius halálára. Sallustiusnak nem csekély oka lehetett bosszuállástól tartania; azért ajánlja Caesar figyelmébe — mikor épen a közügyek rendezése felől tanácskozott övéivel s egyesek bosszuállásra biztatták, — hogy a legyőzöttek polgártársai, nem pedig ellenségei, hogy kegyetlenséggel nem lehet uralmat biztosítani, hanem jóakarattal, kegyes eljárással. A megtérés és mentegetődzés hangja érezhető ki belőle. Elárulja e célját a szerző Cæsar nagyságának hízog elismerésével s hangoztatásával, különösen mindjárt az írat elején, midőn kiemeli, hogy Cæsar a tulajdon példájával czáfolta meg az általános felfogást, melyet ő maga is vallott,³¹ hogy t. i. minden a véletlen szerencsétől függ: hatalom, dicsőség, szóval a mi után csak szoktak vágyakozni az emberek.

A Cæsarnak szóló két irata valódiságát a Kr. u. XVII. században kezdték kétségbe vonni.³² Fő oka lehetett ennek, hogy fordított rendben maradtak ránk az egyetlen kéziratban. Valószínű, hogy iskolai czélból tették előbbre a későbben kelt rövidebbet, második helyre pedig, mint körülbelül ugyanazon javaslatok bővebb kifejtését, a hosszabbikat. Mert ilyen czélú gyűjteménynek tekinthető a codex Vat. 3864.³³ Az I. számút *beszédnek* tekintik némelyek, bár a kézirat a levelek közé sorolva tartotta fenn, nem a beszédek közé. Csakugyan nem is lehetetlen, hogy eredetileg beszédnek készült. A pharsalusi diadala után ugyanis várták haza Cæsart Rómába. Ekkorra készülhetett az, mint beszéd. Mivel azonban még sokáig maradt távol Cæsar, meglehet, hogy levél gyanánt küldte el neki

Sallustius. Ennek ugyanis nem mond ellen *dicere* és *disserere*, mert előfordul a másik iratban is, pedig annak levélvolta kétségbe nem vonható. Mind a kettőben *imperator*-nak címezi Cæsart. Mintegy elismeri ezzel, hogy *imperiuma* van, a mely lejárt ugyan a 48. év márcziusával, de Caesar le nem tette. Megillette tehát ez őt, mint fővezért, megillette továbbá a II. számú levélben a galliai, az I. számú levélben pedig a pharsalusi nagy diadalért.³⁴ Pénzein is *imperator quartus, quintus, sextus* olvasható. A pharsalusi diadala után nyert kitüntetéseit, így a dictaturát is, csak Egyiptomban vette már át.³⁵

A pharsalusi csata után általánosan azt hitték, hogy Cæsar visszatér Rómába. Ide igyekeztek tehát a kegyelmet remélő Pompeius-párti tanácsosok, közöttük Cicero is. Mikor azonban hasztalan várták Cæsart, sőt ellenkezőleg hallották, hogy mily veszedelmes háborúba keveredett, újra zavargás tört ki. P. Dolabella néptribunus lépett most ugyanarra az útra, melyre az előbbi év elején Cælius Rufus adott példát. M. Antonius magister equitum ingatagsága miatt igen veszedelmessé kezdett már válni a zavargás, főkép mivel az a hír szárnyalt Caesar-ról, hogy odaveszett Egyiptomban. Egyidőre lecsendesült ugyan, mikor hallották, hogy az egyiptomi háborút bevégezte s jön haza. De a Pharnaces ellen való hadjárata hírére újra kitört s meg sem szűnt, míg Cæsar a 47. év szeptembere elején váratlanul Rómában nem termett.³⁶ A kegyelmet nagyon bőkezűen osztogatta. P. Dolabellának nemcsak megbocsátott, de kitüntetések is adott. „*Etiam Sallustio ignovit*” — írja Cicero a csodálkozás és megütközés hangján Atticusnak ez év augusztusában, mikor Cæsar épen visszatérőben volt Keletről. Visszaadatta neki a lefoglalt javait is M. Galliussal, a kit a végből küldött előre, hogy a pharsalusi csata óta Campaniában várakozó veteranus legiókat Siciliába vezesse. Ide szándékozott Cæsar is menni Patræból egyenesen; de a városi zavargások miatt kénytelen volt tervét megváltoztatva Rómába térni be előbb, hogy ott rendet csináljon.³⁷

Az ellenszegülő veteranusok megnyugtására Rómából küldötte már ki Campaniába Sallustiust, a kit a senatustól akkor

nyert felhatalmazása értelmében jelölt ki s választatott meg praetorrá. De ez majdnem életével fizette meg követségét; futva menekült Róma felé a felbőszült veteranusok előtt, a kik személyesen kívántak értekezni Cæsarral. Hogy ez mily kurtán s könnyen bánt el velük, ismeretes.³⁸

A városi zavargások s a lázongó katonák lecsillapodása után Cæsar a 47. év vége felé átkelt Afrikába. Magával vitte oda Sallustiust is, a ki praetori minőségében ügyes és hasznavehető tisztnek bizonyult;³⁹ a hadjárat befejezése után pedig proconsuli minőségben az új *Africa-provincia*, Numidia, kormányzójául hagyta ott három veteranus legióval.⁴⁰ Két évig tartó kormányzósága alatt nagy vagyont harácsolt össze Sallustius. Vádat is emeltek ellene a tartomány lakosai vesztegetés és zsarolás miatt; de Cæsar pártfogásával sikerült kibujnia a bírói vizsgálat alól.⁴¹

Gazdagsága most már kényelmes életet biztosított neki. Teljesen visszavonult a hivatalos élettől és irodalmi munkálkodásban keresett szórakozást, de a mellett semmi költséget sem kimélt attól, a miben kedve telt s a mi szórakozására szolgálhatott. Nagy darab területet vett a Quirinalison az *Alta Semita* nevű városrészben, a mely tiszta levegőjével s a városra nyíló szép kilátással a legkellemesebb üdülő- és sétahelye volt Rómának. E nagy területen, melynek hire *‘Horti Sallustiani’* néven maradt fenn,⁴² volt a lakóháza más épületekkel. A vizet nagy költségen épített vízvezetékeken és csöveken vezettette kertjébe s a fürdőbe. Ott volt Venus Erycina (v. Sallustius) temploma és circusa. A 181-ben emelt oválalakú Venus-templom körül korinthosi oszlop-csarnok huzódott; négy oldalra szolgáló négy ajtajához, melyektől kétoldalt két—két finom alabastrom-oszlop emelkedett, lépcsők vezettek föl, a falak burkolata görög márvány volt, a padozat mozaik. Belsejében állt Venus és Cupido szobra; ma a *Belvederen* láthatók e felirattal:

Veneri Felici Sacrum
Sallustia Helpidus DD.

Bár nem Sallustius építtette e templomot, mégis valószínű, hogy díszét növelte. Az ásatás közben előkerült templom csarnok-oszlopait Montepulciano biboros, a ki megvásárolta, a *San Pietro in Montorio* kápolnában használta fel. Az alabastrom-oszlopokból csak egy van még meg egészben, a vatikáni könyvtár közepén. A többiek darabjaiból ugyanaz a biboros asztalkákat csináltatott s a portugál királynak küldte ajándékba, de a hajóval együtt odavesztek. A circus nyomait nem régen még lehetett látni a Quirinalis és Pincius közti völgyben. Sőt piac is volt azon a területen, ott, a hol ma a S. Susanna-kápolna áll. Szintén a kertben emelt egy Remény-oltárt is bizonyos Pacurus, ugyanaz, a ki a Venus-templom padozatát készítette. Pazar értékű szobrok, festmények, vázák s butorok voltak ott a két Sallustius és a császárok korában, a kik közül nem egy nagyon szeretett ott lakni (Vespasianus, Nerva, Aurelianus). Ezek közül való a *Villa Borghese*, alvó *hermaphrodita*-ja, a *Villa Medici* híres *Faunus*-a, a *Museo Capitolini* híres *hal-dokló gallus*-a, némelyek szerint a gr. Pembroke-féle gyűjtemény *Niobe-csoportja* stb. és három falfestmény, jelenleg a Barberini-palotában.

Valószínűleg visszavonulása után vette nőül Sallustius Terentiát, a kitől 46-ban vált el Cicero.⁴³ Megvette Cæsar tiburi villáját is.⁴⁴ Hogy mily nagy lábon élt ezentul, fogalmat szerezhetünk róla abból, hogy valami, tékozlásáról híres Nomentanusnak Dama nevű szakácsáért kb. 55,000 korona bért fizetett.⁴⁵ Fogadott fia, Sallustia nevű nőtestvérének unokája, a ki örökbe-fogadó atyja nevét vette föl, szinte a pazarlásig kedvelte a fényt és pompát.⁴⁶ Peignôt számítása szerint mintegy 60 millió frank vagyont hagyott hátra Sallustius.⁴⁷

Már fiatal korában szeretett irogatni. De ettől a kedves foglalkozásától hosszú ideig elvonta őt a küzdelmes közélet, mióta *'nagyraugrása'* a hivatalos pályára csábította. Ő a *nagyraugrást* (ambitio) nyilvánítja ez elhatározása rugójának; de öröklött vagyona eltékozlása után bizonyára az életszükség volt mindennél főbb indítéka arra, hogy a közélet terén kereszen boldogulást. A tartományi kormányzáság elnyerésével el-

érte célját. Meggazdagodott. Most már visszatérhetett egykori kedves foglalkozásához, az irodalmi munkálkodáshoz. Ennek különböző ágai közül a történetírára adta magát. Ismerte ugyan e faladata nehézségeit, de végre is kedve volt hozzá s ily irányú tevékenysége hasznos voltát nem vonhatták kétségbe.⁴⁸

Mikor a történetírába fogott, Ateius Prætextatus ellátta őt tetszésszerű felhasználás céljából az egész római történelem vázlatával, azonkívül régi szókat s képes szólamokat gyűjtögetett számára. Ez a görög származású jogtudós, philologus és rhetor már előbb szoros barátságban volt vele; valószínűleg a retorikában is ő volt a mestere.⁴⁹ A korábbi római történetírók közül idősebb kortársán, Sisennán, kívül — úgy látszik — különösen idősb Catót kedvelte régies, erővel teljes, lapidaris stilusáért.⁵⁰ A görög történetírók közül pedig első sorban Thukydides volt a mestere, a kitől nemcsak gondolatokat kölcsönzött, hanem tőle leste el a történeti előadás formáit is.

Ezekén kívül tüzetesebben olvassatta Xenophon *Kyropaidéiá*-ját s valószínűleg *Memorabiliá*-it, továbbá Platon *Politeiá*-ját és Aristoteles *Politiká*-ját, a mint a következő egybeállítás mutatja:

Plat. Pol. VIII, 3	Sall. Jug. 2, 3. Ep. I, 5, 2.
VIII, 8—10	Cat. 10, 3; 11, 1. 3; 12, 2—4; 13, 2—5; 14, 7; 20, 8; 33, 1; 37, 3. 7; 39, 1—2. Jug. 41, 7—8; 42, 4. Ep. I, 5, 3—5. 7; 6, 1; 7, 2. Ep. II, 7, 3; 8, 4. 8; 8, 5—7; 10, 9. Or. Lep. 13. Ep. Maeri 6.
VIII, 13	Ep. I, 8, 2; 7, 5. II, 7, 6; 8, 7; 10, 9. Cat. 2, 7—8. Jug. 1, 3—5; 2, 1—4.
VIII, 15. 16. 18.	Ep. II, 4, 2; 5, 1. 5—7; 6, 1. V. ö. a ty-
19 (564—6—7—9)	rannisból vont következtetést az ep. I, 3, 2—3-mal.

Arist. Polit.	I, 1, 5	Cat. 1, 1; 2, 8. Jug. 1, 4. Ep. I, 4, 4.
	I, 2, 8	Ep. I, 1, 5—6.
	I, 2, 10—11	Cat. 1, 2; 2, 3. Jug. 1, 3; 2, 1—3 stb.
	III, 10, 8	Cat. 12, 1; 38, 3.
	VI, 1, 11	Ep. II, 7, 10. 11.
	VI, 2, 9	Ep. II, 5, 7—8.
	VI, 3, 1	Ep. II, 4, 4. V. ö. Ep. I, 3, 1. 10.
	VI, 3, 4	Ep. I, 8, 6.
	VII, 2, 2	Cat. 1, 1; 2, 7. 9; 4, 1. Jug. 2, 4.

A polit. VI, 1, 6-ot épen fordított értelemben használja fel az Ep. II, 7, 10-ben. V. ö. Thuk. III, 82.

Thuk.	II, 35	Cat. 3, 2.
	II, 40, 3	Jug. 7, 5.
	II, 43	Ep. II, 10, 4—5. Jug. 86, 3. Cat. 21, 2; 37, 3.
	II, 45	Ep. II, 13, 7.
	II, 64	Jug. 2, 3. Ep. I, 5, 2 (Plat. Pol. 8, 3).
	III, 37, 40	Or. Phil. 3.
	III, 39	Cat. 10, 1; 36, 4.
	III, 82, 4	Cat. 38, 3—4. Hist. fr. I, 11.
	III, 82, 8	Cat. 52, 11. Hist. fr. II, 29 (V. ö. még Serv. ad Verg. Aen. 8, 725).
	VII, 71	Jug. 60, 4.

Demosth. Ol.	3, 1	Cat. 52, 2.
	3, 15	Jug. 85, 12.
	1, 14	Or. Macri 14.
Chers. eleje		Cat. 51, 1.
Xen. Kyrup.	III, 3, 45	Jug. 107, 1. Cat. 58, 16, 17.
	III, 3, 50	Jug. 86, 1.
	V, 5, 41	Jug. 31, 28.
	VIII, 7, 13—14	Jug. 10, 3.

Memor. III, 11, 11 Jug. 10, 4.

Aisch. Sept. c. Theb. 592. v. Cat. 54, 6 esse quam videri bonus malebat.

Sallustius halálára vonatkozólag két adatunk van. Az egyiket a *Chronicon Paschale* szolgáltatja. E szerint 39-ben Censorinus és Sabinus consulsága évében halt meg május 13-án.

Hieronymus az 1981 = Kr. e. 36. év után ezt írja: *Sallustius diem obiit quadriennio ante Actiacum bellum*. A mint fentebb említettem, születése évének a 86. év a valóbbszínű. E mellett szól az a körülmény, hogy a quæstorságot 55-ben viselte, vagyis 31 éves korában. Az egyes hivatalok közt rendszerint legalább 3 évi távolság volt s a quæstorság után csakugyan 3 évvel viseli a néptribunusi hivatalt. Valamint ott, úgy alkalmasint itt is kevesebbre veendő a Hieronymus adata egygyel; vagyis a 36. év helyett a 35. évre teendő Sallustius halála. Megerősíti ezt két adat; ú. m. 1. az actiumi csata éve előtti quadrienniumnak a 35. év a kezdő éve; 2. Neumann historico-critikai alapon arra a következtetésre jutott, hogy Sallustius közvetlenül a 34. előtti években írta a *Historiae* öt könyvét s a harmadik könyv Licinius Macer beszédével a 36. évben kelt.⁵¹

II. FEJEZET.

Művei.

A közélet teréről való visszavonulása után jelentek meg történeti művei, ú. m.:

1. *Bellum Jugurthinum*, 1 könyvben,
2. *Bellum Catilinae*, 1 könyvben,
3. *Historiae*, 5 könyvben.

A Jugurtha-háború története megírásának eszméje — úgy látszik — numidiai kormányzósága alatt fogamzott meg benne s már ott gyűjtögette is hozzá az anyagot. Lefordíttatta ott magának a Hiempsal király tulajdonából való pún könyveket.⁵² Ezenkívül bizonyára ismerte és olvasta M. Aemilius Scaurus és P. Rutilius Rufus önéletrajzát, kivált pedig L. Cornelius Sulla *„Rerum gestarum libri“* című művét.

E mű tárgya a rómaiak tartós, kemény és sokáig kétes kiemenetelű háborúja a numidák eszes, ravasz és vakmerő királya, Jugurtha ellen a Kr. e. 111—105. években. Veszedelemes volt e háború Rómára nézve, mert Jugurtha nemcsak észszel és fegyverrel dolgozott, hanem pénzzel és ravaszsággal is — még

pedig sokáig sikeresen. A fővezérséggel felruházott nemesek megvesztegethetőknék bizonyultak; a római tanácsban is sok pártfogót szerzett Jugurtha pénzzel s ajándékkal. Így a győzelem ide-oda hajlott és sokáig elnyult a háború. A nemesség romlottsága már-már a végromlás szélére viszi Rómát, midőn végre kinyílt a közpolgárság szeme, összefogva perbe fogatta az áruló nemeseket (Mamilius-törvény, 112) s végre Mariust küldte ki fővezérnek a numidák ellen. A gőgös, hatalmaskodó, kapzsi nemesség bukása s a józan gondolkodású, hazafias közpolgárság diadalmaskodása az elbeszélte események legnevezetesebb és legfontosabb ténye; ezt emeli ki Sallustius mintegy az egész mű vezéreszméjeként és nyomós okokat halmozva föl az események változatos, élénk és hatásos rajzában ennek szükségyszerű elkövetkezését szinte drámai erővel igazolja. Az arányos, de nem sajátos bevezetés (1—4. f.) után rátér az író az események elbeszélésére s csak kicsinyég szakítja ezt meg itt-ott, ú. m. 17—19. f. Afrika hely- és néprajzi ismertetésével, 41. és 42. f. az akkori pártviszonyok rajzával s 79. f. a Philænus-testvérek hazafias önfeláldozásának elmondásával. Az elbeszélés menetét, miként Thukydides, közbeszótt beszédekkel élénkíti, melyek részint az események háttérét és jelentőségét emelik ki, mint Micipsa beszéde fiaihoz (10. f.) s Adherbalé a római senatusban (14. f.); részint a viszonyok és személyek jellemzésére szolgálnak, mint Memmius (31. f.) és Marius (85. f.) beszéde a néphez.

A könyv bizonyosan nem jelent meg előbb a 43. év végénél. A bevezetésben, melyet a már kész mű elé írt Sallustius, bár leplezett, de kiérezhető keserőséggel hozakodik elő kora visszás viszonyaival, mikor nem érdemes emberek nyernek hivatalt s a kik elnyerik, azok sem örvendenek azzal nagyobb biztosságnak és becsülésnek. A hivatalos hatalom erőszakos gyakorlásával lehet ugyan talán — úgy mond — egyben-másban sikert mutatni föl, de általános felfordultság árán; már pedig merő ostobaság törnie magát az embernek, ha csak gyűlölséget ér el vele. Legtanácsosabb tehát félrevonulni, hacsak nem akarja az ember teljesen alárendelni magát néhány em-

ber zsarnoki kényének (*paucorum potentiae*), a mi különben is tisztességtelen s a közszabadságra veszedelmes magatartás.⁵³ Nem tetszik neki az akkori senátus elegy-belegy népsége; de különösen elítéli az újnemeseket, a kik szakítva hagyományaikkal, alattomos és erőszakos úton-módon törtetnek katonai és polgári méltóságokra.⁵⁴ E megrovás leginkább azokra illik, a kik a *Pedius-törvény* végrehajtásában Octavianus, majd későbbben a proscriptiók alkalmával a triumvirek kezére játszottak, hogy más érdemek híján legalább így juthassanak méltóságra.⁵⁵ Ugyanaz a keserűség tör itt ki Sallustiusból, a minő kinozta Cicero lelkét, mikor proscribálása után való nap a triumvirek mellé szegődve kellett látnia az ő Atticusát. *„Pazarolja rájuk”* — mondja Boissier — *„szelleme minden varázsát, jolytonosan látogatja őket, részt vesz minden ünneplésükön. Bármennyire szokva vagyunk is látni, hogy ő minden győztes kormányt örömmel fogad, mégsem tudunk megbarátkozni azzal az eszmével, hogy Brutus barátja és Cicero híve oly hamar meghitt emberév lett Antonius- és Octavianusnak. Még a legelnézőbb természetű emberek is úgy fognak vélekedni, hogy ama két nagyhirű férfi barátsága oly kötelezett-ségeket rótt Atticusra, melyeket ő nem töltött be, és hogy ama férfiak emléke ellen, kik őt szeretetükkal tisztelték meg, áru-lást követett el, midőn épen azok hóhérait tette barátságuk örökösivé.”*⁵⁶

Úgy látszik, későbbben csakugyan elkövetkezett az, a mit a Jugurtha-háború történetének írásakor előre látott, sőt csipős megjegyzések alakjában már akkor hallhatott is Sallustius, hogy tudniillik akadnak majd emberek, a kik kényelemszeretetre fogják magyarázni a közpályáról való visszavonulását s történetírói munkálkodását.⁵⁷ Azért igyekszik már ott megokolni elhatározását azzal, hogy a közpályára lépte óta nagyon megváltoztak a viszonyok, mert érdemetlen, sőt egész jelentéktelen törtetőkkal telnek meg a hivatalok és a senatus. Még jobban igyekszik e fordulását igazolni második történeti művében, a Catilina-összeesküvésről szóló könyve bevezetésében. Az embernek teljes erejével azon kell — úgymond — lennie, hogy

rövid élete után neve fennmaradjon. Ezt pedig szellemi tevékenységgel érheti el legbiztosabban, ha valami kiválót tud alkotni. Mivel azonban az embereket más-más útra utalja hajlamuk és tehetségük, minden okos ember azon a természet kijelölte úton igyekszik érvényesülni. Ő fiatal korában kedvvel lépett a közpályára s egyideig vitte is az ár a többiekkel együtt; de mikor kikerülván a vergődés forratagából érettebb észszel tekintett vissza az átélt viszontagságokra és izgalmakra, lemondott erről a megutált életpályáról s elhatározta, hogy visszatér az irodalomra, arra a foglalkozásra, melyben azelőtt kedvét lelte, míg az *'ambitio mala'* el nem tántorította tőle.⁵⁸ Föladatául a római történelem egy-egy nevezetes szakaszának megírását tűzte ki. E szándékához hiven fog most — mondja — a Catilina-összeesküvés megírásába.⁵⁹

Sallustius e két történeti műve közül majdnem kivétel nélkül a Catilina-összeesküvésről szóló könyvet tekintik manap korábbi keletűnek. Teuffel azzal okadatozza e sorrendet, hogy a Jugurtha-háború története fejlettebb stílust mutat. Pedig ez az ítélet semmiképen sem igazolható; sőt — ellenkezőleg — a Catilináról szóló mű stílusában már nem találjuk föl azt a nehézkességet és erőtetettséget, a mi a Jugurtha-háború történetének figyelmes olvasója előtt oly félreismerhetetlenül mutatja a görög olvasmányok, valamint Ateius Prætextatus hatását s egyszersmind azt a nehézséget, melylyel küzdenie kellett az új csapáson járó írónak, a mikor a latin történetírásnak még nem volt kifejlett s megállapodott nyelve. Dietsch hozzáteszi még ehhez, hogy Sallustius nem kezdte volna ismét ugyanazon fejtegetésekkel a Catilináját, ha a Jugurtha volt volna az első történeti műve.⁶⁰ De ezt az okoskodást fordítva is lehetne alkalmazni, úgy, hogy végtére azt süthetnék ki belőle, hogy a két bevezetés eszmei rokonságánál fogva egyik műnek nem Sallustius volt a szerzője, hanem más valaki, a ki a másik mű bevezetését utánozta. E két művet egymás mellett említi Quintilianus: *„Crispus Sallustius in bello Jugurthino et Catilinario nihil ad historiam pertinentibus principiis usus est.”*⁶¹ Ez a megjegyzés kettőt bizonyít; először azt,

hogy Sallustius a két bevezetést, bár tagadhatatlanul ügyesen illeszti előre, még sem historiái kedvéért írta, hanem, a mint láttuk, személyi okokból; másodszor pedig azt, hogy a Jugurthát csakugyan előbb írta meg mint a Catilinát. Quintilianus már mint rhetor is bizonyára szorgalmasan forgatta Sallustius műveit s tudnia kellett megjelenésük sorrendjét. Hiszen Gracianus Licinianusnál ezt olvassuk: *„Sallustium non ut historicum scribunt, sed ut oratorem legendum.“* Nem tulajdoníthatjuk tehát véletlennek, hogy e két műve főlemlítésekor a Jugurthát tette előre. Jacobs azért nem fogadja el irányadónak Quintilianus eme helyét, mert az író nevét is fordított rendben írja. De az ilyen névrend gyakori, mikor csak úgy könnyedén vagy bizalmasan neveznek meg valakit.⁶² Teuffel a Cat. 4. egyik-másik pontjával is igyekszik megokolni azon ítéletét, hogy a Catilina előbb kelt mint a Jugurtha. De tévedése nyilvánvaló. Sallustius ugyanis ezt mondja ott: *„Mikor visszavonulásra tökéltém el magam, nem volt szándékom tétlenül élni, hanem elővettem egykori kedves foglalkozásomat, melytől eltérített (vala) a gonosz nagyravágyás s feladatomból tűztem ki megírni a római nép történetét egyes kiszakított szakaszai-ban, a mint melyik látszott méltónak megörökítésre.“* — Stegmann a levélíró szempontjából próbálja megmagyarázni az ott előforduló igealakokat. Ámde ez is hiábavaló erőlködés. *„Videbantur“* ugyanis határozottan jelzi, hogy Sallustius egynél többször megvalósította már kitűzött feladatát; megvalósította nevezetesen előbb a Jugurthával, utána a Catilinával, melyhez épen úgy utólagosan, a mű befejezése után írta a bevezetést, mint a Jugurthához. Szándékolt cselekvés jelölésére csakis *viderentur* állhatna ottan; *„videbantur“* azonban kész valóságot jelöl, vagyis valóban ismétlődött eseményt, úgyszintén a következő *„eo magis, quod mihi . . . animus liber erat“* is. A Jugurtha-háborúról szóló könyve bevezetésében (4. c.) még a történetírás kiváló fontosságát s hasznát emlegeti, ellenben a Catilina-összesküvés történetének bevezetésében (3. 2) már rendkívül nehéz voltát emeli ki a tapasztalat nyújtotta okok kíséretében. Amott még csak sejti, hogy akadnak majd, a kik ké-

nyelemszeretetre magyarázzák visszavonulását a közpályáról (4, 3); itt már védekezni kénytelen az efféle gáncsolódó megjegyzések ellen (2, 7 — 4, 2). Kétségtelen tehát, hogy a Jugurtha-báború története előbb kelt, mint a Catilina-összeesküvése, s Quintilianus csakugyan keletkezésük sorrendjében idézi őket.

A Catilina-összeesküvés története különben alig is jelenhetett meg a nyilvánosság előtt korábban, mint a 40. évben a perusiai háború után. Vannak ugyanis benne olyan természetű személyi vonatkozások, melyek nyilvánosságra hozatala előbb nem volt volna tanácsos Sallustiusra nézve. D. Junius Brutus, a kit a 43. év őszén gyilkoltak meg, fia volt annak a Catilina czinkosai közé tartozó Sempronianak, a kiről oly megbélyegző jellemzést nyújt Sallustius. M. Licinius Crassus hosszú ideig egyik legkedveltebb hive,⁶³ P. Lentulus pedig, Catilina kivégzett czinkosa, mostoha apja volt Antoniusnak;⁶⁴ Cicero consultársa, Antonius Hybrida pedig, a kit a szerző szintén az összeesküvés titkos támogatójaként tüntet föl,⁶⁵ nagybátyja volt neki. Az a Fulvia, a kinek Qu. Curiussal való leánykori viszonyáról oly leplezetlen nyíltsággal szól Sallustius,⁶⁶ Sempronia leánya és Antonius triumvir felesége volt. Ez a szenvedelmes, férfias természetű nő már a proscriptiók alatt igen nagy s egy nőhöz legkevésbbé sem illő szerepet játszott, mert a gyenge jellemű Antonius teljesen alárendelte magát akarátának. A triumvirek távolléte alatt, mivel a consulok — úgy látszik — nem voltak felhatalmazva semmi politikai hivatalos tevékenységre, korlátlanul uralkodott Rómán Fulvia. Mint az egyik triumvir neje, a másiknak, Octavianusnak, pedig anyósa, föltétlen engedelmességet követelt meg a néptől és a tanácstól s egész átadta magát szenvedelmei uralmának. Hatalmaskodó befolyását végre Octavianus úgy rázta le magáról, hogy nejét, a 14 éves Clodiát hazaküldötte anyjához, Fulviához, a kit nem sokára a perusiai háború balkimenetele teljesen megfosztott hatalmaskodása erkölcsi alapjától. Antonius is elhidegült tőle, részint Cleopatra miatt, részint azért, mert Fulvia idézte elő a perusiai háborút, melynek elvesztésével letűnt — bár egy-

időre — Antonius hatalma is. Így athéni találkozásukon volt mivel ellensúlyoznia Fulvia szemrehányásait Cleopatráért. Heves összeszólalkozás után betegen, búcsuzás nélkül hagyta Sikyonban Fulviát, a ki ott is halt meg. Csak ezen időpont után jelenhetett meg a Catilina-összeesküvésről szóló könyve Sallustiusnak. Antoniust eleinte nagyon leverte Fulvia halálának híre; maga elé képzelte őt jó lelki tulajdonaival s kinozta az a tudat, hogy hidegségével siettetette halálát.⁶⁷ Ily állapotában nem csekély lelki megnyugvást idézhetett elő benne Fulvia egykori viszonyának nyilvánosságra hozatala s nyugodtabb öntudattal kelt egybe Octaviával. A Catilina-összeesküvés történetének megjelenése tehát legnagyobb valószínűséggel a Perusia megvétele s a brundisiumi egyezés közötti időre tehető.

Az elbeszélés művészi. Forrásai lehettek a Catilina-összeesküvés történetéhez: az *Acta*, vagyis a senatusi jegyzőkönyvek, Cicero beszédei, consulságáról írt műve (*de consulatu suo*) s ugyan erről írt levele Cn. Pompeiushoz; Atticus görög nyelvű magasztaló irata Cicero consulságáról; az idősb Catóra vonatkozó iratok, nevezetesen Cicero magasztaló irata (*laudatio Catonis*). Szerezhetett ezeken kívül értesülést kortársaitól s ő maga is emlékezett egyes eseményekre.⁶⁸ De forrásait nem használta föl lelkiismeretesen, bizonyos eseményeket elhallgat s Caesar magatartását mindenütt kifogástalannak igyekszik föltüntetni. Pedig nagy volt a gyanú, hogy Caesarnek tudomása volt Catilina terveiről. Szóvá is tette ezt Cato a 63. évi decz. 5-én tartott beszédében a senatusban,⁶⁹ de Sallustius ezt az egész gyanúsítást egyetlen finom föltételes fordulatba burkolja (*Cat.* 52, 56). Vannak benne chronologiai hibák is. Így pl. a 64. évi consulválasztó gyűlés idejére teszi az összeesküvés kezdetét,⁷⁰ pedig a 63. évre teendő. Az összeesküvők találkozása M. Porcius Læca házában s a Cicero élete elleni merészlet kitervelése a *senatus consultum ultimum* meghozatala után esett s ő mégis előbbre teszi.⁷¹

Mindez sokat levon a mű történelmi értékéből s arra indít bennünket, hogy másban keressük a szerző célját, ne abban, a miben ő megjelöli.⁷² Teuffel egy dühös Catilina-párti embert

lát a Cicero ellen intézett *Invectiva* szerzőjében. E szerző pedig, mint fentebb kimutattam, senki más, mint maga Sallustius, a kinek az adhatott okot ily heves támadásra, hogy a Milo-ügy tárgyalása alkalmával az ő nevét is összeköttetésbe hozta Cicero a Catilina-féle összeesküvéssel. Ha az ő és Cæsar 63-iki szereplésének élő tanui hallgattak is, míg Cæsar életben volt, ennek halála után nem voltak vele többé kénytelenek. Ilyeneket megszólaltatni kapós fegyverül kínálkozott Octavianus elleneinek, nevezetesen Antoniusnak. Az összeesküvésben való részvétel gyanúja, úgy látszik, Sallustius is terhelte, a ki úgyszólván állandó hive volt Cæsarnak, mint a hogyan terhelte P. Clodiust, a kinek meggyilkolása miatt oly dühös izgatást fejtett ki Milo s védője, Cicero ellen Sallustius.⁷³ E nem alaptalan vád elhallgattatása vagy legalább hitelének leszállítása s Octavianus érdekében a gyanú áttelése Antoniusokra (Antonius Hybrida, Sempronia, Fulvia, P. Lentulus) volt valószínűleg a szerző titkolt célja az összeesküvés vázlatos történetének *„lehető leghivebb“* megírásával. E célzt szolgálta az összeesküvésnek s kivált Catilinának céljának és sze eplésének elitélése;⁷⁴ ezt szolgálta Cæsar tisztázása (*„falso“*, *„ementiundo“*), a kit Cicero sem mert meggyanúsítani;⁷⁵ ezért magyarázza oda a gyanúsításokat s a tekintélyes férfiak belekeverésére irányuló törekvést, hogy mindezzel magukat akarták egyesek menteni;⁷⁶ ezért hallgat el bizonyos kellemetlen vonatkozásokat és részleteket. E valódi céljáról akarja a figyelmet elterelni, mikor a bevezetésben megokolja, miért adta magát épen a történetírásra, holott ez egyike a legnehezebb foglalkozásoknak, s hogy miért vette elő épen a Catilina-összeesküvés történetét; ezért emeli ki első kellékképen az előadás hűségét. A mű egyes helyeiből azt következteti Büdinger, hogy Sallustius is *„hihetőleg“* közéjük tartozott azoknak, a kik megfordultak Fulvia házánál,⁷⁷ valamint azt, hogy Semproniával is *„alig ha nem“* volt érintkezése, oly nagy tájékozottságot árul el jellemzésében.⁷⁸ Egyes visszapillantó megjegyzései sem illenek — mondja — azokra a korábbi évekre: az élő jelen képe látszik bennük.⁷⁹ A II.

triumviratus kegyetlen garázdálkodására vonatkozó mondani-valóit ügyesen adja Catilina vagy Cæsar szájába.⁸⁰ De míg Caesarnak a Catilinariusok halálbüntetése ellen megnyilvánuló álláspontját erős okfejtéssel igazolja s úgy állítja Cæsart az olvasó elé, mint a nép igazi barátját: addig másrészt oda állítja szellemét követendő példának Octavianus elé, a kit akkor már mintegy Róma urának tekintettek, azét a Cæsarét, a kinek nemcsak vagyoni és czímbeli, hanem egyszersmind már úgyszólván politikai örökébe is lépett Octavianus.⁸¹

A mű tárgyi és chronologiai fogatkozásait azzal menthetjük, hogy Sallustius, szokása ellen, gyorsan dolgozott rajta.⁸² Cæsar tisztázásával hasznos szolgálatot tett Octavianusnak, a kit a perusiai háború szerencsés befejezése után úgy tekintettek már, mint Róma urát. De egyuttal megmutatta neki azt az utat is, a melyen tovább haladnia illik és szükséges, ha örökét atyja szellemében kezelni s a közviszonyok orvoslását célzó intézményeivel a valódi közjót szolgálni akarja. Valószínűleg ugyanazon időtájt bocsátotta közzé ama két iratát is, melyeket a 48. év folyamán a halaszthatatlan reformok tárgyában intézett Caesarhoz. Legalább erre enged következtetni a levelek címfelirataiban a „*senem*” jelző. Octavianus a 43. évi aug. 19-én történt consullá választása után mindjárt törvényesítette adoptióját s azontul viselte is a *Caesar* nevet és az *imperator* czímet. Félreértés elhárítása végett tehát szükség volt a „*senem*” jelzőre.

Szinte általános az a felfogás, hogy Sallustius a Catalina-háború történetének megírásában nem adózott olyan elismeréssel Cicerónak, a minőt ez érdemelt volna. De ha végig tekintünk e mű ama helyein, a hol szó van Ciceróról, be kell látnunk, hogy, ha nem is áradozóan, de nem is kislelkűen nyilatkozik Cicero érdemeiről. Annyi bizonyos, hogy a közpályán különböző pártállasuknál fogva nem kerülhették ki az összeütközést; nevezetesen az 52. évi Milo-perben minden kimélet nélkül támadják egymást. Későbbben, még e pör tárgyalása előtt, kibékült ugyan írónk Ciceróval, — legalább Asconius tudósítása szerint fennforgott róluk e gyanú —; de ez a kibékülés alig

lehetett őszinte, mert Cicero a Milo védelmére írt beszédében elvetemült, gonosz embereknek nevezi Qu. Pompeiust és Sallustius-t. Azután sem lehetett Cicerónak valami jó véleménye Sallustius felől, legalább nem addig, míg a politikai téren találkoztak. Cicero ugyanis egy 47. évi aug. 17-kén kelt levelében a megütközés hangján írja Atticusnak, hogy még Sallustiusnak is megbocsátott Cæsar. Ez a gyűlölködés azonban későbbben, mikor már sem hivatali sem pártállásuk nem állította őket oly kikerülhetetlenül szembe egymással, bizonyára megszűnt. A magánélet nyugalmaiba vonult Sallustiusnak nem lehetett hőbb ohajtása a békénél. Cicero is, a kit a Cæsar halála után következett zavarokban egyedül a közszabadság megóvása vezetett s Antonius ellenében a 44. év december hónapjában Octavianus támogatására határozta el magát: későbbben, a 43. év augusztusában, mikor már belátta, hová fejlődnek a viszonyok, nem akart tovább menni a rabszolgaság útján. Cicero kegyetlen vége egész Rómát megdöbbsentette. Nem- és pártkülönbség nélkül mindenki úgy érezte és tekintette azt, mint általános veszteséget, mint a szabad köztársaság legnagyobb szerencsétlenségét. Sallustius a Jugurtha-háború bevezetésében (3. fej.) kiérezhető keserűséggel kárhoztatja a triumvirek erőszakos eljárását s a közszabadság veszedelmét látja egyesek meghunyászkodásában. Nem lehet tehát kétségbe vonnunk, hogy ő is átérezte ama veszteség nagyságát, mely Cicero meggyilkolásával érte az államot. Ámbár nincs a hagyományban semmi nyoma e két férfiú barátságos viszonyának: mindazáltal bizonyosnak vehető, hogy Cæsar halála után a viszonyok alakulása legalább is kölcsönös rokonérzést támasztott bennük, mint a kik egyaránt Róma békéjét ohajtották s a köztársaság szabadságát féltették.

De a Catilina-háború történetének kiadása idejében a viszonyok is óvatosságra intették Sallustius-t Cicero magasztalásában. Nem oly helyzetben volt ő, mint már jóval később Velleius Paterculus, a ki legalább e tekintetben nem volt kénytelen tartózkodni. A proscriptiók után bekövetkezett nyomasztó közhangulatban még a nevét sem merték hangoztatni Cicerónak (Ihne, R. G. VIII, 30); a meghunyászkodók és törtetők meg

épen avval igyekeztek kedveskedni Octavianusnak, hogy rágalmazták áldozatait. Igy Asinius Pollio a Lamia védelmére mondott beszédében úgy nyilatkozik, hogy Cicero gyáván halt meg. Műveit a császári ház tagjai még jóval később is csak titokban merték olvasgatni (Plut. Cic. 49).

Legérettebb műve, a *Historiae*, 5 könyvben tizenkét év (78—67.) történetét foglalta magában, ú. m. a Sertorius-féle háború, a gladiator- és rabszolga-háború, a kalóz-háború s Pompeius föllépéséig a Mithridates-féle háború történetét.⁸³ Mintegy folytatása tehát ez Corn. Sisenna művének, mely Sulla haláláig terjedt.⁸⁴ Ránk csak töredékekben maradt; de a beleékelte 4 beszédet és 2 levelet egészben fönntartotta számunkra ugyanaz a vatikáni kézirat, mely Sallustiusnak Caesarhoz intézett 2 levelét is magában foglalja. A III. könyv talán a Kr. e. 36. évben készült; az V. könyv befejezésében halála akadályozta meg.⁸⁵

Sallustius főereje a formában és jellemzésben van. Ő az első művészi történetírója Rómának.

„*Primus Romana Crispus in historia*”, mondja már Martialis. A históriai előadásforma hosszas próbálgatások után ő nála jelentkezik először a maga valódi fejlettségében. Éles szemmel fürkészi az események okait; behatóan jellemzi a viszonyokat, találóan a személyeket. Az ügyes okadatolás és jellemzés sok-zor szinte kiismerhetetlenül eltakarja az író rejtett célját. Ilyenkor a történeti elem mellékes jelentőségre szorul le a lélektani mellett; a történet csak keret, melybe ügyesen illeszti bele fejtegetéseit. Különösen a beszédformát ritka ügyességgel tudja fölhasználni a viszonyok rajzolása mellett saját nézetei burkolt nyilvánítására. A Jugurtha és a Catilina bevezetéseiben alig tudjuk megtalálni a maga mentegetésére szánt körmönfont fejtegetések vonatkozásait; pedig, hogy azok nem tartoznak a tárgyhoz, azt már Quintilianus észrevette.⁸⁶ Ilyen művek alapos, fejtőró munkát kívántak; könnyen elhihetjük hát Quintilianusnak, hogy lassan dolgozott rajtuk.⁸⁷ Különösen a közbeszótt beszédek és levelek mind kidolgozás mind tartalom tekintetében valódi remek.

A szónoklat kifejlődése meghozta a történetírásnak is a

kellő előadásformát és előadásmódot. Stilus, vagyis előadásmód dolgában Sallustius már kiválik az előző történetírók közül. De stilusa nem az ő kora nyelve, hanem vegyítve van ez archaismusokkal és græcismusokkal.⁸⁸ Idősb Cato és Thukydides utánzásával sajátos stílust teremtett, melyért dicséret és gáncs vegyest jutott ki részül neki.⁸⁹ Quintilianussal együtt kénytelenek vagyunk elismerni, hogy a régiesség bizonyos nyomatékokat és fenséget kölcsönöz az előadásnak.⁹⁰ Stilusa szónoki ékességein kívül épen archaismusának köszönheti Sallustius, hogy oly felkapott volt Fronto korában,⁹¹ meg később a IV. és V. században. Másik jellemző s inkább dicsérettel emlegetett sajátosága stilusának a tömörség. Rövid s magvas mondatából — mondja találóan Seneca — semmit sem lehetne elvenni az értelem kára nélkül.⁹² Kevés szóval sokat mond, úgy hogy néha szinte váratlanul fejeződik be mondata; gondolatait szakgatottaknak érezzük, de figyelmes olvasó mindenkor megtalálja köztük az összekötő láncszemet.⁹³ Ez az, a mit Quintilianus *immortalis velocitas*-nak nevez, melynél tökéletesebb valamit egy figyelmes olvasó nem is találhatna;⁹⁴ ez az a *virtus*, a mivel Sallustius felülmulta Thukydideset,⁹⁵ s a miért *subtilissimus brevitatis artifex*-nek nevezi őt Gellius,⁹⁶ bár szokatlan szavain s fordulatain meg képes kifejezésein kívül főkép ez a rövidség — a miben szintén idősb Cato és Thukydides volt mestere — okozza stilusa homályosságát.⁹⁷

A mi hitelességét illeti, a régiek kivétel nélkül elismerőleg említik igazságszeretét.⁹⁸ Mi az egyes művek tárgyalásakor kiemelt jelekből abban mondhatjuk ki ítéletünket, hogy, a mit elmond, azt jobbára igazság szerint mondja. A valóságnak meg nem felelő néhány adatát alig lehet okunk rosszhiszeműségnek tudni be, hanem tévedésnek vagy feledékenységnak. De igazságszeretete semmiesetre sem oly mintaszerű, mint a minőnek a Catilina bevezetésében (3, 2) olvasható nyilatkozata után joggal várhatnók. Ő maga hangoztatja ugyan igazságosságát, pártatlanságát, függetlenségét és tartózkodás nélkül való nyíltságát;⁹⁹ mindazáltal lehetetlen elfogultságnak nem számítani, ha nem is az elbeszélés alkalmas, tetszőleges színezését — mert ez még mint

egyéni meggyőződés menthető —, de bizonyos események és részletek elhallgatását, valamint a néppárt javára az úri vagy nemesi pártnak majdnem kivétel nélkül való kisebbitését. Csak azt mondhatjuk tehát róla mi is, a mit Vopiscus mond Aurelianus császár életrajzában: *‘Nemo scriptorum, quantum ad historiam pertinet, non est aliquid mentitus, in quo Livius, in quo Sallustius . . . manifestis erroribus convincerentur.’*

Az *Empedoclea*. Cicero valami Sallustius *‘Empedoclea’* című művét összehasonlítva Lucretius, *‘De rerum natura’* (= *‘A természetről’*) című költeményével azt mondja: Lucretius költeményeiben — a mint irod is — csakugyan sok szellem s mindamellett nagy művészet nyilvánul. Ha végig olvasod, ember léssz a talpadon; ha ellenben elolvasod Sallustius *Empedoclea*-ját, nem foglak emberi teremtésnek tekinteni.¹⁰⁰

Az az *Empedoclea* tehát rokontárgyú lehetett Lucretius tanító költeményével, csak hogy olvasni nem embernek való. Alighanem az új, *‘modernizáló’* görög költői iskola termése — mondja Schöne,¹⁰¹ — a mely irányt Cicero többször lerántja. Ugyanő nagyon valószínűvé teszi egy pár Sallustius-töredékről, hogy nem a *Historiae*-ből valók, hanem az *Empedoclea*-ból, és hogy Lucretius-utánzatok.¹⁰²

Schöne véleményének valószínűségét emeli a Cat 4, 2 főn-
tebb már kifejtett emez adata: *‘a quo incepto studioque me ambitio mala detenuerat, eodem regressus statui . . . stb.* Ebből ugyanis mást ki nem magyarázhatunk, mint azt, hogy Sallustius a közpályára lépte előtt is munkálkodott már az irodalom terén; erre tért azután vissza, mikor otthagyta a nyilvános pályát. A töredékek közül leghátul külön szakaszba foglaltam azokat, a melyek hexameter-töredékeknek látszanak.¹⁰³ A Jugurthában és Catilinában is találunk némi nyomára költői próbálkozásainak; ú. m.:

‘Falso queritur de natura sua’. Jug. 1, 1. (iambus-vers);

‘Bellum scripturus sum, quod populus Romanus’. Jug. 5. 1.

‘Cnei Pompeii veteres fidosque clientes’. Cat. 19, 5.

Közülök a két első azért érdemel különös figyelmet, mert külön, önálló részek kezdő verseinek látszanak.

Cicero ama levele 54-ben kelt. Ekkor tehát már kézen forgott az *Empedoclea*. Sallustius, mint fönt kimutattam, valószínűleg 55-ben viselte a quæstorságot. Ezen évadatok is vágnak a Catilina f. i. helye vonatkozásával. Ezzel is csak erősödik tehát Schöne ama véleménye, hogy az *Empedoclea* a történetíró Sallustius fiatalabb kori műve.

Sallustius műveinek időbeli sorrendje.

1). *Empedoclea*. Megjelent a Kr. e. 55. év körül. Az író 31 éves.

2). *Invectiva in M. Tullium Ciceronem*. Elmondta a Kr. e. 52. évi febr. 28-án a senatusban. Ekkor 34 éves és néptribunus volt.

3). *Epistulae ad Caesarem senem de re publica*. Keltek az író 38 éves korában a Kr. e. 48. évben, még pedig a kéziratban másodiknak tett levél azon év elején, az elsőnek tett — eredetileg tán beszédnek készült — levél pedig közvetlenül a pharsalusi ütközet kimeneteléről vett értesülése után, a kiigazított naptár szerint juniushban.

4). *De bello Jugurthino liber*. Megjelent a Kr. e. 43. év végi (nov. legvége és decz. eleje) rémuralom, vagyis proscriptiók után, valószínűleg a 42. év folyamán, az író 44 éves korában.

5). *De coniuratione Catilinae liber*. Megjelent a Kr. e. 40. évben Perusia bevétele után s talán még a brundisiumi egyezség előtt. Az író ekkor 46 éves.

6). *Historiarum libri V*. Utolsó könyve a szerző halálával félbemaradt.

Payk a bécsi Ferencz József-gymn. 1891/2. 1993/4. és 1894/5. évi értesítőiben tett közzé egy „Sallust als Ethiker“ című dolgozatot. Az első közleményben még nem ismeri el a Caesarhoz címzett epistolákat Sallustius műveinek, hanem azt mondja, hogy szerzőjük utánzás céljából tanulmányozta Sallustius gondolkodás- és kifejezésmódját. A második közleményben, mely két évvel később jelent meg az elsőnél, két részből álló egyet-

len műnek veszi a két levelet, melyeknek Sallustiusi eredetéről mindinkább meggyőződik. *„Az a szellemes rhetoriskolai tanuló”* — mondja — *„senki más, mint maga Sallustius”*. Tapasztalatból mondhatja, hogy nem csekélyebb tehetségre volna szükség ama levelek utánzására, mint megírására. A Catilina és a Jugurtha gondolatai a levelekben lerakott ethiko-politikai elmélkedések csapadékai. A Catilina egyes ethikai gondolatai — mondja tovább — csak a levelekből érthetők meg; ezek tehát korábbi keletűek, mint a Catilina. De attól a megrögződött balnézettől csak nem tud menekülni, hogy a Catilina előbb kelt a Jugurthánál; később föltenni, hogy Sallustius 4—5 évre eltért eredetibb felfogásától, meg visszatért rá. A Catilinában és a *Historiæ*ben ugyanis Sallustius deterministának ismeri fel: a lélek ott még nem föltétlenül jó; nincs meg benne az *ἀταραξία*¹⁰⁴ s e *vitium* korlátozza működésében. De a Jugurthában — mondja — indeterminista: a lélek föltétlenül jó s csupán a szabad akarattól függ. Ez a szinte képtelen ellenmondás egyszerre megszűnik, mihelyt a Jugurthát fogadjuk el Sallustius első történeti művének. E művében még a szellem az emberi élet kormányzója s ha el nem hanyagolják, akkor a maga tisztaságában érvényesül a véletlen szerencse segítsége nélkül is, mely magától se sem adhat, se nem vehet el semmit; szerepe tehát csak akkor kezdődik, ha az emberi ész parlagon hagyva teljesen háttérbe szorul a külső befolyások mellett. Csak a Catilinában ismeri el Sallustius a *fortunáról* először, hogy befolyást gyakorol mindenre, hogy — Berzsenyinkkel szólva — *játszva emel, s mosolyogva ver le* mindent.¹⁰⁵ — Az író élete egyébként — mondja — Epikurus követőjére vall, erre a hírnévnek, az epicureusok hirdette külső javak egyikének, oly előkelő czél gyanánt való hangoztatása is. Elvei azonban a *stoa* hívét állítják elénk, a kin meglett korában a peripatetikus iskola hatása is mutatkozik.¹⁰⁶

HARMADIK FEJEZET.

Befejezés.

1. *Hagyományozás.* Sallustius Jugurtha-ját s Catilina-ját több kézirat tartotta fenn számunkra. E kéziratok két *classis*ba tartoznak. Az I. *classis*ba azokat sorolják, melyekből a Jug. 103, 2 (quinque) — 112, 3 (et ratam) rész hiányzik. Ezek az ú. n. hiányosak (*mutili*) a jobb codexek. Jordan¹⁰⁷ a Parisinus 16024-et (X. századból) emeli ki mint legértékesebbet. Wirz¹⁰⁸ szerint azonban ez az elsőség nem kizárólagosan azt az egyet illeti, hanem más codexeket is, köztük névszerint a Vat. Pal. 889. számú kéziratban újra előkerült *Gruter-féle Nazarianust*, melynek értékét már 30 évvel ezelőtt Nipperdey elismerte.¹⁰⁹ Nagyon hasonló amahhoz a Paris. 16025. (X. sz.). Egy forrásból valók: Vat. 3325. (XI. sz.) és *Leidensis* v. *Vossianus* 75. (XI. sz.). Idegen kéz egészítette ki a *Fabricianus* 25. és *Parisinus* 6085. kéziratokat. — A II. *classis* kéziratai, az ú. n. teljesek (*integri*), már csak az I. *classis*beliek hézagának kitöltése szempontjából véve is nagyon fontosak. Kiváló képviselője a *classis*nak Jordan szerint a *Monacensis* 14477. (XI. sz.), melyről Wirz azt véli, hogy forrásául egy jó mutilus és egy rossz integer contaminatiója szolgált. Ide tartozik a *Lipsiensis Senatorius* (XI. sz.). Ehhez, valamint a *Fabricianus* 25. és *Parisinus* 6085-höz legközelebb áll a gyulafehérvári *Batthyaneum* tulajdonában levő *Codex Albae-Julienensis* (XI. sz.).¹¹⁰ A *Codex Posoniensis*, a pozsonyi ág. ev. egyházi könyvtár tulajdona, legnagyobb rokonságot mutat a *Monacensis* 2602-vel (XIII. sz.) s — úgy látszik — mind a kettőnek a *Parisinus* 16024. volt a forrása; de hiányzik a pozsonyiból a Jug. 75, 10 (crediderant) — 95, 3 (— *mulanda negotiis*) rész.¹¹¹

A *Historiae* 4 beszédét és 2 levelét a *Vaticanus* 3864. (IX/X. sz.) tartalmazza, melyben benne vannak a másik két történeti mű beszédei s levelei, valamint a Cæsarhoz intézett két irat is. A *Historiae* többi töredékét részint a vatikáni, berlini és orleansi kézirat-töredékekből, részint régi írók idéze-

teiből állították össze — újabban Kritz és Maurenbrecher. A tartalmi kiegészítés és rendezés céljából fontos *Julius Exsuperantius* (Kr. u. IV/V. sz.) műve az első polgárháborúról, mely kivonata Sallustius *Historiae*-jének.

Az *Invectiva* kéziratai: *Gudianus* 335. (Wolfenbüttel, X. sz.); *Harleianus* 2682. (XI. sz.), 2716. (IX/X. sz.) és 3859. (XII. sz.); *Monacensis* 19472. (XI. sz.) és 4611. (XII. sz.).

2. A latin szöveg megállapítása. Az *Invectiva*, a két *Epistula*, a *Bellum Jugurthinum* és *Bellum Catilinae* latin szövegéhez Jordan H. 1887³. (Berlin) kiadását vettem alapul, a töredékeknek pedig Maurenbrecher B. 1893. évi (Lipcese) kiadását. Eltérések:

Inv. I. audacia h. *iudiciaque populi Romani* H. 3859. — [accitus] h. *accitus*. — iacturam h. *iactura* Sch.

II. alios . . . pecunia h. *alios exsilio alios pecunia* H.

III. [aliud-animi] h. *aliud* — *animi*. — oblivisci után: *his* H. 2716. 2682. — etiamne h. *etiam iis* (*etiā ī v. in* H. 3859. M. 19472. 4611. Guel. Gud. 335).

IV. ancillares h. *ancillaris* M. 4611. (?).

Ep. II. 5, 7 † veteribus h. *abiectis veteribus* Sch.

13, 6 posteroque h. *postero quoque* (Orelli).

Jug. 3. [*iis*] h. *ius*. Par. 6085. M. 2602. 14177. és Alb. Jul.

V. ő. Cat. 20, 7 postquam respublica in paucorum potentium *ius* atque dicionem concessit.

4. sim et h. *sum*. Támogatja a javítást a M. 2602. 19472. is, de határozottan igazolja *postea* mint a *quibus ego temporibus magistratus adeptus sum* correspondense.

41. et factionum h. *et senatus factionum* P. 6085. M. 2602. Alb. Jul.

47. et si paterentur h. *si paterentur, et ob*. Schm.

53. fessi erant h. *fessi lassique erant*. (Cc. interp.).

73. paulo . . . decreverat közti hézagba írtam a M. 2602. alapján: *ante senatus Metellum*.

85, 42 non ita est h. a hagyom. *non est ita*.

88 nudatum h. *nudatum iri* (Egy. Phil. K. XXVII, 197. l.).

92, 1 hézagába: *effecit* M. 2602. 14477 | 3 hézagába: *de*

serta M. 2602. — | 8 præcisum . . . h. *praecisae* (Egy. Phil. K. XXVII, 197. 1.). — | eae h. *hae*.

93, 3 hézagába: *animum vortit*. Par. 6085. M. 19472. 14477. Alb. Jul. — | forent, quattuor h. *forent, et quattuor*. (Jordan előbbi kiadása után, csupán azért, mert a 94, 1 *qui e centuriis erant*-ból azt kell kiértenünk, hogy a 4 centurióval nem 4 centuria ment a vállalatra, hanem válogatott emberek belőlük).

97 [veteres novique] h. *veteres novique*, melyet a köv. *et ob ea scientes belli*-vel együtt igazol a Jug. 87, 3.

104 ubi infecto h. *postquam confecto* P. 6085. M. 2602. Alb. Jul. stb.

105 *peditum item*: nem egyeztethető össze a többi § szövegével, kivált a *cohors Paeligna* és *itineris properandi causa* miatt; ennélfogva elhagytam, mint Schmalz (Gotha, 1904.⁶).

108. consulta h. *consulto* s elébe: *neu* — *pertimesceret* (Egy. Phil. K. XXVI, 452. 1.).

111. faciundum h. *faciundum esse* M. 14477. Pal. 883. stb.

Cat. 3 auctorem h. *actorem* P. 16025. 6085.

22 dictitavere h. *dictas res* M. 2602. (*dictam rem* C. Pöson. noster).

29 exagitatum h. *exagitationum* C.

35 at h. *cum et* (több kézirat alapján).

43 videbantur h. *videbatur* (a legjobb kéziratok szerint).

57 expeditus [in fuga] h. *expeditus impeditos in fuga* D. Igazolja ezt a javítást a helyes értelmén kívül az is, hogy a kéziratokban expeditus és expeditos váltakozik.

Töred. A nem egyenes idézeteket kihagytam a sorrendből s a szerint változtattam a sorszámokat.

I A 33. a 27. után tettem 26. sorszámmal; a 38. és 39. fölcseréltem 35. s 36. sorszámmal. Az 51. (55) sz. 19. §. *quorum* után betoldottam a kirekedt *adeo*-t (I. Ind. III. s. v.).

II. A 28. és 83. sz. a bizonytalanok közé helyezem. Fleck. Jahrb. 1886. (93.) 751—6. l. (Schöne); így a 37. sz. is. A 37. (45.) sz. végét Maur. kísérlete szerint kiegészítettem.

III. 11. (14.) divini h. *divina* (általános!) A 18. sz. más-hová tettem.

III, 5 quæstio h. *quaestione*.

V. Az 1. sz. máshová tettem (Jahrb. i. h.)

A bizonytalanok közt a 15. sz. cultu h. *cultus* (általános!). A 12. sz. máshová tettem. A 18. (19.) számot zárójelben kiegészítettem Serv. i. h. értelmében. Ide igtattam 40. sorszám-mal a II, 83-at; a kétesek közül az 1. és 2. sz. elhagytam, a 3. számot pedig 39. számmal ellátva iktattam be a bizonytalanok közé Charisius (p. 195.) szövege szerint kiigazítva a cím-nevet.

3. *Repertorium*. A nagyszámú Sallustius-kiadások és fordítások közül a legjelentékenyebbek elő vannak sorolva az *Ókori Lexikon* (szerk. Pecz Vilmos dr.) „*Sallustii*” cikkében a történetíróinkról szóló rész végén. Ennek kiegészítéseül közlöm még a következőket: H. *Jordan* Berlin³ 1887. kiadása tartalmazza Sallustius mindazon műveit és töredékeit, melyeket kéziratok tartottak fenn — a varians lectiókkal; tartalmazza ezeken kívül a Cicerónak tulajdonított *Invectiva in Sallustium*-ot is. Jó iskolai, magyarázatos kiadások: *Schmalz* (Gotha 1904), *Stegmann* (Lipce 1896), *Bartal-Malmosi* (Budapest 1880), magyarázó jegyzeteket írt hozzá *Jánosi Boldizsár* (Budapest 1882); *Burián-Kara* (Budapest), *Lallier* (Paris, Hachette). Fordítások: *Neusser* (Lipce 1819), *Cless* (Stuttg. 1882 bő tárgyi magyarázattal), *Holzer* (u. o. 1868). Kétnyelvű franczia kiadások: *Gomont* (Paris 1855), *Charpentier* (u. o. 1860), *Pessonneaux* (Paris 1864) és a *Didot*-féle (a b. Jug. és a hist. fragm. Damas—Hirardtól, a b. Cat. Belèretől). A még termékenyebb külföldi Sallustius-irodalom köréből itt azokat emelem ki, melyek a Sallustius életére és műveire vonatkozó adatok felhasználása s méltatása tekintetéből fontosabbak; ú. m. *Müller O. M. C.* Sallustius Crispus stb. Züllichau u. Leipzig 1817. *Loebell*, Zur Beurtheilung des C. Sallustius Crispus. Breslau 1818. *Vogel M.* De Gaii Sallustii Crispi vita, moribus ac scriptis. Progr. Mainz 1857. *Jäger M.* De vita C. Salusti Crispi commentatio. Progr. Salzburg 1879. U. a. De C. Salusti Crispi moribus et scriptis. 1884. Hogy a Catilina összeesküvéséről szóló mű valódi czélját már a XVI. században felismerte *Rivius*, arról tanuskodik az

ő 'Corollarium de C. Sallustio quædam dissimulanti in Catilinæ historia' czimű munkáeskája. Ide vág az újabbak közül: *John*, Entstehungsgeschichte der catilinar. Verschwörung. Leipzig 1876. *Cipelletti*, Quo tempore et quo consilio Sallustius Catilinam conscripserit. Alba. 1905. (Sansoldi. Megszereznem sem akkor, sem azóta nem sikerült). *Schlimmer G. I.* Historia rerum gestarum, quas in deperditis historiæ libris explicuit Sallustius. Ultr. 1860. *Jordan H.* De suasoriis ad Cæsarem senem de re publica inscriptis commentatio. Berl. 1868. *Spandau*, Eine Salluststudie. Progr. Bayreuth. 1869. *Hellwig*, De genuina Sallusti ad Cæsarem epistola cum incerti alicuius iuncta dissertatio. Merseburg 1873. *Hartung O.* De Sallusti epistolis ad Cæsarem senem. (Dokt ért.) Halæ Sax. 1874. *Teuffel*, Ueber Sallustius und Tacitus. Tüb. 1868. *Schnorr v. Carolsfeld*, Ueber die Reden u. Briefe bei Sallust. Leipz. 1888. *Reitzenstein R.* és *Schwartz Ed.* 'Pseudo-Sallusts Invective gegen Cicero' czím alatt a Herm. XXXIII, 1-ben (1898) egymás mellé sorozva megjelent dolgozatai elhibázott irányban járnak.

Sallustius magyar fordítói:

1. baranyai *Decsi János*, Az Caius Crispus Sallustiusnac két historiája. Szeben 1596.

2. *Szent-Györgyi Gellért*, Sallustius Crispus magyarázása. Buda 1811.

3. *Dugonics András*, Sallustius Catilinájának fordítása kéziratban van még.

4. *T. K. Cato* és Cæsar caractere Sallustius után. Szép literatura 1822.

5. *Kazinczy Ferencz*, C. Sallustius. Buda 1836.

Kazinczy még a fogságában kezdte s 40 év alatt kilenczszer fordította le Sallustius, utánaözve nemcsak mondatszerkezeteit, hanem szavait s szóárnyalatait, sőt — 'határon túlmenő merészséggel' — még hanglejtését is. Csak halála után adta ki a Magyar Tudós Társaság.

6. *Losonczy László*, C. Marius beszéde a népgyűlésben. Főgymn. Értesítő, 1859 60.

7. *Vojdisch József*, Sallustius Crispus munkái. Pest 1862.

A Jug. 85—114. fejezeteit s a Catilina összeesküvését *Sárváry Béla* fordította le. (Phil. K. VII, 198. 1.).

Az 1896. évi kiadásban a Vojdisek (*Vajdafi*) József részét *Vajdafi Géza* javította, bár az 1893. évi kiadást egészen a Vajdafiénak jelzi a Phil. K. XVIII, 607. 1.

8. *Alaghy Dezső*, C. Sallustius Crispus munkái. Budapest 1876.

9. *Danielovics Kálmán*, „Az ember“ című értekezésében nyújtja a „Bellum Catilinae“ fordítását. Főgymn. Értesítő, Munkács 1892/3.

10. *Vujsz János*, Catilina összeesküvése. Főgymn. Ért. Eperjes 1904/5.

11. *Wirth Gyula*, Catilina összeesküvése. (Ford. Kazinczy F. Átnézte Wirth Gy.) Budapest. Magyar Könyvtár 268. sz.

12. *Várdai Béla*, A Jugurtha-háború. Budapest 1906. Magyar Könyvtár 352—3.

A magyar Sallustius-irodalom ismertetésének kiegészítéseképp meg kell még itt említenem a következőket: *Zsoldos Benő*, Magyar-
rázó jegyzetek Sallustius Catilina és Jugurtha című műveihez. Sárospatak 1895. és 1896. és *Kapossy Luczián*, Præparatiók Sallustiushoz. Budapest 1896—97. E munka benyújtása óta jelent meg dr. *Cserép József*-től C. Sallusti Crispi Bellum Jugurthinum et Bellum Catilinæ. Budapest 1908. Külön is említést érdemel *Pecz Vilmos*, C. Sallusti Crispi Bellum Catilinæ et Bellum Jugurthinum (Budapest 1889.) iskolai szövegkiadása, melynek præfatiója a szövegkritikai dolgozatok pontos jegyzékét tartalmazza.

SALLUSTI IN M. TULLIUM INVECTIVA.

1. Graviter et iniquo animo maledicta tua paterer, M. Tulli, si te scirem iudicio magis quam morbo animi petulantia ista uti. Sed quoniam in te neque modum neque modestiam ullam animadverto, respondebo tibi, ut, si quam male dicendo voluptatem cepisti, eam male audiendo amittas. Ubi querar, quos implorem, patres conscripti, dirigi rem publicam atque audacissimo cuique esse prædæ? Apud populum Romanum? qui ita largitionibus corruptus est, ut se ipse ac fortunas suas venales habeat; an apud vos, patres conscripti? quorum auctoritas turpissimo cuique et sceleratissimo ludibrio est. Ubiubi M. Tullius, leges iudiciaque populi Romani defendit atque in hoc ordine ita moderatur, quasi unus reliquus e familia viri clarissimi, Scipionis Africani, ac non reperticius accitus ac paullo ante insitus
2 huic urbi civis? An vero, M. Tulli, facta tua ac dicta obscura sunt. An non ita a pueritia vixisti, ut nihil flagitiosum corpori tuo putares, quod alicui collibuisset? Scilicet istam immoderatam eloquentiam apud M. Pisonem non pudicitiae iactura perdidicisti? Itaque minime mirandum est, quod eam flagitiose venditas, quam turpissime parasti.

SALLUSTIUS TÁMADÓ-BESZÉDE M. TULLIUS ELLEN.

1. Fájó s elkeserítő volna rám nézve mocskolódásod, M. Tullius, ha nem tudnám, hogy nem annyira a józan ész, mint inkább indulatosságod használtat veled ily arczátlan hangot. Mivel azonban nem tapasztalok részedről semmi mérsékletet és illedelmet, válaszolok neked, hogy a gyalázkodásból merített gyönyörűséged véget érjen tulajdon hibáid hallatára.

Hol mondjam el panaszom, kik előtt esdjek, tanácsatyák, orvoslást, hogy hazánk közpréda s a legvakmerőbbek hűtlenségének martaléka? A római nép előtt, melyet úgy megrontottak a közadományok, hogy már árúczikknek tekint magá magát és javait? Vagy előttetek, tanácsatyák, a kiknek határozatával minden alávaló gazember gúnyt űz? Hogyhogy, M. Tullius védi törvényeinket s bíraskodásunkat és parancsolgat e rend színe előtt, mintha ő egyetlen sarja volna nagynevű hősünknek, Scipio Africanusnak, nem pedig olyan szedett-vedett s csak nem rég beiktatott polgára volna e városnak? Tán bizony nem ismeretesek tetteid és nyilatkozataid, M. Tullius? Nem olyan életet folytattál-e gyermekkorodtól fogva, hogy mitsem tekintél tested meggyalázásának, a mire valakinek kívánsága volt? Persze ezt a féket nem ismerő ékesszólást nem tisztaságod árán szerezted M. Piso oldalán? Épen nem csodálható tehát, hogy rút szerzeményeddel piszkos keresetet űzöl.

2. Verum, ut opinor, splendor domesticus tibi animos tollit, uxor sacrilega ac periuriis delibuta, filia matris pelex, tibi iucundior atque obsequentior quam parenti par est. Domum ipsam tuam vi et rapinis funestam tibi ac tuis comparasti: videlicet, ut nos commonefacias, quam conversa res sit, cum in ea domo habites, homo flagitiosissime, quae
- 3 P. Crassi, viri clarissimi, fuit. Atque cum hæc ita sint, tamen Cicero se dicit in concilio deorum immortalium fuisse, inde missum huic urbi civibusque custodem absque carnificis nomine, qui civitatis incommodum in gloriam suam ponit. Quasi vero non illius coniurationis causa fuerit consulatus tuus et ideo res publica disiecta eo tempore, quod te custodem habebat. Sed, ut opinor, illa te magis extollunt, quæ post consulatum cum Terentia uxore de re publica consuluisti, cum legis Plautiæ iudicia domo faciebatis, ex coniuratis alios exsilio, alios pecunia condemnabas, cum tibi alius Tusculanum, alius Pompeianam villam exædificabat, alius domum emebat: qui vero nihil poterat, is erat calumniæ proximus, is aut domum tuam oppugnatum venerat aut insidias senatui fecerat, denique de eo tibi
- 4 compertum erat. Quæ si tibi falsa obicio, redde rationem, quantum patrimonii acceperis, quid tibi litibus accreverit, qua ex pecunia domum paraveris, Tusculanum et Pompeianum infinito sumptu ædificaveris, aut, si retices, cui dubium potest esse, quin opulentiam istam ex sanguine et miseriis civium pararis? 3. Verum, ut opinor, homo novus Arpinas,

2. De, ha jól gyanítom, házad dísze tesz oly büszkévé: szentségtörő s nem egy hitszegéssel feketített nőd, leányod, anyja vágytársa, a ki nagyobb gyönyörűséged s irányodban odaadóbb, mint a hogy egy apa iránt illő volna. Erőszakos és rabló módra szerezted a házadat is a magad és tied gyászára, persze, hogy emlékeztess bennünket, mennyire föl van fordulva honunk, ha te lakhatol abban a házban, te alávaló, mely P. Crassusé volt, azé a kiváló férfiúé. S ezek 3 ellenére mégis azt hajtja Cicero, hogy ő ott volt a halhatatlan istenek gyűlésében s onnan küldték ki e város és polgárai gondviselőjéül, a helyett, hogy hóhérnak nevezték volna őt, a ki hazája szerencsétlenségét a saját dicsőségének vallja. Mintha bizony nem consulságod volt volna oka annak a pártütésnek s nem azért volt volna akkor hazánk oly zilált állapotban, mert te voltál a consula. — De talán inkább arra vagy oly büszke, a mit consulságod után feleségeddel, Terentiával, főztél ki honunk javára, mikor tudniillik a lex Plautia alapján folyt pereket saját javatokra használtátok ki s a pártütők közül kit halálra, kit pénzbírságra akartál elítéltetni, a mikor neked egyik a Tusculanumodat, másik a pompeii nyaralódat építteté föl, a harmadik házat vett számodra; a ki azonban nem adhatott mitsem, arra mindjárt rákerült a rágalmazás sora, az vagy ostromot intézett házad ellen vagy cselet szőtt a tanács ellen, egyszóval az olyanra mindig tudtál valamit.¹¹² S ha e vádjaim alaptalanok, add számon, mekkora 4 örökséget kaptál apád után, mennyivel gyarapodott ez pöreidből, miféle pénzen szerezted házadat, építtetted oly pazar fénynyel tusculumi és pompeii nyaralódat, vagy, ha nem felelsz rá, kinek lehet még kétsége a felől, hogy polgártársaid vére és szerencsétlensége váltságából tettél szert ily nagy módra?

3. De, a mint sejtem, ez az arpinumi új nemes, M.

ex M. Crassi familia, illius virtutem imitatur, contemnit
simultatem hominum nobilium, rem publicam caram habet,
5 neque terrore neque gratia removetur. Aliud vero amicitia
tantum ac virtus est animi. Immo vero homo levissimus,
supplex inimicis, amicis contumeliosus, modo harum, modo
illarum partium, fidus nemini, levissimus senator, mer-
cennarius patronus, cuius nulla pars corporis a turpitudine
vacat, lingua vana, manus rapacissimæ, gula immensa,
pedes fugaces; quæ honeste nominari non possunt, inho-
nestissima. Atque is cum eius modi sit, tamen audet dicere:
O fortunatam natam me consule Romam! Te consule
fortunatam, Cicero? Immo vero infelicem et miseram, quæ
crudelissimam proscriptionem eam perpressa est, cum tu
perturbata re publica metu perculsos omnes bonos parere
crudelitati tuæ cogebas, cum omnia iudicia, omnes leges
in tua libidine erant, cum tu sublata lege Porcia, erepta
libertate omnium nostrum vitæ necisque potestatem ad te
6 unum revocaveras. Atque parum quod impune fecisti, verum
etiam commemorando exprobras neque licet oblivisci his
servitutis suæ. Egeris, oro te, Cicero, perfeceris quidlibet:
satis est perpressos esse; etiamne aures nostras odio tuo
onerabis, etiam iis molestissimis verbis insectabere: Cedant
arma togæ, concedat laurea linguæ? Quasi vero togatus
et non armatus ea, quæ gloriaris, confeceris? atque inter
te Sullamque dictatorem præter nomen imperii quicquam

Crassus sarja, ennek a derék példáját követi, megveti a nemesek féltékenykedését, kedves előtte hona ügye s nem ingatja meg sem ijesztés sem befolyás! A barátsága meg bizonynyal még egyszer oly szilárd, mint a milyen határozott a jelleme! — Sőt ellenkezőleg a legléhább ember, ellenségeivel szemben megalázkodó, barátaival szemben rágal-mazó, majd ide, majd oda húzó, senkiben sincs bizalma, a legingatagabb tagja a tanácsnak, pénzért vállalkozik perek védelmére s egy porczikája sincs tiszta, szavára építeni nem lehet, keze ragadozó, torka feneketlen, lábai szaladásra készek; azon részei pedig, melyeket tisztességgel megnevezni sem lehet, a legbecstelenebbek. S ilyen léte-re még meri mondani: *„Ó Róma, te szerencse gyermeke az én consulságom alatt“*. Szerencse gyermeke, Cicero, a te consulságod alatt? Sőt épen szerencsétlen s nyomorúságos volt helyzete, hogy végig kellett szenvednie azt a kegyetlen üldözést, mikor te az államrend megzavarásával rettegésben tartottál s kegyetlenséged előtt meghajlásra kényszerítél minden jó hazafit, mikor a te kényed-kedvednek volt alávetve minden bírói szék, minden törvény, mikor te félretéve a lex Porciát, megfosztottál szabadságunktól s magadat tetted élet-halál urává mindnyájunk felett. És nem elég, hogy büntetlenül tetted, még szemrehányólag föl is emlegeted s nem lehet fátyolt borítaniok rabszolgaságukra. Bármit tettél, végeztél is hát, kérlek, Cicero, elég volt elszenvednünk; még fülünket is terhelni akarod a te gyűlöltséged okával? S még ily ízetlen dicsekvéssel is fogod bosszantani: *„Félre fegyver a toga elől, engedjen helyet a (hadvezéri) babér a nyelv hatalmának“*. Mintha bizony togában s nem fegyverrel vitted volna véghez azt, a mivel itt dicsekszel, s mintha a hatalom elnevezésén kívül volt volna valami különbség közted és a dictator Sulla között.

interfuit. 4. Sed quid ego plura de tua insolentia commemor-
7 rem? Quem Minerva omnis artis edocuit, Iuppiter optumus
maxumus in concilio deorum admisit, Italia exsulem humeris
suis reportavit. Oro te, Romule Arpinas, qui egregia
tua virtute omnis Paulos, Fabios, Scipiones superasti, quem
tandem locum in hac civitate obtines? Quæ tibi partes rei
publicæ placent? Quem amicum, quem inimicum habes?
Cui in civitate insidias fecisti ancillaris, quo iure, cum de
exsilio tuo Dyrrhachio redisti, eum sequeris? Quos tyrannos
appellabas, eorum potentiæ faves! Qui tibi ante optimates
videbantur, eosdem dementes ac furiosos vocas! Vatini causam
agis, de Sestio male existimas, Bibulum petulantissimis
verbis lædis, laudas Cæsarem, quem maxime odisti, ei maxime
obsequeris, aliud stans, aliud sedens sentis de re publica,
his male dicis, illos odisti, levissime transfuga, neque in hac
neque in illa parte fidem habens.

4. De mire való volna tovább szólnom elbizakodott- 7
ságodról, ha Minerva megtanított minden fortélyra, a jó-
ságos és hatalmas Juppiter beengedett az istenek gyűlésébe,
s Italia a vállain hozott vissza számkivetésedből? De kér-
lek, arpinumi Romulus, a ki ritka derékséggel fölül-
multad az összes Paulusokat, Fabiusokat és Scipiókat,
végre is hát micsoda állást foglalsz te el polgártársaid
közt? hazád melyik pártjával értesz egyet? Ki a barátod,
ki az ellenséged? A kit itthon a nőcselédjeivel akartál
törbe ejteni, mióta a számkivetésből hazajöttél Dyrrhachi-
umból, mi jupon jársz utána? A kiket zsarnokoknak ne-
vezgettél, azok hatalmát dédelgeted! A kiket azelőtt opti-
matáknak tekintettél, azokat örült bolondoknak nevezed!
Vatinius ügyét elvállalod védeni, Sestiust ócsárlod; Bibulust
csipkedő megjegyzésekkel sértegeted, ellenben magasztalod
Cæsart; a kit halálosan gyűlöltél, annak most legbuzgóbb
híve vagy; álltodbán is, ültödben is más-más politikai
nézetet vallasz; ezt a félt gyalázod, amazt gyűlölöd, te
ingatag köpönyegforgató, s nem bízhatnak benned sem az
egyik sem a másik párton.

EPISTOLÆ AD CÆSAREM SENEM DE RE PUBLICA.

I.

(Epistula posterior.)

1. Pro vero antea obtinebat regna atque imperia fortunam dono dare, item alia, quæ per mortaleis avide cupiuntur, quia et apud indignos sæpe erant quasi per libidinem
2 data, neque cuiquam incorrupta permanserant. Sed res docuit id verum esse, quod in carminibus Appius ait, fabrum esse suæ quemque fortunæ, atque in te maxume, qui tantum alios prægressus es, ut prius defessi sint homines laudando facta tua, quam tu laude digna faciundo.
3 Ceterum ut fabricata sic virtute parta quam magna industria haberei decet, ne incuria deformentur aut corruant
4 infirmata. Nemo enim alteri imperium volens concedit et, quamvis bonus atque clemens sit, qui plus potest tamen,
5 quia malo esse licet, formeidatur. Id eo evenit, quia plerique rerum potentes pervorse consulunt et eo se munitiores putant, quo illei, quibus imperitant, nequiores fuere.
6 At contra id eniti decet, cum ipse bonus atque strenuus sis, uti quam optimis imperites. Nam pessumus quisque

A JULIUS CÆSARHOZ INTÉZETT LEVELEK.

I.

(A későbbben kelt levél.)

1. Azelőtt általánosan azt hitték, hogy trón s hatalom a vakszerencse adománya, valamint egyéb is, a min az emberek kapva kapnak; ily javak ugyanis sokszor jutottak már mintegy ötletszerűen méltatlanoknak is, de egyikük kezében sem maradtak meg végiglen a maguk romlatlanságában. De az élet igaznak ismertette el azt, a mit 2 Appius állít költeményeiben, hogy kiki saját szerencséjének a kovácsa, még pedig különösen a te példádön, a ki annyira fölülmultál másokat, hogy hamarabb belefáradnának az emberek tetteid magasztalásába, mintsem te magasztalásra méltó tettek művelésébe. Csakhogy persze a derékség gyümölcsei is, mint az emberi művek általában 3 minél gondosabb ápolást kívánnak, nehogy elhanyagoltságuknál fogva eltorzuljanak vagy erejüket veszítve halomba dőljenek. Mert a maga jószántából senki sem engedi át 4 másnak a hatalmát s a hatalmasabbtól, ha még oly jó és kegyes is, félni szoktak, mivel módjában van rossz útra térni. Onnan van ez, mert a hatalom urai helytelenül jár- 5 nak el s annál erősebbnek hiszik állásukat, minél hitványabbak alattvalóik. Pedig ellenkezőleg, derék és buzgó 6 ember létedre azon kell lenned, hogy minél jobbak legyenek alattvalóid. Mert épen a legrosszabbak nem szívelnek

7 asperrume rectorem patitur. Sed tibi hoc gravius est, quam
ante te omnibus, armis parta componere, quod bellum
8 aliorum pace mollius gessisti. Ad hoc victores prædam
petunt, victi cives sunt. Inter has difficultates evadendum
est tibi atque in posterum firmanda res publica non armis
modo neque adversum hostis, sed, quod multo multoque
9 asperius est, pacis bonis artibus. Ergo omnes magna me-
diocri sapientia res huc vocat, quæ quisque optuma potest,
10 ut ei dicant. Ac mihi sic videtur: qualeicumque modo tu
victoriam composuereis, ita alia omnia futura. 2. Sed iam,
quo melius faciliusque constituas, paucis, quæ me animus
monet, accipe.

2 Bellum tibi fuit, imperator, cum homine claro, magnis
opibus, avido potentiæ, maiore fortuna quam sapientia,
quem secuti sunt pauci per suam iniuriam tibi inimici,
3 item quos affinitas aut alia necessitudo traxit. Nam par-
ticeps dominationis neque fuit quisquam neque, si pati
4 potuisset, orbis terrarum bello concussus foret. Cetera
multitudo volgi more magis quam iudicio, post alius alium
5 quasi prudentiorem secuti. Per idem tempus maledictis
ineiquorum occupandæ rei publicæ in spem adducti homi-
nes, quibus omnia probro ac luxuria polluta erant, con-
currere in castra tua et aperte quieteis mortem rapinas,
postremo omnia, quæ corrupto animo lubebat, minitari.

urat maguk fölött. Neked pedig annál is nehezebb, mint 7
bármelyik elődödnök, rendezni azt, a mit fegyverrel sze-
reztél, mert enyhébben jártál el a háborúban, mint má-
sok a békében szoktak. Azonkívül a győzteseknek zsák- 8
mányra fáj a foguk, a legyőzöttek pedig polgárok. Ily
nehézségek közül kell neked kilábolnod s az állam nyu-
galmát biztosítanod, nem csupán fegyverrel s nem is ellen-
ség ellenében, hanem — s ez már sokszorta nehezebb
feladat — a béke üdvös intézményeivel. Ennélfogva maga 9
a helyzet szólít ide minden nagy s közepszerű belátású
férfiut, hogy kiki adja elő a tőle telhető legjobb tanácsot-
kat. Én úgy vagyok meggyőződve, hogy a mint rendezed 10
majd győzelmedet, a szerint alakul egész jövőnk.

2. Most pedig, hogy annál czélszerűbben s könnyebben
tehesd meg intézkedéseidet, hallgasd meg rövidre fogott,
lélkem sugallta javaslataimat.

Háborúd volt, imperator, egy híres, tekintélyes, hata- 2
lomra vágyó emberrel, a kinek azonban nagyobb volt a
szerencséje, mint a bölcsesége. Hozzá szegődtek ehhez
kevesen olyanok, a kik sértődésük örve alatt ellenségeid
voltak, nemkülönben olyanok, a kiket atyafiság vagy más
kötelék vonzott hozzá. Mert az uraságban nem osztozott 3
senkivel s ha hajlandó lett volna osztozni, nem rázkód-
tatta volna meg háborúság a kerek földet. A többi soka- 4
ság inkább csöcselék módjára ment utána, mint meggyő-
ződésből, később meg egyik a másik nyomán mintegy
okosabbén indult. Ugyan-e tájt olyan emberek, a kik becs- 5
telen és kicsapongó életmódjukkal általán rossz hirben
állottak, egyes békétlenek mocskolódo nógatására arra a
reményre vetemedtek, hogy kezükbe kerítik az államügyek
vezetését; a te táborodba csődültek tehát s a békés embe-
ket nyíltan halállal, kifosztással ijesztgették, meg minden
egyébbel, a mi csak egy romlott lélek tetszésével összefér-

6 Ex quæis magna pars, ubi neque creditum condonarei ne-
que te civibus sicuti hostibus uti vident, defluxere; pauci
restitere, quibus maius otium in castris quam Romæ futu-
7 rum erat: tanta vis creditorum impendebat. Sed ob eas-
dem causas immane dictust, quanti et quam multi mor-
tales postea ad Pompeium discesserint, eoque per omne
tempus belli quasi sacro atque inspoliato fano debito-
res usi.

3. Igitur quoniam tibi victori de bello atque pace agitan-
dum est, hoc uti civiliter deponas, illa ut quam iustissima
et diuturna sit, de te ipso primum, qui ea compositurus
2 es, quid optimum factu sit, existima. Equidem ego cuncta
imperia crudelia magis acerba quam diuturna arbitror,
neque quemquam multis metuendum esse, quin ad eum
ex multis formido reccidat; eam vitam bellum æternum
et anceps gerere, quoniam neque adversus neque ab tergo
aut lateribus tutus sis, semper in periculo aut metu
3 agites. Contra qui benignitate et clementia imperium tem-
peravere, iis læta et candida omnia visa, etiam hostes
4 æquiores quam aliis cives. Haud scio an qui me his dictis
corruptorem victoriæ tuæ nimisque in victos bona volun-
tate prædicent. Scilicet quod ea, quæ externis nationibus
natura nobis hostibus nosque maioresque nostri sæpe
tribuere, ea civibus danda arbitror neque barbaro ritu

het. El is szökdöstek ezek közül sokan, mikor látták, hogy sem 6
adósságelengedésre nem számíthatnak, sem nem úgy bánsz
polgártársaiddal, mint ellenséggel; csak kevesen marad-
tak meg zászlód mellett, még pedig olyanok, a kik nagyobb
nyugalomra számíthattak a táborban, mint Rómában, a
hol a hitelezők zaklatása várt volna rájuk. De borzasztó 7
mondani is, mennyi tekintélyes ember ment át később
ugyanolyan okoknál fogva Pompeiushoz s úgy tekintették
őt az adósok a háború egész ideje alatt, mint valami sért-
hetetlen és kifoszthatatlan menedék-templomot.

3. Minthogy tehát diadalod téged tett mind a háború
mind a béke urává s így tőled függ amannak egy jó hon-
polgárhoz illő befejezése, emennek pedig a lehető legigaz-
ságosabb és tartós alapra fektetése, először is azt vedd
fontolóra, mi volna a legczélszerűbb eljárás a magad szem-
pontjából, a kire a rendezés feladata vár. Szerény véle- 2
ményem szerint minden zsarnoki uralom nem annyira tar-
tós, mint inkább elkeserítő; már pedig nincs oka félnie a
népnek egyes embertől, sőt visszahull erre a rettegés a
népről; azonban ilyen élet annyi volna, mint szünet nél-
kül való kétes háborút viselned, mert sem előlről, sem
hátról, sem oldalról nem volnál biztosságban, folytono-
san veszedelemben s rettegésben élnél. A kik jó indulattal 3
s kegyességgel mérséklék uralmukat, azok mindenütt vidám-
sággal s nyíltsággal találkoznak s még ellenségeik is jobb
szemmel néznek rájuk, mint másokra polgártársaik. Egye- 4
sek talán eme nyilatkozatom folytán azt fogják kiabálni
rólam, hogy megrontója vagyok a győzelemnek s túlságos
jóakaratot tanúsítok a legyőzöttek iránt. Persze, mert úgy
vélekedem, hogy a mit mi és őseink gyakran megadtunk
olyan külföldi nemzeteknek, a kik természetes ellenségeink
voltak, azt illő megadni polgártársaknak is s nem való
barbár módra öldöklést öldökléssel, vért vérral torolni meg.

cæde cædem et sanguinem sanguine expianda. 4. An illa, quæ paulo ante hoc bellum in Cn. Pompeium victoriamque Sullanam increpabantur, oblivio interceptit: Domitium, Carbonem, Brutum, alios item non armatos neque in prælio belli iure sed postea supplices per summum scelus interfectos, plebem Romanam in villa publica pe-
2 coris modo conscissam? Eheu quam illa occulta civium funera et repentinæ cædes, in parentum aut liberorum sinum fuga mulierum et puerorum, vastatio domuum ante
3 partam a te victoriam sæva atque crudelia erant! Ad quæ te idem illi hortantur; et scilicet id certatum esse, utrius vestrum arbitrio iniuriæ fierent, neque receptam, sed captam a te rem publicam et ea causa exercitus stipendiis confectis optimos et veterrimos omnium advorsum fratres parentisque ac liberos armis contendere, ut ex alienis malis deterrumi mortales ventri atque profundæ lubidini sumptus quærerent atque essent opprobria victoriæ, quo-
4 rum flagitiis commacularetur bonorum laus. Neque enim te præterire puto, quali quisque eorum more aut modestia etiam tum dubia victoria sese gesserit quoque modo in belli administratione scorta aut convivia exercuerint nonnulli, quorum ætas ne per otium quidem talis voluptatis sine dedecore attingerit.

5. De bello satis dictum. De pace firmanda quoniam tuque et omnes tui agitis, primum id, quæso, considera, quale sit, de quo consultas: ita bonis malisque dimotis
2 patenti via ad verum perges. Ego sic existimo: quoniam orta omnia intereunt, qua tempestate urbi Romanæ fatum

4. Talán bizony elfeledkeztek volna már a sok átokról, a mit kevéssel ezen háború előtt M. Pompeiusra és Sulla uralmára szórtak; hogy t. i. Domitiust, Carbót, Brutust s másokat, kiket szintén nem védett fegyver, nem harcban hadi jog alapján, hanem később, mikor kegyelemért esdekelték, ádázul leöldösték s annyi római polgárt konczoltak föl barmokként egy középületben?¹¹³ Ó mily irtóz- 2
tató s kegyetlen látványt nyújtott a te győzelmed előtt polgártársaink titkolt temetése és váratlan legyilkolása, nők és gyermekek menekvése gyermekeik vagy szüleik keblére s kirablása a házaknak. Ugyanazok most is ilyen 3
eljárásra biztatnak téged; persze mintha azt akartátok volna eldönteni a háborúval, melyitek parancsára induljanak meg a jogtalanságok; mintha te nem megmentetted, hanem elfoglaltad volna az országot és mintha legdere-
kabb és legöregebb katonáink hadi szolgálatuk kitöltése után most azért nyulnának fegyverhez testvéreik, szüleik s gyermekeik ellen, hogy aljas lelkű emberek mások rovására pénzt szerezzenek hasuk és mérték nélkül való kicsapongásuk kielégítésére, gyalázatot hozzanak diadalodra és aljasságukkal beszennyezzék a jó hazafiak jó hírét. Mert 4
bizonyára tudod, mily magaviseletet s mérsékletet tanúsítottak mindannyian, mikor még kétes volt a győzelem is, s mikép folyt a kicsapongás és dőzsölés a háború intézői körében némelyek részéről, a kiknek a korához még békés időben sem illett volna olyan érzékieskedés.

5. A háborút illetőleg eleget mondtam. Minthogy te és híveid mind a béke biztosításán töritek fejeteket, először is azt vedd, kérlek, fontolóra, minő természetű kérdésről tanácskoztok. Mert csak akkor fogsz minden akadály nélkül haladni a helyes cél felé, ha különválasztod előbb a hasznost a károstól. Az én véleményem ez: Minden, a 2
minek kezdete volt, el is múlik. Mikor tehát majd üt Róma

excidii adventarit, civis cum civibus manus conserturos, ita defessos et exsanguis regi aut nationi prædæ futuros. Aliter non orbis terrarum neque cunctæ gentes conglobatæ
3 movere aut contundere queunt hoc imperium. Firmanda igitur sunt vel concordiæ bona et discordiæ mala expel-
4 lenda. Id ita eveniet, si sumptuum et rapinarum licentiam dempseris, non ad vetera instituta revocans, quæ iam pridem corruptis moribus ludibrio sunt, sed si suam
5 quoique rem familiarem finem sumptuum statueris; quoniam is incessit mos, ut homines adolescentuli sua atque aliena consumere, nihil libidinei atque aliis rogantibus denegare pulcherrimum putent, eam virtutem et magnitudinem animi, pudorem atque modestiam pro socordia
6 æstiment. Ergo animus ferox prava via ingressus, ubi consueta non suppetunt, fertur accensus in socios modo modo in civis, movet composita et res novas abiectis veteribus
7 conquirat. Quare tollendus est fenerator in posterum, uti
8 suas quisque res curemus. Ea vera atque simplex via est, magistratum populo, non creditori gerere et magnitudinem animi in addendo non demendo rei publicæ ostendere.

6. Atque ego scio, quam aspera hæc res in principio futura sit, præsertim is, qui se in victoria licentius liberiusque quam artius futuros credebant. Quorum si saluti potius quam libidini consules, illosque nosque et socios in pace firma constitues; sin eadem studia artesque iuventuti

végórája, polgár polgár ellen száll majd harcza s ekkép kimerülve és egészen elcsüggedve válik majd prédájává valamelyik királynak vagy nemzetnek. Máskülönben a kerek föld összes nemzetei karöltve sem lennének képesek meg- ingatni, még kevésbbé megdönteni ezt a birodalmat. Szilár- 3
ditani kell ennélfogva az egyetértés áldásait s el kell távo- litani az egyenetlenség káros kinövéseit. Ez úgy fog sike- 4
rűlni, ha a költekezésnek és fosztogatásnak határt szabsz, nem a régi intézmények módjára, melyekből az erkölcsi romlottságnál fogva már régóta gúnyt űznek, hanem, ha mindenkinek saját vagyoni állapotát állítod föl költekezése határául. Mert már olyan szokás kapott lábra, hogy ifjocska 5
embereink abban látják az igazi uraságot, ha a magukét s a másét elherdálják, ha teljesítik minden vágyukat s mások kérését is. Ebben látják a derékséget s fennkölt gon- dolkozást; a becsületérzést s szerénységet ostobaságnak tartják. E rossz útra tévedt szilajlelkű emberek azután, 6
midőn már fogytán vannak rendes kedvtelései eszközzei, egész dühvel törnek hol szövetséges, hol polgártársaik ellen, megzavarják az alkotmányos rendet s új intézmé- nyeket igyekeznek teremteni a régiek helyébe. Véget kell 7
hát vetni jövőre az uzsoráskodásnak, hogy mindegyi- künk gondját viselje saját vagyonának. S ennek az az 8
egyetlen biztos módja, hogy hivatalukat ne a hitelező, ha- nem a nép érdekében viseljék, s a fennkölt gondolkozást a közjó gyarapításában lássák, ne pedig károsításában.

6. Tudom én, mily kelletlen lesz kezdetben ez az álla- pot főleg azoknak, a kik a győzelemtől féktelen szabad- ságuk nöttét várták, nem korlátozását. Ha ezeknek inkább a javát tartod szem előtt, mint vágyaik kielégítését, akkor tartós békét biztosítasz nekik is, valamint nekünk és szö- vetségeseinknek is; ha ellenben az ifjuságnak csak ilyenek maradnak hajlamai s üzelmei, akkor ez a te kiváló hír-

erunt, ne ista egregia tua fama simul cum urbe Roma
2 brevi concidet. Postremo sapientes pacis causa bellum ge-
runt, laborem spe otii sustentant. Nisi illam firmam efficis,
3 vinci an vicisse quid rettulit? Quare capesse, per deos,
4 rem publicam et omnia aspera, uti soles, supervade. Nam-
que aut tu mederi potes aut omittenda est cura omnibus.
Neque quisquam te ad crudelis pœnas aut acerba iudicia
invocat, quibus civitas vastatur magis quam corrigitur, sed
ut pravas artis malasque libidines ab iuventute prohibeas.
5 Ea vera clementia erit consuluisse, ne merito cives patria
expellerentur, retinuisse ab stultitia et falsis voluptatibus,
pacem et concordiam stabilivisse, non si flagitis obsecutus,
delicta perpressus præsens gaudium quom mox futuro malo
concesseris.

7. Ac mihi animus, quibus rebus alii timent, maxime
fretus est: negotii magnitudine et, quia tibi terræ et maria
simul omnia componenda sunt. Quippe res parvas tantum
ingenium attingere nequeiret, magnæ curæ magna merces
2 est. Igitur provideas oportet, uti plebs largitionibus et pu-
blico frumento corrupta habeat negotia sua, quibus ab
malo publico detineatur; iuventus probitati et industriæ,
3 non sumptibus neque divitiis studeat. Id ita eveniet, si
pecuniæ, quæ maxuma omnium perniciēs est, usum atque
4 decus dēmpseris. Nam sæpe ego quom animo meo repu-
tans, quibus quisque rebus clari viri magnitudinem inve-

neved bizony-bizony csakhamar ledől Róma városával egyetemben. Végre is okos ember béke végett visel hábo- 2
rút, nyugalmas élet reményében küzd, fárad. Ha a békét tartóssá nem teszed, akkor mit érdekel bennünket, buktunk-e vagy győztünk? Azért hát, az istenért, láss buzgón az 3
állam ügyeihez s küzd le mind e nehézségeket szokásod szerint! Mert ha te nem segíthetsz bajainkon, le kell 4
mondani mindnyájunknak az orvoslásról. Senki sem kíván tőled kegyetlen bosszúállást vagy szigorú biráskodást, mert ezek többet rontanak a polgári társadalmon, mintsem javítanak, hanem, hogy fékezd meg az ifjúság rendetlen életét és rossz hajlamait. Az lesz igazi kegyesség, ha gondoskodik arról, hogy a polgárokat ne üzzék ki a hazájukból, habár rászolgáltak is; ha visszatartod őket oktalan üzemektől s csalóka szenvedelmektől; ha a békés egyetértést megszilárdítod; nem pedig, ha lealacsonyító tetteik dédelgetésével s hibáik elnézésével a pillanat örömeért utat nyitasz a csakhamar bekövetkező veszedelemnek.

7. És engem leginkább oly tekintetek töltenek el bizalommal, melyek másokat aggasztanak, úgymint a feladat nagysága s nevezetesen az, hogy reád az összes szárazföldi és tengeri ügyek rendezése vár egyszerre. Mert hát jelentéktelen feladatba nem foghatna ekkora szellem; nagy föladatnak pedig nagy a jutalma. Legyen tehát gondod arra, hogy a közadományokkal, nevezetesen a nyilvános gabonaosztogatással elkapatott polgárságnak meglegyen a maga foglalkozása, hogy az elvonja a közbajok előidézésétől. Szokják az ifjúság becsületes és munkás élethez, ne pedig pazarláshoz s vagyonhajhászathoz. Ez akkor fog 3
sikerülni, ha megszünteted nyerészkedésre fordítását és tekintélyét a pénznek, mely mindennél nagyobb veszély csiráját hordja magában. Mert sokszor elmélkedtem afelől, 4
mily körülmények közt emelkedtek nagy hirre egyes fér-

nissent quæque res populos nationesve magnis auctibus
auxissent, ac deinde quibus causis amplissima regna et
imperia corruissent, eadem semper bona atque mala re-
periebam, omnesque victores divitias contempsisse et vic-
5 tos cupivisse. Neque aliter quisquam extollere sese et
divina mortalis attingere potest, nisi omissis pecuniæ et
corporis gaudiis animo indulgens, non assentando neque
concupita præbendo, pervorsam gratiam gratificans, sed in
labore patientia bonisque præceptis et factis fortibus exer-
citando.

8. Nam domum aut villam exstruere, eam signis aulæis
alieisque operibus exornare et omnia potius quam semet
visendum efficere, id est non divitias decori habere, sed
2 ipsum illis flagitio esse. Porro ei, quibus bis die ventrem
onerare, nullam noctem sine scorto quiescere mos est, ubi
animum, quem dominari decebat, servitio oppressere, ne-
quequam eo postea hebeti atque claudo pro exercito uti
3 volunt. Nam imprudentia pleraque et se præcipitat. Verum
hæc et omnia mala pariter cum honore pecuniæ desinent,
si neque magistratus neque alia volgo cupienda venalia
4 erunt. Ad hoc providendum est tibi, quonam modo Italia
atque provinciæ tutiores sint; id quod factu haud obscu-
5 rum est. Nam îdem omnia vastant, suas deserendo domos
6 et per iniuriam alienas occupando. Item ne, uti adhuc,

fiak, mely viszonyok folytán gyarapodtak rohamosan egyes népek és nemzetek, azután, hogy mely okok idézték elő nagy országok és birodalmak romlását, s arra az eredményre jutottam, hogy az emelkedés és a romlás oka mindig ugyanaz volt, hogy t. i. a győzők semmibe sem vették a gazdagságot, a legyőzöttek pedig sovárogtak utána. Nem is képes másképp kitűnni s isteni műveket megköze-
 5 líteni egy halandó sem, csak ha lemond a pénz s testi örö-
 mök hajhászatáról s lelkére hallgat, nem abban, hogy kedvét keresi s vágyait teljesíti — mert ez a kedvkeresés
 visszás eredménnyel járna — hanem abban, hogy munkásságra, türelemre, jó elvek követésére s derék tettekre szoktatja.

8. Mert hogy házat vagy villát építünk, azt szobrokkal, kárpitokkal s egyéb műremekekkel gazdagon fölszereljük s mindent méltóbbá teszünk a megtekintésre min-
 magunknál, mindezzel nem saját díszünk emelésére fordítjuk gazdagságunkat, hanem épen magunkat alacsonyítjuk
 le mellette. Vannak továbbá, a kik napjában kétszer is
 2 tele tömik hasukat s egy éjt sem pihennek át ágyas-
 nő nélkül; de az ilyenek azután, ha egyszer elnyomják lelküket, a melyet az uralkodás illetve, hasztalanul akarnak
 annak később azon tompultan és bénán olyan hasznát
 venni, mint vehetnék, ha képezték volna. Mert az eszte-
 3 len ember sok mindennel együtt magát is veszélybe dönti.
 De ezek és más bajok is mind meg fognak szűnni, ha megszűnik a pénz tekintélye s ha nem a hivatalok sem
 más általánosan kívánt dolgok nem lesznek adás-vevés
 tárgyai. Azonkívül azzal is számot kell vetned, hogy biz-
 4 tosíthatod jobban Italiát s a tartományokat. Itt külön-
 ben tudhatod, hogyan kell eljárnod; mert épen ezek lakói
 5 saját lakaikat ott hagyva jogtalanul elveszik a másokét
 s pusztulást visznek mindenfelé. A katonai szolgálat se
 6

militia iniusta aut inæqualis sit, cum alii triginta, pars nullum stipendium faciunt. Et frumentum id, quod antea præmium ignaviæ fuit, per municipia et colonias illis dare conveniet, qui stipendiis emeritis domos reverterint.

7 Quæ rei publicæ necessaria tibi que gloriosa ratus
8 sum, quam paucissimis absolvi. Non peius videtur pauca
9 nunc de facto meo disserere. Plerique mortales ad iudican-
dum satis ingenii habent aut simulant; verum enim ad
reprehendunda aliena facta aut dicta ardet omnibus ani-
mus, vix satis apertum os aut lingua prompta videtur,
quæ meditata pectore evolvat. Quibus me subiectum haud
10 pænitet, magis reticuisse pigeret. Nam sive hac seu me-
liore alia via perges, a me quidem pro virili parte dic-
tum et adiutum fuerit. Relicuum est optare, uti, quæ tibi
placuerint, ea di immortales approbent beneque evenire
sinant.

II.

(Epistula prior.)

1. Scio ego, quam difficile atque asperum factu sit con-
siliium dare regi aut imperatori, postremo quoiquam mor-
tali, quouis opes in excelso sunt, quippe cum et illis con-
sultorum copię assint neque de futuro quisquam satis
2 callidus satisque prudens sit. Quin etiam sæpe prava magis
quam bona consilia prospere eveniunt, quia plerasque res

legyen oly igazságtalan vagy egyenlőtlen mint eddig, hogy némelyek 30 évig is, mások meg egyáltalán nem teljesítenek katonai szolgálatot. No meg a gabonát, a melylyel eddig a henyéket szoktuk jutalmazni, az egyes municipiumokban és coloniákban azoknak lenne méltányos juttatni, a kik katonai szolgálatuk teljesítése után hazatérnek.

Ime a lehető legrövidebben előadtam, a mit a közérdek szempontjából szükségesnek, rád nézve pedig dicsőségesnek tartok. Azt hiszem, nem véték vele nagyot, ha e lépésemről egy pár szóval nyilatkozom. Az emberek legnagyobb része ugyancsak ért, vagy úgy tesz, mintha értene a bírálgatáshoz. Igen, mert más tetteinek s szavainak rosszaságát általában egész hévvel üzik, mintha csak nem is volna elég nagy a szájuk s elég hosszú a nyelvük hozzá, hogy kiönthessék gondolataikat. Nem törődöm vele, ha a szájukra kerülök is az ilyeneknek; inkább restellném, ha hallgattam volna. Mert akár ezt az utat fogod választani, akár más jobbat, legalább én is hozzájárulhattam nyilatkozatommal szerény tehetségemhez képest. Hátra van még azt kívánnom, hogy szándékaidat a halhatatlan istenek magukéivá tegyék s jó sikerre vezéreljék.

II.

(A korábban kelt levél.)

1. Tudom, mily nehéz s kényes dolog tanácsot adni egy királynak vagy imperatornak, meg bárkinek is, a ki a hatalom magaslatán áll, egyrészt mert vannak neki tanácsadói bőségesen, másrészt pedig mert a jövőt illetőleg senki sem mondhatja magát elég tapasztaltnak s elég okosnak. Hozzá még a rossz tanács is sokszor jobban beválik, mint a jó, mert az emberi viszonyok legnagyobb részét a vak-

3 fortuna ex libidine sua agitat. Sed mihi studium fuit adu-
lescentulo rem publicam capessere, atque in ea cognoscenda
multam magnamque curam habui: non ita, ut magistratum
modo caperem, quem multi malis artibus adepti erant,
sed etiam, ut rem publicam domi militiæque quantumque
4 armis viris opulentia posset, cognitum habuerim. Itaque
mihi multa cum animo agitante consilium fuit famam
modestiamque meam post tuam dignitatem habere et,
quoius rei lubet, periculum facere, dum quid tibi ex eo
5 gloriæ acciderit. Idque non temere neque ex fortuna tua
decevi, sed quia in te præter ceteras artem unam egregie
mirabilem comperi, semper tibi maiorem in adversis quam
6 in secundis rebus animum esse. Sed per ceteros mortalis
illa res clarior est, quod prius defessi sunt homines
laudando atque admirando munificentiam tuam, quam tu
in faciundo, quæ gloria digna essent. 2. Equidem mihi de-
cretum est nihil tam ex alto repeti posse, quod non cogi-
2 tanti tibi in promptu sit. Neque eo, quæ visa sunt, de re
publica tibi scripsi, quia mihi consilium atque ingenium
meum amplius æquo probaretur, sed inter labores militiæ
interque prælia victorias imperium statui admonendum te
3 de negotiis urbanis. Namque tibi si id modo in pectore
consilii est, ut te ab inimicorum impetu vindices quoque
modo contra adversum consulem beneficia populi retineas,
4 indigna virtute tua cogitas. Sin in te ille animus est, qui

szerencse a maga kénye-kedve szerint forgatja. Nekem ifjú 3
 koromban a politikai pályára volt vonzalmam s annak
 tanulmányozására sok gondot fordítottam, nem csupán
 annyiban, hogy hivatalra juthassak, a mit sokan rossz
 úton-módon érnek el, hanem, hogy ismeretesekek legyenek
 előttem politikai viszonyai hazámnak békében és háború-
 ban, nemkülönben ereje hadi tekintetben, valamint né-
 pesség és vagyonosság szempontjából. Ennélfogva alapos 4
 megfontolás után arra határoztam el magam, hogy a te
 kiváló egyéniséged szolgálatára szentelem önnön jó híre-
 met s hűségemet és bármily veszélylyel szembeszállok, ha
 csak valamennyire is növelhetem azzal dicsőséged. S ez 5
 az elhatározás nem vaktában, nem is a te szerencséd lát-
 tára fogamzott meg bennem, hanem, mert más nemes
 tulajdonságokon kívül tapasztaltam benned azt a maga
 nemében bámulatra legméltóbb vonást is, hogy mindig
 nagyobb lelki erőt tanúsítasz a szerencsétlenségben, mint
 a szerencsében. De mások eljárása fényesebben igazolja 6
 e tényt, mert hamarabb belefáradtak az emberek jóté-
 konyságod magasztalásába és csodálásába, mint te dicsői-
 tésre méltó tettek gyakorlásába.

2. Részemről meg vagyok arról győződve, hogy nincs
 oly szövevényes valami, a mivel te rövid gondolkozás után
 tisztában nem volnál. Nem is azért tudatom veled politikai 2
 nézeteimet, mintha belátásomat és észtehetségemet értékü-
 kőn túlbecsülném, hanem nehéz hadi teendőid, harczaid,
 győzelmeid s fővezéri gondjaid közepett szükségesnek lát-
 tam föl hívni figyelmed a városi ügyek folyására. Mert ha 3
 csupán az a kérdés előtted, miként biztosítsd magadat
 ellenfeleid támadása ellen s egy ellenséges consullal szem-
 ben ¹¹⁴ miképen tarthasd meg a néptől kapott hatalmad,
 akkor a te kiválóságodhoz nem méltó czélt forgatsz eszed-
 ben. Ha ellenben az a bátorság lakik még benned, a mely- 4

iam a principio nobilitatis factionem disturbavit, plebem Romanam ex gravi servitute in libertatem restituit, in prætura inimicorum arma inermis disiecit, domi militiæque tanta et tam præclara facinora fecit, ut ne inimici quidem queri quicquam audeant nisi de magnitudine tua: quin tu accipe ea, quæ dicam de summa re publica. Quæ profecto aut vera invenies aut certe haud procul a vero.

3. Sed quoniam Cn. Pompeius aut animi pravitate aut, quia nihil eo maluit, quod tibi obesset, ita lapsus est, ut hostibus tela in manus iaceret, quibus ille rebus rem publicam conturbavit, eisdem tibi restituendum est. Primum omnium summam potestatem moderandi de vectigalibus sumptibus iudiciis senatoribus paucis tradidit, plebem Romanam, quocius antea summa potestas erat, ne æqueis quidem legibus in servitute reliquit. Iudicia tametsi, sicut antea, tribus ordinibus tradita sunt, tamen idem illi factiosi regunt, dant adimunt, quæ lubet, innocentis circumveniunt, suos ad honorem extollunt. Non facinus, non probrum aut flagitium obstat, quo minus magistratus capiant. Quos commodum est trahunt rapiunt; postremo tamquam urbe capta libidine ac licentia sua pro legibus utuntur. Ac me quidem medioeris dolor angeret, si virtute partam victoriam more suo per servitium exercerent. Sed homines inertissimi, quorum omnis vis virtusque in lingua sita est, forte atque alterius socordia dominationem obla-

lyel első föllépésed óta az arisztokraták pártoskodásának véget vetettél, a római köznépet nyomasztó rabszolgaságából megszabadítottad, prætorságod alatt¹¹⁵ ellenségeid fegyvereit fegyver nélkül szétszórtad, végre békében és háborúban annyi jeles tettet vittél véghez, hogy még ellenségeid sem mernek egyebet felhozni ellened, mint egyéni kiválóságodat: akkor ime fogadd ezen előterjesztésemet az államkormányzat legfontosabb kérdései felől. Bizonyára látni fogod, hogy valók azok vagy legalább nem igen messze állnak a valótól.

3. Minthogy Cn. Pompeius vagy rossz meggyőződésből, vagy mert minden fölött neked akart gátat vetni, úgy osont el, hogy fegyvereit ellenfeleid kezébe adta, ennél fogva meg kell semmisítened azon intézkedéseket, melyekkel ő az állam rendjét fölforgatta.¹¹⁶ Legelőször is a 2 jövedelmek és kiadások kezelésében s a biráskodás gyakorlásában néhány senatorra ruházta át a legfőbb hatalmat, ellenben a római polgárságot, a melynek kezében volt azelőtt a legfőbb jogok gyakorlása, még csak nem is egyenlő törvények alá vetve rabszolgá állapotban hagyta. Ámbár ugyan a biráskodás, mint azelőtt, három rendre 3 van ruházva, de csak azok a pártoskodók intézkednek, adnak, vesznek kényük-kedvük szerint; a jó hazafiakat elnyomják és saját embereiket emelik hivatalba. Minden 4 gonoszságra, ocsmány vagy aljas tetre képesek, csak hogy hivatalokra jussanak; fosztogatnak s rabolnak, ha hasznát látják; szóval mint valami elfoglalt városban korlátlan kényük-kedvük az ő törvényeik. Én ugyan keveset 5 törödném vele, ha vitézségük árán szerzett győzelmüket használnák ki rabszolgai elnyomásra, a mi már az ő rendes szokásuk. De e renyhe emberek, a kiknek minden 6 ereje és jelentősége nagy szájukban áll, olyan uralommal henczegnek oly igen, melyhez véletlenül másnak a kö-

7 tam insolentes agitant. Nam quæ seditio aut dissensio
civilis tot tam illustris familias ab stirpe evertit? aut
quorum umquam in victoria animus tam præceps tamque
immoderatus fuit? 4. L. Sulla, cui omnia in victoria lege
belli licuerunt, tametsi supplicio hostium partis suas muniri
intellegebat, tamen paucis interfectis ceteros beneficio quam
2 metu retinere maluit. At hercule a M. Catone L. Domitio
ceterisque eiusdem factionis quadraginta senatores, multi
præterea cum spe bona adulescentes sicutei hostiæ mactati
sunt, quom interea importunissima genera hominum tot
miserorum civium sanguine satiari nequierunt: non orbi
liberi, non parentes exacta ætate, non luctus gemitus virorum
mulierum immanem eorum animum inflexit, quein acerbius
in dies male faciundo ac dicundo dignitate alios alios civitate
3 eversum irent. Nam quid ego de te dicam? Cuius contu-
meliam homines ignavissimi vita sua commutare volunt,
si liceat. Neque illis tantæ voluptati est, tametsi inspe-
rantibus accidit, dominatio, quanto mærori tua dignitas:
quein optatius habent ex tua calamitate periculum liber-
tatis facere, quam per te populi Romani imperium maxi-
4 mum ex magno fieri. Quo magis tibi etiam atque etiam
animo prospiciendum est, quonam modo rem stabilias com-
5 muniasque. Mihi quidem, quæ mens suppetit, eloqui non
dubitabo. Ceterum tui erit ingenii probare, quæ vera atque
utilia factu putes.

5. In duas partes ego civitatem divisam arbitror, sicut a
maioribus accepi, in patres et plebem. Antea in patribus

zömbössége következtében jutottak. Mert, kérdem, volt-e 7
valaha polgári zendülés vagy viszály, mely annyi híres
családot irtott volna ki gyökerestől? vagy volt-e valaha,
a kit oly veszetté vagy legalább féktelenné tett volna a
diadal?

4. L. Sulla, a kinek a győzelemben minden szabad
lett volna a hadi jog értelmében, belátta, hogy az ellen-
felein való bosszúállással saját pártja erősödne; mégis
csak keveset öletett meg; a többit nem annyira félelem- 2
mel, mint inkább jótékonyásával fűzte magához. Ellen-
ben, istenemre, M. Cato, L. Domitius s többi pártfeleik
40 senatort, azonkívül számos szépreményű ifjút ölettek
le áldozati barmok gyanánt, a nélkül, hogy annyi sze-
rencsétlen polgártársuk vérével képesek voltak volna el-
teltetni azok a bőszejátékok. Nem indította meg közsízüket
árvák, agg szülők, férfiak s nők keserves zokogása, sőt
napról-napra elkeseredettebben folytatták kegyetlenségüket
s hamis vádakkal kit méltóságából, kit polgárságából for-
gattak ki. Hát rólad mit mondhatnék? A te gyalázatodért 3
szívesen odaadnák ezek a haszontalan emberek életüket is,
ha lehetne. Nem is örülnek ők annyira uralmuknak, bár
véletlenül jutottak hozzá, mint a mennyire bántja őket a
te méltóságod; sőt hőbben óhajtják a te veszteddél sza-
badságuk kockáztatását is, mintsem látni azt, hogy a nagy
római nemzet általad emelkedjék a hatalom tetőpontjára.
Annál behatóbban kell hát fürkészned s fürkészned, mikép 4
tedd tartóssá és erőssé államunkat. A mi az én szerény 5
tehetségemtől kitelik, azt minden habozás nélkül előadom.
A te belátásod dolga lesz elfogadni, a mit igaznak s meg-
valósítani üdvösnek találasz.

5. Az én nézetem szerint polgárságunk két osztályból
áll, úgymint patriciusokból és plebeiusokból. Így volt ez
tudomásom szerint elődeink idejében is. Azelőtt tekintély

2 summa auctoritas erat, vis multo maxuma in plebe. Itaque
sæpius in civitate secessio fuit semperque nobilitatis opes
3 deminutæ sunt et ius populi amplificatum. Sed plebs eo
libere agitabat, quia nullius potentia super leges erat neque
divitiis aut superbia, sed bona fama factisque fortibus no-
bilis ignobilem anteibat: humillimus quisque in armis aut
in militia nullius honestæ rei egens satis sibi satisque pa-
4 triæ erat. Sed ubi eos paulatim expulsos agris inertia at-
que inopia incertas domos habere subegit, cœpere alienas
opes petere, libertatem suam cum re publica venalem ha-
5 bere. Ita paulatim populus, qui dominus erat, cunctis gen-
tibus imperitabat, dilapsus est et pro communi imperio
6 privatim sibi quisque servitutem peperit. Hæc igitur multi-
tudo primum malis moribus imbuta, deinde in artis vitas-
que varias dispalata, nullo modo inter se congruens, parum
mihi quidem idonea videtur ad capessendam rem publicam.
7 Ceterum additis novis civibus magna me spes tenet fore,
ut omnes expergiscantur ad libertatem: quippe cum illis
libertatis retinendæ, tum his servitutis amittendæ cura
8 orietur. Hos ego censeo permixtos cum veteribus novos in
coloniis constituas; ita et res militaris opulentior erit et
plebs bonis negotiis impedita malum publicum facere
desinet.

6. Sed non inscius neque imprudens sum, quom ea res
agetur, quæ sævitia quæque tempestates hominum nobi-
lium futuræ sint, quom indignabuntur, omnia funditus

dolgában a patriciusok voltak ugyan az elsők, de erő dol-
 gában mindenek fölött állottak a plebeiusok. Ennélfogva 2
 többször volt különszakadás a polgárság közt s a nemesség
 hatalma megnyirbálódott, a nép joga ellenben bővült. De 3
 a plebeiusok élete épen azért folyt szabadon, mert senki-
 nek sem volt hatalma a törvények korlátain túl s a ne-
 mes nem gazdagságban és kevélységben versenyzett a nem-
 nemessel, hanem jó hírnévben s derék tettekben; kiki, ha
 még oly alacsony sorsú volt is, helyt állt magáért s a
 honért a harcmezőn s katonai szolgálat dolgában, mert
 nem szenvedett szükségét a tisztos megélhetés semmiféle
 kellékében. Hanem, a mint lassankint földjeikről elűzve 4
 más-más lakóhelyre hajtotta őket az inség és tétlenség,
 akkor elkezdtek más vagyonára áhítozni s polgárjogaikat
 a hazával együtt áruba bocsátani. Ekként a polgárság, 5
 mely azelőtt úr volt s valamennyi nemzetnek parancsolt,
 lassankint szétszűllött s a közösen gyakorolt politikai be-
 folyás helyett elszigeteltségében külön-külön rabszolda-
 helyzetet teremtett magának. Ez a sokaság tehát, mely 6
 előbb rossz erkölcsökbe süllyedt, majd a különböző foglal-
 kozás és életmód folytán széjjel szakadozott, ma már oly
 széthúzó elemekből áll, hogy — legalább nézetem sze-
 rint — nem igen alkalmas az államkormányzatra. De nagy 7
 a reményem, hogy új polgárokkal fölvegyítve mindannyian
 a szabadság érzetére serkennek; egyik részük ugyanis
 függetlensége megmentésére fog törekedni, a másik pedig
 rabszolga-állapota lerázására. Ezeket a régiekkel kevert új 8
 polgárokat telepítsd le gyarmatokba; akkor hadügyünk is
 tekintélyesebb lesz, a köznép is hasznos foglalkozásai kö-
 zepett nem fog többé ráérni politikai zavarok támasztására.

6. Tudom azonban s látom előre, hogy ha majd erről
 lesz szó, mily heves és zavaros jeleneteket fognak a ne-
 mesek előidézni azon való fölháborodásukban, hogy fene-

misceri, antiquis civibus hanc servitutem imponi, regnum
denique ex libera civitate futurum, ubi unius munere multi-
2 tudo ingens in civitatem pervenerit. Equidem ego sic apud
animum meum statuo: malum facinus in se admittere,
qui incommodo rei publicæ gratiam sibi conciliet; ubi
bonum publicum etiam privatim usui est, id vero dubi-
3 tare aggredi, socordiæ atque ignaviæ duco. M. Druso sem-
per consilium fuit in tribunatu summa ope niti pro nobi-
litate; neque ullam rem in principio agere intendit, nisi
4 illei auctores fuerant. Sed homines factiosi, quibus dolus
atque malitia fide cariora erant, ubi intellexerunt per
unum hominem maxumum beneficium multis mortalibus
dari, videlicet sibi quisque conscius malo atque infido
animo esse, de M. Druso iuxta ac de se existumaverunt.
5 Itaque metu, ne per tantam gratiam solus rerum poteretur,
6 contra eam nisi sua et ipseius consilia disturbaverunt. Quo
tibi, imperator, maiore cura fideique amici et multa præ-
sidia paranda sunt.

7. Hostem adversum deprimere strenuo homini haud
difficilest: occulta pericula neque facere neque vitare bonis
2 in promptu est. Igitur, ubi eos in civitatem adduxeris,
quoniam quidem renovata plebs erit, in ea re maxume ani-
mum exerceto, ut colantur boni mores, concordia inter
3 veteres et novos coalescat. Sed multo maxumum bonum
patriæ civibus, tibi, liberis, postremo humanæ genti pepe-
reris, si studium pecuniæ aut sustuleris aut, quoad referet,
minueris. Aliter neque privata res neque publica neque
4 domi neque militiæ regi potest. Nam ubi cupido divitia-
rum invasit, neque disciplina neque artes bonæ neque in-
genium ullum satis pollet, quin animus magis aut minus

kestül fölfordul a világ, hogy a régi polgárookra ilyen jármot tesznek s egyesuralom lesz a szabad köztársaságból, ha egynek az adományából oly roppant sokaság nyer polgárjogot. De szerény nézetem szerint magának árt az, ² a ki az állam kárával akar magának befolyást szerezni; viszont mikor a közjó személyes javunkra is szolgál, könnyelműségnek és nyegleségnek tartanám, ha haboznánk hozzálátni. M. Drusus törekvése tribunussága alatt mindig a ³ nemesség érdekeinek előmozdítására irányult; semmibe sem fogott bele, hacsak nem a nemességtől indult ki. De azok ⁴ a pártoskodók többre becsülték a csalárd és rosszakaratú eljárást a becsületesnél s rossz szemmel nézték, hogy egy ember oly sokat boldogít; minthogy pedig magukat rossz és hűtlen lelkűeknek ismerték, M. Drusust is maguk után ítélték meg. Attól tartva tehát, hogy akkora nép- ⁵ szerűséggel egymaga keríti hatalmába az államot, ez ellen dolgoztak egész erejükből s így a tulajdon czéljaikat is hátráltatták. Annál nagyobb gondot kell neked, imperator, ⁶ hű barátok és erős sereg szerzésére fordítanod.

7. Nyílt ellenséget legyűrni nem éppen nehéz egy hős férfiúnak; de alattomos veszedelmet derék hazafiak sem okozni, sem kikerülni nem igen tudnak. Ennélfogva, ha ² amazokat polgárokká teszed, a mennyiben tehát a köznép így mintegy újjá születik, arra ügyelj különösen, hogy a jó erkölcsök kellő ápolásban részesüljenek s az egyetértés a régiek és újak közt meggyökeresedjék. De legnagyobb ³ áldást akkor árasztasz hazádra, polgártársaidra, magadra, a fiatal nemzedékre s általában az emberiségre, ha a pénzhajhászást vagy megszünteted, vagy legalább lehetőleg csökkented. A nélkül sem magán, sem közdolgaink nem ⁴ folyhatnak jó rendben sem itthon, sem háborúban. Mert a hová a gazdagságra vágyás befészkei magát, ott alig érvényesülhet a rendtisztelet, nemes jellem és tehetség, sőt

5 mature, postremo tamen succumbat. Sæpe iam audiui, qui
reges, quæ civitates et nationes per opulentiam magna
imperia amiserint, quæ per virtutem inopes ceperant: id
6 adeo haud mirandum est. Nam ubi bonus deteriore divi-
tiis magis clarum magisque acceptum videt, primo æstuat
multaque in pectore volvit; sed ubi gloria honorem magis
in dies, virtutem opulentia vincit, animus ad voluptatem a
7 vero deficit. Quippe gloria industria alitur; ubi eam demp-
8 seris, ipsa per se virtus amara atque aspera est. Postremo
ubi divitiæ claræ habentur, ibi omnia bona vilia sunt,
9 fides probitas pudor pudicitia. Nam ad virtutem una ardua
via est, ad pecuniam, qua cuique lubet, nititur: et malis
10 et bonis rebus ea creatur. Ergo in primis auctoritatem
pecuniæ demito. Neque de capite neque de honore ex
copiis quisquam magis aut minus iudicaverit, sicut neque
prætor neque consul ex opulentia verum ex dignitate cree-
11 tur. Sed de magistratu facile populi iudicium fit: iudices
a paucis probari regnum est, ex pecunia legi inhonestum.
Quare omnes primæ classis iudicare placet, sed numero
12 plures, quam iudicant. Neque Rhodios neque alias civitates
umquam iudiciorum suorum pænuit, ubi promiscue dives
et pauper, ut cuique fors tulit, de maximis rebus iuxta ac
de minimis disceptat.

8. Sed magistratibus creandis haud mihi quidem absurde

a lelki világ előbb-utóbb veszendőbe megy. Gyakran hal- 5
lottam már, hogy egyes királyok, államok és nemzetek
nagy módjuk következtében veszítették el hatalmukat, má-
sok meg szegény létükre szert tettek rá jeles tulajdonaik
révén. S ezen nincs is mit csodálkozni. Mert ha a derék 6
látja, hogy egy hitványabb ember gazdagságánál fogva
jobb hírnek s nagyobb kedveltségnek örvend, eleinte há-
borog s tünődik; de midőn napról-napra jobban elnyomja
az ünnepeletség a valódi értéket, a gazdagság az érdemes-
séget, az igaz útról letér a kellemesre. Mert az ünne- 7
peletség növeli a munkára való kedvet, de ha az nincs
meg, az érdemesség csak úgy magában keserű kenyér.
Egyszóval a hol a gazdagságot tartják fődolognak, ott cse- 8
kély becsű a lelkiismeretesség, jogtisztelet, becsületérzés,
erkölcsi tisztaság s általán minden jó tulajdonság. Mert 9
az erényhez egyetlen göröngyös út vezet, a pénzkeresés
útja azonban kikinek a tetszésétől függ; mert ez szerezh-
hető akár jó, akár rossz úton. Szüntesd meg tehát első 10
sorban is a pénz tekintélyét. Senki se biráskodhassék sem
többé, sem kevésbé vagyonosságánál fogva a polgár élete
és tisztessége fölött, szintúgy ne válaszszaák a prætor vagy
consult vagyonosságáért, hanem érdemességéért. Ám tiszt- 11
viselői állás dolgában döntsön a nép. De ha a bírakkal
csak kevesen vannak megelégedve, az már zsarnokságot
jelent, ha pedig vagyon szerint szemelik ki őket, ez az
eljárás ellenkezik az erkölcsi szemponttal. Azért is én 12
azt ajánlom, hogy az első osztályba tartozók mind bírák
legyenek ugyan, de mostani számukat emelni kell. Nem
bánták meg biráskodásukat sem a rhodusiak, sem más
államok, a hol szegény, gazdag, vegyest, a mint kire-kire
a véletlen juttatja, biráskodik a legfontosabb és legjelen-
téktelenebb ügyekben egyaránt.

8. A tisztviselőválasztás számára nem igaz ok nélkül

placet lex, quam C. Gracchus in tribunatu promulgaverat,
ut ex confusis quinque classibus sorte centuriæ vocaren-
2 tur. Ita coæquantur dignitate pecunia, virtute anteire alius
3 alium properabit. Hæc ego magna remedia contra divitias
statuo. Nam perinde omnes res laudantur atque appetun-
tur, ut earum rerum usus est. Malitia præmiis exercetur;
4 ubi ea dempseris, nemo omnium gratuito malus est. Cete-
rum avaritia belua fera immanis intoleranda est; quo in-
tendit, oppida agros fana atque domos vastat, divina cum
humanis permiscet, neque exercitus neque mœnia obstant,
quo minus vi sua penetret; fama pudicitia liberis patria
5 atque parentibus cunctos mortalis spoliât. Verum, si pe-
cuniæ decus ademeris, magna illa vis avaritiæ facile bonis
6 moribus vincetur. Atque hæc ita sese habere tametsi omnes
æqui atque iniqui memorant, tamen tibi cum factione no-
bilitatis haut mediocriter certandum est. Quoius si dolum
7 caveris, alia omnia in proclivi erunt. Nam ii, si virtute
satis valerent, magis æmuli bonorum quam invidi essent.
Quia desidia et inertia, stupor eos atque torpedo invasit,
strepunt obtrectant, alienam famam bonam suum dedecus
æstumant.

9. Sed quid ego plura quasi de ignotis memorem?
M. Bibuli fortitudo atque animi vis in consulatum erupit:
hebes lingua, magis malus quam callidus ingenio. Quid
ille audeat, quoi consulatus, maximum imperium, maximo
2 dedecori fuit? An L. Domiti magna vis est? Quoius nullum
membrum a flagitio aut facinore vacat, lingua vana manus

tetszik nekem az a törvény, melyet C. Gracchus terjesztett elő tribunussága idején, hogy t. i. az öt osztályból vegyest sors szerint hívják szavazásra a centuriákat. Így ki-
 egyenlődik az érdemesség és vagyonosság közti külön-
 bség s arra fognak igyekezni, hogy érdemekben múlják
 felül egymást. Ezt én fontos orvoslószernek tartom a gaz-
 dagság ellen. Mert mindent a szerint dicsérnek, mindenre
 a szerint vágnak, a milyen a kelendősege. A rosszaság
 szülőoka a jutalom; ha erre nincs kilátás, ingyen egy-
 általan senki sem lesz rossz. De hát a kapzsiság olyan, 4
 mint egy szilaj, félelmetes, kielégíthetetlen vadállat: a hova
 bekap, ott földül városokat, földeket, templomokat s háza-
 kat, isteni s emberi dolgokat fölforgat, sem hadsereg, sem
 falak nem elég erősek útját állani; megfosztja az embere-
 ket jó hírüktől, erkölcsi tisztaságuktól, gyermekeiktől, há-
 zájuktól, szüleiktől. Ha azonban megszünteted a pénztisz- 5
 teletet, a jó erkölcsök könnyen megakadályozzák a kapzsi-
 ság elterjedését. S habár ennek igazságát jó s rosszakaróid 6
 egyaránt elismerik, mindazonáltal nem közönséges küzde-
 lemre lehet kilátásod az úri párttal. Ha fondorkodása
 ellen sikerül megóvnod magad, a többi könnyen megy.
 Mert ha bennük elég nemes tulajdonság volna, akkor 7
 inkább versenytársaik volnának a jóknak, mint irigyeik,
 Csakhogy urhatnáság, érzéketlenség és zsibbadtság vett
 erőt rajtuk, kiabálnak, gyalázkodnak abban a hitben, hogy
 más jó híre szégyent hoz rájuk.

9. De mit beszéljek róluk többet, mintha nem ismer-
 nők őket személyesen? M. Bibulus a consulsága alatt adta
 ki merészségét és határozottságát, beszéd dolgában ügyetlen,
 jellem dolgában pedig nem annyira furfangos, mint inkább
 gonosz. Mit merhetne olyan, a kire a consulság, a leg-
 nagyobb hatalom, hozta a legnagyobb gyalázatot? Vagy 2
 talán L. Domitius valami nagyjelentőségű személy, a ki-

cruentæ pedes fugaces: quæ honeste nominari nequeunt,
3 inhonestissima. Unius tamen M. Catonis ingenium versu-
tum loquax callidum haud contemno. Parantur hæc dis-
ciplina Græcorum. Sed virtus vigilantia labor apud Græcos
nulla sunt; quippe qui domi libertatem suam per inertiam
amiserint, censesne eorum præceptis imperium haberi posse?
4 Reliqui de factione sunt inertissimi nobiles, in quibus sicut
in titulo præter bonum nomen nihil est additamenti. L. Po-
stumii, M. Favonii mihi videntur quasi magnæ navis super-
vacuanea onera esse: ubi salvi pervenere, usui sunt; si
quid adversi coortum est, de illeis potissimum iactura fit,
quia pretii minimi sunt.

10. Nunc quoniam, sicut mihi videor, de plebe renovanda
corrigendaque satis disserui, de senatu quæ tibi agenda
2 videntur, dicam. Postquam mihi ætas ingeniumque adole-
vit, haud ferme armis atque equis corpus exercui, sed ani-
mum in litteris agitavi: quod natura firmitus erat, id in
3 laboribus habui. Atque ego in ea vita multa legendo atque
audiendo ita comperi: omnia regna, item civitates et natio-
nes usque eo prosperum imperium habuisse, dum apud eos
vera consilia valuerunt; ubicumque gratia timor voluptas
ea corrumpere, post paulo imminutæ opes, deinde ademptum
4 imperium, postremo servitus imposita est. Equidem ego
sic apud animum meum statuo: cuicumque in sua civitate
amplior illustriorque locus quam aliis est, ei magnam
5 curam esse rei publicæ. Nam ceteris salva urbe tantum

nek semmi porczikája sem tiszta aljasságtól s gazságtól, nyelve hazug, keze vérengző, lába futni kész? De legbecstelenebbek ama részei, melyeket tisztességgel megnevezni sem lehet. Mégis az egy M. Cato ravasz, fecsegő s fur- 3 fangos természetével ki tudnék úgy a hogy békülni. A görög tanulmányok termik ezeket a tulajdonságokat. Ellenben férfias jellem és kitartó munkásság a görögöknek egyáltalán nem sajátosága; hiszen épen kényelemszeretetük áldozata lett szabadságuk; hogy lehetne tehát a hatalom gyakorlásában ő utánuk indulni? A párt többi emberei urhatnám 4 nemesek, a kikben, mint valami szoborban, semmi sincs meg a jóhangzású néven kívül. A L. Postumius- és M. Favonius-féle embereket úgy tekintem, mint valami nagy hajó fölös terheit; ha épségben érnek biztos révbe, lehet hasznukat venni; ha valami baj támad, őket dobják ki legszivesebben, mert legkevesebbet érnek.

10. Most, hogy már nézetem szerint elég részletesen beszéltem a polgárság fölfrissítéséről s megjavításáról, a senatust illetőleg fogom előadni, hogy az én fölfogásom szerint mi a teendő. Azóta, hogy korom s gondolkozásom 2 megérett, fegyverforgatásban s lovaglásban csak olykor gyakoroltam magam, hanem szellemi tanulmányokkal foglalkoztam; a melyik felem természettől fogva erősebb volt azt fogtam munkába. Ily életmód mellett sok olvasás és 3 értesülés révén arra az eredményre jutottam, hogy minden királyságnak, köztársaságnak s nemzetnek egész addig sikerült hatalmát fenntartani, míg helyes elvek vezették őket. Ellenben, a hol azok befolyás, félelem s önzés folytán háttérbe szorultak, csakhamar csökkent az erő, azután elbukott a birodalom s végül a rabszolgaság következett rá. Véleményem szerint minél előkelőbb s kiválóbb poli- 4 tikai állást foglal el valaki, annál jobban törődik a közügyekkel. Mert a többieknek az állam épsége csak szabad- 5

modo libertas tuta est; qui per virtutem sibi divitias decus honorem pepererunt, ubi paulum inclinata res publica agitari cœpit, multipliciter animus curis atque laboribus fatigatur: aut gloriam aut libertatem aut rem familiarem defensat, omnibus locis adest festinat, quanto in secundis rebus florentior fuit, tanto in adversis asperius magisque
6 anxie agitatur. Igitur ubi plebs senatui sicuti corpus animo obœdit eiusque consulta exsequitur, patres consilio valere
7 decet, populo supervacuanea est calliditas. Itaque maiores nostri, cum bellis asperrimis premerentur, equis viris pecunia amissa, numquam defessi sunt armati de imperio certare. Non inopia ærarii, non vis hostium, non adversa res ingentem eorum animum subegit, quin, quæ virtute
8 ceperant, simul cum anima retinerent. Atque ea magis fortibus consiliis quam bonis præliis patrata sunt. Quippe apud illos una res publica erat, ei omnes consulebant, factio contra hostis parabatur, corpus atque ingenium
9 patriæ, non suæ quisque potentiæ exercitabat. At hoc tempore contra ea homines nobiles, quorum animos sordidia atque ignavia invasit, ignarei laboris hostium militiæ, domi factione instructi per superbiam cunctis gentibus moderantur. 11. Itaque patres, quorum consilio antea dubia res publica stabiliebatur, oppressi ex aliena libidine huc atque illuc fluctuantes agitantur: interdum alia deinde alia decernunt; uti eorum, qui dominantur, simultas aut gratia

ságukat biztosítja; a kik azonban jeles tulajdonaik révén gazdagságra, jó hírre s tekintélyes állásra tettek szert, azoknak ezer gondtól fő a fejük s lázas tevékenységet fejtenek ki, mihelyt az államrend kissé megbillen; az ilyen hol nagy hírét, hol szabadságát, hol vagyonát félti s mindenütt ott van s lázasan tesz-vesz; minél jobban ment a dolga a jólétben, annál kitartóbban s annál nagyobb aggodalom közt serénykedik a mostoha viszonyok közepett. A hol 6 tehát a polgárság az államtanácsnak alárendeli magát, mint test a léleknek, s határozatait teljesíti, ott az atyáknak kell bölcsseknek lenniök; a népnek szükségtelen az okoskodás. Azért is őseink, ha még oly nyomasztó háborúba bonyolód- 7 tak s ha nem is volt már lovuk, emberük és pénzük, mindig csüggedetlenül fegyverrel kezükben küzdöttek uralmukért. Üres kincstár, erős ellenség, balszerencse nem csüggesztette el szilárd lelküket annyira, hogy vitézségük szerzeményét életük kockáztatásával meg ne mentették volna. S mindezt nem annyira szerencsés harczaiknak, mint 8 inkább férfias határozataiknak köszönhatték. Igen, mert nekik egy honuk volt, mind annak szentelte gondját; pártot ellenség ellen alkottak, testi-lelki tehetségüket kivétel nélkül a haza javára, nem pedig önző hatalmi érdekeik szolgálatára használták föl. De hát most ellenkezőleg 9 a nemesemberek, kiknek lelkét közömbösség s tétlenség zsibbasztja, fáradalmakhoz, ellenséghez, katonáskodáshoz nem szokva itthon pártoskodnak s gögösen rendelkeznek minden emberfiával.

11. Így azután a tanácsatyák, a kik azelőtt bölcs belátásukkal biztosították bajban lévő hazánkat, el vannak nyomva s mások tetszése szerint ide-oda ingadozva cselekszenek; majd ezt, majd amazt határozzák; a közjót vagy közbajt a szerint ítélik meg, a mint a hatalom bitorlóinak féltékenykedése vagy befolyása hozza magával.

2 fert, ita bonum malumque publicum æstumant. Quodsi aut
libertas æqua omnium aut sententia obscurior esset, maio-
ribus opibus res publica et minus potens nobilitas esset.
3 Sed quoniam coæquari gratiam omnium difficile est, quippe
cum illis maiorum virtus partam reliquerit gloriam digni-
tatem clientelas, cetera multitudo pleraque insiticia sit,
sententias eorum a metu libera; ita in occulto sibi quis-
4 que alterius potentia carior erit. Libertas iuxta bonis et
malis, strenuis atque ignavis optabilis est. Verum eam
plerique metu deserunt. Stultissimi mortales, quod in cer-
tamine dubium est, quorsum accadat, id per inertiam in
5 se quasi victi recipiunt. Igitur duabus rebus confirmari
posse senatum puto: si numero auctus per tabellam sen-
tentiam feret. Tabella obtentui erit, quo magis animo libero
facere audeat; in multitudine et præsidii plus et usus
6 amplior est. Nam fere his tempestatibus alii iudiciis pub-
licis, alii privatis suis atque amicorum negotiis implicati
haud sane rei publicæ consiliis affuerunt; neque eos magis
occupatio quam superba imperia distinuerunt. Homines
nobiles cum paucis senatoriis, quos additamenta factionis
habent, quæcumque libuit probare reprehendere decernere,
7 ea, uti lubido tulit, fecere. Verum ubi numero senatorum
aucto per tabellam sententiæ dicentur, ne illi superbiam
suam dimittent, ubi iis obœdiendum erit, quibus antea
crudelissime imperitabant.

12. Forsitan, imperator, perlectis litteris desideres, quem
numerus senatorum fieri placeat, quoque modo is in multa

Ha azonban vagy mindnyájunk jogai egyenlők volnának, 2
vagy a tanácskozás titkosabb volna, akkor erősebb volna
állami életünk s nem volna akkora befolyása a nemességnek.
De mivel nehéz mindenkinek befolyását egyenlővé tenni, 3
minthogy amazokra derék őseik készen hagyták a dicső-
séget, méltóságot s a pártfogóság kitüntető szerepét, a
többi sokaság pedig legnagyobbbrészt jövevény: ez utóbbiak
szavazatát szabadítsd meg a félelem nyügétől; a titkos
szavazás leple alatt kiki többet ad majd a maga érdekére,
mint más befolyására. Jogok gyakorlata ép oly hő óhajta- 4
suk a jóknak és bátraknak, mint a rosszaknak s gyávák-
nak. De a többség lemond róla félelemből; ezek a balga
emberek tétlenségből magukra veszik mint valami legyőzöt-
tek azt, a mi kétes, melyik félnek jutna nyílt mérkőzés-
ben. Nézetem szerint tehát két módon lehet a senatust 5
erősíteni: ha számban növekedik és ha titkosan szavaz.
A titkos szavazás lehetővé tenné, hogy minél függetlenebb
meggyőződésük szerint merjenek eljárni; a számbeli növe-
kedés a biztosságot nagyobbá s a gyakorlati működést
tekintélyesebbé teszi. Mert mostanában némelyek bűnügyi 6
bíráskodással, mások a saját magán és barátaik ügyeiben
lévén elfoglalva, úgyszólván alig vettek részt az állam-
ügyeket illető tanácskozásokban; de ezeket sem annyira
az elfoglaltság, mint inkább a gőgös hatalmaskodás tar-
totta távol. Nemesemberek néhány elvtársnak tekintett
senatorral tetszésük szerint fogadtak, utasítottak vagy ha-
tároztak el bármit is úgy, a mint önző érdekeik hozták
magukkal. Ámde ha a senatorok száma nagyobb lesz s 7
titkosan fognak szavazni, majd felhagynak ők gőgjükkal,
ha engedniök kell azoknak, a kiknek azelőtt minden kimé-
let nélkül parancsolgattak.

12. Meglehet, imperator, levelem átolvasása után
hiába keresed benne, hogy mekkorára veszem én föl a

et varia officia distribuatur; iudicia quoniam omnibus primæ classis committenda putem, quæ discriptio, quei
2 numerus in quoque genere futurus sit. Ea mihi omnia generatim describere haud difficile factu fuit; sed prius laborandum visum est de summa consilii, idque tibi probandum verum esse. Si hoc itinere uti decreveris, cetera
3 in promptu erunt. Volo ego consilium meum prudens maxumeque usui esse. Nam ubicumque tibi res prospere
4 cedit, ibi mihi bona fama eveniet. Sed me illa magis cupido exercet, ut quocumque modo quam primum res
5 publica adiutetur. Libertatem gloria cariorem habeo, atque ego te oro hortorque, ne clarissimus imperator Gallica gente subacta populi Romani summum atque invictum
imperium tabescere vetustate ac per summam socordiam
6 dilabi patiaris. Profecto, si id accidat, neque tibi nox neque dies curam animi sedaverit, quin insomniis exerci-
7 tus, furibundus atque amens alienata mente feraris. Namque mihi pro vero constat omnium mortalium vitam divino numine invisier; neque bonum neque malum facinus quousquam pro nihilo haberi, sed ex natura divorsa
8 præmia bonos malosque sequi. Interea si forte ea tardius procedunt, suus quoque animus ex conscientia spem præbet.

13. Quodsi tecum patria atque parentes possent loqui, scilicet hæc tibi dicerent: O Cæsar, nos te genuimus fortissimi viri, in optima urbe, decus præsidiumque nobis,
2 hostibus terrorem. Quæ multis laboribus et periculis ceperamus, ea tibi nascenti cum anima simul tradidimus, patriam maxumam in terris, domum familiamque in patria

senátorok számát s miként oszolja meg a sok különböző feladat között; s ha már azt javaslom, hogy a bírás-
kodás teljesen az első osztályra legyen ruházva, milyen
legyen a fölosztás s mennyi jusson a teendők minden
ágára. Azt nekem mind részletesen körvonalozni nem volt 2
volna nehéz; de úgy gondolkoztam, hogy előbb az újítás
főbb kérdéseivel kell tisztába jönni s azokat neked is
elfogadnod. Ha erre az útra határozod el magad, a többi
könnyen megy. Vajha javaslatom helyesnek találnád s mi- 3
nél nagyobb hasznát vennéd neki! Mert a mi beválik
belőle, abból rám elismerés hárul. De legfőbb vágyam oda 4
irányul, hogy bármi módon mielőbb segítsünk közállapo-
tainkon. Többre becsülöm a polgári szabadságot a dicső- 5
ségnél és azért kérve kérlek, hogy te, a ki mint legjele-
sebb fővezérünk a gallus népet leigáztad, ne engedd a
római nép győzhetetlen nagy birodalmát aggságban sorva-
dozni és az óriási egykedvőség következtében szétmállani.
Ha ez következne be, bizonyára sem éjjel, sem nappal 6
nem tudna nyugodni lelked, hanem rossz álmok gyötör-
nének s őrzöngve ödöngénél magadon kívül. Mert én bizo- 7
nyosnak veszem, hogy az összes halandók életét isteni
hatalom tartja szemmel; számon veszi a jó s rossz cse-
lekedeteit minden egyesnek és természetsszerűleg ellenkező
jutalom vár a jókra mint a rosszakra. Megeshetik azon- 8
közben, hogy a leszámolás órája jó későn következik el;
de kiki kiolvashatja lelkiismeretéből, mi vár rá.

13. Ha veled a haza és őseid szóba ereszkedhetné-
nek, bizonyára így szólnának: Ó Cæsar, mi hős nemzedék
adtunk létet neked a legkiválóbb városban, a mi díszünkre
és oltalmunkra s az ellenség rettegésére. A mit ezer fára- 2
dalom és veszély közt szereztünk, születésedkor rád biz-
tuk az élettel együtt, úgymint a legnagyobb hazát e föl-
dön, a legjobbhírű otthont és családot e hazában, azonkívül

clarissimam, præterea bonas artis honestas divitias, po-
3 stremo omnia honestamenta pacis et præmia belli. Pro iis
amplissimis beneficiis non flagitium a te neque malum faci-
4 nus petimus, sed ut ei libertatem eversam restituas. Qua
re patrata profecto per gentes omnes fama virtutis tuæ
5 volitabit. Namque hac tempestate tametsi domi militiæque
præclara facinora egisti, tamen gloria tua cum multis viris
fortibus æqualis est. Si vero urbem amplissimo nomine et
maximo imperio prope iam ab occasu restitueris, quis te
6 clarior, quis maior in terris fuerit? Quippe si morbo iam
aut fato huic imperio secus accidat, cui dubium est, quin
per orbem terrarum vastitas bella cædes oriantur? Quodsi
tibi bona lubido fuerit patriæ parentibusque gratificandi,
postero quoque tempore re publica restituta super omnis
mortalis gloria agitabis vivos tuaque mors vita clarior erit.
7 Nam vivos interdum fortuna, sæpe invidia fatigat: ubi
anima naturæ cessit, demptis obtrectoribus ipsa se virtus
magis magisque extollit.

8 Quæ mihi utilissima factu visa sunt quæque tibi usui
fore credidi, quam paucissimis potui, perscripsi. Ceterum
deos immortales obtestor, uti, quocumque modo ages, ea
res tibi rei que publicæ prospere eveniat.

nemes tulajdonokat, tisztos gazdagságot, általában a béke
összes díszait s a háború minden jutalmát. E díszes örök- 3
ségért nem kívánunk tőled sem aljasságot, sem gátságot,
hanem csak eltiport szabadságunk helyreállítását. Ha ezt 4
teljesítéd, bizonyára a föld összes nemzeteihez elhat de-
rékséged híre. Mert ámbár mostanában mind itthon, mind 5
harcztéren jeles dolgokat műveltél, mégis dicsőséged nem
magaslik ki más derék férfiak fölött. Ha azonban világ- 6
hírű s óriási hatalmú városunkat megmented a fenyegető
véгроmlástól, ki lesz nálad dicsőbb, ki nagyobb e földön!
Mert ha majd sorvadás vagy a végzet megdönti e birodal-
mat, kétségtelen, hogy akkor kerek e föld egy népe sem
kerüli ki a pusztító háborúságot és öldöklést. Ha ellenben
nemes igyekezeted oda irányul, hogy hazádnak és őseid-
nek kedvére tégy, majdan is, ha rendbe hoztad az állam
ügyeit, még életedben páratlan dicsőség lesz részed, hol-
tod pedig híresebb lesz életednél. Mert életünkben majd 7
a véletlen játékanak majd még inkább áskálódásoknak
vagyunk kitéve. Holtunk után ellenben nincsenek többé
becsmérlőink s az érdem magától mindinkább kimagaslik.

Megirtam tehát a lehető legnagyobb rövidséggel mind- 8
azt, a mit tenned legczélszerűbbnek s rád nézve leghasz-
nosabbnak gondoltam. Végezetül arra kérem a halhatat-
lan isteneket, hogy bármikép cselekszel is, mind neked,
mind hazánknek váljék javára.

DE BELLO IUGURTHINO. LIBER.

1. Falso queritur de natura sua genus humanum, quod imbecilla atque aevi brevis forte potius quam virtute regatur. Nam contra reputando neque maius aliud neque praestabilius invenias magisque naturae industriam hominum quam vim aut tempus deesse. Sed dux atque impetrator vitae mortalium animus est. Qui ubi ad gloriam virtutis via grassatur, abunde pollens potensque et clarus est neque fortuna eget, quippe probitatem industriam aliasque artis bonas neque dare neque eripere cuiquam potest. Sin captus pravis cupidinibus ad inertiam et voluptates corporis pessum datus est, perniciose lubidine paulisper usus, ubi per socordiam vires tempus ingenium diffluxere, naturae infirmitas accusatur: suam quisque culpam auctores ad negotia transferunt. Quodsi hominibus bonarum rerum tanta cura esset, quanto studio aliena ac nihil profutura multaue etiam periculosa petunt, neque rege-

A JUGURTHA-HÁBORÚ.

1. Igaztalan az emberek panasza, hogy természetüknél fogva gyengék és rövid életűek s így nem annyira a derékség, mint inkább a véletlen játssza a főszerepet sorsuk intézésében. Mert ellenkezőleg, ha jól meggondoljuk, nem² találhatunk annál tökéletesebb és különb valamit, s azon eredményre jutunk, hogy inkább munkásságnak, mintsem erőnek és időnek van híján természetünk. Hanem úgy³ áll a dolog, hogy az emberi élet vezetője és korlátlan ura a szellem. S míg ez a derékség útján halad a dicsőség⁴ felé, addig bőviben van erőnek, képességnek, feltűnésnek, s nincs szüksége szerencsére, mint a mi úgy sem képes becsületességet, munkásságot s egyéb jó tulajdonságokat sem adni, sem elvenni. Ha ellenben rossz szenvedelmek⁵ rabjává lesz s tétlenségbe és testi gyönyörök élvezetébe süllyed, egyideig csak üzheti veszedelmes kedvtelését, de ha azután könnyelműsége következtében elvesztegette testi erejét, idejét és szellemi képességét, akkor természeti gyengeségét okolja; a maga hibáját mindegyikük a körülményekre igyekszik hárítani, bár maguk okozták. Pedig ha az⁶ emberek annyit törődnének valódi javaikkal, mint a mekkora buzgalommal hajhásznak érdekükben nem álló, mi hasznot sem ígérő, sőt sokszor éppen veszélyes dolgokat, akkor nem kerülnének a véletlen befolyása alá, hanem inkább ők intézhetnék sorsukat s a kiválóság oly magas

rentur magis quam regerent casus et eo magnitudinis procederent, ubi pro mortalibus gloria aeterni fierent.

2. Nam uti genus hominum compositum ex corpore et anima est, ita res cunctae studiaque omnia nostra corporis alia alia animi naturam secuntur. Igitur praeclara facies, magnae divitiae, ad hoc vis corporis et alia omnia huiusmodi brevi dilabuntur, at ingeni egregia facinora sicuti anima immortalia sunt. Postremo corporis et fortunae bonorum ut initium sic finis est omniaque orta occidunt et aucta senescunt: animus incorruptus aeternus rector humani generis agit atque habet cuncta neque ipse habetur. Quo magis pravitas eorum admiranda est, qui dediti corporis gaudiis per luxum et ignaviam aetatem agunt, ceterum ingenium, quo neque melius neque amplius aliud in natura mortalium est, incultu atque socordia torpescere sinunt, cum praesertim tam multae variaeque sint artes animi, quibus summa claritudo paratur.

3. Verum ex eis magistratus et imperia, postremo omnis cura rerum publicarum minime mihi hac tempestate cupiunda videntur, quoniam neque virtuti honos datur, neque illi, quibus per fraudem ius fuit, tuti aut eo magis honesti sunt. Nam vi quidem regere patriam aut parentis, quamquam et possis et delicta corrigas, tamen importunum est, cum praesertim omnes rerum mutationes caedem fugam aliaque hostilia portendant. Frustra autem niti neque aliud se fatigando nisi odium quaerere, extremae dementiae est. Nisi forte quem inhonesta et pernicio

fokára emelkedhetnének, a hol halandó létükre dicsőségük révén halhatatlanokká válnának.

2. Az ember ugyanis testből és lélekből áll; ennél fogva összes viszonyaink s hajlamaink részint testi, részint lelki természetünktől függnék. E szerint külső szépség, nagy 2 gazdagság, azonkívül testi erő s minden más efféle javunk rövid időn elenyészik, ellenben a szellemi művek halhatatlanok, mint maga a lélek. Szóval a testi és szerencse- 3 javaknak ép úgy van végük, mint kezdetük; mindaz, a mi keletkezett, múlik s a mi gyarapodott, fogy; csak a szellem romlatlan, örök; ez az emberiség kormányzója, mindent ez intéz s befolyása alatt van minden, de ő maga független. S épen ezért nagyon bámulatos egyesek fonák- 4 sága, a kik érzéki örömekbe merülve dőzsölésben s tétlenségben töltik életüket, szellemüket ellenben, a melynél nincs nemesebb és kiválóbb része az emberi természetnek, zsibbadásnak engedik át az által, hogy se nem művelik, se nem foglalkoztatják; pedig oly sok különféle szellemi foglalkozás van, a melyekkel a legnagyobb hívnévre lehetne szert tenni.

3. De ezek közül a polgári és katonai hivatalokat, egyszóval a közügyekkel való foglalkozást egyáltalában nem látom manapság kívánatosnak, mivel sem nem érdemnek adják az elismerést, sem azok, a kik csalárd uton jutottak hatalomhoz, nincsenek okvetlen biztosságban vagy annál fogva nagyobb tiszteletben. Mert erőszakkal lehetsz 2 ugyan ura hazádnak vagy a meghódolóknak s talán javíthatsz is a rendetlen viszonyokon; de ez az eljárás kíméletlen, mert minden forradalom öldökléssel s egyéb ellenséges kegyetlenkedéssel jár. Már pedig az esztelenség ne- 3 továbbja hiába s csupán azért törni magát az embernek, hogy gyűlölséget vonjon magára. Ilyesmit csak olyan helyeselhet, aki megvetésre méltó s veszedelmes kedvtelésből néhány

lubido tenet potentiae paucorum decus atque libertatem suam gratificari.

4. Ceterum ex aliis negotiis, quae ingenio exercentur,
2 in primis magno usui est memoria rerum gestarum. Cuius de virtute quia multi dixere, praetereundum puto, simul ne per insolentiam quis existimet memet studium meum
3 laudando extollere. Atque ego credo fore qui, quia decrevi procul a re publica aetatem agere, tanto tamque utili labori meo nomen inertiae imponant, certe quibus maxuma industria videtur salutare plebem et conviviiis gratiam
4 quaerere. Qui si reputaverint et, quibus ego temporibus magistratus adeptus sum, quales viri idem assequi nequiverint et postea quae genera hominum in senatum pervenerint, profecto existumabunt me magis merito quam ignavia iudicium animi mei mutavisse maiusque commodum ex otio meo quam ex aliorum negotiis rei publicae
5 venturum. Nam saepe ego audiavi Q. Maximum P. Scipionem, praeterea civitatis nostrae praeclaros viros solitos ita dicere: cum maiorum imagines intuerentur, vehementer
6 tissime sibi animum ad virtutem accendi. Scilicet non ceram illam neque figuram tantam vim in sese habere, sed memoria rerum gestarum eam flammam egregiis viris in pectore crescere neque prius sedari, quam virtus eorum
7 famam atque gloriam adaequaverit. At contra quis est omnium his moribus, quin divitiis et sumptibus, non probitate neque industria cum maioribus suis contendat? Etiam homines novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem antevenire, furtim et per latrocinia potius

ember törvénytelen hatalmának fölládozza tisztességét és függetlenségét.

4. Hanem egyéb szellemi foglalkozások közül igen nagy haszonnal jár a történetírás. Kiváló fontosságáról 2 sokan szóltak már, minélfogva én jónak látom hallgatni róla már csak azért is, nehogy azt higgye valaki, hogy túlságosan ki akarom dicsérni kedves foglalkozásomat. Sőt azt hiszem, akadnak majd olyanok is, a kik azon 3 elhatározásom után, hogy a közpályáról visszavonulva töltöm el életemet, tétlenségnek nevezik oly fontos és oly hasznos munkálkodásomat, az olyanok t. i., a kik előtt legszentebb föladat a nép előtt való hajlongás és kedvének keresése lakomákkal. Pedig ha meggondolják, hogy egy- 4 részt, mikor én hivatalokat kaptam, mily jeles férfiak nem bírtak azokhoz jutni, másrészt később miféle emberek kerültek be a senatusba, bizonyára be fogják látni, hogy nem annyira kényelemszeretetből, mint inkább méltó okból változtattam meg fölfogásomat s hogy nagyobb haszna lesz a közügynek az én visszavonultságomból, mint mások nyilvános működéséből. Sokszor hallottam ugyanis, hogy 5 Qu. Maximus, P. Scipio s más jeles államférfiak több ízben nyilatkoztak úgy, hogy valahányszor őseik képeit szemlélik, nagy felbuzdulás támad bennük derék tettekre. 6 Persze nem annak a viaszalaknak van akkora hatása, hanem kiváló férfiak keblében a véghezvitt tettek emléke gyúlasztja föl a lelkesedés lángját, a mely nem csillapul addig, míg derék tettekkel azok dicső híreig nem emelkednek. De — épen ellenkezőleg — a mai erkölcsi álla- 7 potok közt mindenki csak gazdagságával és pazarlásával, nem pedig becsületességgel és munkaszeretettel kel versenyre őseivel. Még új nemeseink is, a kik azelőtt derék-ségükkel szokták fölülmúlni a nemességet, most katonai és polgári hivatalokra való törekvésükben szívesebben

quam bonis artibus ad imperia et honores nituntur:
8 proinde quasi praetura et consulatus atque alia omnia
huiuscemodi per se ipsa clara et magnifica sint, ac non
perinde habeantur, ut eorum qui ea sustinent virtus est.
9 Verum ego liberius altiusque processi, dum me civitatis
morum piget taedetque. Nunc ad inceptum redeo.

5. Bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum
Iugurtha rege Numidarum gessit, primum quia magnum
et atrox variaque victoria fuit, dehinc quia tunc primum
2 superbiae nobilitatis obviam itum est, quae contentio
divina et humana cuncta permiscuit eoque vecordiae pro-
cessit, ut studiis civilibus bellum atque vastitas Italiae
3 finem faceret. Sed priusquam huiuscemodi rei initium ex-
pedio, pauca supra repetam, quo ad cognoscendum omnia
illustra magis magisque in aperto sint.

4 Bello Punico secundo, quo dux Carthaginensium Han-
nibal post magnitudinem nominis Romani Italiae opes
maxume attriverat, Masinissa rex Numidarum in amicitiam
receptus a P. Scipione, cui postea Africano cognomen ex
virtute fuit, multa et praeclara rei militaris facinora fece-
rat. Ob quæ victis Carthaginensibus et capto Syphace,
cuius in Africa magnum atque late imperium valuit,
populus Romanus quascumque urbis et agros manu cepe-
5 rat regi dono dedit. Igitur amicitia Masinissae bona atque
6 honesta nobis permansit. Sed imperi vitaeque eius finis
7 idem fuit. Dein Micipsa filius regnum solus obtinuit,
Mastanabale et Gulussa fratribus morbo absumptis. Is
Adherbalem et Hiempsalem ex sese genuit Iugurthamque
filium Mastanabalis fratris, quem Masinissa, quod ortus

nyúlnak alattomos és erőszakos, mintsem nemes eszközök-
höz ; mintha bizony a praetori és consuli hivatalok s más 8
efféle állások általában már úgysis dicsőséggel és fénynyel
teljesek volnának, nem pedig azon férfiak érdemessége
adná meg becsüket, a kik viselik. De engem a közerköl- 9
csök restellni és utálni való állapota messzebb is ragadt,
mint kellett volna. Rátérek most tárgyamra.

5. Azon háborúról akarok írni, melyet a római nép
Jugurthával, a numidák királyával, viselt, először is mert
tartós és ádáz volt s változó szerencsével folyt, azután mert
akkor sikerült először gátat vetni a nemesség gögös túl-
kapásai elé. Teljes fejetlenséget idézett elő ez a párttusa 2
s oly dühöngéssé fajult, hogy csak háború és Itália fel-
dúlása ¹¹⁷ birt véget vetni a pártvillongásoknak. De mielőtt 3
belefogok ezen esemény elbeszélésébe, az előzményekből
is elmondok egyet-mást, hogy annál tisztábban és köny-
nyebben lehessen megérteni minden egyes körülményt.

A második pún háború alatt, mikor a karthágóiak vezére, 4
Hannibal, legjobban megrázkódtatta Itália hatalmát, mióta
nagy hatalommá lett a római nép, ¹¹⁸ Masinissa, a numi-
dák királya, elnyerte P. Scipio barátságát, a kinek később
hadi érdemeinél fogva Africanus mellékneve volt, és számos
kiváló hadi tettet vitt véghez. E szolgálataiért a karthá-
góiak legyőzése és Syphax elfogása után, a kinek hatalmas
és nagy kiterjedésű birodalma volt Afrikában, neki aján-
dékotta a római nép mindazon városokat és területeket,
melyeket meghódított. Így azután Masinissa mindvégig 5
hasznos és hűséges barátunk volt. De birodalma is véget
ért életével. Ő utána a királyság egymagára Micipsa nevű 6
fiára szállt, miután ennek két fítestvére, Mastanabal és
Gulussa, betegségben meghalt. Két fia született neki, 7
Adherbal és Hiempsal, s Mastanabal nevű testvére fiát,
Jugurthát, a kit törvénytelen származása miatt Masinissa

ex concubina erat, privatum dereliquerat, eodem cultu quo liberos suos domi habuit.

6. Qui ubi primum adolevit, pollens viribus decora facie, sed multo maxume ingenio validus, non se luxu neque inertiae corrumpendum dedit, sed, uti mos gentis illius est, equitare iaculari, cursu cum æqualibus certare et, cum omnis gloria anteiret, omnibus tamen carus esse; ad hoc pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus aut in primis ferire, plurimum facere
2 minum ipse de se loqui. Quibus rebus Micipsa, tametsi initio lætus fuerat, existumans virtutem Iugurthæ regno suo gloriæ fore, tamen postquam hominem adulescentem exacta sua ætate et parvis liberis magis magisque crescere intellegit, vehementer eo negotio permotus, multa cum
3 animo suo volvebat. Terrebat eum natura mortalium avida imperi et præceps ad explendam animi cupidinem, præterea opportunitas suæ liberorumque ætatis, quæ etiam mediocris viros spe prædæ transvorsos agit; ad hoc studia Numidarum in Iugurtham accensa, ex quibus, si talem virum dolis interfecisset, ne qua seditio aut bellum oriretur, anxius erat. 7. His difficultatibus circumventus ubi videt neque per vim neque insidiis opprimi posse hominem tam acceptum popularibus, quod erat Iugurtha manu promptus et appetens gloriæ militaris, statuit eum obiectare
2 periculis et eo modo furtunam temptare. Igitur bello Numantino Micipsa, cum populo Romano equitum atque

kirekesztett a fejedelmi jogokból, a saját gyermekeivel egyenlő nevelésben részesítette házában.

6. Jugurtha, mihelyt ifjúvá serdült, a mellett, hogy nagy testi erővel és szép külsővel, főleg pedig különös észtehetséggel volt áldva, nem rongálta magát kicsapongó s tunya életmóddal, hanem azon nép szokása szerint lovaglással, dárdavetéssel, a kortársai közt versenyfutással edzette magát, és bár mindannyinál nagyobb hírt-nevet vívott ki, mégis kedvelte őt valamenyi; azonfelül vadászással töltötte legtöbb idejét s oroszlánt és más vadakat ő ejtett el legelőbb vagy legalább is mindjárt az elsők között; tenni ő tett legtöbbet, de viszont magáról ő beszélt legkevesebbet. Mindebben eleinte öröme telt ugyan Micipsának azon hitben, hogy Jugurtha deréksége dicsőséget áraszt uralkodására; de miután elgondolta, hogy egyrészt az ő élete már vége felé jár s gyermekei még kiskorúak, másrészt pedig annak az ifjúnak a tekintélye mindinkább nő, nagy szeget ütött ez a fejébe és sokat tépelődött rajta. Rémitő aggodalmakat állott ki, valahányszor arra gondolt, 3 mily uralomra vágyó az emberi természet s mily vakon törtet e vágya kielégítésére; továbbá mily kedvező alkalmat nyújt rá az ő gyermekei kora, olyant, a minő jó fogással kecsegtetve nem nagyravágyó embereket is megtántoritana; azonkívül, hogy mily nagy Jugurtha iránt a numidák ragaszkodása, s tartott tőle, hogy zendülés vagy háborúság ütne ki, ha egy ilyen férfiút álnok úton-módon találna megöletni. 7. Ily nehéz helyzet közepett be kellett látnia, hogy sem erőszakkal sem cselszövészel nem teheti el láb alól ezt a népszerű embert; ezért azután, mivel Jugurtha harczias és vitézi hirre vágyó ember volt, arra határozta el magát, hogy ki-kiteszi őt veszélynek s úgy próbál szerencsét. A numantiai háború alkalmával 2 tehát, midőn Micipsa lovas és gyalogos segédhadakat kül-

peditum auxilia mitteret, sperans vel ostentando virtutem vel hostium sævitia facile eum occasurum, præfecit Numidis, quos in Hispaniam mittebat. Sed ea res longe aliter ac ratus erat evenit. Nam Iugurta, ut erat impigro atque acri ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui tum Romanis imperator erat, et morem hostium cognovit, multo labore multaque cura, præterea modestissime parendo et sæpe obviam eundo periculis in tantam claritudinem brevi pervenerat, ut nostris vehementer carus, Numantinis maximo terrori esset. Ac sane, quod difficillimum in primis est, et prælio strenuus erat et bonus consilio, quorum alterum ex providentia timorem, alterum ex audacia temeritatem afferre plerumque solet. Igitur imperator omnis fere res asperas per Iugurtham agere, in amicis habere, magis magisque eum in dies amplecti, quippe cuius neque consilium neque inceptum ullum frustra erat. Huc accedebat munificentia animi et ingeni sollertia, quis rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia coniunxerat.

8. Ea tempestate in exercitu nostro fuere complures novi atque nobiles, quibus divitiæ bono honestoque potiores erant, factiosi domi, potentes apud socios, clari magis quam honesti, qui Iugurthæ non mediocrem animum pollicitando accendebant, si Micipsa rex occidisset, fore uti solas imperi Numidiæ potiretur: in ipso maxumam virtutem, Romæ omnia venalia esse. Sed postquam Numantia deleta Scipio dimittere auxilia et ipse revorti domum decrevit, donatum atque laudatum magnifice pro

dött a római népnek, a Hispániába küldendő numidáknak Jugurthát állította élükre azon reménységben, hogy könnyen áldozata lesz vagy vitézsége fitogtatásának vagy az ellenség dühének. Csakhogy ez egész másként sült el, mint 3 a hogy hitte. Ugyanis Jugurtha, mint afféle élénk és éles 4 eszű ember, hamarosan kiismerte P. Scipio, az akkori római hadvezér, természetét s az ellenség harczy szokásait; így azután fáradhatatlan buzgóságával, mindenre kiterjedő figyelmével, azonkívül föltétlen engedelmességével s élete gyakori kockáztatásával hamarosan oly híressé lett, hogy a mi katonáink bálványa volt, a numantiaknak pedig való- 5 ságos réme. S valóban nem csak vitéz harczos, hanem 5 ügyes tervező is volt ő; pedig e két tulajdonság fölötté nehezen fér össze egymással, mert az utóbbival járó körül- tekintés félelembe, az előbbivel járó merészség pedig leg- 6 többnyire vakmerőségbe csap át. Ennélfogva a fővezér 6 úgyszólván minden nehéz feladatot Jugurthával végeztetett, barátjának tekintette őt s napról-napra jobban kedvelte mint olyat, a ki egyetlen tervével s vállalatával sem val- 7 lott kudarczot. Ehhez járult még jószívűsége és kedvessége, 7 a mely tulajdonságai révén számos rómaival kötött szoros barátságot.

8. Azon időben számos új és régi nemes volt a mi seregünkben, a kik többre becsülték a gazdagságot a becsü- letnél s tisztességnél; otthon pártoskodtak, a szövetségesek közt befolyásukkal dolgoztak; szóval egy nem annyira becsült, mint inkább hírre kapott népség volt az. Ezek fölbiztatták Jugurthát, hogy Micipsa halála után ő maga magának kerítse meg Numidia kormányát; ugyanis ritka jeles tulajdonok vannak meg ő benne; ellenben Rómában adás-vevés tárgya minden. De midőn Numidia földulása 2 után Scipio széjjel akarta bocsátani a segédhadakat s haza készült, előbb az összegyűlt katonák előtt fényesen meg-

contione Iugurtham in prætorium abduxit ibique secreto monuit, ut potius publice quam privatim amicitiam populi Romani coleret neu quibus largiri insuesceret: periculose a paucis emi, quod multorum esset. Si permanere vellet in suis artibus, ultro illi et gloriam et regnum venturum; sin properantius pergeret, suamet ipsum pecunia præcipitem casurum. 9. Sic locutus cum litteris eum, quas Micipsæ 2 redderet, dimisit. Earum sententia hæc erat. *„Iugurthae tui bello Numantino longe maxuma virtus fuit, quam rem tibi certo scio gaudio esse. Nobis ob merita sua carus est: ut idem senatui et populo Romano sit, summa ope nitimur. Tibi quidem pro nostra amicitia gratulor. En habes virum dignum te atque avo suo Masinissa“.* 3 Igitur rex ubi ea, quæ fama acceperat, ex litteris imperatoris ita esse cognovit, cum virtute tum gratia viri permotus flexit animum suum et Iugurtham beneficiis vincere aggressus est, statimque eum adoptavit et testa- 4 mento pariter cum filiis heredem instituit. Sed ipse paucos post annos morbo atque ætate confectus cum sibi finem vitæ adesse intellexeret, coram amicis et cognatis itemque Adherbale et Hiempsale filiis dicitur huiuscemodi verba cum Iugurtha habuisse.

10. *„Parvom ego, Iugurtha, te amisso patre sine spe sine opibus in regnum meum accepi, existumans non minus me tibi quam liberis, si genuissem, ob beneficia carum 2 fore. Neque ea res falsum me habuit. Nam, ut alia*

ajándékozta Jugurthát és kidicsérte, ezután magával vitte sátorába s ott négy szemközt azt tanácsolta neki, hogy a római nép barátságát inkább az egész államnak, mint egyeseknek teendő szolgálatokkal ápolgassa s ne forduljon ahhoz a szokáshoz, hogy vesztegetéssel igyekezzék megnyerni egyeseket; mert veszedelmes néhány embertől venni meg azt, a mi soké.¹¹⁹ Ha azon lesz, hogy megmaradjon eddigi útjain, magától hull majd ölébe mind a hírnév, mind a királyi hatalom; ha ellenben gyorsabban akar czélt érni, tulajdon pénze okozza majd bukását. —

9. E szavai után útnak bocsátotta őt s egy levelet is adott át neki, hogy kézbesítse Micipsának. A levél tartalma ez volt; *Jugurthád páratlan derékséget tanúsított a numantiai háborúban. Bizonyos vagyok felőle, hogy ez örömdre szolgál. Érdemeinél fogva nekem kedvelt emberem ő; hogy az legyen a római senatusnak és népnek is, rajta leszek minden erőmmel. Kölcsönös barátságunkra nézvést szerencsét kívánok neked hozzá. Im, ez embered méltó rád s nagyatyjára, Masinissára.* A királyt tehát, mikor a fővezér leveléből is valónak bizonyult, a mit hírből hallott, annyira meghatotta Jugurtha hősi viselkedése és kedveltsége, hogy megváltoztatta szándékát és jótéteményeivel próbálta lekötelezni. Legott a fiává fogadta s végrendeletében fiaival egyenlő örökösévé tette.¹²⁰ De midőn néhány év múlva betegségtől és öregségtől megtörve érezte, hogy közeleg élte vége, barátai és rokonai, valamint Adherbal és Hiempsal jelenlétében állítólag ilyesforma szavakat intézett Jugurthához:

10. *Mint reménytelen s vagyontalan gyermeket vettelek ide királyi házamba tégedet, Jugurtha, miután atyádat elvesztetted, mert úgy okoskodtam, hogy jótéteményeimért nem kevésbbé fogsz engem szeretni, mint gyermekeim, ha éppen lesznek. Ebben a számításomban nem is csalód-*

magna et egregia tua omittam, novissime rediens Numantia meque regnumque meum gloria honoravisti tuaque virtute nobis Romanos ex amicis amicissimos fecisti. In Hispania nomen familiae renovatum est. Postremo, quod difficillimum inter mortalis est, gloria in-
3 vidiam vicisti. Nunc, quoniam mihi natura finem vitae facit, per hanc dexteram, per regni fidem moneo obtestorque te, uti hos, qui tibi genere propinqui, beneficio meo fratres sunt, caros habeas, neu malis alienos
4 adiungere quam sanguine coniunctos retinere. Non exercitus neque thesauri praesidia regni sunt, verum amici, quos neque armis cogere neque auro parare queas: officio
5 et fide pariuntur. Quis autem amicior quam frater fratri? Aut quem alienum fidum invenies, si tuis hostis
6 fueris? Equidem ego vobis regnum trado firmum, si boni eritis, sin mali, imbecillum. Nam concordia parvae
7 res crescunt, discordia maxumae dilabuntur. Ceterum ante hos te, Iugurtha, qui aetate et sapientia prior es, ne aliter quid eveniat, providere decet. Nam in omni certamine qui opulentior est, etiamsi accipit iniuriam, tamen,
8 quia plus potest, facere videtur. Vos autem, Adherbal et Hiempsal, colite obervate talem hunc virum, imitamini virtutem et enitimini, ne ego meliores liberos sumpsisse videar quam genuisse.

11. Ad ea Iugurtha, tametsi regem ficta locutum intellegebat et ipse longe aliter animo agitabat, tamen pro
2 tempore benigne respondit. Micipsa paucis post diebus

lam. Mert, hogy ne emlülsem egyéb fontos és kiváló szolgálato-
 dat, legutóbb Numantiából meglátva dicsőséget hoz-
 tál reám és országomra s derékségeddel legjobb barátainkká tetted eddigi barátainkat, a rómaiakat. Családunk neve felújult Hispániában. Végre, a mi igen ritka eset emberek közt, dicsőségeddel elnémítottad az irigységet. Most, hogy életem természetes végéhez közeledik, im' jobбом 3
 szorításával, királyi szavam őszinteségével kérve intelek, szeresd ezeket, kik származásuknál fogva rokonaid, az én jóvoltomból pedig testvéreid, s inkább vérrokonaidat becsüld meg, mintsem hogy idegeneket fűzz magadhoz. Nem hadsereg, 4
 nem kincsek a trón biztosítékai, hanem jó barátok, kiket nem lehet sem fegyverrel fogdosni, sem arannyal szerezni, hanem kölcsönös odaadó hűség termi őket. Pedig ki lehet 5
 jobb barát, mint testvér egy testvér iránt? vagy mely idegenben találod fel majd hű emberedet, ha ellenségük léssz a hozzád tartozóknak? Én a magam részéről rátok 6
 hagyom országomat, mint erőset, ha jók lesztek, mint gyengét, ha rosszak. Mert egyetértés növeli a kis államokat, ellenben egyenetlenség szétbomlasztja a legnagyobbakat is. Különben, Jugurtha, mint öregebbnek és okosabbnak inkább neked a föladatod ügyelni, hogy mi se 7
 üssön ki balul, mintsem ezeknek. Ugyanis minden versenyharczban az erősebbet tekintik sértőfélnek, még akkor is, ha ő a sértett fél; mivel ő a hatalmasabb. Ti 8
 pedig, Adherbal és Hiempsal, legyetek tisztelettel és becsüléssel e jeles férfiú iránt, kövessétek derék példáját s minden erőtökből azon legyetek, hogy ne mondhassák, hogy fogadott gyermekem különb a saját gyermekeimnél.

11. E szavakra Jugurtha, bár átlátta, hogy a király nem beszélt őszintén, s bár maga egész másként gondolkozott, mégis a pillanat komolyságához képest megatottan felelt. Rá néhány nappal meghal Micipsa. Miután királyi 2

mōritur. Postquam illi more regio iusta magnifice fecerant, reguli in unum convenerunt, ut inter se de cunctis negotiis disceptarent. Sed Hiempsal, qui minumus ex illis erat, natura ferox et iam antea ignobilitatem Iugurthæ, quia materno genere impar erat, despiciens, dextra Adherbalem assedit, ne medius ex tribus, quod apud Numidas honori ducitur, Iugurtha foret. Dein tamen, ut ætati concederet, fatigatus a fratre, vix in partem alteram transductus est. Ibi cum multa de administrando imperio dissererent, Iugurtha inter alias res iacit, oportere quinquenni consulta et decreta omnia rescindi: nam per ea tempora confectum annis Micipsam parum animo valuisse. Tum idem Hiempsal placere sibi respondit: nam ipsum illum tribus proxumis annis adoptione in regnum pervenisse. Quod verbum in pectus Iugurthæ altius, quam quisquam ratus erat, descendit. Itaque ex eo tempore ira et metu anxius moliri parare atque ea modo cum animo habere, quibus Hiempsal per dolum caperetur. Quæ ubi tardius procedunt neque lenitur animus ferox, statuit quovis modo inceptum perficere.

12. Primo conventu, quem ab regulis factum supra memoravi, propter dissensionem placuerat dividi thesauros finisque imperi singulis constitui. Itaque tempus ad utramque rem decernitur, sed maturius ad pecuniam distribuendam. Reguli interea in loca propinqua thesauris alio alio concessere. Sed Hiempsal in oppido Thirmida forte eius domo utebatur, qui proximus licitor Iugurthæ, carus acceptusque ei semper fuerat. Quem ille casu ministrum

pompával eltemették, összejöttek a királyfiak, hogy valamennyi ügyüket megbeszéljék egymással. De Hiempsal, ³ a legfiatalabbik, a ki daczos természetű volt s már azelőtt is fitymálta Jugurtha nemtelen származását, a mennyiben anyai részről nem volt egyenlőrangú, Adherbal jobbára ült, hogy hármuk közt ne Jugurtha legyen a közbülső, mert ezt megtisztelésnek veszik a numidák. Utóbb mégis ⁴ a testvére unszolására, hogy a korra legyen tekintettel, nagy vontatva átment a másik oldalra. Mialatt itt számos kor- ⁵ mányzati kérdést meghánynak-vetnek, Jugurtha egyebek közt azt a megjegyzést veté oda, hogy az utolsó öt év alatt kelt törvényeket és rendeleteket helyén volna hatálytalanná tenni, mert az elaggott Micipsa nem volt már azon időben egészen ép elméjű. Erre Hiempsal azt felelte, ⁶ hogy neki is az a véleménye; mert hiszen Jugurtha épen az utolsó 3 év alatt jutott örökbefogadás révén a trónöröklés jogához. Ez a megjegyzés Jugurtha szívébe mé- ⁷ lyebben bevésődött, mintsem bárki is sejthette volna. Ettől fogva tehát nem hagy neki nyugtot a harag és aggodalom; tervezget, előkészületeket tesz s egyre azon töri fejét, hogyan ejthetné törbe Hiempsalt. De mivel így csak ⁹ nem akart sikerülni a dolog, bosszúszomja meg nem csillapult, föltette magában, hogy bármi módon végrehajtja szándékát.

12. Mivel a királyfiak első összejövetelük alkalmával, a melyről föntebb volt szó, nem tudtak megegyezni, ki-
mondták, hogy a kincstárt fölosztják s mindegyiküknek kijelölik országa határait. Időt tűztek tehát ki mind a két ² határozat foganatosítására, de korábbra a pénzfelosztásra. A királyfiak ezalatt más-más, de mindegyik a kincstár közelében eső helyre vonult. Hiempsal azonban Thirmida ³ városában véletlenül Jugurtha első lictorának s igen kedves emberének házába szállt. Jugurtha ezt, a kit a véletlen

oblatus promissis onerat impellitque, uti tamquam sua visens domum eat, portarum clavis adulterinas paret — nam veræ ad Hiempsalem referebantur — ceterum, ubi res postularet, se ipsum cum magna manu venturum.

4 Numida mandata brevi conficit atque, uti doctus erat, 5 noctu Iugurthæ milites introducit. Qui postquam in ædis irrupere, divorsi regem quærere, dormientis alios alios occurrentis interficere, scrutari loca abdita, clausa effringere, strepitu et tumultu omnia miscere, cum interim Hiempsal reperitur occultans se tugurio mulieris ancillæ, quo initio pavidus et ignarus loci perfugerat. Numidæ caput eius, uti iussi erant, ad Iugurtham referunt.

13. Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam brevi divulgatur. Adherbalem omnisque, qui sub imperio Micipsæ fuerant, metus invadit. In duas partis discedunt Numidæ: plures Adherbalem secuntur, sed illum alterum 2 bello meliores. Igitur Iugurtha quam maximas potest copias armat, urbis partim vi alias voluntate imperio suo adiungit, 3 omni Numidiæ imperare parat. Adherbal, tametsi Romam legatos miserat, qui senatum docerent de cæde fratris et fortunis suis, tamen fretus multitudine militum 4 parabat armis contendere. Sed ubi res ad certamen venit, victus ex prælio profugit in provinciam ac deinde Romam 5 contendit. Tum Iugurtha patratis consiliis, postquam omnis Numidiæ potiebatur, in otio facinus suum cum animo reputans timere populum Romanum neque advorsus iram eius usquam nisi in avaritia nobilitatis et pecunia sua

kinált segédeszköznek, igérettel halmozza el s ráveszi, hogy menjen haza, mintha szét akarna nézni házánál, kerítsen a kapukhoz álkulcsokat — a valódiakat ugyanis Hiempsalhoz szokták bevinni — majd azután, ha a dolog úgy kívánja, ő maga fog odamenni nagy csapattal. A numida 4 hamarosan eleget tett a megbízásnak s a nyert utasítás szerint egy éjjel bevezette Jugurtha katonáit. Ezek beron- 5 tottak az épületbe, össze-vissza keresték a királyt, meggyilkoltak némelyeket altukban, másokat, a mint futkosva útkba akadtak, fölkutattak zeget-zugot, a záradat feltörték, zörgésükkel és éktelen lármájukkal teljes zürzavart idéztek elő. E közben ráakadtak Hiempsalra, a mint egy szolganő viskójában rejtezkedett; ide menekült mindjárt eleinte ijedtében s tájékozatlanságában. Fejét a numidák 5 a kapott rendelet értelmében Jugurthához vitték.

13. E rettenetes büntett híre csakhamar elterjedt egész Afrikában. Félelem szállta meg Adherbalt s mindazokat, a kik azelőtt Micipsa alattvalói voltak. A numidák két pártra szakadtak: Adherbalhoz a többség csatlakozott ugyan, de ahhoz a másikhoz a harcziassabb rész. Jugurtha 2 most, a mekkora sereget csak lehetett, fegyverrel látott el, országához csatolt városokat, kit erőszakkal, kit önként való meghódolás folytán, s ura akart lenni egész Numidiának. Adherbal küldött ugyan Rómába követeket, értesít- 3 sék a senatust testvére meggyilkolásáról és helyzetéről, mindazonáltal bizakodva katonái nagy számában fegyveres mérkőzésre készült. De midőn harcra került a dolog, 4 vereséget szenvedett s az ütközetből elmenekült a provinciába,¹²¹ majd onnan Rómába sietett. Ekkor Jugurtha, mi- 5 után hatalmába ejtette egész Numidiát s így célját érte, a mint nyugalmas napjaiban elgondolta gonosz tettét, félni kezdett a római néptől s a bosszú ellen csakis a nemesség kapzsiságában meg a saját pénzében látott menedéket.

6 spem habere. Itaque paucis diebus cum aturo et argeno
multo Romam legatos mittit, quis præcipit, primum uti
veteres amicos muneribus expleant, deinde novos acquirant,
postremo quæcumque possint largiundo parare ne cunc-
7 tentur. Sed ubi Romam legati venere et ex præcepto regis
hospitibus aliisque, quorum ea tempestate in senatu auc-
toritas pollebat, magna munera misere, tanta commutatio
incessit, ut ex maxuma invidia in gratiam et favorem
8 nobilitatis Iugurtha veniret. Quorum pars spe alii præmio
inducti singulos ex senatu ambiundo nitebantur, ne gra-
9 vius in eum consuleretur. Igitur ubi legati satis confidunt,
die constituto senatus utrisque datur. Tum Adherbalem
hoc modo locutum accepimus.

14. *Patres conscripti, Micipsa pater meus moriens mihi
præcepit, uti regni Numidiae tantum modo procuratio-
nem existumarem meam, ceterum ius et imperium eius
penes vos esse; simul eniterer domi militiaeque quam
maximo usui esse populo Romano; vos mihi cognatorum,
vos affinium loco ducerem: si ea fecissem, in vostra
amicitia exercitum divitias munimenta regni me habi-
2 turum. Quae cum praecepta parentis mei agitare,
Iugurtha, homo omnium quos terra sustinet sceleratissu-
mus, contempto imperio vostro Masinissae me nepotem
et iam ab stirpe socium atque amicum populi Romani
3 regno fortunisque omnibus expulit. Atque ego, patres
conscripti, quoniam eo miseriarum venturus eram, vellem
potius ob mea quam ob maiorum meorum beneficia posse*

Ennélfogva néhány nap multával követeket küldött Rómába 6 arannyal-ezüsttel s meghagyta nekik, hogy első sorban is régi barátait elégítsék ki ajándékkal, azután kerítsenek hozzájuk újakat, szóval késedelem nélkül szerezzenek meg minden lehető segítséget vesztegetés útján. És csakugyan, 7 mikor a követek érkeztek Rómába s királyuk megbízása szerint vendégbarátainak s másoknak, a kiknek akkoriban nagy tekintélyük volt a senatusban, nagy ajándékokat küldtek, oly nagy változás történt, hogy a nemesekben jóindulat s pártolás foglalta el a mérhetetlen gyűlölet helyét Jugurtha iránt. Ezek most részint a remélt, részint a 8 kapott jutalomtól indítva sorra járták a senatus egyes tagjait s azon munkálkodtak, hogy ne hozzanak Jugurtha ellen kemény határozatot. Mikor így a követek eléggé bíz- 9 hattak már a sikerben, egy kitűzött napon a senatus elé bocsájtották mindkét félt. Ekkor Adherbal értesülésem szerint ilyen beszédet mondott.

14. *Tanácsos urak! Nekem atyám, Micipsa, halálos ágyán lelkemre kötötte, hogy a numidiai királyságnak csupán a kormányzását tekintsem föladatomnak, mert a fölötte való korlátlan rendelkezés joga titeket illet; egyúttal azt is, hogy azon legyek, hogy békében és háborúban minél nagyobb hasznára lehessek a római népnek; hogy rokonaim gyanánt tekintselek benneteket. Ha így teszek, akkor a ti barátságtokban meglesz az én hadseregem, gazdagságom és a trónom erőssége. Apám eme 2 tanácsát alkalmaztam a gyakorlatban, midőn Jugurtha, a leggonoszabb ember e föld hátán, fitymálva hatalmatokat, kikergetett országomból s minden birtokomból engem, egy Masinissa unokáját, a ki tehát már származásomnál fogva szövetségese vagyok a római népnek. És 3 én, tanácsos urak, ha már ekkora bajba jutottam, jobb szeretném, ha az én szolgálataim fejében kérhetném se-*

me a vobis auxilium petere, ac maxume deberi mihi
beneficia a populo Romano, quibus non egerem; secun-
4 dum ea, si desideranda erant, uti debitis uterer. Sed
quoniam parum tuta per se ipsa probitas est, neque mihi
in manu fuit Iugurtha qualis foret, ad vos confugi,
patres conscripti, quibus, quod mihi miserrimum est,
5 cogor prius oneri quam usui esse. Ceteri reges aut bello
victi in amicitiam a vobis recepti sunt aut in suis dubiis
rebus societatem vostram appetiverunt. Familia nostra
cum populo Romano bello Carthaginiensi amicitiam in-
stituit, quo tempore magis fides eius quam fortuna pe-
6 tunda erat. Quorum progeniem vos, patres conscripti,
nolite pati me nepotem Masinissae frustra a vobis auxi-
7 lium petere. Si ad impetrandum nihil causae haberem
praeter miserandam fortunam, quod paulo ante rex
genere fama atque copiis potens, nunc deformatus aerum-
nis inops, alienas opes exspecto, tamen erat maiestatis
populi Romani prohibere iniuriam neque pati cuius-
8 quam regnum per scelus crescere. Verum ego eis finibus
eiectus sum, quos maioribus meis populus Romanus
dedit, unde pater et avos meus una vobiscum expulere
Syphacem et Carthaginiensis. Vostra beneficia mihi
erepta sunt, patres conscripti, vos in mea iniuria despecti
9 estis. Eheu me miserum! hucine, Micipsa pater, beneficia
tua evasere, ut, quem tu parem cum liberis tuis re-
gnique participem fecisti, is potissimum stirpis tuae ex-

gélytekel, mintsem elődeim szolgálataiért; sőt azt szeretném legjobban, ha olyan szívésséggel volna adósom a római nép, a mire nem volnék rászorulva, hanem azontúl mint tartozást akkor vehetném igénybe, mikor rászorulnék. De mivel a becsületességnek nincs meg magában a kellő 4 oltalma s nem rajtam állt, hogy minő ember váljék Jugurthából, hozzátok folyamodtam, tanácsos urak, s így — a mi fölötte fáj nekem — előbb vagyok kénytelen terhe-tekre lenni, mint hasznotokra. Más királyok vagy akkor 5 nyerték el barátságtokat, miután legyőztétek őket, vagy válságos helyzetükben keresték szövetségteket. A mi családkunk a pún háború alatt kötött barátságot a római néppel, mikor inkább hűségére lehetett számítanunk, mint szerencséjére. Ne engedjétek tehát, tanácsos urak, hogy 6 hiába való legyen segélykérésem, nekem, ama család iwdékának, Masinissa unokájának. Ha nem volna is egyéb 7 okom segélyt kérni tőletek, mint szerencsétlen sorsom, hogy tudniillik én, kevéssel azelőtt még egy mind származásomnál mind hiremnél mind hadi erőmnél fogva hatalmas fejedelem, most teljesen lealázva s mindenemből kifosztva más támogatása után esengek: még akkor is megkövetelné a római nép méltósága, hogy gátat vessetek ennek a jogtalan üldözésnek s ne engedjétek, hogy valaki gonosz úton növelje országát. Már pedig azon 8 területről üldöztek ki engem, melyet a római nép adott őseimnek, a honnan apám és nagyapám a ti közreműködéstelekkel űzte ki Syphaxot s a karthágóiakat. A ti adományaitokból forgattak ki engem, tanácsos urak, a ti lenézésteket jelenti az ellenem elkövetett jogtalanság. Ó én 9 szerencsétlen! Oda vezettek hát, atyám, Micipsa, a te szolgálataid, hogy a kit te gyermekeiddel egyenlővé s velök együtt trónod részesévé tettél, az éppen kiirtója családodnak? Hát már sohasem lehet nyugta családunknak?

- stinctor sit? Numquam ergo familia nostra quieta erit?*
- 10 *Semperne in sanguine ferro fuga vorsabitur? Dum Carthaginienses incolumes fuere, iure omnia saeva patiebamur: hostes ab latere, vos amici procul, spes omnis in armis erat. Postquam illa pestis ex Africa eiecta est, laeti pacem agitabamus, quippe quis hostis nullus erat,*
- 11 *nisi forte quem vos iussissetis. Ecce autem ex improvviso Iugurtha, intoleranda audacia scelere atque superbia sese ecferens, fratre meo atque eodem propinquo suo interfecto, primum regnum eius sceleris sui praedam fecit, post, ubi me eisdem dolis non quit capere, nihil minus quam vim aut bellum exspectantem in imperio vostro, sicut videtis, extorrem patria domo, inopem et copertum miseriis effecit, ut ubivis tutius quam in meo*
- 12 *regno essem. Ego sic existumabam, patres conscripti, uti praedicantem audiveram patrem meum: qui vostram amicitiam diligenter colerent, eos multum laborem sus-*
- 13 *cipere, ceterum ex omnibus maxume tutos esse. Quod in familia nostra fuit, praestitit, uti in omnibus bellis adesset vobis: nos uti per otium tuti simus, in vostra manu est, patres conscripti.*
- 14 *Pater nos duos fratres reliquit, tertium Iugurtham beneficiis suis ratus est coniunctum nobis fore. Alter eorum necatus est, alterius ipse ego manus impias vix*
- 15 *effugi. Quid agam? Aut quo potissimum infelix accedam? Generis praesidia omnia exstincta sunt. Pater, uti necesse erat, naturae concessit. Fratri, quem minime decuit, propinquos per scelus vitam eripuit. Affinis*

Örökös vérözönben, öldöklésben, bujdosásban telnek napjai? Míg Karthágó fennállott, méltán kellett elké- 10
szülve lennünk minden szerencsétlenségre; ugyanis oldalt ellenség fenyegetett, ti barátaink távol voltatok s minden reményünk fegyvereinkben volt. Mióta ez a veszedelem ki van irtva Afrikából, boldogan éltünk békeségben, minthogy nem volt semmiféle ellenségünk, legfőlebb ha valakit a ti akaratokból kellett olybá vennünk. Ime 11
azonban Jugurtha váratlanul oly türhetetlen vakmerőségre, gazságra és elbizakodottságra vetemedett, hogy meggyilkoltatta testvéremet, a ki pedig neki is rokona volt, azután először annak országát tette gazsága prédájává, majd engem, mikor nem sikerült szintűgy törbe ejtenie, ámbár a ti hatalmatok oltalma alatt legkevesbbé sem vártam erőszakot s háborút, mint láthatjátok, hontalanná és hajléktalanná tett, mindenből kifosztott s teljes nyomorúságba taszított úgy, hogy bárhol is nagyobb biztosságban érezhetném magam, mint tulajdon országomban. Én, 12
tanácsos urak, mint a hogyan emlegette is előttem atyám, úgy voltam meggyőződve, hogy azok, a kik buzgón ápolják barátságtokat, nehéz föladatot vállalnak ugyan magukra, de azontúl páratlan biztosságban élhetnek. A mi 13
családunk megtette, a mi tőle tellett, hogy t. i. minden háborútokban veletek tartott; hogy mi békeség idején biztosságban legyünk, az tőletek függ, tanácsos urak.

Mi ketten maradtunk testvérek; de apánk azt hitte, hogy 14
jótéteményei szoros kötelékkel fogják harmadiknak hozzánk fűzni Jugurthát. Testvéreim közül az egyik gyilkosság áldozata lett, a másiknak pedig csak alig tudtam kiszabadulni istentelen körmei közül. Mit csináljak? hová forduljak 15
egyáltalán szerencsétlenségemben? Családom oltalmának teljesen vége; atyám lerótt a természet kényszerű adóját; fitestvéremet az élők sorából gazul egy rokon törölte ki,

amicos propinquos ceteros meos alium alia clades oppressit: capti ab Iugurtha pars in crucem acti, pars bestiis obiecti sunt, pauci, quibus relicta est anima, clausi in tenebris cum maerore et luctu morte graviores vitam
16 exigunt. Si omnia, quae aut amisi aut ex necessariis advorsa facta sunt, incolumia manerent, tamen, siquid ex improvise mali accidisset, vos implorarem, patres conscripti, quibus pro magnitudine imperii ius et iniurias
17 omnis curae esse decet. Nunc vero exsul patria domo, solus atque omnium honestarum rerum egens quo accedam aut quos appellem? Nationesne an reges, qui omnes familiae nostrae ob vostram amicitiam infesti sunt? An quoquam mihi adire licet, ubi non maiorum meorum hostilia monumenta plurima sint? Aut quisquam nostri
18 misereri potest, qui aliquando vobis hostis fuit? Postremo Masinissa nos ita instituit, patres conscripti, ne quem coleremus nisi populum Romanum, ne societates neu foedera nova acciperemus, abunde magna praesidia nobis in vestra amicitia fore: si huic imperio fortuna muta-
19 retur, una occidendum nobis esse. Virtute ac dis volentibus magni estis et opulenti, omnia secunda et oboedientia sunt; quo facilius sociorum iniurias curare licet.
20 Tantum illud vereor, ne quos privata amicitia Iugurthae parum cognita transvorsos agat, quos ego audio maxuma ope niti ambire fatigare vos singulos, ne quid de ab-

a kitől legkevésbbé várhattuk volna; rokonaim, barátaim s többi jó embereim ki egy ki más szerencsétlenségnek esett áldozatul; a kik Jugurtha fogságába estek, azok közül ki keresztre feszítve, ki pedig vadállatok zsákmányaként végezte életét; egynehányan, a kiket életben hagyott, setét börtönökben szomorúság és gyász közt a halálnál is keserűbb életet élnek. Ha meg volna is teljes épségben 16 mindaz, a mit vagy elveszítettem vagy a mi javam helyett ellenem fordult,¹²² véletlen szerencsétlenség esetén tihozzátok fordulnék segítségért, tanácsos urak, a kiknek hatalmatok nagyságához illően minden jogos és jogtalan tetre ki kell terjeszteni gondotokat. Most ellenben mint 17 földönfutó, hajléktalan, ágról szakadt, kiforgatva méltóságom összes járulékaiból hová forduljak vagy kikhez folyamodjam? Nemzetekhez-e vagy királyokhoz, a kik mind ellenségei családunknak veletek való barátságunk miatt? Mehetnék talán valahová, a hol nem őseim ellenséges magatartásának emlékei vannak legnagyobb számban? Vagy megszánnhatna-e valaki, a ki valaha ellenségtek volt? De Masinissa is arra tanított 18 bennünket, hogy csak a római néphez húzzunk; más szövetségeket, más frigyeket ne fogadjunk el; hatalmas oltalmunk lesz a ti barátságatok; ha e birodalom sorsa rosszra találna fordulni, vele együtt nekünk is veszni kellene. Vitézségtek s az istenek kegyessége nagygyá s hatalmassá tett benneteket; minden kedvetek s akarátotok szerint történik; annál könnyebben orvosolhatjátok tehát a szövetségeseiteken esett sérelmeket. Csak attól félek, 20 hogy egyeseket félre vezet Jugurthával való személyes barátságuk, melynek rúgóit nem ismerik; ezek, a mint hallom, mindenkép erőködnek, egyenként sorra járnak benneteket s ostromolnak, hogy ne törjeteك pálczáát fölötte, mielőtt személyesen ki nem hallgatjátok; mert az én be-

sente incognita causa statuatis; fingere me verba et
21 fugam simulare, cui licuerit in regno manere. Quod
utinam illum, quoinus impio facinore in has miserias
proiectus sum, eadem haec simulantem videam, et ali-
quando aut apud vos aut apud deos immortalis rerum
humanarum cura oriatur: ne ille, qui nunc sceleribus
suis ferox atque praeclarus est, omnibus malis excrucia-
tus impietatis in parentem nostrum, fratris mei necis
22 mearumque miseriarum gravis poenas reddat. Iamiam
frater, animo meo carissime, quamquam tibi immaturo
et, unde minime decuit, vita erepta est, tamen laetan-
23 dum magis quam dolendum puto casum tuum. Non
enim regnum, sed fugam exsilium egestatem et omnis has,
quae me premunt, aerumnas cum anima simul amisisti.
At ego infelix, in tanta mala praecipitatus ex patrio
regno, rerum humanarum spectaculum praebeo, incertus
quid agam, tuasne iniurias persequar ipse auxili egens
an regno consulam, cuius vitae necisque potestas ex
24 opibus alienis pendet. Utinam emori fortunis meis hone-
stus exitus esset neu vivere contemptus viderer, si defes-
sus malis iniuriae concessissem. Nunc neque vivere lubet
neque mori licet sine dedecore.

25 Patres conscripti, per vos, per liberos atque parentis
vostros, per maiestatem populi Romani, subvenite mihi
misero, ite obviam iniuriae, nolite pati regnum Numidiae,
quod vostrum est, per scelus et sanguinem familiae nostrae
tabescere.

szédem valótlan s bujdoklásom merő tettetés, mivel ott maradhattam volna országomban. Ó, bár én láthatnám 21 hasonló tettetésben azt, a ki ily nagy nyomorúságba döntött istentelen vakmerőségével! Vajha fölébredne bennetek vagy az örök istenekben a törődés az emberiséggel. Akkor az az ember, a ki gonosztettei sikerén oly elbizakodott és hires, a kínok kínján keresztül bizonyára kegyetlenül lakolna atyám iránti hálátlanságáért, testvérem meggyilkolásáért s a nekem okozott szerencsétlenségért. Mind- 22 inkább átlátom már, szívem szerette testvérem, hogy, ámbár idő előtt s olyan fosztott meg életemtől, a kitől legkevesbbé lehetett várnunk, mégis inkább örülnünk kell sorsodon, mint szomorkodnunk. Mert nem a trón az, a 23 mit életeddel együtt elvesztettél, hanem a bujdosás, hontalanság, inség s mindez a nyomorúság, a mi engem kínoz. Ellenben én, szerencsétlen, a ki atyám trónjáról ennyi szerencsétlenségbe buktam, élő példája vagyok az emberi sors forgandóságának s nem tudom mihez fogjak, a tégedet ért jogtalanság megbosszulására gondoljak-e, mikor magam is segítségre szorulok, vagy pedig trónom visszaszerzésére, holott életem vagy halálom is más segítségétől függ. Bárcsak tisztos vége lehetne balsorsomnak a halál 24 s ne lennék méltó megvetés tárgya, ha szerencsétlenségem súlya alatt leroskadva kitérnék a jogtalankodó útjából. Mert így sem élnem nem érdemes, sem meghalnom nem lehet gyalázat nélkül.

A ti, a gyermekeitek s szüleitek jólétére, a római nép 25 fennségére kérlek benneteket, tanácsos urak, segítsélek rajtam szerencsétlenségemben, álljátok útját a jogtalanságnak s ne engedjétek, hogy Numidia trónja, mely a tietek, a mi családunk gonoszul kiontott vérében induljon enyészetnek.»

15. Postquam rex finem loquendi fecit, legati Iugurthæ largitione magis quam causa freti paucis respondent. Hiempsalem ob sævitiam suam ab Numidis interfectum, Adherbalem ultro bellum inferentem, postquam superatus sit, queri, quod iniuriam facere nequivisset: Iugurtham ab senatu petere, ne se alium putarent, ac Numantiæ cognitus esset, neu verba inimici ante facta sua ponerent.

6 2 Deinde utrique curia egrediuntur. Senatus statim consulitur. Fautores legatorum, præterea senatus magna pars gratia depravata Adherbalis dicta contemnere, Iugurthæ virtutem extollere, gratia voce, denique omnibus modis pro alieno scelere et flagitio sua quasi pro gloria nite-
3 bantur. At contra pauci, quibus bonum et æquom divitiis carius erat, subveniendum Adherbali et Hiempsalis mor-
4 tem severe vindicandam censebant, sed ex omnibus maxume Aemilius Scaurus, homo nobilis impiger factiosus avidus potentiæ honoris divitiarum, ceterum vitia sua callide
5 occultans. Is postquam videt regis largitionem famosam impudentemque, veritus, quod in tali re solet, ne polluta licentia invidiam accenderet, animum a consueta lubricine continuit. 16. Vicit tamen in senatu pars illa, quæ vero
2 pretium aut gratiam anteferebat. Decretum fit, uti decem legati regnum, quod Micipsa obtinuerat, inter Iugurtham et Adherbalem dividerent. Cuius legationis princeps fuit

15. A király beszéde után Jugurtha követei, mivel nem annyira ügyükben bíztak mint inkább pénzükben,¹²³ röviden válaszoltak ekképen: Hiempsalt vad természete miatt ölték meg a numidák; Adherbal magától kezdett háborút s hogy vereséget szenvedett, még ő panaszkodik, a miért felsült jogtalankodó szándékával. Jugurtha arra kéri a senatust, ne tartsa másmilyennek, mint a minőnek Numantiánál bizonyult, s inkább adjanak hitelt az ő, mint haragosa szavainak. — Ezután mindkét fél távozott a tanácsházból. A tanács legott belefogott a tárgyalásba. A követek hívei, azonkívül a tanács nagy része a személyes barátság csábító hatása alatt Adherbal szavairól kicsinylőleg nyilatkoztak, ellenben Jugurtha derékségét éig magasztalták s befolyásukat, ékesszólásukat, szóval minden utat-módot fölhasználtak más elvetemültsége s aljas tette leplezgetésére, mintha csak a saját jóhírük forgott volna szóban. Ellenben néhányan, azok, a kik többre nézték a gazdagságnál a jogosságot és méltányosságot, azt indítványozták, hogy segíteni kell Adherbalon s kemény bosszút kell állni Hiempsal haláláért; de valamennyi közül kivált M. Aemilius Scaurus, egy tevékeny, pártoskodó, hatalom-, hivatal- s vagyonhajhászó nemes, a ki egyébként ügyesen tudta rejtegetni gyengéit. A mint azonban látta, mily botrányos és arczátlan vesztegetést visz Jugurtha véghez, attól tartott, hogy — a mint hasonló esetben lenni szokott — gyűlölséget von magára hirhedt féktelenségével, s mérsékelte szokott hevét.

16. Mindazáltal az a párt lett a tanácsban győztes, a melyik többet szokott adni a pénzre vagy barátságra, mint az igazságra. Határozattá emelték, hogy egy tíztagú bizottság oszszá el Jugurtha és Adherbal közt Micipsa országát. E bizottság feje L. Opimius volt, egy tekintélyes ember, a kinek akkor nagy befolyása volt a senátusban,

L. Opimius homo clarus et tum in senatu potens, quia consul C. Graccho et M. Fulvio Flacco interfectis acerrume
3 victoriam nobilitatis in plebem exercuerat. Eum Iugurtha
tametsi Romæ in inimicis habuerat, tamen accuratissime
recepit, dando et pollicendo multa perfecit, uti fama fide,
postremo omnibus suis rebus commodum regis anteferebat.
4 Reliquos legatos eadem via aggressus plerosque capit,
5 paucis carior fides quam pecunia fuit. In divisione quæ
pars Numidiæ Mauretanium attingit, agro virisque opu-
lentior, Iugurthæ traditur, illam alteram, specie quam usu
potiorem, quæ portuosior et ædificiis magis exornata erat,
Adherbal possedit.

17. Res postulare videtur Africæ situm paucis exponere
et eas gentis, quibuscum nobis bellum aut amicitia fuit,
2 attingere. Sed quæ loca et nationes ob calorem aut asperi-
tatem, item solitudines minus frequentata sunt, de eis
haud facile compertum narraverim. Cetera quam paucis-
sumis absolvam.

3 In divisione orbis terræ plerique in parte tertia Afri-
cam posuere. Pauci tantum modo Asiam et Europam esse,
4 sed Africam in Europa. Ea finis habet ab occidente fre-
tum nostri maris et Oceani, ab ortu solis declivem lati-
tudinem, quem locum Catabathmon incolæ appellant.
5 Mare sævom importuosum, ager frugum fertilis, bonus
pecori, arbori infecundus, cælo terraque penuria aquarum.
6 Genus hominum salubri corpore, velox, patiens laborum.
Plerosque senectus dissolvit, nisi qui ferro aut bestiis
interiere: nam morbus haud sæpe quemquam superat. Ad
7 hoc malifici generis plurima animalia. Sed qui mortales

mert consulsága alatt C. Gracchus és M. Fulvius Flaccus meggyilkolása után a legnagyobb kegyetlenséggel használta ki a nemesség győzelmét a néppárt ellenében. Ámbár őt 3 Jugurtha Rómában ellenségének tapasztalta, mégis kitüntető előzékenységgel fogadta; bőkezű ajándékaival s különféle ígéreteivel oda is vitte, hogy Jugurtha érdekeiért feláldozta jóhírét, kötelességbeli tisztességét, szóval mindenét. A bi- 4 zottság többi tagjával is tett ilyen kísérletet s legtöbbjét hálóba kerítette; csak kevés előtt volt szentebb a kötelesség, mint a pénz. Fölosztáskor Numidiának a Mauretániá- 5 val határos termékenyebb és népesebb része Jugurthának jutott, ellenben Adherbal azt a másikat kapta, melyben több volt a kikötő s diszes épület, s így látszatra többet ért, mint a mennyit valóságban.

17. Tárgyam megkivánja, hogy röviden előadjam Afrika fekvését s szóba hozzam azon népeket, melyekkel háború-
ságban vagy barátságban éltünk. Persze azon tájakról vagy 2 nemzetekről, a melyeket a nyomasztó hőség s a pusztaságok miatt kevésbbé látogatnak, nem könnyen mondhatnék biztost; a többiről szólok tehát, a mily röviden csak lehet. A föld felosztásában legtöbbben harmadiknak vették 3 Afrikát, míg egynéhányan úgy vették, hogy csak Ázsia és Európa van, Afrika pedig Európához tartozik. Határai 4 nyugat felől a mi tengerünk¹²⁴ s az Oceanus¹²⁵ közt levő szoros, napkeletről pedig egy lejtősödő nagy síkság, melyet a lakosok katabathmonnak (leszállásnak) hínak. A tenger 5 viharos, a kikötő kevés; a föld ellenben gabonában termékeny, baromlegeltetésre alkalmas, csak fában szegény; eső és forrás nagyon ritka.¹²⁶ Az ott lakó emberfaj fürge, 6 izmos s munkában kitartó; legtöbbjüket az aggság viszi sírba, hacsak hogy egyesek fegyvertől nem vesznek el vagy vadállatoktól; mert betegség ritkán vesz erőt rajtuk. Viszont igen sok az ártalmas állat. Hogy miféle emberek 7

initio Africam habuerint quique postea accesserint, aut quo modo inter se permixti sint, quamquam ab ea fama, quæ plerosque obtinet, divorsum est, tamen, uti ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est utique rem sese habere cultores eius terræ putant, quam paucissumis dicam. Ceterum fides eius rei penes auctores erit.

18. Africam initio habuere Gaetuli et Libyes, asperi incultique, quis cibus erat caro ferina atque humi pabulum, uti pecoribus. Ei neque moribus neque lege aut imperio cuiusquam regebantur: vagi palantes quas nox cœgerat sedes habebant. Sed postquam in Hispania Hercules, sicuti Afri putant, interiit, exercitus eius compositus ex variis gentibus amisso duce ac passim multis sibi quisque imperium petentibus brevi dilabitur. Ex eo numero Medi, Persæ et Armenii, navibus in Africam transvecti, proximos nostro mari locos occupavere, sed Persæ intra Oceanum magis, eique alveos navium invorsos pro tuguriis habuere, quia neque materia in agris neque ab Hispanis emundi aut mutandi copia erat: mare magnum et ignara lingua commercio prohibebant. Ei paulatim per connubia Gætulos secum miscuere et, quia sæpe temptantes agros alia deinde alia loca petiverant, semet ipsi Nomadas appellavere. Ceterum adhuc ædificia Numidarum agrestium, quæ mapalia illi vocant, oblonga incurvis lateribus tecta quasi navium carinæ sunt. Medis autem et Armeniis accessere Libyes — nam ei propius mare Africum agitabant, Gætuli sub sole magis, haud procul ab ardoribus — eique mature oppida habuere: nam freto divisi ab Hispania

lakták kezdetben Afrikát, kik költöztek oda később s miképen keveredtek egymással, előadom lehető legnagyobb rövidséggel úgy, a mint nekem az állítólag Hiempsal királytól való pún könyvekből lefordították s a mint azon földrész lakói tartják, bár ez eltér a legelterjedtebb hagyománytól. Egyébként feleljenek érte a kútforrásaim.

18. Afrika őslakói a gætulusok és libyseks voltak, vad s műveletlen emberek, a kik vadhússal és barmok módjára fűvel táplálkoztak. Nem korlátozta őket sem társadalmi 2 szokás sem törvény sem senki hatalma; állandó lakóhely nélkül kóboroltak s ott ütöttek tanyát, a hol az éj érte őket. Hercules halála után, a ki az afrikaiak hiedelme szerint 3 odaveszett Hispaniában, különböző népekből álló hada, mint-hogy vezére nem volt s szerte számosan versengtek a vezérségért, rövid idő alatt széjjelbomlott. Közülök a medusok, 4 perzsák és örmények átvitorláztak Afrikába s a mi tengerünkkel határos területeket szállották meg, csak-hogy a perzsák 5 inkább az Oceanus¹²⁷ mellékét. Kunyhó gyanánt lefelé borított hajóikat használták, mivel hozzávalót sem a földéken nem találtak, sem a hispánusoktól nem lehetett szerezniök vétel vagy csere útján; mert a nagy tenger s a 6 nyelv ismeretlen volta gátolta a közlekedést. A perzsák 7 összeházasodás útján lassankint összekeveredtek a gætulusokkal s minthogy a földek kipróbálása közben más-más helyre költöztek, maguk magukat nomádoknak nevezték el. A numida parasztok hajlékai, melyeket ők mapáliának 8 hívnak, még ma is hosszúkásak s dombos oldalúak, akár-csak a hajók. Ellenben a medusokkal és örményekkel 9 egyesültek a libyseks, mert ezek közelebb laktak az afrikai tengerhez, míg ellenben a gætulusok inkább délfelé, nem messze a forró égájtól — s ezeknek már korán voltak városaik, mert csak a tenger-szoros választotta el őket Hispaniától és így már cserekereskedést folytattak egymás-

10 mutare res inter se instituerant. Nomen eorum paulatim
Libyes corrumpere, barbara lingua Mauros pro Medis appel-
11 lantes. Sed res Persarum brevi adolevit ac postea nomine
Numidæ propter multitudinem a parentibus digressi pos-
sedere ea loca, quæ proxuma Carthagine Numidia appel-
12 latur. Deinde utrique alteris freti finitimos armis aut
metu sub imperium suum cœgere, nomen gloriamque sibi
addidere, magis ei, qui ad nostrum mare processerant,
quia Libyes quam Gætuli minus bellicosi. Denique Africæ
pars inferior pleraque ab Numidis possessa est, victi om-
nes in gentem nomenque imperantium concessere.

19. Postea Phœnices, alii multitudinis domi minuendæ
gratia, pars imperi cupidine sollicitata plebe et aliis no-
varum rerum avidis, Hipponem Hadrumentum Leptim alias-
que urbis in ora maritima condidere eæque brevi multum
2 auctæ pars originibus suis præsidio aliæ decori fuere. Nam
de Carthagine silere melius puto quam parum dicere,
quoniam alio properare tempus monet.

3 Igitur ad Catabathmon, qui locus Aegyptum ab Africa
dividit, secundo mari prima Cyrene est, colonia Theræon,
ac deinceps duæ Syrtes interque eas Leptis, deinde Phi-
lænnon aræ, quem locum Aegyptum vorsus finem imperi
4 habuere Carthaginienses, post aliæ Punicæ urbes. Cetera
loca usque ad Mauretaniam Numidæ tenent, proximi
5 Hispania Mauri sunt. Super Numidiam Gætulos accepimus
partim in tuguriis alios incultius vagos agitare, post eos

sal. Nevüket lassankint azután elváltoztatták a libysek, 10
 a kik az ő barbár nyelvükön maurusoknak szokták nevezni
 a medusokat. A perzsák hatalma hamarosan fölgyarapodott 11
 s utóbb az igazi numidák elszaporodásuk következtében
 elszakadtak szüleiktől és azon a területen telepedtek le,
 melynek Karthágo közvetlen szomszédságában Numidia a
 neve. Azután mindakét nép ¹²⁸ egymást támogatva fegy- 12
 veres erővel vagy félelemkeltéssel hatalma alá vetette a
 szomszéd népeket, hírt és dicsőséget szerzett magának,
 kivált az, a melyik a mi tengerünkhöz közelebb nyomult,
 minthogy a libysek nem oly harcziasak, mint a gætulusok.
 Végre Afrika északi részét legnagyobbbrészt a numidák fog-
 lalták el s a legyőzöttek mind a hódító nemzetbe olvadtak s
 annak nevét kapták.

19. Később a phoeniciaiak, részint hogy apaszszák népük
 nagy számát, részint hatalomra vágyásból kitelepülésre
 birták a köznépet más elégületlenekkel együtt s a tenger
 mellékén Hippót, Hadrumentumot, Leptist s más városokat
 alapították; ezek aztán rövid idő alatt fölvirágzottak s
 szülővárosukat támogatásukban részesítették, némelyek pe-
 dig emelték dicsőségét is. Mivel azonban az idő sürget s 2
 más tárgyra kell áttérnem, Karthágóról jobbnak látom hall-
 gatni, mintsem keveset mondani.

Katabathmonnál, mely elválasztja Egyiptomot Afrikától, 3
 első város a tengerparton Cyrene, a theraiak gyarmata,
 azután a két Syrtis, közöttük Leptis, a Philaenus-testvérek
 síremlékei, melyeket a karthágóiak birodalmuk határának
 tekintettek Egyiptom felől, azután más pún városok.
 A többi terület egész Mauretániáig a numidáké; Hispánia 4
 közvetlen közelében a maurusok laknak. Numidiától délre 5
 hallomásom szerint a gætulusok élnek részint kunyhókban,
 részint még meglehetősen vad módra kóborolva, rajtuk túl
 az æthiopsok laknak, majd a nap hevétől kiaszott vidék

6 Aethiopas esse, dehinc loca exusta solis ardoribus. Igitur bello Iugurthino pleraque ex Punicis oppida et finis Carthaginiensium, quos novissime habuerant, populus Romanus per magistratus administrabat, Gætulorum magna pars et Numidæ usque ad flumen Muluccham sub Iugurtha erant, Mauris omnibus rex Bocchus imperitabat, præter nomen cetera ignarus populi Romani itemque nobis neque bello
7 neque pace antea cognitus. De Africa et eius incolis ad necessitudinem rei satis dictum.

20. Postquam diviso regno legati Africa decessere et Iugurtha contra timorem animi præmia sceleris adeptum sese videt, certum esse ratus, quod ex amicis apud Numantiam acceperat, omnia Romæ venalia esse, simul et illorum pollicitationibus accensus, quos paulo ante muneribus expleverat, in regnum Adherbalis animum intendit. Ipse acer bellicosus, at is, quem petebat, quietus imbellis, placido ingenio, opportunus iniuriæ, metuens magis quam
3 metuendus. Igitur ex improvise finis eius cum magna manu invadit, multos mortalis cum pecore atque alia præda capit, ædificia incendit, pleraque loca hostiliter cum
4 equitatu accedit, deinde cum omni multitudine in regnum suum convortit, existumans Adherbalem dolore permotum iniurias suas manu vindicaturum eamque rem belli causam fore. At ille, quod neque se parem armis existumabat et amicitia populi Romani magis quam Numidis fretus erat, legatos ad Iugurtham de iniuriis questum misit. Qui tametsi contumeliosa dicta rettulerant, prius tamen omnia pati decrevit quam bellum sumere, quia temptatum
6 antea secus cesserat. Neque eo magis cupido Iugurthæ

következik. A Jugurtha-féle háború idejében a római nép 6 kormányozta tisztviselői által a pún városok legtöbbjét, valamint a karthágóiak országát, melyet nem sokkal előbb hódított meg. A gætulusok nagyrésze, valamint a numidák egész a Muluccha folyóig Jugurtha alattvalói voltak; az összes maurusoknak Bocchus volt az uruk, a ki csakis hírből ismerte a római népet, úgyszintén mi sem érintkeztünk vele addig, sem mint ellenséggel sem mint baráttal. — Afrikáról s lakóiról tárgyam megvilágosítása céljából eny- 7 nyi elég.

20. Az ország felosztása után, a mikor már a követek távoztak Afrikából, Jugurtha látta, hogy alaptalan volt félelme, mert megkapta gonoszsága jutalmát. Akkor már biztosra vette, a mit Numantiánál hallott barátaitól, hogy tudniillik Rómában minden eladó s mivel hozzá még azok is biztatták ígéreteikkel, a kiket kevéssel azelőtt vesztegetett meg pazar ajándékaival, Adherbal országára vetette szemét. Ő maga szenvedelmes és harczias volt, ellenfele ellenben 2 csendes, jámbor, békés természetű, a kivel könnyen el lehetett bánni, inkább félnék, mint félelmetes. Ennélfogva 3 nagy sereggel becsap váratlanul az országába, sok embert kézrekerít barmával és egyéb jószágával együtt, felgyújtja hajlékaikat, majd mindenüvé betör lovasságával rabolva, dúlva. Ezután egész seregével visszatért országába azon 4 hitben, hogy Adherbal fegyveres bosszúra határozza el magát keserűségében s evvel aztán meglesz az ok a háborúra. De ez átlátta, hogy fegyveres erővel nem mérköz- 5 hetik vele, meg jobban is bízott a római nép barátságában mint a numidákban; csak követeket küldött hát Jugurthához, hogy panaszt tegyenek a neki okozott károkért. És bár sértő válaszszaal tértek vissza, mégis készebb volt mindent tűrni, mint fegyverhez nyúlni, mivel ilyen kísérlete annakelőtte balul ütött ki. De nem érte be ennyi- 6

minuebatur, quippe qui totum eius regnum animo iam
7 invaserat. Itaque non uti antea cum prædatoria manu,
sed magno exercitu comparato bellum gerere cœpit et
8 aperte totius Numidiæ imperium petere. Ceterum, qua per-
gebat, urbis agros vastare, prædas agere, suis animum
hostibus terrorem augere. **21.** Adherbal ubi intellegit eo
processum, uti regnum aut relinquendum esset aut armis
retinendum, necessario copias parat et Iugurthæ obvi-
2 procedit. Interim haud longe a mari prope Cirtam oppi-
dum utriusque exercitus consedit et, quia diei extremum
erat, prælium non inceptum. Sed ubi plerumque noctis
processit, obscuro etiam tum lumine milites Iugurthini
signo dato castra hostium invadunt, semisomnos partim
alios arma sumentis fugant funduntque. Adherbal cum
paucis equitibus Cirtam profugit et ni multitudo togato-
rum fuisset, quæ Numidas insequentis mœnibus prohibuit,
uno die inter duos reges cœptum atque patratum bellum
3 foret. Igitur Iugurtha oppidum circumsedit, vineis turri-
busque et machinis omnium generum expugnare aggredi-
tur, maxime festinans tempus legatorum antecapere, quos
ante prælium factum ab Adherbale Romam missos audi-
verat.

4 Sed postquam senatus de bello eorum accepit, tres
adulescentes in Africam legantur, qui ambos reges adeant,
senatus populique Romani verbis nuntient: velle et cen-
sere eos ab armis discedere, de controversiis suis iure
potius quam bello disceptare: ita seque illisque dignum
esse. **22.** Legati in Africam maturantes veniunt, eo magis
quod Romæ, dum proficisci parant, de prælio facto et op-
pugnatione Cirtæ audiebatur: sed is rumor clemens erat.
5 Quorum Iugurtha accepta oratione respondit: sibi neque

vel a kapzsi Jugurtha, a ki egész országát megszállotta már képzeletben. Most azután már nem portyázó csapat- 7 tal, mint előbb, hanem nagy hadsereggel fogott háborúhoz s leplezetlenül tört egész Numidia uralma után. A merre s csak vonult, dúlt városokon, földeken, zsákmányolt s övéit bátorsággal, az ellenséget pedig rettegéssel töltötte el.

21. Mikor Adherbal látta, hogy már nincs mást mit tenni, mint országát vagy veszni hagyni, vagy fegyverrel megmenteni, kénytelenségből hadat gyűjtött s Jugurtha 2 elé vonult. A két sereg nem messze a tengertől Cirta 2 városa közelében állapodott meg s mivel már későre járt az idő, nem ütközött meg. Hajnali szürkületkor azonban Jugurtha katonái jeladásra az ellenség táborára törtek s teljesen szétverték embereit, kit azon félálmosan, kit pedig a mint épen fegyvere után nyult. Adherbal csak néhány lovasával bírt bemenekülni Cirtába s, ha az épen ott időző számos római polgár föl nem tartóztatja Jugurthát a város falánál, akkor a háború be is végződött volna a két király közt azon a napon, melyen megkezdődött. Így 3 azután Jugurtha a várost megszállotta s védőtetők, ostrom-tornyok s mindenfajta gépek segítségével nagy sietve látott hozzá az ostromhoz, hogy időben megelőzze a követeket, ^{128/a} a kiket értesülése szerint még az ütközet előtt küldött Adherbal Rómába. Ellenségeskedésük hírére a senatus há- 4 rom ifjút küldött Afrikába, hogy mind a két királynak jelent- sék ki a római senatus és nép ama parancsát, illetve hatá- rozatát, hogy hagyják abba a háborút s vitás dolgaikat a törvény útján intézzék el, ne pedig háborúval; mert csak ez az út-mód egyeztethető össze mind a római nép méltóságával mind a magukéval.

22. A követek siettek Afrikába, annál is inkább, mert még Rómában, indulásuk előtt hallottak az ütközetről s Cirta ostromlásáról. De az erről vett hírük még istenes 2

maius quicquam neque carius auctoritate senatus esse;
ab adulescentia ita se enisum, ut ab optumo quoque probaretur; virtute, non malitia P. Scipioni summo viro placuisse; ob easdem artis a Micipsa non penuria liberorum
3 in regnum adoptatum esse. Ceterum quo plura bene atque strenue fecisset, eo animum suum iniuriam minus tolerare.
4 Adherbalem dolis vitæ suæ insidiatum; quod ubi comperisset, sceleri eius obviam isse. Populum Romanum neque recte neque pro bono facturum, si ab iure gentium sese prohibuerit. Postremo de omnibus rebus legatos Romam brevi missurum. Ita utrique digrediuntur. Adherbalis appellandi copia non fuit. 23. Iugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est, neque propter loci naturam Cirtam armis expugnare potest, vallo atque fossa mœnia circumdat, turris exstruit easque præsiidiis firmat, præterea dies noctisque aut per vim aut dolis temptare. Defensoribus mœnium præmia modo modo formidinem ostentare, suos hortando
2 ad virtutem arrigere, prorsus intentus cuncta parare. Adherbal ubi intellegit omnis suas fortunas in extremo sitas, hostem infestum, auxilii spem nullam, penuria rerum necessariarum bellum trahi non posse, ex eis, qui una Cirtam profugerant, duos maxime impigros delegit. Eos multa pollicendo ac miserando casum suum confirmat, uti per hostium munitiones noctu ad proximum mare, dein Ro-

volt. Beszédjük meghallgatása után Jugurtha azt felelte, hogy ő előtte semmi sem oly szent és becses, mint a senatus határozata; fiatal korától fogva az volt a főtörekvése, hogy kiérdemelje a tekintélyes férfiak elismerését; vitézségével vívta ki P. Scipiónak, ama kiváló férfiúnak, a tetszését is, nem ravaszsággal; szintezen tulajdonságaiért fogadta őt fiává és trónja egyik örökösévé Micipsa, nem pedig gyermektelenség miatt. De épen azért minél több 3 nemes és bátor tettet vitt véghez, annál kevésbbé tűrheti a jogtalanságot maga ellen. Már pedig Adherbal alattomos 4 úton tört élete ellen s ő csak, mikor már biztos tudomása volt erről, akkor állt útjába gonosz szándékának. A római néptől nem volna sem helyes, sem pedig méltányos eljárás, ha nem engedné őt a nemzetközi jog szerint cselekedni; elvégre ő mind e tárgyban követeket fog küldeni Rómába rövid idő alatt. Így váltak el egymástól. Adherballal nem is beszélhettek.

23. Midőn már gondolta Jugurtha, hogy a követek elhagyták Afrika földjét, Cirtát pedig nem bírta bevenni természetes fekvése miatt, sánczczal és árokkal kerítette körül a várfalat, tornyokat emelt s erős őrséggel rakta meg, azonkívül éjjel-nappal próbálgatta bevenni hol fegyveres erővel, hol fortélylyal; a falvédőket hol jutalommal kecsegtette, hol ijesztgette, övéit ellenben buzdító szavakkal serkentette vitézségre, szóval egész hévvel tett-vett mindent. Mikor már látta Adherbal, hogy egész ügye veszni 2 indult, hogy ellenfele engesztelhetetlen, segélyre semmi kilátása s a szükségletek hiánya miatt lehetetlen a háborút húzni-halasztani, Cirtába menekült emberei közül két ügyes harczost szemelt ki s részint mindenféle ígérettel, részint százalmas sorsa feltüntetésével rábírta, hogy éj idején az ellenséges erősségeken át menjenek a tenger legközelebb eső pontjához s onnan Rómába.

mam pergerent. **24.** Numidæ paucis diebus iussa efficiunt. Litteræ Adherbalis in senatu recitatæ, quarum sententia hæc fuit.

- 2 *‘Non mea culpa saepe ad vos oratum mitto, patres
conscripti, sed vis Iugurthæ subigit, quem tanta libido
exstinguendi me invasit, ut neque vos neque deos immor-
talis in animo habeat, sanguinem meum quam omnia
3 malit. Itaque quintum iam mensem socius et amicus
populi Romani armis obsessus teneor, neque mihi Mi-
cipsae patris mei beneficia neque vostra decreta auxili-
4 antur; ferro an fame acrius urgear, incertus sum. Plura
de Iugurtha scribere dehortatur me fortuna mea. Et iam
5 antea expertus sum parum fidei miseris esse. Nisi tamen
intellego illum supra, quam ego sum, petere neque simul
amicitiam vostram et regnum meum sperare. Utrum
6 gravius existumet, nemini occultum est. Nam initio occi-
dit Hiempsalem fratrem meum, deinde patrio regno me
expulit. Quae sane fuerint nostrae iniuriæ, nihil ad vos.
7 Verum nunc vestrum regnum armis tenet, me, quem vos
imperatorem Numidis posuistis, clausum obsidet: lega-
8 torum verba quanti fecerit, pericula mea declarant. Quid
9 est reliquom nisi vis vestra, quo moveri possit? Nam ego
quidem vellem et hæc, quae scribo, et illa, quae antea
in senatu questus sum, vana forent potius, quam mi-
10 seria mea fidem verbis faceret. Sed quoniam eo natus
sum, ut Iugurthæ scelerum ostentui essem, non iam
mortem neque aerumnas, tantum modo inimici imperium
et cruciatus corporis deprecor. Regno Numidiae, quod
vestrum est, uti lubet, consulite: me manibus impiis*

24. A két numida alig néhány nap alatt foganatosította a parancsot. A senatusban felolvastatták Adherbal levelét, melynek ez volt a tartalma:

Nem a magam hibájából járulok kéréssel oly sűrűn hozzátk, tanácsatyák, hanem Jugurtha erőszakoskodása kényszerít rá, a ki oly nagy hévvel tör ellenem, hogy nem néz sem titeket sem a halhatatlan isteneket s életem mindennél jobban szomjúhozza. Így aztán már öt hónap óta vagyok körülzárva fegyveres sereggel én, a római nép szövetségese és híve, s nem segítenek rajtam sem atyámnak, Micipsának, jótéteményei sem a ti rendeleteitek. Azt sem tudom, a fegyveres erő szorongat-e erősebben, vagy az éhség. Szomorú helyzetemben nem írhatok többet Jugurtháról; különben máskor is tapasztaltam már, hogy szerencsétlen nem igen talál hitelre. Annyit azonban átlátok, hogy ő többre tör, mint én vagyok, s nem vágyhatik egyszerre a ti barátságtokra és az én országomra. Hogy melyiket tartja fontosabbnak, azt mindenki tudja. Mert hiszen először megölette fílestvéremet, Hiempsalt, azután engem üzött ki országomból. De e jogtalanság persze rajtam esett, titeket hát nem érdekel. Hanem most a ti országotokat tartja megszállva, körülzárt engem, a kit ti tettetek meg Numidia kormányzójának. Hogy mennyibe vette üzeneteiteket, mutatja veszedelmes helyzetem. Mi hatna még rá, hacsak nem a ti hatalmatok? Mert részemről jobb szeretném, ha mind e levelem tartalma, mind pedig más alkalmakkor a senatus elé terjesztett panaszom alaptalan volna, mintsem azt, hogy szerencsétlen sorsom igazolja panaszomat. Ámde ha már az a sorsom, hogy Jugurtha rajtam mutassa be gaz szándékait, nem azt kívánom már, hogy a haláltól s nyomorúságtól szabaduljak, hanem csupán ellenségem hatalmától és testi kínzástól. Numidia trónjával, mely a tietek, csináljatok, a mi tet-

eripite, per maiestatem imperi, per amicitiae fidem, si ulla apud vos memoria remanet avi mei Masinissae.'

25. His litteris recitatis fuere, qui exercitum in Africam mittundum censerent et quam primum Adherbali subveniundum, de Iugurtha interim uti consuleretur, quoniam
2 legatis non paruisset. Sed ab eisdem illis regis fautoribus
3 summa ope enisum est, ne tale decretum fieret. Ita bonum publicum, ut in plerisque negotiis solet, privata gratia
4 devictum. Legantur tamen in Africam maiores natu nobiles, amplis honoribus usi. In quis fuit M. Scaurus, de quo supra memoravimus, consularis et tum senatus
5 princeps. Ei, quod res in invidia erat, simul et ab Numidis obsecrati, triduo navim ascendere. Dein brevi Uticam appulsi litteras ad Iugurtham mittunt, quam ocissime ad
6 provinciam accedat seque ad eum ab senatu missos. Ille ubi accepit homines claros, quorum auctoritatem Romæ pollere audiverat, contra inceptum suum venisse, primo
7 commotus metu atque lubricine divorsus agitabatur. Timebat iram senatus, ni paruisset legatis: porro animus cupidine cæcus ad inceptum scelus rapiebatur. Vicit tamen
8 in avido ingenio pravom consilium. Igitur exercitu circumdato summa vi Cirtam irrumpere nititur, maxime sperans diducta manu hostium aut vi aut dolis sese casum victoriæ inventurum. Quod ubi secus procedit neque, quod intenderat, efficere potest, ut prius quam legatos conve-

szik; de birodalmatok méltóságára s barátságtok megbízhatóságára nézvést mentsetek meg az ő istentelen kezeitől engem, ha él még bennetek némi emléke az én nagyatyámnak, Masinissának.'

25. E levél felolvasása után némelyek azt javasolták, hogy sereget kell küldeni Afrikába s mielőbb segíteni Adherbalon; a közben azután határozzanak affelől, mi történjék Jugurthával, a miért a követeknek nem engedelmeskedett. De a királynak azok a bizonyos pártfogói mindent 2
elkövettek, hogy ily határozat létre ne jöjjön. Így a köz- 3
érdeket, mint a hogyan legtöbb esetben történni szokott, háttérbe szorította a magán barátság. Mégis küldöttek 4
Afrikába követekül koros, nemes embereket, a kik magas hivatalokat viseltek már, köztük a föntebb említett M. Scaurust, a ki már volt consul, akkor pedig a senatus dékánja. Ezek tekintettel az általános felháborodásra s egyszersmind 5
a numidák sürgető kérésére három nap multával hajóra szálltak. Erre hamar Uticába érkezvén levelet küldöttek Jugurthának, hogy a lehető legnagyobb gyorsasággal jöjjön a római tartományba; őket a senatus küldötte hozzá. Mikor ez értesült, hogy előkelő s nagy befolyású férfiak 6
érkeztek Rómából az ő vállalatát megghiúsítani, eleinte a félelem és heves vágy hatása alatt habozott; mert tartott 7
a senatus haragjától, ha nem engedelmeskedik a követeknek; másrésről pedig vágya vakon ragadta őt gonosz szándéka végrehajtására. E kapzsi emberben végre is a 8
gonosz szándék győzött. Círtát tehát bekeríté hadával s 9
minden ereje megfeszítésével rohanta meg azon reményben, hogy vagy erővel vagy fortélylyal leghamarabb talál módot a győzelemre úgy, ha az ellenséges haderőt megosztja. Azonban vállalata kudarczot vallott s így nem érhet 10
el célját, azt t. i., hogy még a követekkel való találkozása előtt hatalmába kerítse Adherbalt. Így azután, hogy még

niret Adherbalis potiretur, ne amplius morando Scaurum, quem plurimum metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. Ac tametsi senati verbis graves minæ nuntiabantur, quod ab oppugnatione non desisteret, multa tamen oratione consumpta legati frustra discessere.

26. Ea postquam Cirtæ audita sunt, Italici, quorum virtute mœnia defensabantur, confisi deditione facta propter magnitudinem populi Romani inviolatos sese fore, Adherbali suadent, uti seque et oppidum Iugurthæ tradat, tantum ab eo vitam paciscatur, de ceteris senatui curæ fore. At ille, tametsi omnia potiora fide Iugurthæ rebatur, tamen, quia penes eosdem, si advorsaretur, cogundi potestas erat, ita, uti censuerant Italici, deditionem facit. Iugurtha in primis Adherbalem excruciatum necat, deinde omnis puberes Numidas atque negotiatores promiscue, uti quisque armatus obviis fuerat, interficit.

27. Quod postquam Romæ cognitum est et res in senatu agitari cœpta, idem illi ministri regis interpellando ac sæpe gratia interdum iurgiis trahundo tempus, atrocitatem facti leniebant. Ac ni C. Memmius tribunus plebis designatus, vir acer et infestus potentiæ nobilitatis, populum Romanum edocuisset id agi, ut per paucos factiosos Iugurthæ scelus condonaretur, profecto omnis invidia prolatandis consultationibus dilapsa foret: tanta vis gratiæ atque pecuniæ regis erat. Sed ubi senatus delicti conscientia populum timet,

hosszabb késedelmével magára ne haragítsa Scaurust, a kiktől legjobban tartott, kevés számú lovas kíséretében a római tartományba ment. És bár keményen megfenyegették a 11 senatus nevében, a miért föl nem hagyott az ostrommal, mégis az lett a vége a sok beszédnek, hogy a követek eredmény nélkül tértek vissza.

26. Ennek hallatára a cirtabeli italusok, a kiknek vitézsége védte addig a várat, abbéli bizalmukban, hogy a hatalmas római népre való tekintetből nem lesz bántódásuk, ha megadják magukat, azt tanácsolták Adherbálnak adja meg magát a várossal együtt Jugurthának s csupán életben maradásukat kösse ki föltételül; a többit majd 2 elintézi a tanács. Ő tehát, bár átlátta, hogy minden többet ér Jugurtha adott szavánál, mégis meghódolt az italusok tanácsa értelmében, mert ellenkezés esetén ezek 3 úgylis rákényszeríthették volna. Jugurtha először is Adherbalt végeztette ki kegyetlen módon, azután a numida ifjakat és a kereskedőket vegyest öldöste le, ki mint útjába akadt fegyveresen.

27. A mint ezt az esetet Rómában megtudták s a tanácsban tárgyalni kezdték, a király ugyanama bérelt hívei közbeszólásukkal s többször személyes befolyásukkal, olykor pedig üres vitákkal húzták-halasztották az időt s így 2 törekedtek a kegyetlen cselekedetet enyhíteni. S ha C. Memmius megválasztott néptribunus, egy tevékeny s a nemeség hatalmára ugyancsak féltékeny ember, föl nem világosítja a római népet, hogy az a néhány pártember fátyolt igyekszik borítani Jugurtha gaztettére, bizony-bizony az egész fölháborodás elaludt volna a tanácskozás halogatásával. Oly nagy hódítást tett Jugurtha személyes összekötése és pénze! A tanács azonban hibásnak érezvén 3 magát félt a néptől s a leendő consuloknak a lex Sempronia értelmében Numidiát és Italiát jelölte ki provin-

lege Sempronia provinciæ futuris consulibus Numidia atque Italia decretæ, consules declarati P. Scipio Nasica L. Bestia: 4 Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit. Deinde exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur, stipendium aliaque, quæ bello usui forent, decernuntur.

28. At Iugurtha, contra spem nuntio accepto, quippe cui Romæ omnia venum ire in animo hæserat, filium et cum eo duos familiaris ad senatum legatos mittit eisque, uti illis, quos Hiempsale interfecto miserat, præcipit omnis 2 mortalis pecunia aggrediantur. Qui postquam Romam adventabant, senatus a Bestia consultus est, placeretne legatos Iugurthæ recipi mœnibus, eique decrevere, nisi regnum ipsumque deditum venissent, uti in diebus proximis decem Italia decederent. Consul Numidis ex senatus decreto nuntiari iubet: ita infectis rebus illi domum discedunt.

4 Interim Calpurnius parato exercitu legat sibi homines nobilis factiosos, quorum auctoritate, quæ deliquisset, munita fore sperabat. In quis fuit Scaurus, cuius de natura 5 et habitu supra memoravimus. Nam in consule nostro multæ bonæque artes et animi et corporis erant, quas omnis avaritia præpediebat: patiens laborum, acri ingenio, satis providens, belli haud ignarus, firmissimus contra 6 pericula et insidias. Sed legiones per Italiam Regium atque 7 inde Siciliam, porro ex Sicilia in Africam transvectæ. Igitur Calpurnius initio paratis commeatibus acriter Numidiam ingressus est multosque mortalis et urbis aliquot pugnando cepit. 29. Sed ubi Iugurtha per legatos pecunia temptare

ciákul. Consulokká megválasztották P. Scipio Nasicát és L. Bestiát; Calpurniusnak Numidia jutott, Scipiónak Itália. Erre sereget szednek, hogy Afrikába szállítsák, s határoz- 4 nak a zsold és más hadi szükségletek tárgyában.

28. Jugurtha e nem várt hír hallatára, mivelhogy ő már beleélte magát abba a hitbe, hogy Rómában mindent meg lehet venni, elküldi a fiát két meghitt embere kíséretében a tanácshoz követekül s nekik is, mint a Hiempsal megölése után küldött követeknek, azt a megbízást adja, hogy minden emberfiát kísértsenek meg pénzzel. Mikor már közel jártak Rómához, Bestia fölvetette a 2 kérdést a senatusban, hajlandó-e a városba bebocsájtani Jugurtha követeit. A senatus kimondotta, hogy ha csak nem az ország s maga a király meghódolását hozták, a követ- 3 kező tíz nap leforgása alatt hagyják el Itáliát. A consul közli a senatus határozatát a követekkel; így aztán ezek dolguk-végezetlen térnek haza.

E közben Calpurnius, mikor már készen volt a serege, 4 előkelő szóvivő embereket vett maga mellé azon reményben, hogy ezek tekintélye fedezni fogja netáni ballépéseit. Köztük volt Scaurus, a kinek jelleméről és magatartásáról fönntebb szóltunk. Mert a mi consulunkban számos jó 5 testi-lelki tulajdonság megvolt, úgymint kitartás, határozottság, elég előrelátás, kellő jártasság a hadviselésben s igen nagy merészség szembeszállni veszélylyel s meglepetésekkel. Csakhogy egyik sem érvényesülhetett kapzsisága miatt. A legiók azután Itálián át Regiumba, onnan Sici- 6 liába, majd Siciliából Afrikába keltek át. Calpurnius 7 élelmi szerekre gondoskodott s kezdetben nagy buzgósággal esett Numidiára; harczai közben számos foglyot ejtett s néhány várost bevett.

29. De mikor ezután Jugurtha a követei útján pénzzel kezdett dolgozni s rámutatott a rábizott háború nehézsé-

bellicue, quod administrabat, asperitatem ostendere cœpit,
2 animus æger avaritia facile convorsus est. Ceterum socius
et administer omnium consiliorum assumitur Scaurus, qui
tametsi a principio plerisque ex factione eius corruptis
acerrume regem impugnaverat, tamen magnitudine pecuniæ
3 a bono honestoque in pravom abstractus est. Sed Iugurtha
primum tantum modo belli moram redimebat, existumans
sese aliquid interim Romæ pretio aut gratia effecturum.
Postea vero quam participem negoti Scaurum accepit, in
maxumam spem pactionibus adductus recuperandæ pacis,
4 statuit cum eis de omnibus præsens agere. Ceterum interea
fidei causa mittitur a consule Sextius quæstor in oppidum
Iugurthæ Vagam. Cuius rei species erat acceptio frumenti,
quod Calpurnius palam legatis imperaverat, quoniam de-
5 ditionis mora indutiæ agitabantur. Igitur rex, uti consti-
tuerat, in castra venit ac pauca præsentis consilio locutus
de invidia facti sui atque uti in deditionem acciperetur,
reliqua cum Bestia et Scauro secreta transigit. Dein po-
stero die quasi per saturam sententiis exquisitis in dedi-
6 tionem accipitur. Sed uti pro consilio imperatum erat,
elephantis triginta, pecus atque equi multi cum parvo
7 argenti pondere quæstori traduntur. Calpurnius Romam
ad magistratus rogandos proficiscitur. In Numidia et
exercitu nostro pax agitabatur.

30. Postquam res in Africa gestas quoque modo actæ
forent fama divulgavit, Romæ per omnis locos et conventus
de facto consulis agitari. Apud plebem gravis invidia, patres
solliciti erant. Probarentne tantum flagitium an decretum
2 consulis subverterent, parum constabat. Ac maxime eos

geire, kapzsiságban sinylódó lelke hamar megadta magát. Minden tervébe beavatta azonban és segítő társul használta fel Scaurust, a ki eleinte, mikor már a pártjabeli emberek legnagyobb része meg volt is vesztegetve, egész hévvel küzdött a király ellen; de a sok pénz őt is letérítette a becsület útjáról. Jugurtha először csak a háború lassúságát igyekezett elérni pénzével, azon hitben, hogy azonközben majd csak meggy valamire Rómában akár pénzével, akár személyes összeköttetéseivel; később azonban, mikor megnyerte Scaurust cselszövése pártolójául, a békekötés biztos reményében arra tökélt el magát, hogy minden egyes föltételt személyesen tárgyal meg velök. Erre az időre pedig a consul Sextius quæstort a Jugurtha alá tartozó Vaga városába küldte túszul gabnaátvétel ürügye alatt, a mely gabonát nyiltan követelt Calpurnius Jugurtha követeitől. Mert a meghódolás lefolyása alatt fegyverszünet volt. Jugurtha tehát elhatározása szerint a római táborba ment, a haditanács előtt csak röviden szólt az ő eljárása okozta fölháborodásról és a meghódolásról, a többi ellenben hatszemközt beszélte meg Bestiával és Scaurus-sal; másnap azután, csakúgy minden rend nélkül, megtartják a szavazást s Jugurtha hódolását elfogadják. Mégis kapott a quæstor, a mint a haditanács előtt kiadott rendelet szólt, harmincz elefántot, sok marhát s lovat, meg egy kis pénzt. Calpurnius Rómába utazott tisztviselő-választásra. Numidiában és seregünkben béke uralkodott.

30. Miután hire ment, hogy Afrikában mi s hogyan történt, Rómában mindenfelé s minden gyülekezetben a consul eljárásáról folyt a beszéd. A népben nagy volt az elkeseredés, a tanácsosokon pedig az aggodalom vett erőt, mert nem voltak vele tisztában, jóváhagyjanak-e egy oly meggyalázó tettet vagy megsemmisítsék a consul intézkedését. S főleg Scaurus tekintélye tartotta őket vissza a

potentia Scauri, quod is auctor et socius Bestiae ferebatur,
 3 a vero bonoque impediēbat. At C. Memmius, cuius de
 libertate ingeni et odio potentiae nobilitatis supra diximus,
 inter dubitationem et moras senatus contionibus populum
 ad vindicandum hortari, monere ne rem publicam, ne
 libertatem suam desererent, multa superba et crudelia
 facinora nobilitatis ostendere: prorsus intentus omni modo
 4 plebis animum incendebat. Sed quoniam ea tempestate
 Romae Memmi facundia clara pollensque fuit, decere exi-
 stumavi unam ex tam multis orationem eius perscribere ac
 potissimum ea dicam, quae in contione post reditum
 Bestiae huiuscemodi verbis disseruit.

31. *Multa me dehortantur a vobis, Quirites, ni studium
 rei publicae omnia superet: opes factionis, vostra patientia,
 ius nullum, ac maxume, quod innocentiae plus periculi
 2 quam honoris est. Nam illa quidem piget dicere, his
 annis quindecim quam ludibrio fueritis superbiae pau-
 corum, quam foede quamque inulti perierint vestri de-
 fensores, ut vobis animus ab ignavia atque socordia cor-
 3 ruptus sit, qui ne nunc quidem obnoxiiis inimicis exsur-
 gitis atque etiam nunc timetis eos, quibus decet terrori
 4 esse. Sed quamquam haec talia sunt, tamen obviam ire
 5 factionis potentiae animus subigit. Certe ego libertatem,
 quae mihi a parente meo tradita est, experiar. Verum
 id frustra an ob rem faciam, vestra manu situm est,
 6 Quirites. Neque ego vos hortor, quod saepe maiores vestri
 fecere, uti contra iniurias armati eatis: nihil vi, nihil
 secessione opus est. Necesse est, suomet ipsi more prae-*

helyes úttól, mert hallatszott, hogy ő volt Bestia tanács-
adója és bűntársa. Ellenben C. Memmius, a kinek függet- 3
len gondolkozásáról s a hatalmas nemesség iránt való
gyűlöletéről főntebb szóltunk, azalatt, míg a tanács habo-
zott s késedelmeskedett, bosszúra serkentette a népet be-
szédeivel; intette, ne hagyja cserben hazáját s szabadsá-
gát; előtárta a nemesség számos zsarnoki eljárását; szóval
egész tüzzel igyekezett mindenképen felizgatni a népet.
Minthogy azonban ez időben jeles és hatásos szónok híré- 4
ben állt Memmius, helyén valónak gondoltam oly sok be-
széde közül egyet megörökíteni, még pedig azt látom leg-
érdemesebbnek elmondani, a mit Bestia hazatérése után egy
népgyűlésben ilyenformán adott elő:

31. *„Számos ok szól bennem az ellen, hogy felszólal-
jak előttetek, polgártársak, úgymint az ellenpárt hatalma,
türelmességték, a jogi állapot teljes hiánya, kíváلت pedig
az, hogy a becsületesség inkább veszedelemmel jár, mint-
sem elismeréssel. De hazám szeretete mindenek fölött
áll. Mert szinte átalлом szóvá tenni, hogy az utóbbi 2
tizenöt év alatt mily csúfjátékot űzött veletek az oligarchák
gőgje, mily csúfosan s megtorlás nélkül vesztek el szó-
szólóitok, mennyire megzsibbasztotta lelketeket a kénye-
lemszeretel és a szellemi renyheség. Még most sem éled- 3
tek, mikor már ártalmatlanná lettek ellenfeleitek, s még
most is féltek azoktól, a kiket nektek illenék rettegésben
tartanotok. De bár így vagyunk, mégsem hagy nyugtot 4
lelkem, hogy az ellenpárt hatalmaskodásának gátat ves-
sek. Legalább élni próbálok az apámtól örökölt sza- 5
badsággal. Hogy hiába teszem-e vagy sikerrel, rajtatok
áll, polgártársak. Nem arra biztatlak én benneteket, hogy 6
fegyverrel lépjeteك föl a jogtalankodás ellen, mint a hogy
gyakran tették őseitek. Semmi szükség sincs erőszakra,
sem különválásra; majd megbuktatja őket okvetetlenül*

7 *cipites eant. Occiso Ti. Graccho, quem regnum parare*
aiebant, in plebem Romanam quaestiones habitae sunt.
Post C. Gracchi et M. Fulvi caedem item vestri ordinis
multi mortales in carcere necati sunt. Utriusque cladis
8 *non lex, verum libido eorum finem fecit. Sed sane fuerit*
regni paratio plebi sua restituere. Quidquid sine sanguine
9 *civium ulcisci nequitur, iure factum sit.* Superioribus
annis taciti indignabamini aerarium expilari, reges et
populos liberos paucis nobilibus vectigal pendere, penes
eosdem et summam gloriam et maximas divitias esse.
Tamen haec talia facinora impune suscepisse parum
habuere; itaque postremo leges, maiestas vestra, divina
10 *et humana omnia hostibus tradita sunt. Neque eos, qui*
ea fecere, pudet aut paenitet, sed incedunt per ora vestra
magnifici, sacerdotia et consulatus, pars triumphos suos
ostentantes: proinde quasi ea honori non praedae habe-
11 *ant. Servi aere parati iniusta imperia dominorum non*
perferunt: vos, Quirites, in imperio nati, aequo animo
12 *servitutem toleratis? At qui sunt ei, qui rem publicam*
occupavere? Homines sceleratissimi, cruentis manibus,
immani avaritia, nocentissimi et eidem superbissimi,
quibus fides decus pietas, postremo honesta atque inho-
13 *nesta omnia quaestui sunt. Pars eorum occidisse tribunos*
plebis, alii quaestiones iniustas, plerique caedem in vos
14 *fecisse pro munimento habent. Ita quam quisque pes-*

lulajdon magaviseletük. Tiberius Gracchus meggyilkolása 7
 után, a ki szerintük egyesuralomra tört, fenyítő vizsgá-
 lat alá vonták a római polgárságot; szintén a ti sorai-
 tokból sokat végeztek ki börtönben Caius Gracchus és
 Marcus Fulvius meggyilkolása után. Egyik esetben sem a
 törvény vetett véget a vérengzésnek, hanem az ő tetszé-
 sük.¹²⁹ Ám nevezzük bár egyesuralomra törekvésnek a pol- 8
 gárság jogainak helyreállítását; mondjuk bár jogos cse-
 lekedetnek mindazt, a mit polgárvér ontása nélkül meg-
 torolni lehetetlen. Korábbi években csendes bosszúsággal 9
 néztetek, mint fosztják ki a közpénztárt, mint adóznak
 királyok és szabad népek néhány nemesnek s hogy ezek
 élvezik a legnagyobb tekintélyt is, meg a legnagyobb gaz-
 dagságot is; mégsem volt elég nekik büntetlenül folytat-
 tak ily gaz üzelmeket; azért kerültek utóljára ellenségei-
 tek kezére törvényeitek, felségjogotok s isteni és emberi
 viszonyokba] vágó összes jogkörötök. S a tettesek nem- 10
 hogy szégyelnék magukat, vagy bánnák tettüket, hanem
 itt járnak-kelnek előttetek fennhéjázva s kérkednek ki
 papi és consuli méltóságával, ki diadálmeneteivel, mintha
 kitüntetésképp jutottak volna hozzájuk, nem pedig rabló-
 zsákmányképp. Még olcsó pénzen vett rabszolgák sem türik 11
 el uraik igazságtalan bánásmódját: ti, polgársársak, egy-
 kedvűen viselitek a szolga-jármót, holott uralkodásra
 vagytok hivatva? De hát kik azok, a kik kezükbe kerí- 12
 tették az államot? Legnagyobb gazemberek azok, kezök
 vérrel van szennyezve, kapzsiságuk határtalan; szóval a
 legveszedelmesebb fajtából valók ők, de azért legfenntebb
 hordják fejüket s adott szót, állásuk díszét, kegyeletet, szó-
 val minden tisztességes és becstelen utat-módot hasznukra
 zsákmányolnak ki. Közülök egyesek néptribunusok meg- 13
 gyilkolásával, mások jogtalan törvénykezéssel, legtöbbjük
 a ti öldöklésekkel sánczolta körül magát. Így azután ki 14

- sume fecit, tam maxime tutus est. Metum ab scelere suo ad ignaviam vostram transtulere, quos omnis eadem
15 cupere eadem odisse eadem metuere in unum coegit. Sed
16 haec inter bonos amicitia, inter malos factio est. Quodsi tam vos libertatis curam haberetis, quam illi ad dominationem accensi sunt, profecto neque res publica, sicuti nunc, vastaretur et beneficia vostra penes optimos non
17 audacissimos forent. Maiores vestri parandi iuris et maiestatis constituendae gratia bis per secessionem armati Aventinum occupavere: vos pro libertate, quam ab illis accepistis, nonne summa ope nitemini? atque eo vehementius, quo maius dedecus est parta amittere quam omnino non paravisse.
- 18 Dicet aliquis 'quid igitur censes?' Vindicandum in eos, qui hosti prodidere rem publicam, non manu neque vi, quod magis vos fecisse quam illis accidisse indignum
19 est, verum quaestionibus et indicio ipsius Iugurthae. Qui si dediticius est, profecto iussis vestris oboediens erit, sin ea contemnit, scilicet existumabilis, qualis illa pax aut deditio sit, ex qua ad Iugurtham scelerum impunitas, ad paucos potentis maxumae divitiae, ad rem publicam damna atque dedecora pervenerint. Nisi forte nondum etiam vos dominationis eorum satietas tenet et illa quam haec tempora magis placent, cum regna provinciae leges iura iudicia bella atque paces, postremo divina et humana omnia penes paucos erant, vos autem, hoc est
20 populus Romanus, invicti ab hostibus, imperatores om-

minél gonoszabbul járt el közülök, annál nagyobb biztonság-
 ságnak örvend; a félelmet, mely gonosztetteikért fölöttük
 lebegett, élehetlenségtek következtében rátok terjesztették
 át, őket ellenben közös vágyuk, közös gyűlöletük s fé-
 lelmük közös tárgya mind egyesítette. Ennek ugyan 15
 jók közt barátság a neve, de rosszak közt visszavonás.
 Hogyha ti annyit törődnétek a szabadsággal, mint a 16
 mily hévvel törnek ők a hatalmaskodásra, akkor bizo-
 nyára nem volna az állam közpréda, mint most, s nem
 a legvakmerőbbek kezében volnának a hivatalok, hanem
 a legderekabbakéban. Őseitek jogaik kivívása s a népfen- 17
 ség megalapítása végett szakadtak el s szállották meg két-
 ízben az Aventinust fegyveresen; ti a tőlük örökölt kapott
 szabadságért sem volnátok készek mindent elkövetni, még
 pedig annál nagyobb hévvel, minél nagyobb gyalázat el-
 vesztíteni a készet, mint egyáltalán meg sem szerezni?

Azt mondhatná erre valaki: „Mit tanácsolsz tehát?“ Meg 18
 kell büntetni azokat, a kik elárulták az államot, csak-
 hogy nem fegyveres erővel — mert méltatlanabb volna ezt
 nektek megtenni, mint nekik elszenvetni — hanem fenyítő
 vizsgálat s Jugurtha saját vallomása alapján. Mert ha 19
 ez hajlandó magát megadni, bizonynyal engedni fog pa-
 rancsotoknak; ha ellenben nem hederít rá, akkor épen-
 séggel beláthatjátok majd, miféle békekötés vagy hódolás
 lenne az, melyből gonosztetteiért Jugurthára büntetlenség,
 az oligarchákra nagy vagyon, az államra pedig kár és
 gyalázat háramlanék. Vagy talán még most sem tettetek 20
 meg csömörig az ő zsarnokságukkal s a mostani időnél
 jobb szeretnétek azt, midőn a hatalom, a tartományok,
 jogok, törvények, törvényszékek, háború és béke, egyszóval
 az összes isteni és emberi viszonyaink fölött az oligarchák
 rendelkeztek, ti pedig, a római nép, kiket ellenség le nem
 győzött, kik minden nép urai voltatok, megelégedtetek

nium gentium satis habebatis animam retinere: nam servitutem quidem quis vestrum recusare audebat?

- 21 Atque ego tamesti viro flagitiosissimum existumo
impune iniuriam accepisse, tamen vos hominibus scele-
ratissimis ignoscere, quoniam cives sunt, aequo animo
22 paterer, ni misericordia in perniciem casura esset. Nam
et illis, quantum importunitatis habent, parum est im-
pune male fecisse, nisi deinde faciundi licentia eripitur,
et vobis aeterna sollicitudo remanebit, cum intellegitis
aut serviundum esse aut per manus libertatem retinen-
23 dam. Nam fidei quidem aut concordiae quae spes est?
Dominari illi volunt vos liberi esse, facere illi iniurias vos
prohibere, postremo sociis nostris veluti hostibus, hostibus
24 pro sociis utuntur. Potestne in tam divorsis mentibus
25 pax aut amicitia esse? Qua re moneo hortorque vos, ne
tantum scelus impunitum omittatis. Non peculatus aerari
factus est neque per vim sociis creptae pecuniae, quae
quamquam gravia sunt, tamen consuetudine iam pro
nihilò habentur. Hosti acerrumo prodita senatus aucto-
ritas, proditum imperium vestrum est: domi militiae-
26 quae res publica venalis fuit. Quae nisi quaesita erunt,
nisi vindicatum in noxios, quid erit reliquum, nisi ut illis,
qui ea fecere, oboedientes vivamus? Nam impune quae
27 lubet facere, id est regem esse. Neque ego vos, Quirites,
hortor, ut malitis civis vestros perperam quam recte
fecisse, sed ne ignoscendo malis bonos perditum eatis.

avval, ha élteteket meghagyták? Mert hiszen ki merte kö-
zületek megtagadni a szolgai engedelmességet?

Ámde bár én egy férfiúra nézve legnagyobb gyalá- 21
zatnak tartom a jogtalankodás néma türését, mindazon-
által föl sem venném, hogy elnézést gyakoroltok ama
gonosz emberekkel szemben, ha kiméletek nem fenyegetne
végveszedelemmel. Mert egyrészt erőszakos természetüknél 22
fogva ők sem érik be avval, hogy büntetlenül garázdál-
kodhattak, hacsak utána gátat nem vettek nekik, másrészt
titeket is örökös aggodalommal fenyeget az a tudat, hogy
vagy rabszolgáknak kell lennetek vagy fegyveres kézzel kell
megmentenetek szabadságtokat. Mert ugyan számíthatunk-e 23
becsületes kiegyezésre vagy legalább egyetértésre? Ők
uralkodni akarnak, ti szabadok lenni; ők jogtalankodni,
ti ettől szabadulni. Végül ők szövetségesünkkel ellenség-
ként bánnak, ellenségünkkel szövetségesként. Képzeltető-e 24
béke vagy barátság ily ellenkező gondolkozásmód mellett?

Arra intelk és serkentelek hát benneteket, hogy ne 25
hagyjatok megtorlatlanul ekkora gonoszságot. Nem az
államkincstár meglopása forog fenn, sem szövetségesek
erőszakos zsarolása; súlyos vétségek ugyan ezek is, de
annyira megszoktuk már, hogy föl sem vesszük. Hanem
a legádázabb ellenségnek kiszolgáltatták a tanács tekín-
télyét, ki a ti hatalmi felsőbbbségeket, mert itthon is meg
háborúban is árúczikk volt a közügy. Ha ezeket nem 26
teszszük bűnnyomozás tárgyává, s ha meg nem büntetjük
a bűnösöket, mi egyéb marad hátra, mint a tettesek szol-
gáiként élnünk? Mert önkényűleg büntetlenül cselekedni
annyi, mint királyként uralkodni.

Ámde én nem is arra biztatlak benneteket, hogy 27
jobb néven vegyétek polgártársaitok jogtalan mint jogos
cselekedeteit, hanem arra, hogy tönkre ne tegyétek a
jókat avval, hogy a rosszakkal szemben elnézést gyako-

28 *Ad hoc in re publica multo praestat benefici quam mali-*
fici immemorem esse. Bonus tantum modo segnior fit,
 29 *ubi neglegas, at malus improbior. Ad hoc si iniuriae*
non sint, haud saepe auxili egeas.

32. Hæc atque alia huiuscemodi sæpe in contione di-
 cundo Memmius populo persuadet, uti L. Cassius, qui tum
 prætor erat, ad Iugurtham mitteretur eumque interposita
 fide publica Romam duceret, quo facilius indicio regis
 Scauri et reliquorum, quos pecuniæ captæ accersebat,
 delicta patefierent.

2 Dum hæc Romæ geruntur, qui in Numidia relictī a
 Bestia exercitui præerant, secuti morem imperatoris sui
 3 plurima et flagitiosissima facinora fecere. Fuere, qui auro
 corrupti elephantos Iugurthæ traderent, alii perfugas ven-
 4 dere, pars ex pacatis prædas agebant: tanta vis avaritiæ
 in animos eorum veluti tabes invaserat.

5 At Cassius prætor perlata rogatione a C. Memmio ac
 perculsa omni nobilitate ad Iugurtham proficiscitur eique
 timido et ex conscientia diffidenti rebus suis persuadet,
 quoniam se populo Romano dedisset, ne vim quam mi-
 sericordiam eius experiri mallet. Privatim præterea fidem
 suam interponit, quam ille non minoris quam publicam
 ducebat: talis ea tempestate fama de Cassio erat. 33. Igitur
 Iugurtha contra decus regum cultu quam maxime mise-
 2 rabili cum Cassio Romam venit. Ac tametsi in ipso magna

rottok. Különben is a közéletben jobb a vett jóról feled- 28
kezni meg, mint a vett rosszról; a jót ugyanis csupán
kedvetlenné teszi, ha nem törődnek vele, de a rosszat
még átgondottabbá. Ha azután elejét is vennők a jog- 29
talan cselekedetnek, nagy ritkán lenne szükségünk orvos-
lásra.

32. Ilyen és hasonló értelmű gyakori fölszólalásával
rávette Memmius a népet, hogy küldje Lucius Cassius
akkori praetort Jugurthához és hívassa ezt bántatlansága
biztosításával Rómába, hogy a király vallomása alapján
könnyebben kideríthessék vétségét Scaurusnak és mások-
nak, a kik ellen az a vád, hogy pénzt fogadtak el tőle.

Mialatt ezek folytak Rómában, azok, a kiket Bestia 2
Numidiában hagyott a sereg élén, a fővezérük példájára igen
sok gyalázatos tettet vittek véghez. Némelyek visszaadták 3
pénzért Jugurthának az elefántokat, mások szökevényeket
adtak el neki, sőt egyesek zsákmányoltak a békés orszá-
gokban. Ennyire erőt vett lelkükön a kapzsiság, akárcsak 4
valami sorvasztó kórság.

Miután Caius Memmius javaslata az egész nemesség 5
nagy megdöbbenésére törvénynyé vált, Cassius praetor el-
utazott Jugurthához, a ki szepegett s rossz lelkiismerete
miatt nem bizott ügyében, s rávette őt, hogy, ha már
meghódolt a római népnek, ne a hatalmát hívja ki maga
ellen, hanem kegyelmét iparkodjék inkább kiérdemelni.
A maga részéről szavát is adja neki, hogy nem lesz bán-
tódása. Ezt Jugurtha ép annyinak vette, mintha az állam
nevében adták volna neki; oly jó hírben állt Cassius
abban az időben. **33.** Jugurtha a királyi méltóság szége-
nére a lehető legszánalomkeltőbb ruhában ment Rómába
Cassiussal. Ő benne már magában is nagy bátorság lakott; de 2
a mint nekibiztatták mindazok, a kiknek támogatásával és
vétkes egytetértésével vitte véghez fönt említett összes

vis animi erat, confirmatus ab omnibus, quorum potentia aut scelere cuncta ea gesserat, quæ supra diximus, C. Bæbium tribunum plebis magna mercede parat, cuius impudentia
3 contra ius et iniurias omnis munitus foret. At C. Memmius advocata contione, quamquam regi infesta plebes erat et pars in vincula duci iubebat, pars, nisi socios sceleris sui aperiret, more maiorum de hoste supplicium sumi, dignitati quam iræ magis consulens sedare motus et animos eorum mollire, postremo confirmare, fidem publicam per
4 sese inviolatam fere. Post, ubi silentium cœpit, producto Iugurtha verba facit, Romæ Numidiæque facinora eius memorat, scelera in patrem fratresque ostendit. Quibus iuvantibus quibusque ministris ea egerit, quamquam intellegat populus Romanus, tamen velle manifesta magis ex illo habere. Si verum aperiat, in fide et clementia populi Romani magnam spem illi sitam; sin reticeat, non sociis salutis fore, sed se suasque spes corrupturum. **34.** Deinde ubi Memmius dicundi finem fecit et Iugurtha respondere iussus est, C. Bæbium tribunus plebis, quem pecunia corruptum supra diximus, regem tacere iubet ac, tametsi multitudo, quæ in contione aderat, vehementer accensa terrebat eum clamore vultu, sæpe impetu atque aliis omnibus, quæ ira
2 fieri amat, vicit tamen impudentia. Ita populus ludibrio habitus ex contione discedit; Iugurthæ Bestiæque et ceteris, quos illa quæstio exagitabat, animi augescunt.

cselekedeteit, sok pénz árán lekenyerezte Caius Bæbius néptribunust, hogy ennek szemtelen vakmerőségében védelmet találjon a törvényes büntetés és minden néven nevezendő bántalom ellen. Caius Memmius gyűlésre hívta ³ a népet. A polgárság dühös volt Jugurthára s egy része azt akarta, hogy vessék börtönbe, másik része pedig, hogy ősi szokás szerint mint ellenséget végeztessék ki, ha le nem leplezi czinkostársait. De Memmius, a ki inkább méltóságukat tartotta szem előtt, mint haragjukat, csillapítgatta az izgatottságot, engesztelgette őket s végtére határozottan kijelentette, hogy az állam nevében biztosított bántatlanságot a maga részéről nem engedi megszegni. Később, ⁴ midőn csendesedtek s Jugurthát előállították, fölszólalt. Szóvá tette Jugurthának Rómában s Numidiában elkövetett gáztetteit; előadta, mit művelt atyja s testvérei ellen; tudja ugyan a római nép, kik voltak czinkosai és eszközei cselekedeteiben, mégis inkább szeretne biztos adatokat hallani az ő szájából. Ha feltárja az igazságot, akkor bizvást számíthat a római nép védelmére és kegyességére; ha ellenben elhallgatná, nem mentené meg czinkostársait, hanem ellenkezőleg tönkretenné magát szép reményeivel együtt. **34.** Midőn Memmius befejezte beszédét, nyilatkozatra szólították föl Jugurthát. Erre Caius Bæbius néptribunus, a kiről főntebb említettük, hogy meghagyta magát vesztegetni, hallgatásra inté Jugurthát. A gyűlésen jelenlevő sokaság nagy fölháborodásában kiabálással, fenyegető tekintettel s magatartással, szóval a harag minden szokott nyilvánulásával igyekezett ráijeszteni; de azért csak az arcátlan vakmerőség aratott diadalt. A nép kijátszva távozott a gyűlésből; Jugurtha ellenben ² vérszemet kapott, úgyszintén Bestia s mindazok is, a kiket ez a vizsgálat nyugtalanított.

35. Erat ea tempestate Romæ Numida quidam, nomine Massiva, Gulussæ filius Masinissæ nepos, qui, quia in dissensione regum Iugurthæ advorsus fuerat, dedita Cirta et Adherbale interfecto profugus ex patria abierat. Huic Sp. Albinus, qui proxumo anno post Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat, persuadet, quoniam ex stirpe Masinissæ sit Iugurthamque ob scelera invidia cum metu urgeat, regnum Numidiæ ab senatu petat. Avidus consul belli gerundi movere quam senescere omnia malebat. Ipsi provincia Numidia, Minucio Macedonia evenerat. Quæ postquam Massiva agitare cœpit neque Iugurthæ in amicis satis præsidii est, quod eorum alium conscientia alium mala fama et timor impediēbat, Bomilcari proxumo ac maxime fido sibi imperat, pretio, sicuti multa confecerat, insidiatores Massivæ paret, ac maxime occulte, sin id parum procedat, quovis modo Numidam interficiat. Bomilcar mature regis mandata exsequitur et per homines talis negotii artifices itinera egressusque eius, postremo loca atque tempora cuncta explorat. Deinde, ubi res postulabat, insidias tendit. Igitur unus ex eo numero, qui ad cædem parati erant, paulo inconsultius Massivam aggreditur: illum obtruncat, sed ipse deprehensus, multis hortantibus et in primis Albino consule, indicium proficitur. Fit reus magis ex æquo bonoque quam ex iure gentium Bomilcar, comes eius, qui Romam fide publica venerat. At Iugurtha manifestus tanti sceleris non prius

35. Ez időben egy numida tartózkodott Rómában, névszerint Massiva, Gulussa fia, Masinissa unokája. Ez a királyfiak viszálykodásában Jugurtha ellen foglalt állást, azért azután Cirta meghódolása és Adherbal meggyilkolása után menekült hazájából. Spurius Albinus, a ki Bestia 2 után mindjárt a következő esztendőben consulságot viselt Quintus Minucius Rufussal, rábeszélte ezt, hogy kérje a tanácstól Numidia trónját; hiszen ő ivadéka Masinissának s Jugurtha ügyis gyűlöletet vont magára és rettegésben él gonosztetteiért. A háború után sóvárgó consul mindent 3 készebb volt megmozgatni, mintsem elaludjék az ügy. Neki Numidia jutott tartományul, Minuciusnak pedig Macedonia. Massiva dolgához lát. Mivel Jugurtha nem látott 4 elég védelmet barátaiban, mert kit rossz lelkiismerete tartóztatott, kit rossz híre s félelme: meghagyta Bomilcarnak, egy igen közeli rokonának s leghívebb emberének, hogy miként már sok esetben sikerrel tette, béreljen föl orvgyilkosokat Massiva ellen, még pedig a lehető legnagyobb titokban, vagy, ha így nem igen mutatkozik siker, bármily úton-módon tegye el a numidát láb alól. Bomilcar 5 hamarosan eleget tett a király utasításának. Alihoz értő emberekkel kilesette Massiva útjait, kimenőit, szóval mikor s hol található; a hol aztán jó alkalom kínálkozott, lest vetett ellene. A gyilkosságra fölbérelt emberek egyike azonban a kellő körültekintés nélkül támadta meg Massivát. Leszúrta ugyan őt, de elfogták és többek, különösen Albinus consul unszolására vallomást tett. Bomilcart tehát vád alá 7 fogták ugyan, de nem a nemzetközi jog alapján, hanem inkább csak azért, mert az egyetemes természetjog¹³⁰ így kívánta. Ő ugyanis kísérője volt Jugurthának, a ki az állam nevében biztosított oltalom alatt tartózkodott Rómában. De azért Jugurtha, bár világosan kisült rá ez a 8 nagy büntett, mégsem szűnt meg erőködni az igazság

omisit contra verum niti, quam animum advortit supra
9 gratiam atque pecuniam suam invidiam facti esse. Igitur
quamquam in priore actione ex amicis quinquaginta vades
dederat, regno magis quam vadibus consulens clam in
Numidiam Bomilcarem dimittit, veritus ne reliquos popu-
laris metus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium
sumptum foret. Et ipse paucis diebus eodem profectus
10 est iussus a senatu Italia decedere. Sed postquam Roma
egressus est, fertur sæpe eo tacitus respiciens postremo
dixisse: *Urbem venalem et mature perituram, si emptor-
em invenerit.*

36. Interim Albinus renovato bello commeatum stipen-
dium aliaque, quæ militibus usui forent, maturat in Africam
portare: ac statim ipse profectus, uti ante comitia, quod
tempus haud longe aberat, armis aut deditione aut quovis
2 modo bellum conficeret. At contra Iugurtha trahere omnia
et alias deinde alias moræ causas facere, polliceri dedi-
tionem ac deinde metum simulare, cedere instanti et
paulo post, ne sui diffiderent, instare: ita belli modo modo
3 pacis mora consulem ludificare. Ac fuere, qui tum Albi-
num haud ignarum consili regis existumarent, neque ex
tanta properantia tam facile tractum bellum socordia
4 magis quam dolo crederent. Sed postquam dilapso tem-
pore comitiorum dies adventabat, Albinus Aulo fratre in
castris pro prætore relicto Romam decessit.

37. Ea tempestate seditionibus tribuniciiis atrociter res
2 publica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius tribuni plebis
resistentibus collegis continuare magistratum nitebantur,

kiderítése ellen mindaddig, míg csak át nem látta, hogy a tette okozta gyűlölet nagyobb már, mint hitele és pénze. Ámbár tehát az első tárgyaláskor ötvenet adott kezesnek 9 barátai közül, mégis inkább törődött trónjával, mint a kezesekkel s titkon Numidiába küldte Bomilcárt, mert attól félt, hogy többi híve sem mer majd vele tartani, ha ezt kivégzik. Néhány nap múlva maga is útra kelt ugyanoda, miután a tanács felszólította Italia elhagyására. Mikor 10 már kiért Rómából, állítólag sokszor visszanézett a felé szó nélkül, majd végre így szólt: *„Eladó város ez s hamarosan oda lesz, ha vevője akad.”*

36. Ezalatt kiújlván a háború Albinus sietve szál-
litott Afrikába élelmiszert, zsoldot s egyéb katonai szük-
ségleteket, mindjárt útra kelt maga is, hogy a már nem
soká elkövetkező választó-gyűlésig fegyveres erővel vagy
az ellenség meghódolása útján vagy bármiképen véget vet-
hessen a háborúnak. Jugurtha viszont vontatva csinált 2
mindent; majd egy majd más okot talált ki a halogatásra;
hódolást ígért, majd ismét a félénket játszta; hátrált az
ellene nyomuló consul előtt, csakhamar azonban ő nyo-
mult előre, hogy bizalmukat ne veszítsék emberei. Így
játszták ki a consult hol a háború, hol a béke késlelteté-
sével. Egyesek úgy is voltak akkor meggyőződve, hogy 3
Albinus egyetértett a királylyal; mert szerintük oly nagy
sietség után alig halogatták volna a háborút fortélyból,
hanem igenis bűnös lanyhaságból. Mikor azonban eljárt 4
az idő s egyre közelgett a választó-gyűlés napja, Albinus
a fitestvérét, Aulust hagyta a táborban helyettes fővezérnek,
maga pedig Rómába utazott.

37. Ez időben nagyon fölkavarta Rómában az állam-
rendet a néptribunusok izgágáskodása. Publius Lucullus 2
és Lucius Annius néptribunusok kartársaik ellenzése el-
lenére is erőnek erejével meg akarták tartani hivatalukat

3 quæ dissensio totius anni comitia impediēbat. Ea mora
in spem adductus Aulus, quem pro prætore in castris
relictum supra diximus, aut conficiundi belli aut terrore
exercitus ab rege pecuniæ capiundæ, milites mense Ianu-
ario ex hibernis in expeditionem evocat magnisque itine-
ribus hieme aspera pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis
4 thesauri erant. Quod quamquam et sævitia temporis et
opportunitate loci neque capi neque obsideri poterat —
nam circum murum situm in prærupti montis extremo
planities limosa hiemalibus aquis paludem fecerat —
tamen aut simulandi gratia, quo regi formidinem adderet,
aut cupidine cæcus ob thesauros oppidi potiundi, vineas
agere, aggerem iacere, aliaque, quæ incepto usui forent,
properare. 38. At Iugurtha cognita vanitate atque imperitia
legati subdole eius augere amentiam, missitare suppli-
cantis legatos, ipse quasi vitabundus per saltuosa loca et
2 tramites exercitum ductare. Denique Aulum spe pactionis
perpulit, uti relicto Suthule in abditas regiones sese veluti
3 cedentem insequeretur: ita delicta occultiora fore. Interea
per homines callidos diu noctuque exercitum temptabat,
centuriones ducesque turmarum partim, uti transfugerent,
4 corrumpere, alii signo dato locum uti desererent. Quæ
postquam ex sententia instruit, intempesta nocte de impro-
viso multitudine Numidarum Auli castra circumvenit.
5 Milites Romani perculsi tumultu insolito arma capere alii
alii se abdere, pars territos confirmare, trepidare omnibus

s ez a villongás egész éven át lehetetlenné tette a választást. E késelem Aulusban, a ki — mint fentebb említettük — ott maradt a harctéren helyettes fővezérként, reményt támasztott arra, hogy vagy véget vethet a hadjáratnak vagy rájleszthet haderejével a királyra s pénzt csikarhat ki tőle. Azért januárius havában hadjáratra szólította katonáit a téli szállásról s zord téli időben erőtetett menetekkel eljutott Suthul városa alá, a hol a király kincsei voltak. Ezt ugyan részint a mostoha idő, részint kedvező fekvése miatt nem volt képes sem bevenni, sem körülfárni — a fal körül ugyanis, mely egy meredek hegy legszélén húzódott, a téli esőzések folytán mocsár képződött az iszapos síkságon, — mindazonáltal akár színleg, hogy megfélemlítse a királyt, akár mert a kincsekért csakugyan szerette volna kézrekeríteni a várost, védőtöket tolatott előre, töltést hányatott és sürgősen végeztetett egyebet is, a mi vállalata sikerét elősegíthette. **38.** Hanem Jugurtha, midőn kiismerte az alvezér színeltszerűségét és járatlanságát, ravasz módon táplálta esztelenségét. Esdeklő követeket küldözgetett hozzá, maga pedig erdős vidékeken és mellékutakon vezetgette seregét, mintha őt akarná kerülni. Végre kiegyezéssel kecsegtetve rávette Aulust, hogy Suthul alól félreeső vidékekre úgy üldözze őt, mintha hátrálóban volna előle; így kevésbbé veszik észre árulását. Aközben ügyes emberekkel éjjel-nappal igyekezett megtántorítani hűségében a seregét, megvesztegettetett centurióit s lovassági tisztjeit, hogy részint szökjenek át hozzá, részint pedig adott jelre hagyják el őrhelyeiket. Miután mindezt szándéka szerint elrendezte, egy késő éjszaka sok numidával váratlanul körülfogta Aulus táborát. A szokatlan lármán meghökkennek a római katonák s ki fegyvert fog, ki elbújik, némelyek bátorítják az ijedteket; mindenfelé eszeveszett futkosás-kapkodás; az ellenség száma nagy,

locis. Vis magna hostium, cælum nocte atque nubibus
obscuratum, periculum anceps, postremo fugere an manere
6 tutius foret, in incerto erat. Sed ex eo numero, quos
paulo ante corruptos diximus, cohors una Ligurum cum
duabus turmis Thracum et paucis gregariis militibus tran-
sire ad regem, et centurio primi pili tertiæ legionis per
munitionem, quam uti defenderet acceperat, locos hostibus
7 introeundi dedit eaque Numidæ cuncti irrupere. Nostri
fœda fuga, plerique abiectis armis, proximum collem
8 occupaverunt. Nox atque præda castrorum hostis, quo
9 minus victoria uterentur, remorata sunt. Deinde Iugurtha
postero die cum Aulo in colloquio verba facit. Tametsi
ipsum cum exercitu fame et ferro clausum teneret,
tamen se memorem humanarum rerum, si secum fœdus
faceret, incolumis omnis sub iugum missurum. Præterea,
10 uti diebus decem Numidia decederet. Quæ quamquam
gravia et flagiti plena erant, tamen quia mortis metu
mutabantur, sicuti regi lubuerat, pax convenit.

39. Sed ubi ea Romæ comperta sunt, metus atque mæror
civitatem invasere. Pars dolere pro gloria imperi, pars
insolita rerum bellicarum timere libertati, Aulo omnes
infesti ac maxume, qui bello sæpe præclari fuerant, quod
armatus dedecore potius, quam manu salutem quæsiverat.
2 Ob ea consul Albinus ex delicto fratris invidiam ac deinde
periculum timens senatum de fœdere consulebat et tamen
interim exercitui supplementum scribere, ab sociis et
nomine Latino auxilia accersere, denique omnibus modis
3 festinare. Senatus ita, uti par fuerat, decernit suo atque

az eget éjhomály és felhő takarja, elől-hátul veszedelem; szóval nem tudták, menekülni biztosabb-e vagy maradni. Ámde azok közül, a kiket a király — miként kicsivel 6
 elébb említettük — megvesztegetett, egy liguriaiakból álló zászlóalj (cohors) két thrákiai lovascsapattal és néhány római közkatonával átment a királyhoz, a harmadik hadtest (legio) elsőrangú centuriója pedig a védelmére bizott sánczon át utat nyitott az ellenségnek s azon a numidák mind benyomultak. A mieink csúfos futással a szomszéd 7
 dombra menekültek, miközben legynagyobb részt elhajigálták fegyvereiket. Csak az éj s a tábor zsákmányolása tartotta 8
 vissza az ellenséget győzelme kihasználásától. Jugurtha 9
 azután másnap az Aulussal folytatott tárgyaláson kijelenté, hogy ámbár seregestől hatalmában van, kiéheztethetné s lemészárolhatná, mindazáltal szeme előtt tartja az emberi sors változandóságát s ha kiegyez vele, bántatlanul engedi elvonulni iga alatt mindannyiokat; de tíz nap alatt hagyja el Numidiát. Sulyos és lealázó volt ugyan ez a kikötés, 10
 mégis a király óhajta szerint jött létre a béke, mert a halálfélelmet váltották meg vele.

39. Mikor azonban erről tudomást szereztek Rómában, szorongás és levertség fogta el a polgárságot. Némelyek a birodalom dicsőségéért keseregtek, mások, a kik hadi dolgokban tapasztalatlanok voltak, a szabadságért aggódtak. Aulus ellen mindenki el volt keseredve, különösen pedig azok, a kik már több ízben kitűntek a háborúban, mivel fegyverrel kezében készebb volt gyalázattal, mint karjával próbálni meg a szabadulást. Azért Albinus, nehogy 2
 a testvére hibájából gyűlölség, sőt majd veszély háramol-jék rá, a békekötést a tanács elé terjeszté szavazás végett, ám azért pótkatonaságot szedett a hadsereg részére, a szövetségesektől és a latinoktól behívta a segédcsapatokat, szóval mindenképen szorgoskodott.¹³¹ A tanács — egész 3

4 populi iniussu nullum potuisse fœdus fieri. Consul impeditus a tribunis plebis, ne, quas paraverat copias, secum portaret, paucis diebus in Africam proficiscitur: nam omnis exercitus, uti convenerat, Numidia deductus in provincia
5 hiemabat. Postquam eo venit, quamquam persequi Iugurtham et mederi fraternæ invidiæ animo ardebat, cognitis militibus, quos præter fugam soluto imperio licentia atque lascivia corruerat, ex copia rerum statuit sibi nihil agitandum.

40. Interim Romæ C. Mamilius Limetanus tribunus plebis rogationem ad populum promulgat, uti quæreretur in eos, quorum consilio Iugurtha senati decreta neglegisset, quique ab eo in legationibus aut imperiis pecunias accepissent, qui elefantos quique perfugas tradidissent, item qui de
2 pace aut bello cum hostibus pactiones fecissent. Huic rogationi partim conscii sibi alii ex partium invidia pericula metuentes, quoniam aperte resistere non poterant, quin illa et alia talia placere sibi faterentur, occulte per amicos ac maxume per homines nominis Latini et socios
3 Italicos impedimenta parabant. Sed plebes incredibile memoratu est, quam intenta fuerit quantaque vi rogationem iusserit, magis odio nobilitatis, cui mala illa parabantur, quam cura rei publicæ: tanta lubido in partibus

helyesen — kimondta határozatképen, hogy az ő s a nép utasítása nélkül semmiféle szerződést sem volt volna szabad kötni. A consul, a kinek nem engedték a néptribunusok magával vinnie a gyűjtötte csapatokat, néhány nap múlva az Afrika-tartományba utazott el; a kikötés értelmében ugyanis az egész sereget elvezették Numidiából s a tartományban telelt. A mint odaért, nagyon szerette volna ugyan Jugurthával tovább folytatni a háborút s enyhíteni a testvére miatt támadt elkeseredést; de mikor tapasztalta, hogy a futás szégyenén fölül a fegyelem is meg van lazulva s féktelenség és kihágás kapott lábra katonái közt, a körülményekhez képest jobbnak látta nem fogni semmihez.

40. E közben Rómában azt a törvényjavaslatot terjesztette a nép elé Caius Mamilius Limetanus, hogy vonják bünyfenyítő vizsgálat alá azokat, kiknek tanácsára Jugurtha figyelmen kívül hagyta a tanács határozatait, a kik követi vagy hadvezéri minőségükben pénzt fogadtak el tőle, a kik visszaadtak neki elefántokat s szőkevényeket, úgyszintén a kik béke vagy háború dolgában alkura léptek az ellenséggel. Némelyek vétkeességök tudatában, mások a pártok áskálódása folytán bajtól tartva akadályokat igyekeztek gördíteni e javaslat elé, de csak titkon barátaik, különösen pedig latinok s itáliai szövetségesek révén; nyíltan ugyanis nem szegülhettek ellene a nélkül, hogy evvel el ne ismerték volna az efféle kihágások helyeslését. Hanem a polgárság hihetetlen erőfeszítést fejtett ki s ellenállhatatlan erővel emelte törvénynyé a javaslatot, bár nem annyira közérdekből, mint inkább a nemesség iránt való gyűlöletből, mert ez ellen irányult ama megtorló intézkedés. Ekkora szenvedelemmel voltak telve a pártok! A nemesi pártot lenyűgözte a félelem. A polgárság örömben úszott, ellenben a czinkos nemesek futni igyekeztek.

4 erat. Igitur ceteris metu percussis M. Scaurus, quem legatum Bestiæ fuisse supra docuimus, inter lætitiā plebis et suorum fugam, trepida etiam tum civitate, cum ex Mamilia rogatione tres quæsitores rogarentur, effecerat, 5 uti ipse in eo numero crearetur. Sed quæstio exercita aspere violenterque ex rumore et lubricine plebis. Ut sæpe nobilitatem, sic ea tempestate plebem ex secundis rebus insolentia ceperat.

41. Ceterum mos partium popularium et senatus factionum ac deinde omnium malarum artium paucis ante annis Romæ ortus est otio atque abundantia earum rerum, 2 quæ prima mortales ducunt. Nam ante Carthaginem deletam populus et senatus Romanus placide modesteque inter se rem publicam tractabant, neque gloriæ neque dominationis certamen inter civis erat: metus hostilis in bonis 3 artibus civitatem retinebat. Sed ubi illa formido mentibus decessit, scilicet ea, quæ res secundæ amant, lascivia atque 4 superbia incessere. Ita quod in advorsis rebus optaverant otium, postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit. 5 Namque cœpere nobilitas dignitatem populus libertatem in lubricinam vortere, sibi quisque ducere trahere rapere. Ita omnia in duas partis abstracta sunt, res publica, quæ 6 media fuerat, dilacerata. Ceterum nobilitas factione magis pollebat, plebis vis soluta atque dispersa in multitudine 7 minus poterat. Paucorum arbitrio belli domique agitabatur, penes eosdem ærarium provinciæ magistratus gloriæ triumphique erant: populus militia atque inopia urgebatur, 8 prædas bellicas imperatores cum paucis diripiebant. Interea

Az izgatottság közepett, mely nem szűnt meg akkor sem, midőn Mamilius javaslata értelmében három vizsgáló biztost kellett választani, beválasztatta magát Marcus Scaurus is, a ki, mint föntebb említénk, alvezére volt Bestiának. De a vizsgálat is kiméretlen szigorúsággal folyt le a köz- 5 polgárság szenvedelmes követelődzése miatt. Miként a nemességet már annyiszor, úgy ekkor a közpolgárságot is elkapatta a siker.

41. Egyébiránt a pártos visszavonást a nép és tanács¹³² közt, majd azután a mindenféle gonosz üzelmeket nem sok évvel azelőtt a nyugalom idézte elő Rómában, meg az ember előtt legbecsesebbnek látszó javak bősége. Ugyanis Karthágó 2 pusztulásáig a római nép és senatus békésen és a kellő mérséklettel osztoztak az állam kormányzásában s nem folyt hajsza a polgárok közt sem a dicsőségért sem a felsőbbségért. Az ellenségtől való félelem nemes törekvésekre egyesítette a polgárságot. A mint azonban megszűnt az a 3 félelem, akkor persze a jóléttel járó féktelenség és erőszakosság ütötte föl fejét. Így azután a balszerencsében 4 oly hön óhajtott nyugalom, mikor már elérték, nyomasztóbb és keservesebb volt rájuk nézve a balsorsnál is. Visszaélés kezdett lábrakapni, a nemességben állása mél- 5 tóságával, a népben szabadságával; kiki magának vett, fosztogatott, rabolt. Így az egész nép két pártra szakadt s az államot, mint valami közprédát, széjjeltépték. De a nemes- 6 ség hatalmasabb volt egységes szervezeténél fogva; a nép ellenben nagy száma mellett is gyengébb volt, mert nem egyesítette erejét s nem tartott össze. Néhány ember kénye 7 kedve szabta meg élte sorát békében és háborúban; azok kezében volt minden: kincstár, tartományok, hivatalok, elismerés, diadalmenet; a népre ellenben a katonáskodás terhe és inség súlyosodott; a hadi zsákmányt a fővezérek kapkodták szét kevesedmagukkal; míg ellenben az alatt a 8

parentes aut parvi liberi militum, uti quisque potentiori
9 confinis erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia avaritia
sine modo modestiaque invadere, polluere et vastare omnia,
nihil pensi neque sancti habere, quoad semet ipsa præcipi-
10 tavit. Nam ubi primum ex nobilitate reperti sunt, qui
veram gloriam iniustæ potentiæ anteponerent, moveri
civitas et dissensio civilis quasi permixtio terræ oriri cœpit.
42. Nam postquam Ti. et C. Gracchus, quorum maiores
Punico atque aliis bellis multum rei publicæ addiderant,
vindicare plebem in libertatem et paucorum scelera pate-
facere cœpere, nobilitas noxia atque eo perculsa modo
per socios ac nomen Latinum, interdum per equites
Romanos, quos spes societatis a plebe dimoverat, Graccho-
rum actionibus obviam ierat, et primo Tiberium, dein
paucos post annos eadem ingredientem Caium, tribunum
alterum alterum triumvirum coloniis deducundis, cum
2 M. Fulvio Flacco ferro necaverat. Et sane Gracchis cu-
3 pidine victoriæ haud satis moderatus animus fuit. Sed
bono vinci satius est quam malo more iniuriam vincere.
4 Igitur ea victoria nobilitas ex lubricine sua usa multos
mortalis ferro aut fuga exstinxit plusque in reliquom sibi
timoris quam potentiæ addidit. Quæ res plerumque magnas
civitatis pessum dedit, dum alteri alteros vincere quovis
5 modo et victos acerbius ulcisci volunt. Sed de studiis
partium et omnis civitatis moribus si singillatim aut pro

katonák szülőit s kicsinyeit kiverték hajlékukból is, ha netán hatalmasabbal voltak szomszédságban. Így lépett föl a hatalmaskodással karöltve a mértéket és féket nem ismerő kapzsiság, beszennyezett és rontott-bontott mindent, nem kimélt, nem becsült meg semmit, míg csak magamagát tönkre nem tette. Mert mihelyt akadtak nemesek,¹³³ a kik többre nézték a valódi tisztességet az igazságtalan hatalmaskodásnál, megmozdult a polgárság s földindulásszerű polgárvillongás vette kezdetét.

42. Miután ugyanis Tiberius és Caius Gracchus, kiknek ősei sok tekintetben növelték hazánk hatalmát a pún s egyéb háborúkban, elkezdtek a köznép felszabadítását s az oligarchák visszaéléseinek leleplezését, a bűnös s épen azért meghökkent nemesség majd a szövetségesek és latinok segítségével, majd pedig olykor a római lovagokéval, a kik az úri párttal való szövetkezés reményében elpártoltak a köznéptől, ellene szegült a Gracchusok törekvéseinek. Előbb Tiberiust, azután néhány évvel később az ő nyomán járó Caiust, amazt mint tribunust, emezt mint a gyarmattelepítéssel megbízott hármás bizottság tagját fegyveres kézzel megölte Marcus Fulvius Flaccussal együtt. Valóban nem is volt a győzelem után áhitozó Gracchusokban kellő mérséklet. Hanem egy jó hazafi inkább bukik, mintsem hogy gonosz úton arasson győzelmet a jogtalankodókon. A nemesség ezután kedve szerint használta ki ezt a diadalt, sok embert tett el útjából gyilkossággal vagy számkivetéssel s inkább növelte félelmetes voltát, mint hatalmát. Már pedig az olyan eljárás igen gyakran tett már tönkre nagy államokat, hogy egyik párt minden áron erőt akart venni a másikon s kegyetlen bosszút akart állni a legyőzötteken. De hamarabb kifogy-
 nék az időből, mint a tárgyból, ha részletesen vagy fontoságukhoz képest akarnék szólni a pártharczokról s

magnitudine parem disserere, tempus quam res maturius me deserat. Quam ob rem ad inceptum redeo.

43. Post Auli fœdus exercitusque nostri fœdam fugam Metellus et Silanus consules designati provincias inter se partiverant Metelloque Numidia evenerat, acri viro et quamquam advorso populi partium, fama tamen æquabili
2 et inviolata. Is ubi primum magistratum ingressus est, alia omnia sibi cum collega ratus ad bellum, quod gestu-
3 rus erat, animum intendit. Igitur diffidens veteri exercitui milites scribere, præsidia undique arcessere, arma tela equos et cetera instrumenta militiæ parare, ad hoc commeatum affatim, denique omnia, quæ in bello vario
4 et multarum rerum egenti usui esse solent. Ceterum ad ea patranda senatus auctoritate, socii nomenque Latinum et reges ultro auxilia mittundo, postremo omnis civitas
5 summo studio annitebatur. Itaque ex sententia omnibus rebus paratis compositisque in Numidiam proficiscitur, magna spe civium cum propter artis bonas tum maxume, quod advorsum divitias invictum animum gerebat et avaritia magistratuum ante id tempus in Numidia nostræ opes contusæ hostiumque auctæ erant.

44. Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur a Sp. Albino proconsule iners imbellis, neque periculi neque laboris patiens, lingua quam manu promptior, prædator ex sociis et ipse præda hostium, sine imperio et modestia
2 habitus. Ita imperatori novo plus ex malis moribus sol-

általában az állam erkölcsi állapotáról. Rátérek tehát ismét tárgyamra.

43. Aulus békekötése és hadseregünk csúfos kivonulása után a (következő évre) megválasztott consulok, Metellus és Silanus, megosztottak a tartományokon; Numidia a merész elhatározású Metellusnak jutott, a ki ellene volt ugyan a néppártnak, de azért részrehajlatlan és feddhetetlen ember hírében állt. Mihelyt elfoglalta hivatalát, 2 elejétől fogva úgy gondolkozott, hogy minden egyéb feladata közös a társával, ennél fogva a rábizott háborúra irányozta minden gondját. Minthogy tehát nem volt bi- 3 zalma a régi sereghez, katonát szedett, mindenünnen beszólította a segédhadakat, ellátta a katonaságot védő- s támadó fegyverekkel, lóval és egyéb hadi eszközzel, azonkívül bőséges eleséggel, szóval mindavval, a minek csak hasznát vehetik egy változó esélyű és sok mindenféle kívánni valóval járó háborúban. Támogatta e czéljai meg- 4 valósításában a senatus a jóváhagyásával, a szövetségesek, a latinok és királyok avval, hogy maguk jószántából küldöttek segédcsapatokat, végül az egész polgárság lelkes buzgósággal. Mikor azután kívánsága szerint készen s 5 rendben volt mindennel, Numidiába indult. A polgárság nagy reményt fűzött hozzá jeles tulajdonaiért is, de különösen pénzzel meg nem tántorítható jellemeért. Ugyanis addiglan épen tisztviselőink kapzsísága rendítette meg Numidiában a mi hatalmunkat és erősbitette az ellenségét.

44. Mikor Afrikába ért, Spurius Albinus proconsul átadta neki a mihaszna, gyáva, veszélyt s fárasztó munkát egyaránt kerülő, inkább szájhösködésre mint tettre kész hadsereget, mely a szövetségeseket szokta zsákmányolni, maga ellenben az ellenség zsákmánya volt, s nem volt szokva sem fegyelemhez sem engedelmességhez. Ekként 2 az új fővezérnek több aggodalmat kellett kiállania az

licitudinis quam ex copia militum auxili aut spei bonæ
3 accedebat. Statuit tamen Metellus, quamquam et æstivo-
rum tempus comitiorum mora imminuerat et expecta-
tione eventus civium animos intentos putabat, non prius
bellum attingere quam maiorum disciplina milites laborare
4 cœgisset. Nam Albinus Auli fratris exercitusque clade per-
cussus, postquam decreverat non egredi provincia, quan-
tum temporis æstivorum in imperio fuit, plerumque mili-
tes stativis castris habebat, nisi cum odos aut pabuli
5 egestas locum mutare subegerat: sed neque muniebantur
neque more militari vigiliæ deducebantur. Uti cuique
lubebat, ab signis aberat. Lixæ permixti cum militibus
diu noctuque vagabantur et palantes agros vastare, villas
expugnare, pecoris et mancipiorum prædas certantes agere
eque mutare cum mercatoribus vino advecticio et aliis
talibus, præterea frumentum publice datum vendere, pa-
nem in dies mercari: postremo quæcumque dici aut fingi
queunt ignaviæ luxuriæque probra in illo exercitu cuncta
fuere et alia amplius. 45. Sed in ea difficultate Metellum non
minus quam in rebus hostilibus magnum et sapientem
virum fuisse comperior: tanta temperantia inter ambitio-
2 nem sævitiamque moderatum. Namque edicto primum
adiumenta ignaviæ sustulisse, ne quisquam in castris
panem aut alium coctum cibum venderet, ne lixæ exer-
citus sequerentur, ne miles gregarius in castris neve in

elfajult erkölcsök miatt, mint a mennyi segítségre vagy sikerre számíthatott katonái nagy számánál fogva. Metellus ennél fogva, bár a választások késedelme megrövidítette a nyári hadjárat idejét s elgondolta, hogy polgártársai feszült érdeklődéssel várják az eredményt, mégis úgy határozott, hogy nem fog addig a háborúba, míg az ősi fegyelem módján kitartásra nem szorítja katonáit. Mert Albinus, a kit nagyon levert fitestvérének, Aulusnak, és seregének szerencsétlensége, föltette magában, hogy ki nem mozdul a tartományból a nyári hadjárat azon ideje alatt, míg ő lesz a fővezér; katonáit tehát többnyire állandó táborban tartotta, ha csak időnként helyváltoztatásra nem kényszerítette a bűzös levegő vagy a takarmányhiány. De sem el nem sánczolta magát, sem tábori szokás szerint nem állított ki éji őrszemeket. Kiki kénye-kedve szerint távozhattott csapatjától; a markotányosok és katonák vegyest ögyelegtek éjjel-nappal; így kóborolva dúlták a termőföldeket, mezei lakokba betörték, versenyt hűrczoltak el zsákmányul barmokat, rabszolgákat s becserélték kereskedőknél külföldről való borért és más effélékért; továbbá eladták az államtól zsoldba kapott gabonát s kenyeret naponként úgy vettek; szóval a henye s kicsapongó élet minden néven nevezhető vagy elképzelhető bűne megvolt abban a seregben, sőt több is.

45. Azonban Metellus e nehéz helyzetben biztos tudomásom szerint époly nagy és böles férfiúnak bizonyult, mint a hadviselésben. Akkora tapintattal tartotta meg a közéletet az engedékenység és a kérlelhetetlen szigorúság közt. Először egy hadi parancssal útját vágta a henyeségre vezető szokásoknak, hogy t. i. senki se adjon el a táborban se kenyeret se más valami kész ételt; markotányosok ne kísérjék a sereget; közkatonának ne legyen szolgája vagy lova sem a táborban sem vonuláskor. Más

agmine servom aut iumentum haberet; ceteris arte modum statuisset. Præterea transversis itineribus cotidie castra movere, iuxta ac si hostes adessent vallo atque fossa munire, vigilias crebras ponere et eas ipse cum legatis circumire, item in agmine in primis modo modo in postremis, sæpe in medio adesse, ne quispiam ordine egrederetur, ut cum signis frequentes incederent, miles cibum et arma portaret. Ita prohibendo a delictis magis quam vindicando exercitum brevi confirmavit.

46. Interea Iugurtha, ubi, quæ Metellus agebat, ex nuntiis accepit, simul de innocentia eius certior Roma factus, diffidere suis rebus ac tum demum veram deditionem facere conatus est. Igitur legatos ad consulem cum suppliciis mittit, qui tantum modo ipsi liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo Romano. Sed Metello iam antea experimentis cognitum erat genus Numidarum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum esse. Itaque legatos alium ab alio divorsos aggreditur ac paulatim temptando, postquam opportunos sibi cognovit, multa pollicendo persuadet, uti Iugurtham maxime vivom, sin id parum procedat, necatum sibi traderent. Ceterum palam, quæ ex voluntate forent, regi nuntiare iubet. Deinde ipse paucis diebus intento atque infesto exercitu in Numidiam procedit, ubi contra belli faciem tuguria plena hominum, pecora cultoresque in agris erant. Ex oppidis et mapalibus præfecti regis obvii procedebant parati frumentum dare, commeatum portare, postremo omnia, quæ imperarentur, facere. Neque Metellus idcirco minus, sed pariter ac si hostes adessent, munito agmine

rendetlenségeknek is szigorú korlátot szabott. Azonkívül mindennap más-más úton vonult seregével s mintha csak ellenség volna közelében, sánczczal és árokkal védte, sűrűn állított ki őrszemeket s személyesen járta be alvezéreivel megvizsgálni. Vonuláskor is hol elöl, hol hátul, hol középen tűnt elő, hogy egyik-másik ki ne lépjen a sorból, hogy zárkózva lépdeljenek a zászlók után s a katona maga vigye ennivalóját és fegyverét. Ekkép nem 3 annyira fenytékkal, mint inkább a kihágások meggátlásával hamarosan erős sereget teremtett magának.

46. Mikor aközben Jugurtha értesült kémeitől Metellus műveleteiről s egyszersmind Rómából tiszta jelleméről, kezdte bizalmát veszíteni ügye iránt s végre komolyan gondolt a meghódolásra. A béke jelképeivel követeket 2 küldött hát a consulhoz avval, hogy csak neki s gyermekeinek kérjenek kegyelmet, minden egyebet bocsássanak a római nép hatalma alá. Mivel azonban Metellus tapasztalásból 3 ismerte már a numida-faj szószegő, változékony s lázongó természetét, külön sorra vette a követeket, lassanként 4 puhítgatta s, mikor már hajlandóknak látta, nagy ígérekkel rávette, hogy lehetőleg élve, vagy, ha így nem lehet, halva adják kezébe Jugurthát. Hivatalosan egyébként olyan üzeneteket küldött a királyuknak, a minőkkel meg lehessen elégedve. Majd néhány nap multával maga nyo- 5 mult Numidiába harczra kész s harczy vágygyal telt seregével, a hol azonban a háborús állapottal ellenkezőleg a kunyhók tele voltak emberrel, a barmok s földművesek pedig kint a szántóföldeken; mezővárosokból és sátortelepekből járultak elé a király tisztviselői s készséggel ajánlkoztak gabona-szolgáltatásra, eleség-hordásra, szóval minden parancsa teljesítésére. De azért Metellus nem hagyott 6 alább óvatosságával, hanem épúgy biztosította vonuló seregét, mintha közelében volna az ellenség; a tájat nagy

incedere, late explorare omnia, illa deditionis signa ostentui
7 credere et insidiis locum temptari. Itaque ipse cum expeditis cohortibus, item funditorum et sagittariorum delecta manu apud primos erat, in postremo C. Marius legatus cum equitibus curabat, in utrumque latus auxilios equites tribunis legionum et præfectis cohortium dispertiverat, ut cum eis permixti velites, quocumque accederent, equitatus hostium propulsarent. Nam in Iugurtha tantus dolus tantaque peritia locorum et militiæ erat, ut absens an præsens, pacem an bellum gerens perniciosior esset, in incerto haberetur.

47. Erat haud longe ab eo itinere, quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum nomine Vaga, forum rerum venalium totius regni maxime celebratum, ubi incolere et mercari
2 consueverant Italici generis multi mortales. Huc consul simul temptandi gratia, si paterentur, et ob opportunitates loci præsidium imposuit. Præterea imperavit frumentum et alia, quæ bello usui forent, comportare, ratus, id quod res monebat, frequentiam negotiatorum et commeatu iu-
3 taturam exercitum et iam paratis rebus munimento fore. Inter hæc negotia Iugurtha impensius modo legatos supplices mittere, pacem orare, præter suam liberorumque
4 vitam omnia Metello dedere. Quos item, uti priores, consul illectos ad prodicionem domum dimittebat, regi pacem, quam postulabat, neque abnuere neque polliceri et inter eas moras promissa legatorum expectare. ●

48. Iugurtha ubi Metelli dicta cum factis composuit ac se suis artibus temptari animadvortit, quippe cui verbis pax

darabon kikémleltette; biztosra vette, hogy a hódolás ama jelei csak színlegések s arra valók, hogy törbe csalják. Ennélfogva ő maga ment elől a könnyű zászlóaljakkal 7 meg egy válogatott parittyás- és ijjász-csapattal; hátul C. Marius alvezér ügyelt a lovassággal; kétoldalt a lovas segédsapatokat a legiók tribunusainak és a szövetséges gyalogság tisztjeinek osztotta ki, hogy a könnyű fegyveresek ő velük összefogva bárhonnan is visszavethessék az ellenség lovasesapatait. Mert a mekkora ravaszság lakott 8 Jugurthában, a hogy ő ismerte a helyi viszonyokat és a hadviselés csinyját-binyját, nem lehetett tisztában az ember vele, akkor veszedelmesebb-e, ha távol van, vagy ha jelen van, akkor-e, ha békésen viseli magát vagy ha hadakozik.

47. Metellus útjától nem esett messze egy Vaga nevű numida város, az egész ország leglátogatottabb vásárhelye, a hol rendesen számos itáliai lakott és kalmárkodott. A consul ide őrséget helyezett, hogy kipróbálja, megtűrik-e, 2 de másrészt a hely alkalmas fekvése miatt is. Azonkívül rájuk is parancsolt, hogy szállítsanak gabonát s más hadi célra valót. Avval biztatta ugyanis magát, hogy, mint a helyzet kívánta is, a sok kereskedő majd csak ellátja seregét élelemmel meg biztosságot nyújt már beszerzett készletének.

E közben Jugurtha csak annál sűrűbben küldözgetett bé- 3 kéért esdő követeket azon üzenettel, hogy a maga s gyermekei életét kivéve mindent megad Metellusnak. A consul ezeket 4 is, mint az előbbieket, árulásra csábította s úgy bocsátotta haza; a királynak sem meg nem tagadta, sem meg nem ígérte a kívánt békét s ily halogatások közt várt a követek ígéretének beváltására.

48. Mikor Jugurtha összehasonlította Metellus szavait a tetteivel, átlátta, hogy tulajdon fortélyából készül tör

nuntiabatur, ceterum re bellum asperrimum erat, urbs
maxima alienata, ager hostibus cognitus, animi popula-
rium temptati, coactus rerum necessitudine statuit armis
2 certare. Igitur explorato hostium itinere in spem victoriæ
adductus ex opportunitate loci, quam maximas potest
copias omnium generum parat ac per tramites occultos
3 exercitum Metelli antevenit. Erat in ea parte Numidiæ,
quam Adherbal in divisione possederat, flumen oriens a
meridie nomine Muthul, a quo aberat mons ferme milia
passuum viginti tractu pari, vastus ab natura et humano
cultu. Sed ex eo medio quasi collis oriebatur in immen-
sum pertingens, vestitus oleastro ac murtetis aliisque
4 generibus arborum, quæ humi arido atque harenoso gi-
gnuntur. Media autem planities deserta penuria aquæ
præter flumini propinqua loca: ea consita arbustis pecore
atque cultoribus frequentabantur. 49. Igitur in eo colle, quem
transverso itinere porrectum docuimus, Iugurtha extenuata
suborum acie consedit, elephantis et parti copiarum pede-
strium Bomilcarem præfecit eumque edocet, quæ ageret.
Ipse propior montem cum omni equitatu et peditibus
2 delectis suos collocat. Dein singulas turmas et manipulos
circumiens monet atque obtestatur, uti memores pristinae
virtutis et victoriæ sese regnumque suum ab Romanorum
avaritia defendant: cum eis certamen fore, quos antea
victos sub iugum miserint; ducem illis, non animum
mutatum; quæ ab imperatore decuerint, omnia suis provisa,

ellene. Mert üzeneteiben békével biztatgatta ugyan, de a valóságban a legnagyobb elkeseredéssel folyt a háború: fővárosa idegen kézre került, földjeit az ellenség kikémlelte, alattvalóit elpártolásra csábította. Így hát kényszerűségből háborúra tökélt el magát, az ellenség vonulását 2 kitanulmányozta s, mivel a terület alkalmas volta győzelemmel biztatta, minden csapatnemből lehető legnagyobb sereget gyűjtött s titkos ösvényeken Metellus serege elé került. Volt abban a részében Numidiának, a melyik az 3 osztozáskor Adherbálnak jutott, egy délen eredő folyó, a Muthul, s ettől körülbelül húszezer lépésnyire egy ugyanolyan irányban húzódó hegység, melyet a természet kopáron hagyott s emberek sem fogtak művelés alá. Ennek úgy a közepétől egy végeszakadatlan dombhát ágazott ki, mely be volt növe olajfával, myrtusbokorral s más fánemekkel, a minők száraz s homokos talajban teremnek. A közbeeső síkság vízhiány miatt lakatlan volt a folyó- 4 melléki vidék kivételével, melyet eserje borított s barmok, ültetvényesek népesítettek.

49. Jugurtha azután övéinek kinyújtott csatarendjével azon a dombháton foglalt állást, melyről említettük, hogy keresztben nyúlt az úttal. Az elefántokat s a gyalogság egy részét Bomilcar parancsnokságára bizta, a kit ellátott utasítással, hogy mi a teendője; maga a hegység tövében foglalt állást az összes lovassággal s válogatott gyalogsággal. Ezután végig járván egyenként a lovas- és gya- 2 logesapatokat, erősen lelkükre beszélt, hogy szem előtt tartva korábbi vitézségüket és győzelmüket, mentsék meg őt és országát a rómaiak kapzsiságától. Azokkal fognak mérkőzni, a kiket már egyszer legyőztek s szégyeniga alatt tereltek át. Csak a vezérük változott azoknak, nem a bátorságuk. Hadvezéri kötelességéhez híven előre gondoskodott mindenről; magaslatot keresett ki számukra.

locum superiorem, ut prudentes cum imperitis, ne pauciores cum pluribus aut rudes cum belli melioribus manum
3 consererent: proinde parati intentique essent signo dato Romanos invadere; illum diem aut omnis labores et victorias confirmaturum aut maxumarum ærumnarum initium
4 fore. Ad hoc viritim, uti quemque ob militare facinus pecunia aut honore extulerat, commonefacere benefici sui et eum ipsum aliis ostentare, postremo pro cuiusque ingenio pollicendo minitando obtestando alium alio modo excitare: cum interim Metellus, ignarus hostium, monte
5 degrediens cum exercitu conspicatur, primo dubius quidnam insolita facies ostenderet — nam inter virgulta equi Numidæque consederant neque plane occultati humilitate arborum et tamen incerti, quidnam esset, cum natura loci tum dolo ipsi atque signa militaria obscurati — dein
6 brevi cognitis insidiis paulisper agmen constituit. Ibi commutatis ordinibus in dextero latere, quod proximum hostis erat, triplicibus subsidiis aciem instruxit. Inter manipulos funditores et sagittarios dispertit, equitatum omnem in cornibus locat ac pauca pro tempore milites hortatus aciem, sicuti instruxerat, transvorsis principiis in planum deducit. 50. Sed ubi Numidas quietos neque colle degredi animadvortit, veritus, ex anni tempore et inopia aquæ ne siti conficeretur exercitus, Rutilium legatum cum expeditis cohortibus et parte equitum præmisit ad flumen,

Tapasztaltakként kerülnek itt harcza gyakorlatlanokkal s nem maroknyi számban többséggel vagy gyakorlatlanokként jelesebb harczosokkal. Legyenek hát készen s ügyeljenek, hogy jeladásra támadják meg a rómaiakat. Az a nap lesz vagy összes fáradalmaik és győzelmeik koronája, vagy teljes nyomorúságuk kezdete. Ezenkívül olyanokat, a kiket hadi érdemükért pénzjutalomban vagy kitüntetésben részesített, külön-külön emlékeztette jóságára s példaként állította a többi elé; szóval kit-kit a természetéhez képest más-más módon serkentgetett, kit ígérettel, kit fenyegetéssel, kit kéréssel. Azalatt Metellus, a kinek sejtelve sem volt az ellenség ottlétéről, seregével a hegyről leszálltában egyszerre csak neszelni kezd. Eleinte nem tudta, mit jelent a szokatlan kép. A numidák ugyanis lovastul a cserjék közé húzódtak, a melyek nem rejthették ugyan el őket teljesen alacsony fáikkal, de felismerhetlenné tették a helyzetet, s így a táj természetes viszonyainál, kivált pedig hadi fortélyuknál fogva nem lehetett tisztán kivenni sem őket, sem hadi jeleiket. De azután csakhamar átlátta Metellus, hogy les forog fenn, s egy kis időre megállította seregét. A csapatok elhelyezésén változtatott s az ellenség felől eső jobb oldalon hármastartalék-csapattal látta el a csatarendet, a zászlóaljok közé parittyásokat és íjjászokat osztott be, az összes lovasságot a szárnyakra rendelte s az idő rövidségéhez képest csak néhány buzdító szót intézvén katonáihoz, fordulattal új arcvonalat csinált s lefelé vezette csatarendjét a síkságra.

50. Mikor azonban látta, hogy a numidák nyugodtak s nem vonulnak le a dombhátról, attól kezdett tartani, hogy a nyári évszak s vízhiány miatt szomjan vesz serege. Ezért alvezérét, Rutiliust, könnyű gyalogsapatokkal s egy csapat lovassal a folyóhoz küldte, hogy tábornak való

uti locum castris antecaperet, existumans hostis crebro impetu et transvorsis præliis iter suum remoratorios et, quoniam armis diffiderent, lassitudinem et sitim militum
2 temptaturos. Deinde ipse pro re atque loco, sicuti monte descenderat, paulatim procedere, Marium post principia habere, ipse cum sinistrae alae equitibus esse, qui in agmine principes facti erant.

3 At Iugurtha, ubi extremum agmen Metelli primos suos prætergressum videt, præsidio quasi duum milium pedum montem occupat, qua Metellus descenderat, ne forte cedentibus adversariis receptui ac post munimento foret.

4 Dein repente signo dato hostis invadit. Numidæ alii postremos cedere, pars a sinistra ac dextra temptare, infensi adesse atque instare, omnibus locis Romanorum ordines conturbare, quorum etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant, ludificati incerto prælio ipsi modo eminus sauciabantur neque contra feriundi aut conserundi

5 manum copia erat: ante iam docti ab Iugurtha equites, ubi Romanorum turma insequi cœperat, non confertim neque in unum sese recipiebant, sed alius alio quam

6 maxime divorsi. Ita numero priores, si ab persequendo hostis detertere nequiverant, disiectos ab tergo aut lateribus circumveniebant; sin opportunior fugæ collis quam campi fuerat, ea vero consueti Numidarum equi facile inter virgulta evadere, nostros asperitas et insolentia loci retinebat. 51. Ceterum facies totius negoti varia incerta fœda atque miserabilis. Dispersi a suis pars cedere alii insequi,

helyet foglaljon le, mert úgy okoskodott, hogy az ellenség sűrű támadással és oldalcsatározással fogja késleltetni vonulását s, mivel nem bízik a fegyveres mérkőzés sikerében, katonái kifárasztásával és eltikkasztásával tesz próbát. Metellus ezután a körülményekhez és helyi viszonyokhoz képest, a hogyan a hegyről leereszkedett, lassacskán haladt előre, Mariust az arczvonalt megé rendelte, maga pedig a balszárnny lovassága mellett haladt, mely a menetben előre került.

Mikor azonban látta Jugurtha, hogy Metellus utócsapatai meghaladták az ő arczvonaltát, vagy kétezer gyalogossal megszállott egy dombot ott, a merre Metellus levonult, hogy az ellenségnek hátrálás esetén menedéket s utóbb erős védelmi állást ne nyújthasson; majd hirtelen jelt adott s megtámadta az ellenséget. A numidák kik a hátsókat öldökölték, kik balról-jobbról estek nekik; hevesen szorongatták s mindenütt igyekeztek megbontani a rómaiak sorait. Ezek közül pedig még a kik nagy elszántsággal néztek is szembe az ellenséggel, a rendetlen csatározás játékszereiként csak maguk kaptak sebeket megszíról, a nélkül, hogy visszaadhatták s a sort közeli harcra keríthették volna; mert ha a római lovasság vette üzőbe a numida lovasokat, ezek Jugurtha előzetes utasítása értelmében nem zárkózva vonultak vissza, se nem együvé, hanem egyik erre másik arra, minél széjjelebb egymástól. Így, ha nem birták a mieinket elrettenteni az üldözéstől, megosztották s nagyobb számuknál fogva hátukba vagy oldalukba kerültek; ha pedig futni jobbnak látták a dombon, mint a síkságon, hozzászokott lovaik ott is könnyen csörtettek át a bokrok közt, ellenben a mieink fel-felakadtak a járhatatlan s szokatlan helyen.

51. Általában az egész harc változatos, bizonytalan, visszataszító s szálnalmas képet nyújtott. Embereink el-

neque signa neque ordines observare, ubi quemque periculum ceperat, ibi resistere ac propulsare, arma tela equi viri hostes atque cives permixti, nihil consilio neque imperio agi, fors omnia regere. Itaque multum diei processerat, cum etiam tum eventus in incerto erat. Denique omnibus labore et æstu languidis Metellus, ubi videt Numidas minus instare, paulatim milites in unum conducit, ordines restituit et cohortis legionarias quattuor advorsum pedites hostium collocat. Eorum magna pars superioribus locis fessa consederat. Simul orare et hortari milites, ne deficerent neu paterentur hostis fugientis vincere; neque illis castra esse neque munimentum ullum, quo cedentes tenderent; in armis omnia sita. Sed ne Iugurtha quidem interea quietus erat: circumire hortari, renovare prælium et ipse cum delectis temptare omnia, subvenire suis, hostibus dubiis instare, quos firmos cognoverat eminus pugnando retinere. 52. Eo modo inter se duo imperatores summi viri certabant, ipsi pares, ceterum opibus disparibus. Nam Metello virtus militum erat, locus advorsus, Iugurthæ alia omnia præter milites opportuna. Denique Romani, ubi intellegunt neque sibi perfugium esse neque ab hoste copiam pugnandi fieri — et iam die vesper erat — advorso colle, sicuti præceptum fuerat, evadunt. Amisso loco Numidæ fusi fugatique. Pauci interiere, plerosque velocitas et regio hostibus ignara tutata sunt.

szakítva társaiktól kik menekültek, kik üldöztek, nem ügyeltek sem hadi jelekre, sem soraikra; kit hol ért a veszély, ott küzdött s védekezett; védő- s támadó-fegyver, ember és ló, ellen és társ összegabalyodva; semmi sem folyt rendben s parancsszóra: mindent a véletlen intézett. Már eltelt a nap nagy része s még mindig kétes volt az 2 eredmény. Mikor végre az erőfeszítéstől és hőségtől általános volt a lankadság s Metellus látta, hogy a numidák heve alább száll, katonáit lassankint egybegyűjté, sorakoztatá s négy római zászlóaljbat állított föl szembe az ellenség gyalogságával, mely nagyrészt ott hevert fáradtan a magaslaton. Egyszersmind kérte, biztatta katonáit, ne 4 hagyják el magukat s ne engedjék a diadalt a futamodó ellenségnek; nincs azoknak táboruk sem más erősített helyük, a hová visszahúzódhatnának; minden a fegyveren fordul meg. De nem pihent a közben tétlenül Ju- 5 gurtha sem, hanem járt-kelt katonái közt, serkentett, újra kezdette a harczot s válogatott embereivel maga is megkísérlett mindenfélét: övéit segítette, az ingadozó ellent erősen támadta, ellenben távoli harczczal kötötte le azokat, a kiket kitartóknak ismert föl a küzdelemben.

52. Így mérközött egymással ez a két kiváló hadvezér, személyi tulajdonságaikban méltók egymáshoz, csak eszközeikben egyenlőtlenek. Metellusnak ugyanis derék 2 katonái voltak, de állása kedvezőtlen; Jugurthának pedig a katonáin kívül minden egyéb javára szolgált. Végre is 3 a rómaiak, mikor látták, hogy nincs hová vonulniok s az ellenség nem nyújt alkalmat harczra (pedig már alkonyodott), parancs értelmében a dombra vonultak föl. A helyüket vesztett numidák vereséget szenvedvén futás- 4 ban kerestek menedéket; de csak kevesen estek el, mert legnagyobb részüket megmentette gyors lába s az a körülmény, hogy ellenségük előtt ismeretlen volt az a vidék.

- 5 Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum pedestrium præfectum ab Iugurtha supra diximus, ubi eum Rutilius prætergressus est, paulatim suos in æquom locum deducit ac dum legatus ad flumen, quo præmissus erat, festinans pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat, neque remittit, quid ubique hostis ageret, explorare.
- 6 Postquam Rutilium consedissee iam et animo vacuum accepit simulque ex Iugurthæ prælio clamorem augeri, veritus, ne legatus cognita re laborantibus suis auxilio foret aciem, quam diffidens virtuti militum arte statuerat, quo hostium itineri officeret, latius porrigit eoque modo ad Rutili castra procedit. 53. Romani ex improvise pulveris vim magnam animadvortunt: nam prospectum ager arbustis consitus prohibebat. Et primo rati humum aridam vento agitari, post, ubi æquabilem manere et, sicuti acies movebatur, magis magisque appropinquare vident, cognita re properantes arma capiunt ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt. Deinde, ubi propius ventum est, utrimque magno clamore concurritur. Numidæ tantum modo, remorati, dum in elephantis auxilium putant, postquam eos impeditos ramis arborum atque ita disiectos circumveniri vident, fugam faciunt ac plerique abiectis armis collis aut noctis, quæ iam aderat, auxilio integri abeunt.
- 4 Elephantum quattuor capti, reliqui omnes numero quadraginta interfecti.
- 5 At Romani, quamquam itinere atque opere castrorum et prælio fessi lassique erant, tamen, quod Metellus amplius opinione morabatur, instructi intentique obviam procedunt. Nam dolus Numidarum nihil languidi neque remissi patiebatur. Ac primo obscura nocte, postquam
- 6
- 7

E közben Bomilcar, a kire Jugurtha, mint főntebb 5 említettem, az elefántokat s gyalogsága egy részét bízta, mikor már túljárt rajta Rutilius, lassacskán levezette embereit a síkra s mialatt az alvezér sietve haladt a folyó felé, a hova előre küldték, azalatt ő nyugodtan kellőképen elkészíté csatarendjét s el nem mulasztá fürkészni sehol sem, mit mivel az ellenség. Mikor azután hallotta, hogy 6 Rutilius már letelepedett s gondtalanságba merült, Jugurtha felől pedig egyre nagyobb a harczi lárma, attól tartva, hogy az alvezér fölismeri a helyzetet és segítségükre megy szorongatott társainak, csatarendjét, melyet katonái iránt való bizalmatlanságában sűrűre vont össze, hosszúra bontotta ki, hogy az ellenség útjában legyen, s így haladt Rutilius tábora felé.

53. A rómaiak egyszerre csak nagy porfelhőt vesznek észre; a fával benőtt sík ugyanis elfogta a kilátást. Először azt hitték, szél veri fel a száraz homokot; de később, mikor látták, hogy csak olyan marad s a csataláncz előnyomulásával egyre közeledik, fölismerték a helyzetet, hamar fegyvert fogtak s parancs szerint a tábor előtt sorakoztak. Később, mikor már jó közel értek, mindkét 2 részről nagy lárma közt csaptak össze. A numidák csak 3 addig álltak helyt, míg elefántjaik támogatására számíthattak. Mikor azonban látták, hogy azokat akadályozzák a faágak s így szétszóródva az ellenség kezébe kerülnek, futásnak eredtek. Legtöbben eldobták fegyvereiket s úgy menekedtek meg ép bőrrel a domb s a közeledő éj oltalma alatt. Négy elefánt élve került kézre, a többi negyven el- 4 pusztult.

A rómaiakat ugyan elcsigázta az út, táborerősítés és 5 harc, mindazonáltal, mivel Metellus várakozásukon túl késett, harczra kész rendekben vonultak elébe; mert a 6 numidák ravaszsága nem engedett semmi ernyedést, sem lanyhaságot. Mikor már nem messze voltak egymástól, 7

haud procul inter se erant, strepitu velut hostes adventare, alteri apud alteros formidinem simul et tumultum facere et pæne imprudentia admissum facinus miserabile, si utrimque præmissi equites rem exploravissent. Igitur pro metu repente gaudium mutatur, milites alius alium læti appellant, acta edocent atque audiunt, sua quisque fortia facta ad cælum fert. Quippe res humanæ ita sese habent: in victoria vel ignavis gloriari licet, advorsæ res etiam bonos detrectant.

54. Metellus in eisdem castris quadriduo moratus saucios cum cura reficit, meritos in præliis more militiæ donat, univorsos in contione laudat atque agit gratias, hortatur ad cetera, quæ levia sunt, parem animum gerant: pro victoria satis iam pugnatum, reliquos labores pro præda fore. Et tamen interim transfugas et alios opportunos, Iugurtha ubi gentium aut quid agitaret, cum paucisne esset an exercitum haberet, ut sese victus gereret, exploratum misit. At ille sese in loca saltuosa et natura munita receperat ibique cogebat exercitum numero hominum ampliorem sed hebetem infirmumque, agri ac pecoris magis quam belli cultorem. Id ea gratia eveniebat, quod præter regiones equites nemo omnium Numida ex fuga regem sequitur: quo cuiusque animus fert, eo discedunt neque id flagitium militiæ ducitur. Ita se mores habent.

14 5 Igitur Metellus ubi videt regis etiam tum animum ferocem esse, bellum renovari, quod nisi ex illius lubidine geri non posset, præterea iniquom certamen sibi cum hostibus, minore detrimento illos vinci quam suos vin-

eleinte az éj setétjében kölcsönös félelmet s zavarodást okoztak egymásnak zajukkal, melyből ellenség közeledésére gondoltak; s már-már szomorú vége lett volna e félreértésnek, ha a mindkét fél részéről kiküldött lovasok tisztába nem hozzák a dolgot. Így aztán egyszerre öröm váltotta s fel a félelmet, a katonák vidáman szolongatták egymást, elmondták, elmondatták a történeteket s mindegyik égis magasztalta vitézi tetteit. Úgyis van avval az ember: győzelemkor a gyáva is eldicsekedhetik, ellenben a kudarcz leteszi a hősöket is.

54. Metellus négy napig maradt abban a táborban s azalatt gondos ápolással talpra állítá a sebesülteket, katonás szokás szerint megajándékozá az érdemes harczosokat, gyűlésen elismeréssel és hálával adózott az összesnek; buzdítá, hogy hasonló hősiességet tanúsítsanak föladatuk még hátralévő, de már könnyű részében is. A diadalért ugyanis már elég volt harczolniok; további küzdelmük majd a zsákmányért folyik. De azért aközben is küldött 2 ki szőkevényeket s más alkalmas embereket fürkészni, hol s mit mivel Jugurtha, kevesedmagával van-e vagy vele a sereg s milyen magatartást tanúsít veresége óta. Biz' ő 3 természet védte erdős hegységbe húzódott s oda gyűjtött egy különben tekintélyes számú, de kedvetlen, erőtlen, inkább földmiveléshez és pásztorkodáshoz, mint harczhoz szokott sereget. Azért esett ez így, mert a királyi lovasságon 4 kívül egyetlen numida sem tartott királyával a futás után; kinek hová volt vágyása, oda ment; mert az ő felfogásuk szerint ezt nem vették katonai vétségnek.

Látta Metellus, hogy a király még mindig daczol s a 5 saját tetszése szerint folytatni akarná a háborút; pedig így neki egyenetlen viadalt kellene folytatnia ellenfelével s kisebb veszteséggel járna arra nézve a vereség, mint övéire nézve a győzelem. Belátta ennélfogva, hogy

cere, statuit non præliis neque in acie sed alio more
6 bellum gerendum. Itaque in loca Numidiæ opulentissima
pergit, agros vastat, multa castella et oppida temere mu-
nita aut sine præsidio capit incenditque, puberes interfici
iubet, alia omnia militum prædam esse. Ea formidine
multi mortales Romanis dediti obsides, frumentum et alia,
quæ usui forent, affatim præbita, ubicumque res postu-
7 labat præsidium impositum. Quæ negotia multo magis
quam prælium male pugnatum ab suis regem terrebant,
8 quippe cuius spes omnis in fuga sita erat, sequi cogebatur,
et qui sua loca defendere nequiverat, in alienis
9 bellum gerere. Tamen ex copia, quod optimum videbatur,
consilium capit, exercitum plerumque in eisdem locis
opperiri iubet, ipse cum delectis equitibus Metellum sequi-
tur, nocturnis et aviis itineribus ignoratus Romanos pa-
10 lantis repente aggreditur. Eorum plerique inermes cadunt,
multi capiuntur, nemo omnium intactus profugit, et Numi-
dæ, priusquam ex castris subveniretur, sicuti iussi erant,
in proximos collis discedunt.

55. Interim Romæ gaudium ingens ortum cognitis Metelli
rebus, ut seque et exercitum more maiorum gereret, in
advorso loco victor tamen virtute fuisset, hostium agro
potiretur, Iugurtham magnificum ex Albinī socordia spem
2 salutis in solitudine aut fuga cœgisset habere. Itaque
senatus ob ea feliciter acta dis immortalibus supplicia de-
cernere, civitas trepida antea et sollicita de belli eventu
3 læta agere, de Metello fama præclara esse. Igitur eo in-
tentior ad victoriam niti, omnibus modis festinare, cavere
tamen, necubi hosti opportunus fieret, meminisse post

nem rendes ütközetekben és állásban kell a háborút viselni, hanem másképen. Numidia legdúsabb vidékeire veszi 6
hát útját, szántóföldeket dúl, elfoglal s elhamvaszt számos, nagyjából erősített vagy védetlen váracskát és várost, le-
öleti a férfiakat s minden egyebet katonáinak enged zsák-
mányul. Félelmükben számos kezeszt adtak a rómaiaknak
a numidák, hordtak számukra gabonát és más haszonra
valót bőven; állítottak őrséget is, a hová csak kellett.
Mindez sokkal jobban meghökkenté a királyt, mint egy 7
balkimenetelű ütközet. Neki ugyanis a visszahúzódásban
volt minden reménye s a helyett támadni volt kénytelen.
Magára nézve alkalmas helyeken nem védekezhett, ha 8
nem kedvezőtlen területeken volt kénytelen hadakozni.
Mégis a körülményekhez képest a legjobbnak mutatkozó 9
tervet választá. Serege nagy részét ott hágyta, maga pedig
java lovasságával Metellus után indult s az éj setétjében,
úttalan úton észrevétlenül hirtelen rajtuk ütött a szerte
kóborló rómaiakon. Legtöbbjük védtelenül esett el, sokan 10
fogságba estek, egy sem menekült sértetlenül s mielőtt
segítségük érkezett volna a táborból, a numidák a kapott
parancs szerint a szomszéd dombokra vonultak.

55. Rómában ezalatt igen nagy volt az öröm Metellus
tetteinek hírére, hogy tudniillik mennyire követi seregestül
az ősök példáját, kedvezőtlen állása ellenére derékségével,
mint vívta ki a győzelmet, foglalta el az ellenséges területet,
kényszerítette rá az Albinus oktalansága miatt elbizakodott
Jugurthát, hogy pusztaságban vagy futásban keressen mene-
külést. A senatus a sikerekért hálaünnepet rendelt el a hal- 2
hatatlan istenek számára; a háború kimenetelén addig izga-
tott és nyugtalankodó polgárság fölvidult s magasztalta Me-
tellust. Annál buzgóbban törekedett is hát ez a diadalra, 3
serénykedett mindenképen, de vigyázott is, hogy sehol se
tegye ki magát kapóra az ellenségnek; tudta ugyanis,

4 gloriam invidiam sequi. Ita quo clarior erat, eo magis
anxius erat, neque post insidias Iugurthæ effuso exercitu
prædari; ubi frumento aut pabulo opus erat, cohortes
cum omni equitatu præsidium agitabant; exercitus partem
5 ipse, reliquos Marius ducebat. Sed igni quam magis
6 præda ager vastabatur. Duobus locis haud longe inter se
7 castra faciebant. Ubi vi opus erat, cuncti aderant. Cete-
rum quo fuga atque formido latius cresceret, divorsi age-
8 bant. Eo tempore Iugurtha per collis sequi, tempus aut
locum pugnae quærere, qua venturum hostem audierat,
pabulum et aquarum fontis, quorum penuria erat, cor-
rumpere, modo se Metello interdum Mario ostendere,
postremos in agmine temptare ac statim in collis re-
gredi, rursus aliis post aliis minitari, neque prælium fa-
cere neque otium pati, tantum modo hostem ab incepto
retinere.

56. Romanus imperator ubi se dolis fatigari videt neque
ab hoste copiam pugnandi fieri, urbem magnam et in ea
parte, qua sita erat, arcem regni nomine Zamam statuit
oppugnare ratus, id quod negotium poscebat, Iugurtham
laborantibus suis auxilio venturum ibique prælium fore.
2 At ille, quæ parabantur, a perfugis edoctus magnis itine-
ribus Metellum antevenit. Oppidanos hortatur, mœnia
defendant additis auxilio perfugis, quod genus ex copiis
regis, quia fallere nequibat, firmissimum erat. Præterea
3 pollicetur in tempore semet cum exercitu affore. Ita com-

hogy irigység jár a dicsőség nyomán. Minél nagyobb volt 4
 tehát a híre, annál óvatosabb is volt s Jugurtha csalfa-
 sága óta nem járt zsákmányolni rendetlen sereggel. Ha
 eleségre vagy takarmányra volt szükség, a csapatok ösz-
 szes lovasságukkal vonultak ki földözetre. Ő vezette a
 sereg egy részét, a többit Marius. A területet azonban 5
 inkább gyújtogatással pusztították, mint rablással. Nem 6
 messze egymástól két helyen ütöttek tábort; ha erős föl- 7
 lépésre volt szükség, akkor egyesültek, különben pedig
 külön működtek, hogy minél messzebb harapódzzék a futás
 és ijedség. Jugurtha ezalatt a dombokon át járt nyo- 8
 mukba; alkalmas pillanatot vagy helyet lesett csatára. Ha
 kitudta, merre készül vonulni az ellenség, megrontotta
 arra a takarmányt s a forrásokat, a mikben épen hiányt
 szenvedtek; hol Metellus, hol Marius előtt bukkant föl,
 támadást kísérelt meg az utócsapatban, majd hamar vissza-
 vonult a dombok közé; majd itt, majd máshol lépett föl
 fenyegetőleg; sem csatába nem bocsátkozott sem békét
 nem hagyott, csupán nem engedte az ellenséget szándé-
 kára jutni.

56. Mikor a római hadvezér látta, hogy az ellenség
 csak ravaszul fárasztja őt, de nem nyújt alkalmat csatára,
 arra tökéle el magát, hogy a nagy Zama városát, a biro-
 dalom azon részbeli mentsvárát, veszi ostrom alá; mert
 úgy vélekedett, hogy a kötelesség hívó szavára Jugurtha
 segítségül jó szorongatott népének s csatára kerül a do-
 log. Ez azonban szökevények révén értesülvén a tervről 2
 gyors napi menetekben elébe vágott Metellusnak; biz-
 tatta a városbelieket, hogy csak védjék a falakat. Erő-
 sítésükre szökevényeket adott; már pedig ezek tették a
 királyi had főerejét, mert nem volt többé hová szök-
 niök. Igérte, hogy annak idején maga is ott lesz sereges-
 től. Ezen intézkedése után egy igen-igen rejtett vidékre 3

positis rebus in loca quam maxume occulta discedit ac post paulo cognoscit Marium ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus Siccam missum, quod oppidum primum
 4 omnium post malam pugnam ab rege defecerat. Eo cum delectis equitibus noctu pergit et iam egredientibus Romanis in porta pugnam facit; simul magna voce Siccenses hortatur, uti cohortis ab tergo circumveniant: fortunam illis præclari facinoris casum dare. Si id fecerint, postea sese in regno, illos in libertate sine metu ætatem acturos.
 5 Ac ni Marius signa inferre atque evadere oppido properavisset, profecto cuncti aut magna pars Siccensium fidem
 6 mutavissent: tanta mobilitate sese Numidæ gerunt. Sed milites Iugurthini paulisper ab rege sustentati, postquam maiore vi hostes urgent, paucis amissis profugi discedunt.

9 57. Marius ad Zamam pervenit. Id oppidum in campo situm magis opere quam natura munitum erat, nullius
 2 idoneæ rei egens, armis virisque opulentum. Igitur Metellus pro tempore atque loco paratis rebus cuncta mœnia exercitu circumvenit, legatis imperat, ubi quisque curaret.
 3 Deinde signo dato undique simul clamor ingens oritur. Neque ea res Numidas terret: infensi intentique sine
 4 tumultu manent, prælium incipitur. Romani pro ingenio quisque pars eminus glande aut lapidibus pugnare, alii succedere ac murum modo suffodere modo scalis aggredi,
 5 cupere prælium in manibus facere. Contra ea oppidani in proximos saxa volvere, sudis pila, præterea picem sulphure et tæda mixtam ardentia mittere. Sed ne illos quidem, qui procul manserant, timor animi satis muniverat. Nam plerosque iacula tormentis aut manu emissa vol-

vonult s csakhamar észrevette, hogy Mariust néhány zászlóaljjal kiküldték menet közben eleségért Siccába, mely város legelőbb pártolt el a királytól balkimenetelű csatája után. Éj idején oda vonult tehát java lovasságával s a kapuban rajtuk ütött az épen kifelé haladó rómaiakon, egyszersmind hangos szóval biztatta a siccaiakat, támadják hátba zászlóaljainkat; a szerencse dicső tette ad alkalmat nekik; ha megteszik, rettegés nélkül élvezheti ő a trónját, ők pedig szabadságukat. S ha Marius nem siet a támadással s a városból való kivergődéssel, a siccaiak bizonyosan mind vagy legalább nagy részt megszegték volna hűségi esküjüket. Ilyen ingatag lelkűek a numidák. Jugurtha emberei királyuk nógatására csak kicsinyég álltak helyt, mert mikor az ellenség nagyobb erővel szorította őket, némi veszteség után elmenekültek.

57. Marius szerencsésen elérkezett Zama alá. E síkon fekvő város inkább mesterséges erősség volt, mint természetes; nem volt ott hiány semmi védelmi szerben; bővében volt fegyvernek s katonának. Azért Metellus előbb a körülményekhez képest megtevé készülleteit; csak azután fogta körül hadával az összes erősségeket s utasítá alvezéreit, ki hol teljesítse feladatát. Jeladásra mindenfelől egyszerre óriás lármát csaptak. De ez nem rettenté a numidákat, hanem zavarodás nélkül maradtak helyükön készen támadásra s védelemre. Elkezdődött az ütközet. A rómaiak, ki-ki a maga módja szerint, némelyek messziről ólomgolyóval s kövel harczoltak, mások közel hatolva majd aláásgálták a falat, majd hágcsókkal estek neki kéztusát óhajtva. Viszont a városiak szikladarabokat gurítottak, égő karót, dárdát s szurok-, kén- és gyanta-keveréket dobáltak a közellevőkre. De a messze maradozóknak sem nyújtott félelmük elég oltalmat, mert legtöbbjüket megsebesítették a géppel vagy kézzel rájuk röpített lövedékek, úgy hogy

nerabant parique periculo sed fama impari boni atque ignavi erant.

58. Dum apud Zamam sic certatur, Iugurtha ex impro-
viso castra hostium cum magna manu invadit; remissis, qui
in præsidio erant, et omnia magis quam prælum ex-
2 spectantibus portam irrumpit. At nostri repentino metu
perculsi sibi quisque pro moribus consulunt: alii fugere
3 alii arma capere, magna pars volnerati aut occisi. Cete-
rum ex omni multitudine non amplius quadraginta me-
mores nominis Romani grege facto locum cepere paulo
quam alii editiorem neque inde maxuma vi depelli qui-
verunt, sed tela minus missa remittere, pauci in pluribus
minus frustrari; sin Numidæ propius accessissent, ibi
vero virtutem ostendere et eos maxuma vi cedere fundere
4 atque fugare. Interim Metellus cum acerrume rem gereret,
clamorem hostilem a tergo accepit, dein convorso equo
animadvortit fugam ad se vorsum fieri: quæ res indicabat
5 popularis esse. Igitur equitatum omnem ad castra propere
misit ac statim C. Marium cum cohortibus sociorum,
eumque lacrumans per amicitiam perque rem publicam
obsecrat, ne quam contumeliam remanere in exercitu
6 victore neve hostis multos abire sinat. Ille brevi mandata
efficit. At Iugurtha munimento castrorum impeditus, cum
alii super vallum præcipitarentur, alii in angustiis ipsi
sibi properantes officerent, multis amissis in loca munita
7 sese recepit. Metellus infecto negotio, postquam nox ade-
rat, in castra cum exercitu revortitur. 59. Igitur postero die,
priusquam ad oppugnandum egrederetur, equitatum omnem

bátrak és gyávák egyformán osztoztak a veszélyben, csak nem a dicsőségben is.

58. Mialatt így folyt a harc Zamánál, Jugurtha nagy sereggel váratlanul az ellenség táborára csapott s mivel a kiállított őrség nem vigyázott és mindenre inkább számított, mint támadásra, betört a kapun. A mieink az ijedség 2 okozta zavarukban, kiki a maga készsége szerint, gondoskodtak magukról, némelyek futásnak eredtek, mások fegyvert ragadtak; sokan megsebesültek vagy elestek. Az egész 3 csapatból mindössze csak negyvenen akadtak, a kik római voltukra gondolva összefogtak és egy, a többinél magasabb pontot szállottak meg; onnan azután a leghevesebb roham sem űzhette le őket, hanem a rájuk röpített nyilakat visszalőtték s mivel kevesedmagukkal voltak több ellen, ritkábban hibáztak el. Ha meg közelebb nyomultak a numidák, akkor mutatták csak ki igazán hősiességüket; öldösték őket teljes erejükből, széjjel szórták s megszalasztották. Ezalatt Metellus az ostrom hevében ellenséges lármát 4 hall a háta mögül. Megfordulván lovával látja, hogy feléje futnak, s ez annak a jele, hogy az ő emberei. Gyorsan a 5 táborhoz küldi összes lovasságát, valamint a szövetséges zászlóaljakkal mindjárt Mariust és könnyezve kéri őt barátságukra s a haza szent nevére, ne hagyja győztes seregükre száradni a gyalázatot, se az ellenséget bosszulatlanul odább állni. Ez hamar teljesíté az utasítást. Jugurtha 6 a tábori sánczművek közt nehezen vergődött ki s mivel emberei részint alázuhantak a sánczról, részint a szűk utakon sietségükben maguk-magukban tettek kárt, csak nagy veszteséggel birt védett helyre vonulni vissza. Metel- 7 lus az éj beálltával abbanhagyta a harcot s a táborba tért seregével.

59. Másnap, mielőtt ostromra indult, az egész lovasságot a tábor előtt foglalkoztatta azon az oldalon, a merről a ki-

in ea parte, qua regis adventus erat, pro castris agitare iubet, portas et proxima loca tribunis dispertit, deinde ipse pergit ad oppidum atque uti superiore die murum
2 aggreditur. Interim Iugurtha ex occulto repente nostros invadit. Qui in proxumo locati fuerant, paulisper territi
3 perturbantur, reliqui cito subveniunt. Neque diutius Numidæ resistere quivissent, ni pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congressu facerent. Quibus illi freti non, uti equestri prælio solet, sequi, dein cedere, sed advorsis equis concurrere, implicare ac perturbare aciem: ita expeditis peditibus suis hostis pæne victos dare.

60. Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur. Ubi quisque legatus aut tribunus curabat, eo acerrumē niti, neque alius in alio magis quam in sese spem habere; pariterque oppidani agere: oppugnare aut parare omnibus locis, avidius alteri alteros sauciare quam semet tegere,
2 clamor permixtus hortatione lætitia gemitu, item strepitus 3 armorum ad cælum ferri, tela utrimque volare. Sed illi, qui mœnia defensabant, ubi hostes paulum modo pugnam
4 remiserant, intenti prælium equestre prospectabant. Eos, uti quæque Iugurthæ res erant, lætos modo modo pavidos animadvorteres ac, sicuti audiri a suis aut cerni possent, monere alii alii hortari aut manu significare aut niti corporibus et ea huc et illuc quasi vitabundi aut iacentes
5 tela agitare. Quod ubi Mario cognitum est — nam is in ea parte curabat — consulto lenius agere ac diffidentiam rei simulare, pati Numidas sine tumultu regis prælium
6 visere. Ita illis studio suorum astrictis repente magna vi murum aggreditur. Et iam scalis egressi milites prope

rállyal jönnie kellett; a kapukat s közvetlen környéküket kiosztotta tribunusainak, maga azután a város alá vonult s, mint előtte való nap, a fal ostromához fogott. Ezalatt Jugurtha 2 hirtelen a mieinkre üt rejtekéből. Az előlállókát kissé megzavarta az ijedtség, de a többi gyorsan segítségükre érkezett. Nem is birtak volna tovább ellentállni a numidák, ha össze- 3 csapáskor nagy öldöklést nem visznek véghez lovassággal vegyített gyalogosaik. Ezekben bizott a lovasságuk s nem a rendes lovassági ütközet módján előbb támadt azután hátrált, hanem egyenesen ellenünk vágatott s összekavarta, felforgatta csatasorainkat. Így azután a könnyű gyalogság közreműködésével majdnem győzelmet arattak fölöttünk.

60. Ezalatt nagy erőfeszítéssel folyt a harcz Zamánál. A hol épen alvezér vagy tribunus volt a parancsnok, oda vetették magukat leghevesebben a numidák s nem annyira egymásba, mint inkább magukba vetették bizalmukat. Ép így tett a városi lakosság is. Támadtak s védekeztek mindenfelé; jobban esett egymást megsebesíteniök, mint magukat takarniök. Szitok és buzdítás, ujjongás és nyögés, 2 hozzá fegyvercsörgés vegyest verdeste az eget s repdestek a nyilak mindkét részről. A mint az ellenség valamennyire 3 alább hagyott a harczczal, az erősség védői feszült figyelemmel lesték a távolból a lovascsatát; a mint Jugurtha ügye fordult, a szerint majd öröm majd szorongás volt látható rajtuk. S mintha hallhatták vagy láthatták volna övéik, 4 egyik int, másik buzdít, jelt ad kezével vagy feszeng testében s ide-oda hajolva úgy tesznek, mintha nyilakat kerülnének vagy lőnének. A mint ezt észrevette Marius, a 5 ki épen azon a részen vezérkedett, készakarva lanyhábban küzd, csüggedést színlel s a numidáknak zavartalanul engedi szemlélni a király harczát. Mikor azután így egészen 6 lebilincselte őket az övéik iránt való érdeklődés, hirtelen erős rohamot intéz a falak ellen. Már majdnem a fal-

summa ceperant, cum oppidani concurrunt, lapides ignem
7 alia præterea tela ingerunt. Nostri primo resistere, deinde,
ubi unæ atque alteræ scalæ comminutæ, qui supersteterant
afflicti sunt, ceteri quoquo modo potuere, pauci integri
8 magna pars vulneribus confecti abeunt. Denique utrimque
prælium nox diremit.

61. Metellus postquam videt frustra inceptum, neque
oppidum capi neque Iugurtham nisi ex insidiis aut suo loco
pugnam facere et iam æstatem exactam esse, ab Zama
discedit et in eis urbibus, quæ ad se defecerant satisque
2 munitæ loco aut mœnibus erant, præsidia imponit. Cete-
rum exercitum in provinciam, quæ proxuma est Numidiæ,
3 hiemandi gratia collocat. Neque id tempus ex aliorum
more quieti aut luxuriæ concedit, sed quoniam armis
bellum parum procedebat, insidias regi per amicos tendere
4 et eorum perfidia pro armis uti parat. Igitur Bomilcarem,
qui Romæ cum Iugurtha fuerat et inde vadibus datis de
Massivæ nece iudicium fugerat, quod ei per maxumam
amicitiam maxuma copia fallundi erat, multis pollicitatio-
5 nibus aggreditur. Ac primo efficit, uti ad se colloquendi
gratia occultus veniat, deinde fide data, si Iugurtham
vivom aut necatum sibi tradidisset, fore ut illi senatus
impunitatem et sua omnia concederet, facile Numidæ per-
suadet cum ingenio infido tum metuenti ne, si pax cum
Romanis fieret, ipse per condiciones ad supplicium tradere-
tur. 62. Is, ubi primum opportunum fuit, Iugurtham anxium
ac miserantem fortunas suas accedit. Monet atque lacru-
mans obtestatur, uti aliquando sibi liberisque et genti

tetőre hatoltak hágsókon a katonái, mikor a városbeliek odarohanván köveket, tüzet s másféle lövedékeket szórnak rájuk. Eleinte csak kibírták ezt a mieink; utóbb azonban, 7 mikor egyre-másra töredezték le a hágsók, a rajtuk állók alázuhantak, a többi pedig, ki hogy birt, menekült, néhány ép bőrrel, a legtöbb azonban sebesülten. Az éj végre 8 mindkét részen véget vetett a harcznak.

61. Midőn látta Metellus, hogy szándéka megghiúsult, mert sem a várost nem bírta bevenni, sem Jugurtha nem ereszkedett harczba máskép, mint lesből vagy kedvére való helyen; meg hogy a nyár is elmúlt már: elvonult Zama alól, a hozzápártolt s fekvésüknél vagy falaiknál fogva eléggé védett városokba őrséget rakott, seregét pedig a 2 római tartománynak Numidiával szomszédos részében szállásolta el télére. De ezt az időt sem töltötte el mások 3 módjára semmittevéssel, mulatozással, hanem, mivel fegyveres hadviseléssel nem igen boldogult, barátai révén készült behálózni a királyt s azok hitszegését használni ellene fegyverül. Sok mindenféle ígérettel Bomilcart vette 4 hát elő, a ki Jugurthával Rómában járt s az adott túszyokkal nem törődve megszökött a Massiva meggyilkolása ügyében elrendelt büntető kereset elől. Neki ugyanis leginkább módjában volt lépre csalni Jugurthát a köztük levő benső barátságnál fogva. Mindjárt elsőre el is ért annyit, 5 hogy Bomilcar titkon eljött hozzá értekezni. Ott azután szavát adta neki, hogy a senatus büntetlen hagyja s kiadja mindenét, ha élve vagy halva kezébe adja neki Jugurthát. Rá is vette könnyű szerrel a hitetlen numidát, kivált mert félt, hogy ha béke jön létre a rómaiakkal, a föltételek alapján fogják őt kínos halálra kiszolgáltatni.

62. Ez megragadva az alkalmat fölkereste a tépelődő s balszerencséjén búsongó Jugurthát, inté s könnyes szemmel kérte, vessen már gondot valahára magára, gyerme-

Numidarum optume meritæ provideat; omnibus præliis sese victos, agrum vastatum, multos mortalis captos occisos, regni opes comminutas esse; satis sæpe iam et virtutem militum et fortunam temptatam: caveat, ne illo
2 cunctante Numidæ sibi consulant. His atque talibus aliis
3 ad deditionem regis animum impellit. Mittuntur ad imperatorem legati, qui Iugurtham imperata facturum dicerent ac sine ulla pactione sese regnumque suum in illius
4 fidem tradere. Metellus propere cunctos senatorii ordinis ex hibernis accersi iubet, eorum et aliorum, quos idoneos
5 ducebat, consilium habet. Ita more maiorum ex consili decreto per legatos Iugurthæ imperat argenti pondo ducenta milia, elephantos omnis, equorum et armorum ali-
6 quantum. Quæ postquam sine mora facta sunt, iubet
7 omnis perfugas vinctos adduci. Eorum magna pars, uti iussum erat, adducti, pauci, cum primum deditio cœpit,
8 ad regem Bocchum in Mauretanium abierant. Igitur Iugurtha, ubi armis virisque et pecunia spoliatus est, cum ipse ad imperandum Tisidium vocaretur, rursus cœpit
flectere animum suum et ex mala conscientia digna timere.
9 Denique multis diebus per dubitationem consumptis, cum modo tædio rerum advorsarum omnia bello potiora duceret, interdum secum ipse reputaret, quam gravis casus in servitium ex regno foret, multis magnisque præsidiis
10 nequiquam perditis de integro bellum sumit. Et Romæ senatus de provinciis consultus Numidiam Metello decreverat.

63. Per idem tempus Uticæ forte C. Mario per hostias dis supplicanti magna atque mirabilia portendi haruspex

keire s teljes mértékben rászolgált népére. Elvesztettek minden csatát, földjük elpusztítva hever, számos emberük fogságba jutott vagy elesett, az ország anyagi ereje elfogyott; elég sok próbát tettek már katonáik vitézségével s a szerencsével; vigyázzon, mert ha tovább is késlekedik, majd a numidák maguk találnak segíteni magukon. Evvel 2 s más efféle beszédekkel rávette a királyt a meghódolásra. Követek mentek a római fővezérhez azon üzenettel, hogy 3 Jugurtha kész teljesíteni parancsait s kegyelemre megadja magát országostúl minden kikötés nélkül. Metellus mind- 4 járt magához hivatta a téli szállásról az összes senatus-rendbeli férfiakat s hadi tanácsot ült velök meg más arra való emberekkel. Ősi szokás szerint a haditanács határo- 5 zata értelmében 200,000 font ezüstöt, az összes elefántjait s szépszámú lovat és fegyvert követelt Jugurthától a köve- 6 tek útján. Ennek haladéktalan teljesülése után a szökevé- 7 nyeket maga elé kísértette megköötözve. Parancsához ké- 8 pest elé is kísérték nagy részüket; néhány azonban, még mikor a hódolás kezdődött, elszökött Bocchus királyhoz Mauretaniába. Ámde Jugurtha, mikor már elvettek tőle 8 fegyvert, embert, pénzt s Tisidiumba idézték parancsra, ismét mást gondolt, mert rossz lelkiismereténél fogva félt a méltó büntetéstől. Sok napot töltött el tépelődés közt. 9 Majd úgy érezte, hogy, ha már úgyis torkig van bajjal, bármilyen jobb ránézve a háborúnál; majd elgondolta, mekkora csapás volna trónról szolgaságra jutni, s mindamellett, hogy haszontalanul elvesztegette nagyszámú, jelentékeny szerét, újra kezdte a háborút. Rómában pedig a tanács, 10 mikor kérdést intéztek hozzá a tartományok dolgában, Numidiát Metellusnak szavazta meg.

63. Ekkor tájt Uticában C. Mariusnak, mikor ájtatos áldozattal járult az istenek elé, azt jelentette az áldozat-vizsgáló, hogy csoda nagy jövőndő áll neki; azért az iste-

dixerat: proinde, quæ animo agitabat, fretus dis ageret, fortunam quam sæpissime experiretur, cuncta prospere
2 eventura. At illum iam antea consulatus ingens cupido exagitabat, ad quem capiundum præter vetustatem familiæ alia omnia abunde erant, industria probitas, militiæ magna scientia, animus belli ingens, domi modicus, lubricitatis et divitiarum victor, tantum modo gloriæ avidus.

3 Sed is natus et omnem pueritiam Arpini altus, ubi primum ætas militiæ patiens fuit, stipendiis faciundis, non Græca facundia neque urbanis munditiis sese exercuit: ita inter artis bonas integrum ingenium brevi ad-
4 levit. Ergo ubi primum tribunatum militarem a populo petit, plerisque faciem eius ignorantibus facile notus per
5 omnis tribus declaratur. Deinde ab eo magistratu alium post alium sibi peperit semperque in potestatibus eo modo agitabat, ut ampliore, quam gerebat, dignus haberetur.
6 Tamen is ad id locorum talis vir — nam postea ambitione præceps datus est — consulatum appetere non audebat. Etiam tum alios magistratus plebs, consulatum
7 nobilitas inter se per manus tradebat. Novos nemo tam clarus neque tam egregiis factis erat, quin is indignus illo honore et quasi pollutus haberetur.

64. Igitur ubi Marius haruspiciis dicta eodem intendere videt, quo cupido animi hortabatur, ab Metello petundi gratia missionem rogat. Cui quamquam virtus gloria atque alia optanda bonis superabant, tamen inerat contemptor
2 animus et superbia, commune nobilitatis malum. Itaque primum commotus insolita re mirari eius consilium et

nekben vetett bizalommal csak igyekezzék megvalósítani terveit s próbáljon szerencsét minél gyakrabban, mert minden sikerülni fog neki. Már régóta nagyon vágyott consulságra s annak elnyeréséhez családja régiségén kívül bőven meg is volt minden kelléke, ú. m. igyekezet, becsületesség, nagy hadi jártasság, harcztéren nagy elszántság, a polgári életben mérséklet; nem engedett magára befo lyást szenvedelmeinek s a gazdagságnak, csupán dicsőségre vágyott.

Arpinumban született s ott élte át egész gyermekkorát. 3 Mihelyt elérte a katonakort, katonáskodásban gyakorolta magát, nem a körmönfont görög szólásban s a nagyvárosias piperéskedésben. Ily üdvös foglalatosságban romlatlan jelleme hamar kialakult. Mikor először folyamodott a nép- 4 hez katonai tribunusságért, valamennyi tribus ő rá szavazott, mert elég ismerős volt ő, bár legtöbben nem ismerték őt látásból sem. E hivatala után egymásután 5 érdemelte ki a többit s mindenkor akként járt el hivatalaiban, hogy magasabbra ítéltek méltónak annál, melyet viselt. Mindazáltal ezen eladdig ily kiváló férfiú — mert 6 nagyravágyása későbben buktatta meg — nem mert pályázni consulságért. Más hivatalt elnyerhetett ugyan minden polgár, de a consulság még akkor is csak a nemesek közt szállt kézzől-kézre. Új nemest, ha még oly híres volt 7 s ha még oly kiváló tettek ékesítették, akkor sem tartották méltónak ama hivatalra, melyen mintegy foltot ejtene.

64. Látván tehát Marius, hogy épen arra czéloz az áldozatmagyarázó jóslata, a mire őt szíve-vágya sarkalta, szabadságot kér Metellustól, hogy pályázhasson. Ám ez igen nagy vitézséggel, dicsőséggel s egyéb, derekaknak kíváncsú érdekkel dicsekedhetett ugyan, de meg volt benne is a nemesek közös hibája, a büszke gög. Azért 2 először e szokatlan kívánságon megütközve csodálkozását

quasi per amicitiam monere, ne tam prava inciperet neu
super fortunam animum gereret: non omnia omnibus
cupiunda esse, debere illi res suas satis placere; postremo
caveret id petere a populo Romano, quid illi iure nega-
3 retur. Postquam hæc atque alia talia dixit neque animus
Mari flectitur, respondit, ubi primum potuisset per negotia
4 publica, facturum sese, quæ peteret. Ac postea sæpius
eadem postulanti fertur dixisse, ne festinaret abire: satis
mature illum cum filio suo consulatum petiturum. Is eo
tempore contubernio patris ibidem militabat, annos natus
circiter viginti. Quæ res Marium cum pro honore, quem
affectabat, tum contra Metellum vehementer accenderat.
16 5 Ita cupidine atque ira pessumis consultoribus grassari,
neque facto ullo neque dicto abstinere, quod modo ambi-
tiosum foret, milites, quibus in in hibernis præerat, laxiore
imperio quam antea habere, apud negotiatores, quorum
magna multitudo Uticæ erat, criminoſe simul et magni-
fice de bello loqui: dimidia pars exercitus si sibi per-
mitteretur, paucis diebus Iugurtham in catenis habiturum;
ab imperatore consulto trahi, quod homo inanis et regiæ
6 superbiæ imperio nimis gauderet. Quæ omnia illis eo
firmiora videbantur, quia diuturnitate belli res familiaris
corruperant et animo cupienti nihil satis festinatur. 65. Erat
præterea in exercitu nostro Numida quidam nomine
Gauda Mastanabalis filius Masinissæ nepos, quem Micipsa
testamento secundum heredem scripserat, morbis confectus
2 et ob eam causam mente paululum imminuta. Cui Me-
tellus petenti more regum, ut sellam iuxta poneret, item

fejezte ki Marius szándéka fölött s mintegy barátságosan inté őt, ne fogjon oly visszás vállalatba s ne lásson nagyobbra rangjánál; nem való mindenkinek minden; meg lehet elégedve a maga sorsával; de nem is tanácsos olyat kérnie a római néptől, a mit ez joggal megtagadhat tőle. Mivel azonban sem ezen, sem más hasonló szavaira nem 3 változott Marius szándéka, válaszul azt adta, hogy mihelyt csak engedi a közügy, teljesíti kérését. Később is azonban 4 gyakori sürgetésére állítólag azt szokta mondani, ne siessen távozni, elég korán lesz fiával egyszerre folyamodnia a consulságért. Ez akkor húsz éves lehetett s ott katonáskodott atyja oldalán. E nyilatkozat nagyon föltüzelte Mariust az óhajtott tisztség után is, de kivált Metellus ellen. Engedve 5 a legrosszabb tanácsadóknak, szenvedelmének és haragjának, nem tartózkodott semmi cselekedettől, semmi nyilatkozattól, a mivel csak előmozdíthatta nagyravágyó czélját; a katonaságot, melynek a téli szálláson vezére volt, még lazább fegyelem alatt tartotta, mint azelőtt; a kereskedők előtt, a kik nagy számmal voltak Uticában, gáncsolólag s egyszersmind kérkedőleg nyilatkozott a háborúról, hogy t. i. ha reábíznák a fele hadsereget, pár nap alatt bilincsre verné Jugurthát; a fővezér ugyanis szándékosan nyújtja a háborút, mert mint afféle üres ember királyi gőgjében föltette nagy örömét leli a fővezérségben. Azok annál is 6 hihetőbbeknek látták e rágalmakat, mert a tartós háború megrongálta vagyoni állapotukat s a kit vágya kerget, annak semmi sem megy elég gyorsan.

65. Volt továbbá a seregünkben egy Gauda nevű numida, fia Mastanabalnak, Masinissa unokája, a kit Micipsa másodsorbeli örökösének tett meg végrendeletében. Betegségek megviselték s e miatt kissé hibás elméjű volt. Mikor ez azt kívánta Metellustól, hogy királyok mód- 2 jára mellé ülhessen, úgyszintén később egy szakasz római

postea custodiæ causa turmam equitum Romanorum, utrumque negaverat: honorem, quod eorum more foret, quos populus Romanus reges appellavisset, præsidium, quod contumeliosum in eos foret, si equites Romani satellites Numidæ traderentur. Hunc Marius anxium aggreditur atque hortatur, ut contumeliarum in imperatorem cum suo auxilio pœnas petat; hominem ob morbos animo parum valido secunda oratione extollit: illum regem, ingentem virum, Masinissæ nepotem esse: si Iugurtha captus aut occisus foret, imperium Numidiæ sine mora habiturum; id adeo mature posse evenire, si ipse consul ad id bellum missus foret. Itaque et illum et equites Romanos milites et negotiatores, alios ipse plerosque pacis spes impellit, uti Romam ad suos necessarios aspere in Metellum de bello scribant, Marium imperatorem poscant. Sic illi a multis mortalibus honestissima suffragatione consulatus petebatur. Simul ea tempestate plebs, nobilitate fusa per legem Mamiliam, novos extollebat. Ita Mario cuncta procedere.

66. Interim Iugurtha postquam omissa deditione bellum incipit, cum magna cura parare omnia, festinare, cogere exercitum, civitatis, quæ ab se defecerant, formidine aut ostentando præmia affectare, communire suos locos, arma tela aliaque, quæ spe pacis amiserat, reficere aut commercari, servitia Romanorum allicere et eos ipsos, qui in præsidiis erant, pecunia temptare: prorsus nihil intactum neque quietum pati, cuncta agitare. Igitur Vagenses, quo Metellus initio Iugurtha pacificante præsidium imposuerat,

lovast kívánt tőle testőrségül, mind a kettőt megtagadta tőle; a megtisztelést azért, mert az csak azokat illeti, a kiket a római nép királyi czímmel tünetett ki, a testőrséget pedig azért, mert lealázó volna római lovasokra, ha egy numida mellé adnák csatlósokul. Keserőségében föl-³ keresé őt Marius s biztatta, torolja meg a fővezér sértését az ő támogatásával. Inyére való szavaival föllovalta a beteges s épen azért nem egész épelméjű embert; hiszen hát ő — mondá neki — király, jelentékeny ember, unokája Masinissának; Jugurtha elfogatása vagy halála esetén legott övé lenne Numidia trónja s ez hamarosan meg is eshetnék, ha e háborúra őt küldenék ki consulként. Így⁴ részint Marius, részint még inkább a béke óhajtása arra bírta őt is meg a római lovagokat is, katonákat s kereskedőket egyaránt, hogy panaszos leveleket küldjenek Metellus ellen ismerőseiknek Rómába s Mariust kérjék fővezérül. Sokan is korteskedtek aztán consulsága érdekében⁵ hathatós ajánlásukkal; még hozzá a polgárság, miután a Mamilius-féle törvény lesújtotta a nemességet, új nemeseket igyekezett magas polczra emelni. Így Mariusnak minden a kezére játszott.

66. Jugurtha a közben, miután letett a meghódolásról, újra háborút kezd, nagy gonddal és igyekezettel teszi meg készülleteit mindenben, úgymint seregeket gyűjt, az elpártolt városokat ijesztgetéssel vagy kecsegtetéssel igyekszik visszatéríteni; az alkalmas helyeket megerősíti, újra készített s beszerez mindennemű fegyvereket s egyéb eszközöket, melyeken a béke reményében odább adott; magához csalogatja a római rabszolgákat, sőt magukhoz a helyőrségekhez is próbál hozzájuk férközni pénzével. Szóval semmit sem hagyott nyugton, mindent megpróbált, mindent megmozgatott. Vagában tehát, a hová Metellus mindjárt Jugurthá-² val való egyezkedésekor őrséget rakott, összeesküvést szót-

fatigati regis suppliciis neque antea voluntate alienati, principes civitatis inter se coniurant; nam volgus, uti plerumque solet et maxume Numidarum, ingenio mobili seditiosum atque discordiosum erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio advorsum. Dein compositis inter se rebus in diem tertium constituunt, quod is festus celebratusque per omnem Africam ludum et lasciviam magis quam formidinem ostentabat. Sed ubi tempus fuit, centuriones tribunosque militaris et ipsum præfectum oppidi T. Turpilium Silanum alius alium domos suas invitant. Eos omnis præter Turpilium inter epulas obtruncant. Postea milites palantis inermos, quippe in tali die ac sine imperio, aggrediuntur. Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum incitati, quis acta consiliumque ignorantibus tumultus ipse et res novæ satis placebant. 67. Romani milites, improvise metu incerti ignarique, quid potissimum facerent, trepidare. Arce oppidi, ubi signa et scuta erant, præsidium hostium, portæ ante clausæ fuga prohibebant. Ad hoc mulieres puerique protectis ædificiorum saxa et alia, quæ locus præbebat, certatim mittere. Ita neque caveri anceps malum neque a fortissimis infirmissumo generi resisti posse: iuxta boni malique strenui et imbelles inulti obtruncari. In ea tanta asperitate sævissumis Numidis et oppido undique clauso Turpilius præfectus unus ex omnibus Italicis intactus profugit. Id misericordiane hospitii an pactione aut casu ita evenerit, parum comperimus: nisi, quia illi in tanto malo

tek a város előkelői a király végnélküli rimázkodására, mivel azelőtt sem önként pártoltak el tőle. A köznép ugyanis, mint általában, de különösen a numida köznép ingatag, lázongó s egyenetlenkedő természetű volt; szeretete a forradalmat, ellenben a béke és nyugalom nem volt inyére. Végre, mikor már mindent elrendeztek, harmadnapra tűzték ki tervük végrehajtását, mert az a nap, mint egész Afrika ünnepe, inkább pajzán mulatozással biztatott, mint veszedelemmel. E napon azután meghívták 3 házukhoz a centuriókat, a katonai tribunusokat, sőt a város parancsnokát, T. Turpilius Silanust is, ki ezt, ki azt, s lakoma közben Turpilius kivételével mind meggyilkolták. Majd az ilyen alkalomkor fegyvertelenül, szabadjára csatangoló katonákra támadtak. Ugyanígy tett a köznép is 4 részint a nemesség biztatására, részint az effélére való tulajdon készségénél fogva; mert, bár nem tudta, mi történik s mi czélból, elég kedvét lelte már magában a kavarodásban s felfordulásban is.

67. A római katonák e váratlan ijedelem hatása alatt nem tudtak mihez fogni, bizonytalanul futkostak ide-oda; a várba, a hol zászlaik s pajzsai voltak, az ellenséges őrsegtől nem juthattak, menekülni pedig a már előbb bezárt kapuktól nem birtak. Hozzá még nők s gyermekek a háztetők széléről versenyt dobáltak le rájuk sziklákat s a mire ott elől-utól akadtak. Ilyenképen sem a kettős vesze- 2 delem ellen nem védekezhettek, sem a leggyengébb nemmel szembe nem szállhattak még a legbátrabbak sem. Jó s rossz, vitéz és gyáva egyként esett el bosszúlatlanul. E veszedelemből, bár a numidák bőszt pusztítást vittek 3 végbe s a város mindenfelől zárva volt, csak Turpilius menekült meg ép bőrrel az összes italiaiak közül. Hogy gazdája könyörületességéből vagy összebeszélésből esett-e ez így, avagy véletlenségből, arról nem tudhattam meg biz-

turpis vita integra fama potior fuit, improbus intestabilisque videtur.

68. Metellus, postquam de rebus Vagæ actis comperit, paulisper mæstus ex conspectu abit. Deinde ubi ira et ægritudo permixta sunt, cum maxuma cura ultum ire
2 iniurias festinat. Legionem, cum qua hiemabat, et quam plurimos potest Numidas equites pariter cum occasu solis expeditos educit et postero die circiter hora tertia pervenit in quandam planitiem locis paulo superioribus
3 circumventam. Ibi milites fessos itineris magnitudine et iam abnuentis omnia docet oppidum Vagam non amplius mille passuum abesse: decere illos reliquom laborem æquo animo pati, dum pro civibus suis viris fortissimis
4 atque miserrumis pœnas caperent. Præterea prædam benigne ostentat. Sic animis eorum arrectis, equites in primo late, pedites quam artissime ire et signa occultare iubet. 69. Vagenses ubi animum advortere ad se vorsum exercitum pergere, primo, uti erat res, Metellum esse rati, portas clausere: deinde, ubi neque agros vastari et eos, qui primi aderant, Numidas equites vident, rursum Iugurtham arbitrati cum magno gaudio obvii procedunt.
2 Equites peditesque repente signo dato alii volgum effusum oppido cædere, alii ad portas festinare pars turris capere:
3 ira atque prædæ spes amplius quam lassitudo posse. Ita Vagenses biduom modo ex perfidia lætati. Civitas magna et opulens cuncta pœnæ aut prædæ fuit. Turpilius, quem præfectum oppidi unum ex omnibus profugisse supra ostendimus, iussus a Metello causam dicere, postquam

tosat; mivel azonban ily nagy bajban több volt előtte a gyalázatos élet a mocsoktalan hírnévnél, alávaló, becstelen embernek kellett lennie.

68. Miután Metellus értesült a Vagában történetekről, búsán vonult félre egyidőre. Később, mikor levertségéhez bosszúság járult, a legnagyobb gonddal igyekezett bosszút állni a sérelemért. A vele telelt legióval s lehető legna- 2 gyobb számú numida lovassággal mindjárt alkonyatkor podgyász nélkül útra kelt s másnap 9 óra tájban egy síkságra ért, melyet valamivel emelkedettebb vidék környezett. Ott a hosszú menettől kifáradt s minden további 3 erőtétéstől vonakodó katonáinak értésükre adta, hogy Vaga városa nincs már messzebb 1000 lépésnél; a még hátralevő fáradságot nyugodtan illik elviselniök, hogy bosszút állhassanak polgártársaikért, azokért a hős, de szerencsétlen férfiakért. Zsákmánynyal is biztatta őket. Miután így 4 felbuzdítá őket, kiadta a parancsot, hogy elől a lovasság menjen széles vonalban, a gyalogság ellenben minél tömöttebb rendekben s a hadizászlókat ne láttassák.

69. A mint a vagaiak észrevették, hogy egy sereg tart feléjük, eleinte nagy igazán azt hitték, hogy Metellus az s elzárták a kapukat; de később, mikor látták, hogy nem pusztítják földjeiket s az elől érkezők numida lovasok, megint csak azt vélték, hogy Jugurtha, s nagy örömmel mentek ki elébe. Egyszerre csak az adott jelre lovasok s 2 gyalogosok kik a városból kiözlött népséget öldösték, kik a kapuhoz siettek vagy a tornyokat foglalták el. A bosszú s a zsákmányra való kilátás úrrá lett a kimerültségen. Így a vagaiak csak két napig örültek hitszegésüknek; nagy s gazdag városuk teljesen a bosszú vagy legalább is a zsákmányolás martaléka lett. Turpiliust, a ki, mint főntebb elbeszéltük, a város parancsnoka volt s csak maga menekült meg az egészből, vallatóra fogta Metellus.

sese parum expurgat, condemnatus verberatusque capite pœnas solvit: nam is civis ex Latio erat.

70. Per idem tempus Bomilcar, cuius impulsu Iugurtha deditionem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus regi et ipse eum suspiciens novas res cupere, ad perniciem
2 eius dolum quærere, die noctuque fatigare animum; denique omnia temptando socium sibi adiungit Nabdalsam, hominem nobilem magnis opibus clarum acceptumque popularibus suis, qui plerumque seorsum ab rege exercitum ductare et omnis res exsequi solitus erat, quæ Iugurthæ fesso aut maioribus astricto superaverant: ex
3 quo illi gloria opesque inventæ. Igitur utriusque consilio dies insidiis statuitur: cetera, uti res posceret, ex tempore
4 parari placuit. Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter hiberna Romanorum iussus habebat, ne ager inultis
5 hostibus vastaretur. Is postquam magnitudine facinoris percussus ad tempus non venit metusque rem impediēbat, Bomilcar simul cupidus incepta patrādi et timore socii anxius, ne omisso vetere consilio novom quæreret, litteras ad eum per homines fidelis mittit, in quibus molliam socordiamque viri accusare, testari deos, per quos iuravisset, monere, ne præmia Metelli in pestem convorteret.
17 Iugurthæ exitium adesse, ceterum suane an Metelli virtute periret, id modo agitari; proinde reputaret cum animo suo, præmia an cruciatum mallet. 71. Sed cum eæ litteræ allatæ, forte Nabdalsa exercito corpore fessus in lecto
2 quiescebat, ubi cognitis Bomilcaris verbis primo cura,

Mivel azután nem igen tudta magát tisztázni, halálra ítélték, megvesszőzték s úgy végezték ki, mert ő latin polgár volt.¹³⁴

70. Ekkortájban Bomilcar, a kinek unszolására kezdett már Jugurtha meghódolni, de félelmében felhagyott vele, gyanússá vált a király előtt, a kire maga is gyanakodott. Szeretett volna tehát fordítani a helyzeten, csalárd tervet keresett vesztére s éjjel-nappal ezen töprenkedett. Ezt is, 2 azt is latra vetve végtére Nabdalsával szövetekezett, egy előkelő, gazdag, honfitársai előtt tekintélyes és kedvelt emberrel, a ki többnyire egy a királyétól elkülönített sereg vezére volt s ő szokta végrehajtani mindazon feladatokat, melyek a kifáradt vagy fontosabb feladatokkal elfoglalt Jugurthára vártak még. Így szerezte hírét s vagyonát. Megállapították együtt a napot s a cselt; a többi a fej- 3 leményekhez képest a körülményektől tették függővé. Nabdalsa útra kelt seregéhez, melyet a kapott parancs 4 értelmében a rómaiak téli táborai közé helyezett el, hogy az ellenség ne dülhassa a területet bosszúlatlanul. De meg- 5 hökkent a gonosz terv szörnyűségén s nem jelent meg a pontos időre. Így félelme késleltette a szándék végrehajtását. Bomilcar azonban szeretne volna is tettere váltani tervét, meg aggódott is czinkostársa félelmén, hogy majd lemond korábbi határozatáról s mást gondol. Azért hű embereivel levelet küldött neki, melyben szemére hányta gyengeségét s lassúságát; a kikre esküt tett, az istenekre kérve óvta, jutalom helyett vesztét ne vonja magára Metellus részéről; hiszen már vége Jugurthának; csak arról lehet szó, a kettőjük elszántsága vesztí-e el, vagy a Metellus vitézsége; fontolja hát meg, jutalmat akar-e inkább vagy kinhalált.

71. E levél érkeztekor a testi fáradalmaktól kimerülve épen ágyában pihent Nabdalsa s Bomilcar üzenetének el- 2

3 deinde, uti ægrum animum solet, somnus cepit. Erat ei
Numida quidam negotiorum curator, fidus acceptusque
4 et omnium consiliorum nisi novissumi particeps. Qui
postquam allatas litteras audivit et ex consuetudine ratus
opera aut ingenio suo opus esse in tabernaculum introiit,
dormiente illo epistulam super caput in pulvino temere
positam sumit ac perlegit, dein propere cognitis insidiis
5 ad regem pergit. Nabdalsa paulo post expectatus ubi
neque epistulam repperit et rem omnem, uti acta erat,
cognovit, primo indicem persequi conatus, postquam id
frustra fuit, Iugurtham placandi gratia accedit: dicit,
quæ ipse paravisset facere, perfidia clientis sui præventa;
lacrumans obtestatur per amicitiam perque sua antea
fideliter acta, ne super tali scelere suspectum sese haberet.

72. Ad ea rex, aliter atque animo gerebat, placide respondit.
Bomilcare aliisque multis, quos socios insidiarum cogno-
verat, interfectis iram oppresserat, ne qua ex eo negotio
2 seditio oreretur. Neque post id locorum Iugurthæ dies
aut nox ulla quieta fuit; neque loco neque mortali cui-
quam aut tempori satis credere, civis hostisque iuxta
metuere, circumspectare omnia et omni strepitu pave-
scere, alio atque alio loco sæpe contra decus regium
noctu requiescere, interdum somno excitus arreptis armis
tumultum facere: ita formidine quasi vecordia exagitari.

73. Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio
patefacto ex perfugis cognovit, rursus tamquam ad integrum
2 bellum cuncta parat festinatque. Marium fatigantem de

olvasása után előbb gond, azután lelkiileg gyötrődő ember módjára álmom szállotta meg. Volt ő nála egy numida ház- 3 vezető, a ki hűséges és kedves embere volt s be volt avatva a legújabbik kivételével minden tervébe. Mikor ez 4 hallotta, hogy levél érkezett, azon hitben, hogy szokás szerint szükség van szolgálatára vagy tanácsára, bement a sátorba s míg ura aludt, elővette és elolvasta a levelet, melyet az meggondolatlanul oda tett feje fölé a párnájára. Mikor aztán megtudta belőle a cselszövést, a királyhoz sietett. Kis idő múlva fölébredt Nabdalsa s nem találván 5 a levelet mindjárt tudta, mi s hogy történt. Előbb üldözni próbálta az árulót, de mikor ez hiábavalónak bizonyult, Jugurthához ment, hogy kiengesztelje, s azt mondta, hogy hűtlen embere tulajdon szándékában előzte őt meg. Könnyek közt kérte őt barátságukra s előbbi hű szolgálataira, ne fogja egy oly bűnös szándék gyanújába.

72. A király kegyes választ adott, ellenkezőt avval, a hogy érzett. Miután megölette Bomilcart és sok mást, a kik részeseknek bizonyultak a csínyben, elfojtotta haragját, nehogy zendülés támadjon a dologból. De azért ezen- 2 túl sem volt nyugodt sem éjjele sem nappala; nem volt elég bizodalma sem semmiféle helyben, sem senki emberfiában, sem időben; egyaránt félt polgártársaitól s ellenségeitől, gyanakodva nézgelte maga körül mindent s minden neszre rettegés fogta el; más-más, gyakran a királyi méltósággal össze sem férő helyen hált, olykor álmából felriadva fegyver után kapott s lármát csapott. Így szinte az őrzöngésig kinozta a félelem.

73. Metellus, mikor a szökevényektől értesült Bomilcar szerencsétlen sorsáról s a cselszövést kitudódásáról, ismét gyors készüléket tett minden tekintetben a háborúra, mint valami újra. Mariust pedig, a ki folyton zak- 2 latta őt hazatérése dolgában, haza bocsátotta, mivel vona-

profectione, simul et infidum et offensum sibi parum idoneum ratus domum dimittit.

3 Et Romæ plebes litteris, quæ de Metello ac Mario
missæ erant, cognitis volenti animo de ambobus accepe-
4 rant. Imperatori nobilitas, quæ antea decori fuit, invidiæ
esse, at illi alteri generis humilitas favorem addiderat.
Ceterum in utroque magis studia partium quam bona
5 aut mala sua moderata. Præterea seditiosi magistratus
volgum exagitare, Metellum omnibus contionibus capitis
6 arcessere, Mari virtutem in maius celebrare. Denique
plebes sic accensa, uti opifices agrestesque omnes, quo-
rum res fidesque in manibus sitæ erant, relictis operibus
frequentarent Marium et sua necessaria post illius hono-
7 rem ducerent. Ita perculsa nobilitate post multas tem-
pestates novo homini consulatus mandatur. Et postea
populus a tribuno plebis T. Manlio Mancino rogatus,
quem vellet cum Iugurtha bellum gerere, frequens Marium
iussit. Sed paulo ante senatus Metellum decreverat: ea
res frustra fuit.

74. Eodem tempore Iugurtha amissis amicis, quorum ple-
rosque ipse necaverat, ceteri formidine pars ad Romanos
alii ad regem Bocchum profugerant, cum neque bellum
geri sine administris posset et novorum fidem in tanta per-
fidia veterum experiri periculosum duceret, varius incer-
tusque agitabat. Neque illi res neque consilium aut quis-
quam hominum satis placebat. Itinera præfectosque in dies
mutare, modo advorsum hostis, interdum in solitudines
pergere, sæpe in fuga ac post paulo in armis spem habere,
dubitare virtuti an fide popularium minus crederet: ita,

kodása és akadékoskodása miatt úgy sem tartotta elég hasznavehetőnek.

Rómában a népnek inyére voltak a Metellusról és 3 Mariusról olvasott hírek. A hadvezérnek ellenségeket 4 szerzett nemes származása, mely azelőtt díszére szolgált; annak a másiknak ellenben népszerűségét növelte alacsony származása. Egyébiránt mindkettőjükre nézve inkább a pártérzelmek voltak a döntők, mint érdemeik vagy hibáik. Azonkívül lázító tisztviselők izgatták a népet 5 s minden gyűlésükben agyon vádolták Metellust, ellenben túlságig magasztalták a derék Mariust. A köznép végre 6 annyira lelkesedett érte, hogy kézművesek és földművelők, a kiknek kezük munkájában volt a keresetük és hitelük, mind ott hagyták a munkát s Marius köré sereglettek, mert saját létérdekeiket kevesebbnek nézték az ő tiszteleténél. Így vesztett tért az úri párt és sok idő multán ismét 7 egy új nemesre ruházták a consulságot. És mikor később T. Manlius Mancinus azt kérdezte a néptől, kivel akarja folytatni a Jugurtha elleni háborút, nagy szótöbbséggel Mariust küldötte ki rá. Igaz, hogy ezt már előbb Metellusnak tűzte ki a senatus; ám ez a határozat hiába esett.

74. Jugurthának nem voltak már barátai, mert legtöbbjüket maga ölette meg, a többi pedig részint a rómaiakhoz, részint Bocchus királyhoz menekült félelmében. Maga is e tájt ezer kétség közt hanyódott már, mert sem a háborút nem folytathatta segítség nélkül, meg veszedelmesnek vélte új emberek hűségével tenni próbát, mikor a régiek oly hitszegőknek bizonyultak. Nem igen volt kedvére semmiféle állapot, terv vagy ember; útját s parancsnokait nap-nap mellett változtatta; majd az ellenség felé tartott, majd pusztaság felé vette útját; gyakran a futásba s kis idő múlva a harcza vetette reményét; nem tudta, hívei vitézségében vagy hűségében bizzék-e kevésbbé. Így

2 quocumque intenderat, res advorsæ erant. Sed inter eas
moras repente sese Metellus cum exercitu ostendit. Nu-
midæ ab Iugurtha pro tempore parati instructique, dein
3 prælium incipitur. Qua in parte rex pugnæ affuit, ibi ali-
quamdiu certatum, ceteri eius omnes milites primo con-
gressu pulsî fugatique. Romani signorum et armorum ali-
quanto numero, hostium paucorum potiti: nam ferme
Numidas in omnibus præliis magis pedes quam arma
tuta sunt.

75. Ea fuga Iugurtha impensius modo rebus suis diffidens
cum perfugis et parte equitatus in solitudines, dein Thalam
pervenit, in oppidum magnum atque opulentum, ubi ple-
rique thesauri filiorumque eius multus pueritiæ cultus erat.
2 Quæ postquam Metello comperta sunt, quamquam inter
Thalam flumenque proximum in spatio milium quinquaginta
loca arida atque vasta esse cognoverat, tamen spe
patrândi belli, si eius oppidi potitus foret, omnis asperitates
supervadere ac naturam etiam vincere aggreditur.
3 Igitur omnia iumenta sarcinis levâri iubet nisi frumento
dierum decem, ceterum utris modo et alia aquæ idonea
4 portari. Præterea conquirît ex agris quam plurimum
potest domiti pecoris. Eo imponit vasa cuiusque modi,
5 sed pleraque lignea, collecta ex tuguriis Numidarum. Ad
hoc finitumis imperat, qui se post regis fugam Metello
6 dederant, quam plurimum quisque aquæ portaret. Diem
locumque, ubi præsto forent, prædicît, ipse ex flumine,
quam proximam oppido aquam esse supra diximus, iumenta
7 onerat: eo modo instructus ad Thalam proficiscitur. Deinde

bármit vett czélba, balul ütött ki. E habozás közben egy- 2
szerre ott terem Metellus sereggestül. Jugurtha, a meny-
nyire az idő engedte, rendezte és sorakoztatta numidáit
s megkezdődött az ütközet. A melyik részén a király volt 3
a harcznak, ott küzdöttek egy ideig, többi katonája azon-
ban az első összezsapáskor mind vereséget szenvedett s
futásnak eredt. A rómaiak jó sok hadijelt s fegyvert ejtet-
tek hatalmukba, de ellenséget csak keveset; mert a nu-
midának minden harczban majdnem több biztosságot nyujt
lába, mint fegyvere.

75. E vereség után még kevésbbé bizott ügyéhez Jugurtha
s a szökevényekkel és lovassága egy részével a pusztá-
ságba vonult, majd Thalába, egy gazdag nagy városba, a
hol kincseinek nagy része s fiainak kis hercegekhez illő
nevelése végett pompás udvartartása volt. Ennek hírül 2
vétele után Metellus, bár tudta, hogy Thala s a legköze-
lebb eső folyó közt 50,000 lépésnyi¹³⁵ kietlen pusztaság
terül el, mindazonáltal hozzáfogott mind e nehézségek le-
küzdéséhez, sőt magának a természetnek legyőzéséhez is
azon reményben, hogy ama város elfoglalásával bevégez-
heti a háborút. Ennélfogva az ígás jószágokról tíz napi 3
eleségen kívül leszedette a podgyászt s még csak a töm-
lőket és más víznek való edényeket vitette rajtuk. A föl- 4
dekről azonkívül minél több ígás jószágot szedetett össze
s azokra rakatott mindenféle edényeket, de legnagyobb-
részt fából, a minőket a numidák kunyhóiból kerítettett
elő. Továbbá parancsot adott a szomszéd lakosoknak, a 5
kik a király menekülése után neki meghódoltak, hogy
hordjanak össze minél több vizet, ki is tűzte az időt és 6
a helyet, hol várjanak rá. Maga pedig az ígás jószágokat
abból a folyóból terhelte meg, melyről fönt azt mondtam,
hogy legközelebb esik a városhoz. Ily készültek után el-
indult Thala felé. Mikor a numidáknak kitűzött helyre ért 7

ubi ad id loci ventum, quo Numidis præceperat, et castra posita munitaque sunt, tanta repente cælo missa vis aquæ
8 dicitur, ut ea modo exercitui satis superque foret. Præterea commeatus spe amplior, quia Numidæ, sicuti plerique in
9 nova deditioe, officia intenderant. Ceterum milites religione pluvia magis usi, eaque res multum animis eorum addidit. Nam rati sese dis immortalibus curæ esse. Deinde postero die contra opinionem Iugurthæ ad Thalam per-
10 veniunt. Oppidani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magna atque insolita re perculsi nihilo segnius bellum parare; idem nostri facere. 76. Sed rex nihil iam infectum Metello credens, quippe qui omnia, arma tela locos tempora, denique naturam ipsam ceteris imperitantem industria vicerat, cum liberis et magna parte pecuniæ ex oppido noctu profugit, neque postea in ullo loco amplius uno die aut una nocte moratus simulabat sese negoti gratia properare. Ceterum proditionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat; nam talia consilia per otium et ex
2 opportunitate capi. At Metellus ubi oppidanos prælio intentos, simul oppidum et operibus et loco munitum videt,
3 vallo fossaque mœnia circumvenit. Deinde locis ex copia maxume idoneis vineas agere, aggerem iacere et super aggerem impositis turribus opus et administros tutari.
4 Contra hæc, oppidani festinare parare: prorsus ab utrisque
5 nihil reliquom fieri. Denique Romani multo ante labore præliisque fatigati, post dies quadraginta, quam eo ventum erat, oppido modo potiti, præda omnis ab perfugis cor-
6 rupta. Ei postquam murum arietibus feriri resque suas

s erős tábort ütött, egyszerre állítólag akkora eső eredt, hogy az maga túlön-túl elég volt seregének. De az élelem- 8 szállítás is kiadóbb volt, mint remélte; mert a numidák, mint új hódoltságban többnyire, buzgón megfeleltek kötelességüknek. Katonái különben vallásosságból inkább eső- 9 vizet használtak s ez nagyban növelte bátorságukat, mert úgy magyarázták, hogy gondjuk van rájuk az isteneknek. Másnap azután Jugurtha számítása ellenére Thala alá értek. A város lakosságát, mely a kietlen vidékben erős 10 védelmet remélt, meghökkentette ugyan ez a nagy és rendkívüli eset, de azért ép oly serényen készült a harcra; úgyszintén a mieink is.

76. A király most már látta, hogy Metellusnak semmi sem lehetetlen, mert kitartásával diadalmaskodott minden: fegyveren, helyen, időn, sőt magán a természetén is, mely másoknak gátat szab. Éj idején tehát a gyermekeivel s kincsei javarészával menekült a városból. Nem is állapotodott meg azontúl egy helyen tovább egy napnál vagy egy éjnél, hanem úgy mutatta, mintha valami fontos okból sietne. Valójában azonban árulástól félt s azt remélte, hogy sietéssel kikerülheti; mert efféle szándék a pihenés nyújtotta alkalommal érlelődik meg. Metellus 2 azonban, mikor látta, hogy a városbeliek készek a harcra s a várost erőssé teszik mind a sánczai, mind fekvése, a falat körülsánczoltatja s körülárkoltatja, majd a két leg- 3 alkalmasabb fekvésű helyen ostromfödeleket tolat, töltést hányat, a töltésre tornyokat állittat s így védi az ostrommunkálatokat és munkásokat. Ezek ellen viszont a város- 4 beliek is gyorsan megtették készülleteiket. Szóval egyik fél sem mulasztott el semmit. Végre is a rómaiak elcsigázva már a sok fáradságtól és harctól, negyven nap multán csak a várost ejtették hatalmukba; a zákmányt mind 5 tönkretették a szőkevények. Mikor ugyanis látták, hogy 6

afflictas vident, aurum atque argentum et alia, quæ prima ducuntur, domum regiam comportant. Ibi vino et epulis onerati illaque et domum et semet igni corrumpunt et, quas victi ab hostibus pœnas metuerant, eas ipsi volentes pendere.

18 77. Sed pariter cum capta Thala legati ex oppido Lepti ad Metellum venerant orantes, uti præsidium præfectumque eo mitteret: Hamilearem quendam hominem nobilem factiosum novis rebus studere, advorsum quem neque imperia magistratuum neque leges valerent. Ni id festinaret, in
2 summo periculo suam salutem, illorum socios fore. Nam Leptitani iam inde a principio belli Iugurthini ad Bestiam consulem et postea Romam miserant amicitiam societatem-
3 que rogatum. Deinde ubi ea impetrata, semper boni fideles-que mansere et cuncta a Bestia Albino Metelloque imperata
4 nave fecerant. Itaque ab imperatore facile, quæ petebant, adepti. Emissæ eo cohortes Ligurum quattuor et C. Annius præfectus. 78. Id oppidum ab Sidoniis conditum est, quos accepimus profugos ob discordias civilis navibus in eos locos
2 venisse; ceterum situm inter duas Syrtis, quibus nomen ex
3 re inditum. Nam duo sunt sinus prope in extrema Africa impares magnitudine pari natura. Quorum proxuma terræ præalta sunt, cetera, uti fors tulit, alta alia alia in tempe-
3 state vadosa. Nam ubi mare magnum esse et sævire ventis cœpit, limum harenamque et saxa ingentia fluctus trahunt: ita facies locorum cum ventis simul mutatur. Syrtis ab
4 tractu nominatæ. Eius civitatis lingua modo convorsa conubio Numidarum, legum cultusque pleraque Sidonica,

falukat kosokkal döngetik s helyzetük reménytelen, aranyat, ezüstöt s egyéb értékesnek látszó jószágot összehordtak a királyi palotába, ott torkig jól laktak borral, étellel s azokat a palotával s magukkal egyetemben elhamvasztották. Így önként hajtották végre magukon azt a büntetést, melytől mint legyőzöttek az ellenség részéről tartottak.

77. Épen Thala bevételekor érkezett követség Leptis 2 városából Metellushoz azon kérelemmel, küldjön hozzájuk őrséget és parancsnokot, mert egy Hamilcar nevű pártos nemes lázadást szit s ellene mitsem érnek a hatósági rendeletek és a törvények. Ha nem siet vele, igen nagy veszélybe jutnak ők, a római nép szövetségesei. A leptisiek tudniillik már a Jugurtha-féle háború kezdetén küldöttek baráti szövetség végett követeket Bestia consulhoz s aztán Rómába. E kérésük teljesülése után mindvégig becsületes, 3 hű szövetségeseik maradtak s buzgón teljesítették Bestia, Albinus és Metellus parancsolatait. Ezért azután könnyen 4 elérték kérésük teljesülését a fővezértől, a ki C. Annius parancsnokkal négy liguriai zászlóaljat küldött hozzájuk.

78. E várost sidoniak alapították, a kik állítólag polgári villongások miatt hajón menekültek e vidékre. Egyebekben a két Syrtis közt fekszik, melyek valódi tulajdonságuk után kapták nevüket. Mert két öböl ez majdnem a 2 legvégén Afrikának. Nagyságuk különböző, de tulajdonságuk egy. A szárazfölddel szomszédos részük igen mély, a többi a véletlen szeszélye szerint egy időjárásban mély, másban sekély. Mikor ugyanis a tenger dagadni s a szelek 3 lektől hánykódni kezd, hullámai iszapot, fövenyt s nagy darab sziklákat ragadnak magukkal. Ekkép a szelekkel együtt változik a tengerfenék alakja is. E sodrás után nevezték el őket Syrtiseknek. Numidákkal való összeházaso- 4 dás folytán csak a nyelve változott e város népének; tör-

quæ eo facilius retinebant, quod procul ab imperio regis
5 ætatem agebant. Inter illos et frequentem Numidiam multi
vastique loci erant.

79. Sed quoniam in eas regiones per Leptitanorum nego-
tia venimus, non indignum videtur egregium atque mirabile
facinus duorum Carthaginiensium memorare; eam rem nos
2 locus admonuit. Qua tempestate Carthaginienses pleraque
Africa imperitabant, Cyrenenses quoque magni atque opu-
3 lenti fuere. Ager in medio harenosus, una specie: neque
flumen neque mons erat, qui finis eorum discerneret. Quæ
4 res eos in magno diuturnoque bello inter se habuit. Post-
quam utrimque legiones item classes sæpe fusæ fugatæque
et alteri alteros aliquantum attriverant, veriti, ne mox vic-
tos victoresque defessos alius aggrederetur, per indutias
sponsionem faciunt, uti certo die legati domo proficisce-
rentur: quo in loco inter se obvii fuissent, is communis
5 utriusque populi finis haberetur. Igitur Carthagine duo
fratres missi, quibus nomen Philænis erat, maturavere
6 iter pergere. Cyrenenses tardius iere. Id socordiane an
casu acciderit, parum cognovi, Ceterum in illis locis
tempestas haud secus atque in mari retinere. Nam ubi
per loca æqualia et nuda gignentium ventus coortus
harenam humo excitavit, ea magna vi agitata ora oculos-
que implere solet, ita prospectu impedito morari iter.
7 Postquam Cyrenenses aliquanto posteriores se esse vident
et ob rem corruptam domi pœnas metuunt, criminari
Carthaginiensis ante tempus domo digressos, conturbare
8 rem, denique omnia malle quam victi abire. Sed cum Pœni
aliam condicionem, tantum modo æquam, peterent, Græci

vényeik s szokásaik javarészt sidoniak. Ezeket annál is könnyebb volt megtartaniok, mert távol laktak a királyi székhelytől; köztük s Numidia népesebb része közt sok puszta terület volt.

79. De ha már a leptisiek viszonyai révén e vidékre jutottunk, érdemesnek látom elmondani két karthágóinak csodálatraméltó hőstettét. A hely juttatta ezt eszembe. Mikor még karthágóiak uralkodtak Afrika legnagyobb részén, hatalmasok és gazdagok voltak a cyreneiek is. Közöttük egyképű homok terület volt; nem volt határválasztó folyó, sem hegy s ez a körülmény tartós, nagy háborúságba sodorta őket egymással. Miután már kölesönösen megverték és megszalasztották egymás szárazföldi erejét és hajóhadát s ugyancsak elgyengítették egymást, attól tartottak, hogy a kimerült győztes és vesztes félt egy harmadik támadja meg. Ennélfogva egy fegyverszünet alatt abban egyeztek meg, hogy egy kitűzött nap induljanak el hazulról követeik s a hol találkoznak, azt vegyék mindkettőjük közös határának. A Karthágóból küldött két testvér, névszerint a Philænusok, sietve haladtak útjukon, ellenben a cyreneiek lassabban mentek. Lanyhaságból történt-e ez vagy véletlenül, nem tudhattam meg biztosan. De azon a vidéken a vihar épúgy szokott akgatni, akár a tengeren. Mert ha azon a sík és kopár területen szél kerekedik s felkavarja a homokot a földről, ez erős rohamában úgy meg szokta tölni az ember szemét-száját, hogy elveszi látását s útját késlelteti. Mikor a cyreneiek látták, hogy jóval elmaradtak s veszteségük miatt otthon büntetéstől féltek, avval vádolták a karthágóiakat, hogy hamarabb indultak el hazulról s így összekuszálták az egyezség ügyét. Egyszóval mindenre készek voltak inkább, mint veszteséggel térni haza. Mikor pedig a punok más méltányos ajánlatot kívántak tőlük a kiegyezésre, a görö-

optionem Carthaginiensium faciunt, ut vel illi, quos finis populo suo peterent, ibi vivi obruerentur, vel eadem condicione sese, quem in locum vellent, processuros. Philæni condicione probata seque vitamque suam rei publicæ con-
10 donavere: ita vivi obruti. Carthaginienses in eo loco Philænis fratribus aras consecravere aliique illis domi honores instituti. Nunc ad rem redeo.

80. Iugurtha postquam amissa Thala nihil satis firmum contra Metellum putat, per magnas solitudines cum paucis profectus pervenit ad Gætulos, genus hominum ferum in-
2 cultumque et eo tempore ignarum nominis Romani. Eorum multitudinem in unum cogit ac paulatim consuefacit ordines habere, signa sequi, imperium observare, item alia militaria
3 facere. Præterea regis Bocchi proximos magnis muneribus et maioribus promissis ad studium sui perducit, quis adiutoribus regem aggressus impellit, uti advorsus Roma-
4 nos bellum incipiat. Id ea gratia facilius proniusque fuit, quod Bocchus initio huiusce belli legatos Romam miserat
5 foedus et amicitiam petitem, quam rem opportunissimam incepto bello pauci impediverant cæci avaritia, quis omnia
6 honesta atque inhonesta vendere mos erat. Etiam antea Iugurthæ filia Bocchi nupserat. Verum ea necessitudo apud Numidas Maurosque levis ducitur, quia singuli pro
opibus quisque quam plurimas uxores, denas alii alii
7 pluris habent, sed reges eo amplius. Ita animus multitudine distrahitur: nulla pro socia obtinet, pariter omnes

gök (cyreneiek) szabad választásukra bizták a karthágóiaknak, hogy vagy ők temetessék el magukat élve azon a helyen, melyet népük határául akarnak, vagy ők mennek előre egy tetszésük szerint való helyre ugyanolyan föltétellel. A Philænusok elfogadták az ajánlatot s éltüket áldozták hazájukért; ott temették el őket élve. A karthágóiak oltárokat szenteltek azon a helyen a Philænus testvéreknek s otthon egyéb módon is megtisztelték emléküket. Most tárgyamra térek vissza.

80. Thala este után Jugurtha már semmiben sem látott elég erős védelmet Metellus ellen. Nagy pusztaságokon által vonulván kevesedmagával a gætulusokhoz érkezett, egy vad s műveletlen néphez, mely akkor még hírből sem ismerte a római népet. Ezekből egész sereget gyűjtött össze s lassankint hozzászoktatta őket ahhoz, hogy sort tartsanak, a hadi jelek után igazodjanak, a parancsszóra ügyeljenek s más katonai dolgokat végezzenek. Azután sok ajándékkal s még több ígérettel a maga részére csábítá Bocchus király híveit és segítségükkel fölkeresvén a királyt rávette, hogy kezdjen háborút a rómaiak ellen. Ez annál is könnyebben és simábban ment, mert Bocchus e háború elején követeket küldött Rómába baráti szövetség végett; de ezt a háború kitörése után fölötte kedvező szövetkezést lehetetlenné tették kapzsiság szülte vakságukban egyesek, a kik minden tisztes dolgot árúba szoktak bocsájtani. Meg aztán Jugurtha neje Bocchus leánya volt. Bár az eféle rokonság a numidáknál és maurusoknál nem sokat számít, mert egyeseknek a vagyoni állapotukhoz képest minél több feleségük van, némelyiknek tíz, másiknak több, a királynak pedig még inkább. Mivel így többfelé oszlik meg szeretete, egyiket sem tekintí feleségének; mind csekély becsú egyaránt.

viles sunt. **81.** Igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt. Ibi fide data et accepta Iugurtha Bocchi animum oratione accendit: Romanos iniustos, profunda avaritia, communis omnium hostis esse; eandem illos causam bellum cum Boccho habere, quam secum et cum aliis gentibus, lubidinem imperitandi, quis omnia regna advorsa sint. Tum sese, paulo ante Carthaginiensis, item regem Persen, post uti quisque opulentissimus videatur, ita Romanis
 2 hostem fore. Eis atque aliis talibus dictis ad Cirtam oppidum iter constituunt, quod ibi Q. Metellus prædam captivosque et impedimenta locaverat. Ita Iugurtha ratus aut
 3 capta urbe operæ pretium fore aut, si dux Romanus
 4 auxilio suis venisset, prælio sese certaturos. Nam callidus id modo festinabat, Bocchi pacem imminuere, ne moras agitando aliud quam bellum mallet.

82. Imperator postquam de regum societate cognovit, non temere neque, uti sæpe iam victo Iugurtha consueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit. Ceterum haud procul ab Cirta castris munitis reges opperitur, melius esse ratus cognitis Mauris, quoniam is novos hostis accesserat, ex
 2 commodo pugnam facere. Interim Roma per litteras certior fit provinciam Numidiam Mario datam; nam consulem factum ante acceperat. Quibus rebus supra bonum aut honestum percussus neque lacrimas tenere neque moderari linguam: vir egregius in aliis artibus nimis molliter ægritudinem pati. Quam rem alii in superbiam vortebant, alii
 3 bonum ingenium contumelia accensum esse, multi, quod iam parta victoria ex manibus eriperetur. Nobis satis co-

81. Seregeik tehát egy mindkettőjüknek kedvére való helyen csatlakoztak. Ott biztosítván egymást hűségükről Jugurtha neki tüzelte Bocchust szavaival; hogy tudniillik a rómaiak igazságtalanok, kapzsiságuk határtalan, közös ellenségei minden népnek; háborúra csak az az okuk Bocchussal is, mint vele s más nemzetekkel, tudniillik uralomra vágásuk, mert minden királyság szálla a szemükben; most őt tekintik ellenségnek, kicsivel azelőtt a karthágóikat, valamint Perses királyt tekintették, később meg majd mindegyiket annak fogják tekinteni, mihelyt hatalmasnak látják. Ilyen s efféle beszédek után Cirtához ² tüzték ki útjukat, mert oda hordatta Metellus a zsákmányát, foglyait s podgyászát. Jugurtha ugyanis úgy számított, ³ hogy így vagy elfoglalja a várost s akkor nem fárad hiába, vagy, ha a római vezér segítségére megy övéinek, megütköznek vele. Mert csak azért sietett a furfangos, ⁴ hogy a Bocchus-féle békét megröviditse, nehogy háború helyett a késlekedés folytán másra határozza el magát.

82. A mint a fővezérnek értésére esett a két király szövetekezése, nem adott alkalmat a harczra vaktában s bárhol, a hogy többször tette már Jugurtha legyőzése után, hanem Cirta közelében erős táborban várta a királyokat; mert jobbnak gondolta előbb kiismerni a maurusokat, ezt az újonnan fellépő ellenséget, s azután bocsátkozni harczba, a mikor jónak látja. Ezalatt kapta levélben a hírt Rómá- ² ból, hogy Numidiát Mariusnak adták tartományul. Consullá választásáról már előbb értesült. Ez az eset kelleténél s az illendőség mértékénél jobban kivette őt a sodrából, úgy hogy alig bírta könnyeit visszatartani s fékezni nyelvét. Ez a más tekintetben kiváló férfiú nagyon lágy szívűnek bizonyult fájdalma elviselésében. Némelyek ezt büszke- ³ ségének tulajdonították, mások szerint a megalázás bántotta nemes lelkét, többek szerint pedig az, hogy a már kész

gnitum est illum magis honore Mari quam iniuria sua excruciatum neque tam anxie laturum fuisse, si adempta provincia alii quam Mario traderetur. 83. Igitur eo dolore impeditus et quia stultitiæ videbatur alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit postulatum, ne sine causa hostis populo Romano fieret: habere tum magnam copiam societatis amicitiaque coniungendæ, quæ potior bello esset, et quamquam opibus suis confideret, tamen non debere incerta pro certis mutare: omne bellum sumi facile, ceterum ægerrume desinere; non in eiusdem potestate initium eius et finem esse; incipere cuivis, etiam ignavo licere, deponi, cum victores velint; proinde sibi regnoquo suo consuleret, neu florentis res suas cum

2 Iugurthæ perditis misceret. Ad ea rex satis placide verba facit: sese pacem cupere, sed Iugurthæ fortunarum miseri;

3 reri; si eadem illi copia fieret, omnia conventura. Rursus imperator contra postulata Bocchi nuntios mittit; ille probare partim, alia abnuere. Eo modo sæpe ab utroque missis remissisque nuntiis tempus procedere et ex Metelli voluntate bellum intactum trahi.

84. At Marius, ut supra diximus, cupientissima plebe consul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus iussit, antea iam infestus nobilitati, tum vero multus atque ferox instare, singulos modo modo univorsos lædere, dictitare sese consulatum ex victis illis spolia cepisse, alia præterea

2 gnifica pro se et illis dolentia. Interim, quæ bello opus

diadalt csavarták ki kezéből. Én szinte biztosra veszem, hogy nem annyira a mellőzés fájt neki, mint inkább Marius kitüntetése, s nem esett volna neki oly rosszul a tartomány elvétele, ha másnak adták volna, nem Mariusnak.

83. Ebbeli elkeseredettsége annyira úrrá lett fölötte, hogy oktalanságnak látván a saját veszedelmével más érdekén munkálni, követséget küldött Bocchushoz azon felszólítással, ne szegődjék ok nélkül a római népnek ellenségévé; most a jó alkalom baráti szövetséget kötni, mely többet ér a háborúnál; ha bízik is erejében, mégsem tanácsos fölcserélni a biztost a bizonytalannal; háborút általában könnyű kezdeni, de igen nehéz végét szakítani, mert nem ugyanattól függ a vége, mint a kezdete; bárki kezdheti, még gyáva is, de vége csak akkor szakad, ha a győző akarja; gondoljon hát magával és országával s ne elegyítse a maga jó dolgát Jugurtha vesztett ügyével. A király erre elég békülékenyen válaszolt. Ő óhajtja a békét, de sajnálkozik Jugurtha sorsán; ha ennek is tenne hasonló ajánlatot, teljes megegyezés jönne létre köztük. Majd ismét a fővezér küldött üzenetet Bocchus kívánataira, 3 melyet ez részben elfogadott, részben nem. Ilyenképen többszöri üzenetváltással telt az idő s a háború Metellus kívánsága szerint harcz nélkül huzódott.

84. Marius meg, mióta, mint fõntebb említém, a köz-nép heves támogatásával elnyerte a consulságot s a népgyűlés Numidiát szavazta meg neki tartományul, akkor esett azután ugyancsak sűrűn s tüzzel-hévvvel a nemességnek, melyet azelőtt is gyűlölt már. Sértegette majd egyes tagjaiban, majd összeségében. Hangoztatta, hogy a consulságot az ő vereségükből zsákmányként nyerte el; azonkívül egyéb magára nézve dicsérő, ő nekik ellenben fájó beszédek. E közben is azonban a háború kellékeire volt 2

erant, prima habere; postulare legionibus supplementum, auxilia a populis et regibus sociis arcessere, præterea ex Latio fortissimum quemque, plerosque militiae, paucos fama cognitos accire et ambiundo cogere homines emeritis stipendiis secum proficisci Neque illi senatus, quamquam advorsus erat, de ullo negotio abnuere audebat. Ceterum supplementum etiam lætus decreverat, quia neque plebi militia volenti putabatur et Marius aut belli usum aut studia volgi amissurus. Sed ea res frustra sperata: tanta
 4 lubido cum Mario eundi plerosque invaserat. Sese quisque præda locupletem fore, victorem domum rediturum, alia huiusmodi animis trahebant, et eos non paulum oratione
 5 sua Marius arrexerat. Nam postquam omnibus, quæ postulaverat, decretis milites scribere volt, hortandi causa, simul et nobilitatem, uti consueverat, exagitandi, continuationem populi advocavit. Deinde hoc modo disseruit.

85. *Scio ego, Quirites, plerosque non eisdem artibus imperium a vobis petere et, postquam adepti sunt, gerere; primo industrios supplices modicos esse, dein per ignaviam
 2 et superbiam aetatem agere. Sed mihi contra ea videtur. Nam quo pluris est univorsa res publica quam consulatus aut prætura, eo maiore cura illam administrari quam
 3 hæc peti debere. Neque me fallit, quantum cum maximo beneficio vostro negotii sustineam. Bellum parare simul et aerario parcere, cogere ad militiam eos, quos nolis offendere, domi forisque omnia curare et ea agere inter invidios occurrentis factiosos, opinione, Quirites, asperius
 4 est. Ad hoc alii si deliquere, vetus nobilitas, maiorum*

legfőbb gondja. Sürgette a legiók kiegészítését; berendelte a segédhadakat a szövetséges fejedelmektől és népektől; szolgálatra szolitotta Latiumból a legderekből harcosokat, a kiket jobbra a harcterről, némely részben hírből ismert; buzgó utána járással a kiszolgált katonákat is rávette, hogy vele menjenek. A tanács, bár nem volt ingyére, 3 semmit sem mert megtagadni tőle; a kiegészítést különben szívesen szavazta meg abban a hiszemben, hogy a köznépnek sem lesz kedvére a katonáskodás s így Marius vagy ettől a hadi kelléktől esik el, vagy a köznép ragaszkodásától. De ez a reménykedés meghíúsult; annyira vágytak legtöbben Mariussal menni. Az járt a fejében 4 mindegyiknek, hogy a zsákmányból meggazdagszik s diadalmasan tér majd haza. Marius is ugyancsak neki tüzelte őket egy beszédével. Mikor már minden követelését meg- 5 szavazták s katonaszedéshez akart látni, lelkesítés s egyzersmind szokása szerint a nemesség leszólása czéljából népgyűlést hívott össze s azon ekkép beszélt:

85. *Tudom, polgártársak, hogy a legtöbben más magatartást tanúsítanak akkor, midőn fővezérséget kérnek tőletek, mint a hogyan elnyerése után viselik magukat benne. Előbb munkások, alázatosak, szerények, azután ellenben semmittevésben s gőgösködésben foly életük. Én azonban máskép gondolkozom; mert a mennyivel 2 több az egész haza egy consuli vagy praetori hivatalnál, annyival buzgóbban kell amazt szolgálnunk, mint ezeket hajhászunk. Azt is tudom, mekkora feladat nehezül rám 3 eme legnagyobb kitüntetésekkel. Mert háborúra készülni s egyúttal takarékoskodni az államvagyonnal, katonai szolgálatra kényszeríteni azokat, a kiket nem szeretnénk megbántani, s ezt áskálódók, akadékoskodók s pártoskodók közt teljesíteni, polgártársak, képzeletet fölülmuló nehézséggel jár. Hozzá még másoknak, ha hibáztak, régi ne- 4*

fortia facta, cognatorum et affinium opes, multae clientelae, omnia haec praesidio assunt: mihi spes omnes in memet sitae, quas necesse est virtute et innocentia tutari.

5 Nam alia infirma sunt. Et illud intellego, Quirites, omnium ora in me convorsa esse, aequos bonosque favere, quippe mea bene facta rei publicae procedunt, nobilitatem locum invadendi quaerere. Quo mihi acrius annitundum est, uti neque vos capiamini et illi frustra sint. Ita ad hoc aetatis a pueritia fui, uti omnis labores et pericula consue-
8 ta habeam. Quae ante vostra beneficia gratuito faciebam, ea uti accepta mercede deseram, non est
9 consilium, Quirites. Illis difficile est in potestatibus temperare, qui per ambitionem sese probos simulavere: mihi, qui omnem aetatem in optumis artibus egi, bene facere iam ex consuetudine in naturam vorlit.

10 Bellum me gerere cum Iugurtha iussistis, quam rem nobilitas aegerrume tulit. Quaeso, reputate cum animis vestris, num id mutare melius sit, si quem ex illo globo nobilitatis ad hoc aut aliud tale negotium mittatis, hominem veteris prosapiae ac multarum imaginum et nullius stipendi: scilicet ut in tanta re ignarus omnium trepidet festinet, sumat aliquem ex populo monitorem officii sui.
11 Ita plerumque evenit, ut quem vos imperare iussistis, is
12 imperatorem alium quaerat. Atque ego scio, Quirites, qui, postquam consules facti sunt, et acta maiorum et Graecorum militaria praecepta legere coeperint, praepo-

mességük, őseik jeles tettei, közeli s távoli rokonaik befolyása, nagyszámú jobbágyságuk, ezek mind készek védelmükre. Nekem ellenben magamba kell vetnem minden reményemet s ezt érdemekkel és feddhetetlen étellel biztosítanom, mert másban nincs erősségem. Azt is fel- 5 fogom, polgártársak, hogy rajtam van mindannyitok szeme, az igazak és jók támogatnak, mert hasznos szolgálataim üdvösek a hazára nézve; ellenben a nemesség alkalmat les kisebbitésemre. Annál is kitaratóbban kell tehát buz- 6 gólkodnom, hogy ti csapdába ne kerüljeteek, ők pedig felsüljenek. Gyermekségemtől mostanáig úgy éltem, hogy 7 megszoktam minden viszontagságot, minden veszélyt. Nem 8 szándékom a jutalom vétele után letérni arról az útról, a melyet kitüntető kegyetek előtt ingyen követtem. A kik 9 pályázáskor csak színlelték derékségüket, azoknak nehéz a hatalom polezán mérsékelni magukat; de nekem, ki a legnemesebb foglalatosságban töltöttem egész életemet, már a szokás következtében természetemmé vált a becsületes munkálkodás.

Ti én rám bízátok a Jugurtha elleni háború folytatá- 10 sát s ez nagyon zokon esett a nemességnek. Vessetek számot, kérlek, magatokkal, nem volna-e jobb ezen változtatni, ha tudniillik abból a nemesi czinkos társaságból küldenétek ki erre vagy más hasonló feladatra valakit, egy régi nemzetségu embert, a ki őst sokat mutathat ugyan föl, de katonai szolgálatot semmit; de persze, hogy oly fontos feladatában teljes tudatlanság közt kapkodva, elhamarkodva járjon el s a népből vegyen valakit maga mellé, a ki feladatára oktassa. Ez okból keresgélnek azután leg- 11 többször a ti kiküldött embereitek mást fővezérnek. Hisz' 12 én magam ismerem olyanokat, polgártársak, a kik consullá választásuk után kezdték csak olvasgatni őseik tetteit s a görögök hadtudományi szabályait. Mily foná-

steri homines: nam gerere quam fieri tempore posterius,
13 re atque usu prius est. Comparete nunc, Quirites, cum
illorum superbia me hominem novom. Quae illi audire
aut legere solent, eorum partem vidi, alia egomet gessi;
14 quae illi litteris, ea ego militando didici. Nunc vos exis-
tumate, facta an dicta pluris sint. Contemnunt novitatem
meam, ego illorum ignaviam: mihi fortuna, illis probra
15 obiectantur. Quamquam ego naturam unam et commu-
nem omnium existumo, sed fortissimum quemque gene-
16 rosissimum. Ac si iam ex patribus Albini aut Bestiae
quaeri posset, mene an illos ex se gigni maluerint, quid
responsuros creditis, nisi sese liberos quam optimos volu-
17 isse? Quodsi iure me despiciunt, faciant idem maioribus
suis, quibus, uti mihi, ex virtute nobilitas coepit. Invi-
18 dent honori meo: ergo invideant labori innocentiae peri-
19 culis etiam meis, quoniam per haec illum cepi. Verum
homines corrupti superbia ita aetatem agunt, quasi vo-
stros honores contemnant; ita hos petunt, quasi honeste
20 vixerint. Ne illi falsi sunt, qui divorsissimas res pariter
21 expectant, ignaviae voluptatem et praemia virtutis. At-
que etiam, cum apud vos aut in senatu verba faciunt,
pleraque oratione maiores suos extollunt, eorum fortia
facta memorando clariores sese putant. Quod contra est.
22 Nam quanto illorum vita praeclarior, tanto horum so-
23 cordia flagitiosior. Et profecto ita se res habet: maiorum
gloria posteris quasi lumen est, neque bona neque mala

kul tesznek az ilyenek! Hiszen a cselekvés utána követ-
 kezik ugyan időben a méltóság elnyerésének, de a valódi
 gyakorlat tekintetéből megelőzi ezt. Hasonlítsatok most 13
 össze, polgártársak, engemet, az új nemest, azokkal a
 fennhéjázó emberekkel. A mit ők hallásból vagy olvasás-
 ból ismernek, azt én részint tapasztaltam, részint magam
 cselekedtem is. A mit ők könyvekből, azt én a harc-
 mezőn tanultam. Döntsetek hát most el magatok, a tett 14
 ér-e többet vagy a szó. Ők lenézik új nemességem, én az
 ő gyávaságukat; nekem származásomat hányják sze-
 memre, nekik csúfondáros cselekedeteiket. Bár a termé- 15
 szettől egyenlőnek tartom mindnyájunkat, mindazáltal
 annál nemesebb valaki, minél derekabb. S ha most meg 16
 lehetne kérdezni egy Albinus vagy Bestia atyjától, engem
 kívánnának-e inkább fiuknak, mint őket, mit gondoltok,
 mit felelnének, ha nem azt, hogy ők a lehető legjobb
 gyermekeket szerették volna maguknak? S ha joguk van 17
 engem lenézniök, tegyék azt őseikkel is, mert, mint nekem,
 szintűgy ezeknek is érdemeikből sarjadzott ki a nemes-
 ségük. Irigylük kitüntetésemet; irigyeljék hát buzgó tevő- 18
 kenységemet s tiszta jellememet, meg veszélyeimet is,
 mert ezek árán értem el azt. De azok a gögbe veszett 19
 emberek úgy élnek, mintha kicsibe vennék kitüntetéseite-
 ket, pályázni azonban úgy pályáznak ezekre, mintha
 becsületes életet folytattak volna. Kétségkívül csalódnak 20
 ők, hogy egyaránt számítanak a legellentétesebb dolgokra,
 a semmittevés édes érzetére s az érdem jutalmára. Sőt 21
 mikor előttek vagy a tanácsban felszólalnak, beszédjük
 legnagyobb részében őseiket magasztalják; azt hiszik
 ugyanis, hogy ezek érdemeinek emlegetésével saját híruket
 emelik. Pedig éppen fordítva, minél dicsőbb azok életpályája, 22
 annál szégyenletesebb ezek léhasága. S valóban, az ősök 23
 dicsősége mintegy világító szövétnek az utódok számára,

- 24 eorum in occulto patitur. Huiusce rei ego inopiam fateor,
Quiriles, verum id quod multo praeclarius est, meamet
facta mihi dicere licet. Nunc videte, quam iniqui sint.
- 25 Quod ex aliena virtute sibi arrogant, id mihi ex mea
non concedunt, scilicet quia imagines non habeo et quia
mihi nova nobilitas est, quam certe peperisse melius est
quam acceptam corrupisse.
- 26 Equidem ego non ignoro, si iam mihi respondere ve-
lint, abunde illis facundam et compositam orationem fore.
Sed in vostro maximo beneficio cum omnibus locis me
vosque maledictis lacerent, non placuit reticere, ne quis
- 27 modestiam in conscientiam duceret. Nam me quidem ex
animi mei sententia nulla oratio laedere potest. Quippe
vera necesse est bene praedicent, falsa vita moresque mei
- 28 superant. Sed quoniam vostra consilia accusantur, qui
mihi summum honorem et maximum negotium impo-
suistis, etiam atque etiam reputate, num eorum paeni-
- 29 tendum sit. Non possum fidei causa imagines neque
triumphos aut consulatus maiorum meorum ostentare, at,
si res postulet, hastas vexillum phaleras alia militaria
- 30 dona, praeterea cicatrices advorso corpore. Hae sunt
meae imagines, haec nobilitas, non hereditate relicta, ut
illa illis, sed quae ego meis plurimis laboribus et peri-
- 31 culis quaesivi. Non sunt composita verba mea: parvi id
facio, ipsa se virtus satis ostendit. Illis artificio opus est,
- 32 ut turpia facta oratione tegant. Neque litteras Graecas
didici: parum placebat eas discere, quippe quae ad vir-
- 33 tutem doctoribus nihil profuerant. At illa multo optuma

mely nem hagyja homályban sem erényeiket, sem hibáikat. Ebbeli hiányomat elismerem, polgártársak, de a mi sok- 24
kal dicsőbb, saját tetteimről szólhatok. Lássátok már most, mily igaztalanok. A mit a más érdemeiből maguk szá- 25
mára követelnek, azt a magaméból nem adják meg nekem; igen, mert nincsenek őseimet ábrázoló képeim s mert a nemességem ujdonsült. Pedig bizony szebb ezt megszerezni, mint örökölni s lejártni.

Nagyon tudom, hogy, ha felelni akarnának nekem, 26
csakúgy ömlenék belőlük az ügyes és formás beszéd. Ám mivel e töletek nyert legmagasabb méltóságom folytán velem titeket is lépten-nyomon becsmérelnék, nem akartam hallgatni, nehogy valaki rossz lelkiismeretre magyarázza szerénységemet. Mert engem ugyan tisztaságom 27
érzetében nem érinthet semmiféle beszéd, a mennyiben tudniillik az igazságot föltétlenül csak javamra hangoztathatják, hazugságaikat pedig megczáfolja életem és jellemem. De a mennyiben a ti elhatározástokat illetik vá- 28
dakkal, hogy a legmagasabb hivatalt s a legfontosabb feladatot reám ruháztátok, gondoljátok meg újra jól, nincs-e okotok megbánni. Bizalmatok fölkeltése végett 29
nem mutathatom föl őseim képeit, diadalmeneteit vagy consuli méltóságait, de ha kell, igenis lándzsákat, zászlót, melldíszeket s más kitüntető katonai ajándékokat, továbbá sebhelyeket a mellemen. Ezek az én ősképeim, ez az én 30
nemességem, s nem örökségképen kaptam ezeket, mint ők az övéiket, hanem rengeteg fáradság és veszély árán szereztem. Beszédem nem formás; erre nem sokat adok; 31
az érdem eléggé ragyog magában is. Nekik ellenben szükségük van művészi fogásokra, hogy szavakkal leplezzék szégyenletes tetteiket. A görög irodalommal sem 32
foglalkoztam; nem igen volt kedvem hozzá, ha egyszer mi hasznót sem hajtott erény dolgában hirdetőinek. De 33

rei publicae doctus sum, hostem ferire, praesidia agitare,
nihil metuere nisi turpem famam, hiemem et aestatem
iuxta pati, humi requiescere, eodem tempore inopiam et
34 laborem tolerare. His ego praeceptis milites hortabor
neque illos arte colam, me opulenter, neque gloriam
meam, laborem illorum faciam. Hoc est utile, hoc civile
35 imperium. Namque cum tute per mollitiem agas, exer-
citum supplicio cogere, id est dominum, non imperatorem
36 esse. Haec atque talia maiores vestri faciundo seque
37 remque publicam celebravere. Quis nobilitas freta, ipsa
dissimilis moribus, nos illorum aemulos contemnit, et
omnis honores non ex merito, sed quasi debitos a vobis
38 repetit. Ceterum homines superbissimi procul errant. Maio-
res eorum omnia, quae licebat, illis reliquere, divitias
imagines memoriam sui praeclaram, virtutem non reli-
quere, neque poterant: ea sola neque datur dono neque
accipitur.

39 Sordidum me et incultis moribus aiunt, quia parum
scite convivium exorno neque histrionem ullum neque
pluris preti coquam quam vilicum habeo. Quae mihi lubet
40 confiteri, Quirites. Nam ex parente meo et ex aliis sanc-
tis viris ita accepi: munditias mulieribus, laborem viris
convenire, omnibusque bonis oportere plus gloriae quam
divitiarum esse; arma, non suppellectilem decori esse.
41 Quin ergo quod iuvat, quod carum aestumant, id semper
faciant, ament potent: ubi adulescentiam habuere, ibi
senectutem agant, in conviviis, dediti ventri et turpissu-
mae parti corporis. Sudorem pulverem et alia talia re-

tudom azt, a mi legtöbbet használ hazámnak: ellenséget verni, őrszolgálatot teljesíteni, a rossz híren kívül mitől sem félni, egyaránt tűrni hideget, meleget, a puszta földön pihenni és erős munkával együtt nélkülözést is elszemvedni. Ilyen példákkal buzdítom én katonáimat; nem fogom őket szűkre magamat bőre eresztve, sem úgy nem teszek osztályt, hogy övék a munka, enyém a dicsőség. Ilyen a hasznos, ilyen az igazi polgárius vezérkedés. Mert magadnak kényelemben élni, a sereget pedig büntetésekkel sanyargatni, zsarnokságot jelent, nem fővezérséget. Ilyen s efféle eljárással tették nagygyá magukat s hazájukat őseitek. Ő rájuk támaszkodva, de ellenkező erkölcsi életet élve lenéz a nemesség bennünket, az ősök méltó utódait, s minden méltóságot nem érdeme alapján, hanem mint tartozandóságot követel tőletek. Pedig nagy tévedésben van e gőgös had. Őseik rájuk hagytak minden lehetőt: vagyonukat, ős-képeiket, dicső emléküket; de nem hagyták rájuk erényüket, nem is hagyhatták; ezt az egyet nem lehet ajándékba adni, kapni.

Elmondanak fukarnak, faragatlannak, mert keveset értek a lakoma-rendezéshez, nem tartok színészt egyet sem s szakácsom sem drágább, mint a majorosom. Szíves-örömet elismerem ezt, polgártársak. Mert azt tanul- tam apámtól s más tiszteletre méltó férfiktól, hogy a fényűzés asszonyhoz illik, férfihoz a munka; hogy minden jóra való embernek fellétlenül több dicsőséget illik felmutatni, mint gazdagságot, mert fegyver ad dísz, nem a bútor. Tegyük hát ők csak egyre, a miben örömeük telik, a mi nekik kedves: szeretkezzenek, tivornyázzanak; töltsék öregségüket is abban, a miben ifjúságukat átélték, lakmározásban, hasuk s legundokabb testrészük rabszolgáiként; izzadást, küzdést s más efélet hagyjanak mireánk, a kiknek azokban nagyobb gyönyörűségünk telik, mint a

42 *linquant nobis, quibus illa epulis iucundiora sunt. Verum
non est ita. Nam ubi se flagitiis dedecoravere turpissimum*
43 *viri, bonorum praemia ereptum eunt. Ita iniustissime*
luxuria et ignavia, pessumae artes, illis, qui coluere eas,
officiunt, rei publicae innoxiae cladi sunt.

44 *Nunc quoniam illis, quantum mei mores, non illorum*
flagitia poscebant, respondi, pauca de re publica loquar.

45 *Primum omnium de Numidia bonum habete animum,*
Quirites. Nam quae ad hoc tempus Iugurtham tutata
sunt, omnia removistis, avaritiam imperitiam atque su-
perbiam. Deinde exercitus ibi est locorum sciens, sed

46 *mehercule magis strenuus quam felix. Nam magna pars*

47 *eius avaritia aut temeritate ducum attrita est. Quam ob*
rem vos, quibus militaris aetas est, annitimini mecum et
capessite rem publicam neque quemquam ex calamitate
aliorum aut imperatorum superbia metus ceperit. Egomet
in agmine aut in proelio consultor idem et socius peri-
culi vobiscum adero, meque vosque in omnibus rebus

48 *iuxta geram. Et profecto dis iuvantibus omnia matura*
sunt, victoria praeda laus. Quae si dubia aut procul
essent, tamen omnis bonos rei publicae subvenire decebat.

49 *Etenim nemo ignavia immortalis factus est neque quis-*
quam parens liberis, uti aeterni forent, optavit, magis,
uti boni honestique vitam exigerent. Plura dicerem,

50 *Quirites, si timidis virtutem verba adderent. Nam stre-*
nuis abunde dictum puto.'

lakomákban. Csakhogy nem így lesznek ám azok a gya- 42
lázatos emberek, hanem mikor már aljas tetteikkel be-
feketítették magukat, a jóknak szánt jutalmak elkaparítá-
sához fognak. Így esik az a legnagyobb igazságtalanság, 43
hogy a tobzódás és henyeség, ezek a legrosszabb tulaj-
donságok, cseppet sem ártanak azoknak, a kik odaadás-
sal űzik, ellenben a hazát ártatlanul romlásba döntik.

Miután most már nem ugyan az ő becsstelenségükhöz 44
hanem az én erkölcsi álláspontomhoz mértén megfeleltem
nekik, a közügyekre vonatkozólag akarok még mondani
egyet-mást. Minden előtt, a mi Numidiát illeti, nyugod- 45
tak lehettek, polgártársaim. Mert a mi eddig támogatta
Jugurthát, tudniillik a kapzsiság, tudallanság s még
hozzá a fennhéjázás, azt mind eltettétek az útból. Hanem
ott van még az a sereg, mely ismeri ugyan a területet,
de, biz' isten, nagyobb a vitézsége, mint a szerencséje;
mert nagy része martaléka lett a vezérek kapzsiságának 46
vagy könnyelműségének. Azért is hát ti, kik katona sor- 47
ban vagytok, karoljátok föl velem együtt buzgólkodva a
haza ügyét; ne ejtsen félelembe mások szerencsétlensége
vagy a vezérek gögje. Én leszek majd utaitokban s har-
czotokban tanácsadóként, bajban társként mellettetek
egyaránt s velem egynek nézlek benneteket mindenben.
S valóban, isten segítségével minden biztosra vehető már: 48
diadal, dicsőség. De ha nem volnának is ezek biztosak
s oly közel számunkra, még akkor is illenék minden
derék polgárnak a haza oltalmára sietni. Mert a gyáva- 49
ság még senkit sem tett halhatatlanná s egy szülő sem
szokta gyermekeinek azt kívánni, hogy örököltűek legye-
nek, hanem inkább azt, hogy derekségben s becsületben
teljék el életük. Tovább is beszelnék, polgártársak, ha a 50
gyávákba bátorságot csepegtetne a szó. Mert tettekre kész
férfiaknak bőven elég, úgy hiszem, a mit elmondtam.'

86. Huiuscemodi oratione habita Marius, postquam plebis animos arrectos videt, propere commeatu stipendio armis aliisque utilibus navis onerat, cum his A. Manlium legatum proficisci iubet. Ipse interea milites scribere, non more maiorum neque ex classibus, sed uti cuiusque lubido erat, capite censos plerosque. Id factum alii inopia bonorum alii per ambitionem consulis memorabant, quod ab eo genere celebratus auctusque erat, et homini potentiam quærenti egentissimus quisque opportunissimus, cui neque sua curæ, quippe quæ nulla sunt, et omnia cum pretio honesta videntur. Igitur Marius cum aliquanto maiore numero, quam decretum erat, in Africam profectus paucis diebus Uticam advehitur. Exercitus ei traditur a P. Rutilio legato. Nam Metellus conspectum Mari fugerat, ne videret ea, quæ audita animus tolerare nequiverat.

87. Sed consul expletis legionibus cohortibusque auxiliariis in agrum fertilem et præda onustum proficiscitur, omnia ibi capta militibus donat, dein castella et oppida natura et viris parum munita aggreditur, prælia multa, ceterum levia, alia aliis locis facere. Interim novi milites sine metu pugnae adesse, videre fugientis capi aut occidi, fortissimum quemque tutissimum, armis libertatem patriam parentesque et alia omnia tegi, gloriam atque divitias quaeri. Sic brevi spatio novi veteresque coaluere et virtus omnium æqualis facta. At reges ubi de adventu Mari cognoverunt, divorsi in locos difficilis abeunt. Ita Iugurthæ

86. A mint látta Marius, hogy ilyes tartalmú beszédén föllelkesült a nép, hamar hajóira rakat élelmet, hadi pénztárt, fegyvert, valamint egyéb kelléket s útnak indítja velük alvezérét, A. Manliust. Maga azalatt katonát 2 szed, nem ősi módra, se nem a polgári osztályokból, hanem a kinek csak kedve volt hozzá, legtöbbet szegényt. Némelyek szerint jobbak hiányában esett így, mások szerint hizelgés indította rá a consult, mivel az a néposztály juttatta őt hírhez s méltósághoz; már pedig hatalomhahászó emberre nézve minél szegényebb valaki, annál alkalmasabb, mert az olyan nem törődik a magáéval, mivel nincs is semmije, haszonért azonban mindent tisztességesnek lát. Marius azután a kiszabottnál nagyobb 4 számú sereggel kelt útra Afrika felé s néhány nap alatt Uticába ért. A sereget P. Rutilius alvezér adta át neki; 5 Metellus ugyanis került a találkozást Mariussal, hogy ne kelljen látnia azt, a mit hallania is elviselhetetlen volt.

87. A legiók s a segédcsapatok kiegészítése után a consul elindult egy termékeny s dús zsákmányt ígérő vidékre. A mi csak ott kezükbe került, mind oda ajándékozta katonáinak. Majd olyan váracskok s városok ellen ment, a melyeket nem eléggé védett sem természetes fekvésük sem katonaság. Itt is, ott is számos ütközetet vívott, de csak jelentékteleneket. Újonczai az alatt félelem nélkül 2 vettek részt a harcban; látták, hogy a futók sorsa vagy fogság vagy halál; hogy minél vitézebb az ember, annál biztonságosabb; hogy fegyver véd meg szabadságot, hazát, szülőket meg minden mást; az szerez dicsőséget s vagyont. Így az újak csakhamar egybeolvadtak a régiekkel 3 s vitézségben egyenlőkké váltak mindnyájan. A királyok 4 pedig értesülvén Marius odaérkezéséről, külön-külön nehezen megközelíthető vidékekre vonultak el. Így állapította ezt meg Jugurtha azon reményben, hogy az ellenség majd

placuerat speranti mox effusos hostis invadi posse, Romanos sicuti plerosque remoto metu laxius licentiusque futuros.

88. Metellus interea Romam profectus contra spem suam lætissimis animis accipitur, plebi patribusque, postquam invidia decesserat, iuxta carus. Sed Marius impigre prudenterque suorum et hostium res pariter attendere, cognoscere, quid boni utrisque aut contra esset, explorare itinera regum, consilia et insidias eorum antevenire, nihil apud se remissum neque apud illos tutum pati. Itaque et Gaetulos et Iugurtham ex sociis nostris prædas agentis sæpe aggressus in itinere fuderat, ipsumque regem haud procul ab oppido Cirta armis exuerat. Quæ postquam gloriosa modo neque belli patrandi cognovit, statuit urbis, quæ viris aut loco pro hostibus et adversum se opportunissimæ erant, singulas circumvenire: ita Iugurtham aut præsiidiis nudatum iri, si ea pateretur, aut prælio certaturum. Nam Bocchus nuntios ad eum sæpe miserat, velle populi Romani amicitiam, ne quid ab se hostile timeret. Id simulaveritne, quo improvisus gravior accideret, an mobilitate ingeni pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum est.

89. Sed consul, uti statuerat, oppida castellaque munita adire, partim vi alia metu aut præmia ostentando avortere ab hostibus. Ac primo mediocria gerebat existumans Iu-

szétszóródik s akkor támadhatja meg; mert a római is, mint legtöbb ellenség, vigyázatlanabb s fegyelmezetlenebb a félelem megszűntével.

88. Metellust, a ki azalatt Rómába érkezett, reménye ellen nagy örömnilyvánítások közt fogadták. Mióta megszűnt az áskálódás, néppárt s úri párt egyaránt kedvelte őt. Marius pedig serényen s okosan figyelemmel kísérte az ellenség dolgát épen úgy, mint a magáét; fürkészte, mi van javára vagy kárára úgy az egyik mint a másik félnek; kémleltette a királyok útjait; terveiknek s cselvetéseiknek elébe vágott; nem tűrt a maga részén semmi lanyhaságot, amazok részén semmi biztosságos állapotot. A gætulusokat és Jugurthát, mikor a mi szövetségeseinktől zsákmányt vittek magukkal, útközben gyakran megtámadta és megszalasztotta, sőt nem messze Cirta városától magát a királyt is fegyverei elszórására kényszerítette. De mikor látta, hogy ez csak dicsőséget terem, de a háborúnak véget vetni nem elegendő, elhatározta, hogy sorban körül fogja ama városokat, melyek katonaságuknál vagy fekvésüknél fogva az ellenségnek nagyon a kedvére, neki pedig ellenére voltak; mert így Jugurtha vagy menedék nélkül marad, ha ezt föl sem veszi, vagy csatába bocsátkozik vele. Bocchus ugyanis sűrűn küldözgetett már hozzá követekeket, hogy barátságot szeretne a rómaiakkal; részéről tehát ne tartson ellenségeskedéstől. Szinlelésből tette-e ezt, hogy váratlanul majd annál erősebb csapást mérhesen, vagy azért, mert ingatagságánál a békét s háborút cserélgetni volt szokása, nem tudom biztosan.

89. A consul azonban elhatározásához képest ostrom alá vette az erősített városokat és váracsokat s részint fegyveres erővel, részint ijesztéssel vagy ígérettel eltántorította az ellenségtől. Eleinte csak jelentéktelen vállalatokba fogott azon reményben, hogy Jugurtha övéinek

3 gurtham ob suos tutandos in manus venturum. Sed ubi
illum procul abesse et aliis negotiis intentum accepit,
maiora et magis aspera aggredi tempus visum est.

4 Erat inter ingentis solitudines oppidum magnum atque
valens nomine Capsa, cuius conditor Hercules Libys me-
morabatur. Eius cives apud Iugurtham immunes, levi im-
perio et ob ea fidelissumi habebantur, muniti advorsum
hostis non mœnibus modo et armis atque viris, verum
5 etiam multo magis locorum asperitate. Nam præter oppido
propinqua alia omnia vasta inculta, egentia aquæ, infesta
serpentibus, quarum vis sicuti omnium ferarum inopia
cibi acrior. Ad hoc natura serpentium ipsa perniciosa siti
6 magis quam alia re accenditur. Eius potiundi Marium
maxima cupido invaserat cum propter usum belli tum,
quia res aspera videbatur, et Metellus oppidum Thalam
magna gloria ceperat, haud dissimiliter situm munitumque,
nisi quod apud Thalam non longe a mœnibus aliquot
fontes erant, Capsenses una modo atque ea intra oppidum
7 iugi aqua, cetera pluvia utebantur; idque ibi et in omni
Africa, qua procul a mari incultius agebat, eo facilius
tolerabatur, quia Numidæ plerumque lacte et ferina carne
vescebantur et neque salem neque alia irritamenta gulæ
quærebant: cibus illis advorsus famem atque sitim, non
lubidini neque luxuriæ erat. 90. Igitur consul omnibus explo-
ratis, credo dis fretus — nam contra tantas difficultates
consilio satis providere non poterat, quippe etiam frumenti
inopia temptabatur, quia Numidæ pabulo pecoris magis

védelmére tusába ereszkedik. De mikor hallotta, hogy 3 messze jár s máson buzgólkodik, idején valónak látta hozzálatni a fontosabb s nehezebb feladatokhoz.

Volt ott a rengeteg sivatagban egy Capsa nevű nagy 4 és hatalmas város, melynek alapítójául a libyai Herculest tartja a szóhagyomány. Polgárai Jugurtha alatt nem adóztak, enyhe kormányzatnak voltak alávetve s ennek következtében a legnagyobb hívei voltak neki. Az ellenség ellen nemcsak fala s fegyveres népe védte, hanem jóval inkább zord fekvése. Mert a város közvetlen környékén kívül a 5 többi mind kietlen pusztaság, víz nélkül, s veszedelmes a kígyói miatt, melyeknek bőszt dühét, mint más vadállatokét, csak növeli az éhség s már magában véve is életveszélyes természetüket minden másnál jobban felmérge-síti a szomszomsá-g. Marius nagyon szerette volna ezt hatalmába 6 keríteni nem csak hadi kellékeiért, hanem különösen azért, mert nehéz feladatnak látszott. Hisz Metellus is nagy dicsőségre tett szert Thala bevételével, melynek szint' ilyen a fekvése és erőssége; csak-hogy Thalánál egynéhány forrás buz-gott a falak közelében, a capsabelieknek ellenben csak egyetlen, még pedig a városban levő állandó forrással, egyébként pedig esővízzel kellett beérniök. De 7 ezt itt, valamint általában Afrikának a tengertől távol eső kietlenebb vidékein annyival is könnyebben kibírták, mert a numidáknak tej és vadhús volt a fő-táplálékuk s nem kívántak hozzá sem sót, sem egyéb étvágycsináló fűszert; táplálkoztak éhük-szomjuk elűzése, nem pedig torkosság s mértéktelenség végett. 90. Mikor azután a consul kikémleltetett mindent, hihetőleg az istenekbe vetette bizodal-mát, mert akkora nehézségek ellen nem lehetett elegendő az ő okos s gondos intézkedése. Már gabonahiány is fenyegette, mert a numidák inkább baromtenyésztéssel foglalkoztak, mint földműveléssel s a király parancsára min-

- quam arvo student et, quodcumque natum fuerat, iussu regis in loca munita contulerant, ager autem aridus et frugum vacuos ea tempestate, nam æstatis extremum erat —
- 2 tamen pro rei copia satis providenter exornat. Pecus omne, quod superioribus diebus prædæ fuerat, equitibus auxiliariis agundum attribuit, A. Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum Laris, ubi stipendium et com meatum locaverat, ire iubet dicitque se prædabundum post
- 3 paucos dies eodem venturum. Sic incepto suo occultato pergit ad flumen Tanain. **91.** Ceterum in itinere cotidie pecus exercitui per centurias item turmas æqualiter distribuerat et, ex coriis utres uti fierent, curabat, simul inopiam frumenti lenire et ignaris omnibus parare, quæ mox usui forent. Denique sexto die, cum ad flumen ventum est,
- 2 maxuma vis utrius effecta. Ibi castris levi munimento positis milites cibum capere atque, uti simul cum occasu solis egrederentur, paratos esse iubet: omnibus sarcinis
- 3 abiectis aqua modo seque et iumenta onerare. Dein postquam tempus visum, castris egreditur noctemque totam itinere facto consedit. Idem proxuma facit. Dein tertia multo ante lucis adventum pervenit in locum tumultuosum ab Capsa non amplius duum milium intervallo, ibique quam occultissime potest cum omnibus copiis opperitur.
- 4 Sed ubi dies cœpit et Numidæ nihil hostile metuentes multi oppido egressi, repente omnem equitatum et cum eis velocissimos pedites cursu tendere ad Capsam et portas obsidere iubet. Deinde ipse intentus propere sequi neque
- 5 milites prædari sinere. Quæ postquam oppidani cognovere, res trepidæ metus ingens malum improvisum, ad hoc pars

den kész termést behordtak az erősségekbe; a földek pedig taroltan s termés nélkül heverték már akkor, a nyár végén. Mindazonáltal a körülményekhez képest elég bölcsen intézkedett. Az előző napokon zsákmányolt összes jószág² terelését a lovas segédcapatokra bízta; A. Manlius alvezért könnyű gyalogescapatokkal Laris városába küldte, a hol a hadipénztára s eleségkészlete volt, s azt mondta, hogy útjában zsákmányolgatva maga is ott lesz pár nap múlva. Szándékát ekként eltitkolván a Tanais folyónak³ vette útját. **91.** Útközben mindennap kiosztotta seregének, egyenlő arányban a gyalogos és lovascsapatok közt, a barmokat s bőreikből tömlőket készíttetett. Enyhítette a gabonahiányt s egyszersmind készítgette előre, a miknek majd hasznát veheti, még pedig a nélkül, hogy bárki is tudott volna róla. Mikor azután hatodnapra a folyóhoz ért, nagyon sok tömlő volt készen. Ott csekély erősségű² tábort ütven kiadta katonáinak parancsba, hogy hamar falatozzanak s legyenek készen, hogy napszálltával indulhassanak; podgyászuken hányják le mind magukról s csak vízzel rakják meg magukat és az ígásállatokat. Mikor³ azután idejénvalónak látta, elindult táborából, egész éjjel ment s akkor állapotodott meg. Így tett a következő éjjel is. Végre a harmadikon jóval virradat előtt egy dombos vidékre ért, mely legfőlebb kétezer lépésnyire¹³⁶ volt Capsától. Ott várt egész haderejével a lehető legnagyobb csendben. Reggel aztán, a mikor a numidák semmi ellenséges⁴ támadástól sem tartva sokan kimentek a városból, egyszerre parancsot ad, hogy az egész lovasság a leggyorsabb lábú gyalogosokkal együtt siessen futamban Capsához s állja el a kapukat. Majd maga is gyors menetben vonult utánuk harezra készen s nem engedte zsákmányolni katonáit. Mire a városbeliek átlátták a kelyzetet, akkor már a⁵ fejetlenség, a nagy félelem, a váratlanul jött csapás s rá-

civium extra mœnia in hostium potestate coegere, uti de-
6 ditionem facerent. Ceterum oppidum incensum, Numidæ
puberes interfecti, alii omnes venundati, præda militibus
7 divisa. Id facinus contra ius belli non avaritia neque
scelere consulis admissum, sed quia locus Iugurthæ op-
portunus, nobis aditu difficilis, genus hominum mobile
infidum, ante neque beneficio neque metu coercitum.

92. Postquam tantam rem Marius sine ullo suorum in-
commodo effecit, magnus et clarus antea maior atque
2 clarior haberi cœpit. Omnia non bene consulta in virtu-
tem trahebantur; milites modesto imperio habiti simul et
locupletes ad cælum ferre, Numidæ magis quam mortalem
timere, postremo omnes, socii atque hostes, credere illi
aut mentem divinam esse aut deorum nutu cuncta por-
3 tendi. Sed consul, ubi ea res bene evenit, ad alia oppida
pergit, pauca repugnantibus Numidis capit, plura, deserta
propter Capsensium miserias, igni corrumpit: luctu atque
4 cæde omnia complentur. Denique multis locis potitus ac
plerisque exercitu incruento, aliam rem aggreditur non
eadem asperitate, qua Capsensium, ceterum haud secus
difficilem.

5 Namque haud longe a flumine Muluccha, quod Iu-
gurthæ Bocchique regnum diiungebat, erat inter ceteram
planitiem mons saxeus mediocri castello satis patens, in

adásul az a tudat, hogy polgártársaik egy része a falakon kívül az ellenség hatalmában van, megadásra kényszerítette őket. Mindazonáltal fölperzselték városukat a rómaiak, az 6 embernvi numidákat leöldösték, a többit mind eladták, a zsákmányt pedig szétszötták a katonák közt. Ezt a hadi 7 jogba ütközö kegyetlenséget nem kapzsiságból vitték végbe, se nem a consul gonoszlelküése miatt, hanem azért, mert az a hely Jugurthának nagyon kedvezö, nekünk pedig nehezen megközelíthető volt, s azt az ingatag, hit-szegö népet addig nem lehetett megfékeznünk sem jó bánásmóddal sem rettentéssel.

92. Eddig is híres, nagy embernek nézték Mariust, de, mióta ezt a nagy vállalatát övéinek minden vesztese-gé nélkül végrehajtotta, még jobban nött hire s tekin-télye. Még elhamarkodott vállalatait is mind érdemének 2 számították. Kiméletes bánásmódban részesített s egyszers-mind meggazdagodott katonái éig magasztalták. A numi-dák jobban féltek tőle, mint embertől szokás. Szóval min-denki, barát, ellenség, azt hitte fölöle, hogy vagy isteni ész lakik benne, vagy legalább is isteni sugallat láttat vele mindent előre. E sikere után más városok ellen nyo- 3 mult a consul. Csak néhányat foglalt el a numidák ellen-szegülése mellett; nagyobb részüket, melyek elnéptelened-tek a capsaiak szomorú sorsa miatt, elhamvasztotta. Gyász és pusztulás töltött el mindent. Végül, miután számos 4 pontot hatalmába ejtett, még pedig seregének vérontása nélkül, más feladathoz látott, mely nem volt ugyan oly veszedelmes, mint a capsai, de egyébként ép oly nehéz.

Ugyanis nem messze Iugurtha és Bocchus országának 5 határfolyójától, a Mulucchától, emelkedett a különben sik területen egy kicsiny erősségnek elegendö terü, szerfelett magas sziklabércz, melyre csak egyetlen igen szük ösvé-nyen lehetett följutni; mert mindenfelöl oly meredek volt

immensum editus uno perangusto aditu relicto: nam omnis
6 natura velut opere atque consulto præceps. Quem locum
Marius, quod ibi regis thesauri erant, summa vi capere
intendit. Sed ea res forte quam consilio melius gesta.
7 Nam castello virorum atque armorum satis et magna vis
frumenti et fons aquæ; aggeribus turribusque et altis
machinationibus locus importunus; iter castellanorum an-
8 gustum admodum; utrimque præcisæ vineæ cum ingenti
periculo frustra agebantur, nam cum hæ paulo processe-
9 rant, igni aut lapidibus corrumpebantur; milites neque
pro opere consistere propter iniquitatem loci neque inter
vineas sine periculo administrare: optumus quisque cadere
aut sauciari, ceteris metus augeri. **93.** At Marius multis die-
bus et laboribus consumptis anxius trahere cum animo
suo, omitteretne inceptum, quoniam frustra erat, an fortu-
2 nam opperiretur, qua sæpe prospere usus fuerat. Quæ
cum multos dies noctisque æstuans agigaret, forte quidam
Ligus ex cohortibus auxiliariis miles gregarius, castris
aquatum egressus haud procul ab latere castelli, quod
avorsum præliantibus erat, animum advortit inter saxa
repentis coeleas; quarum cum unam atque alteram, dein
plures peteret, studio legundi paulatim prope ad summum
3 montis egressus est. Ubi postquam solitudinem intellexit,
more ingeni humani cupido difficilia faciundi animum
4 vortit. Et forte in eo loco grandis ilex coaluerat inter
saxa, paulum modo prona, deinde inflexa atque aucta in
altitudinem, quo cuncta gignentium natura fert. Cuius
ramis modo modo eminentibus saxis nisus Ligus in ca-
stelli planitiem pervenit, quod cuncti Numidæ intenti præ-

már természetes alakulásánál fogva, mintha tervszerű védekezésből tették volna olyanná. Ezt a helyet mindenáron el akarta foglalni Marius, mert ott volt a király kinestára. De e vállalatát inkább a véletlen segítette sikerre, mint okos terve. Mert volt a várnak elegendő katonája s fegyvere, volt elesége bőven s volt egy vízforrása is. Töltésekkel, ostromtornyokkal s gépekkel nem igen lehetett ott működni, mert a várba vivő út fölötte keskeny; a mindkét oldalt keskenyebbre vágott védőfedelek feltolása a ropant veszedelem mellett is hiábavaló volt, mert valahányszor kissé közel férköztek, tűzzel s kövekkel tették őket tönkre. A harcosok veszély nélkül sem az ostromművek előtt meg nem maradhattak állásukban az egyenetlen területen, sem a védőfedelek közt nem dolgozhattak. Épen a legderekabbak estek el vagy sebesültek meg, a többin pedig még inkább erőt vett a csüggedés. **93.** Sok idő és fáradság elfecsérlése után már azon töprenkedett Marius, fölhagyjon-e hiábavalónak bizonyult vállalatával, vagy várja a jó szerencsét, mely annyiszor segítette már sikerhez. Még sok éjt-napot töltött így tépelődve, midőn egyszer a segédcsapatokhoz tartozó egyik ligúriai közkatona történetesen kiment a táborból vizért s az ostromlókkal ellenkező részen lévő vároldaltól* nem messze csigákat látott mászni a sziklák közt. Miközben egyet-kettőt, majd azután többet is keresgetett, gyűjtögető buzgalmában lassankint a hegytetőre jutott. Látván a hely teljes elhagyatottságát, az emberi természet ösztönénél fogva merész vállalkozásra támadt kedve. Azon a helyen történetesen egy hatalmas tölgy vert gyökeret a sziklák közt s egy kis aláhajlás után visszagörbülve nyúlt fölfelé, a merre a növényfélék általában készíti a természet. A ligúriai katona hol ennek az ágaira, hol kiálló sziklákra hágva szerencsésen feljutott a vár síkjára, mert a numidák mindannyian az ostromlott

5 liantibus aderant. Exploratis omnibus, quæ mox usui fore
ducebat, eadem regreditur non temere, uti ascenderat, sed
6 temptans omnia et circumspiciens. Itaque Marium pro-
pere adit, acta edocet, hortatur, ab ea parte, qua ipse
ascenderat, castellum temptet, pollicetur sese itineris pe-
7 ricultique ducem. Marius cum Ligure promissa eius cogni-
tum ex præsentibus misit; quorum uti cuiusque ingenium
erat, ita rem difficilem aut facilem nuntiavere. Consulis
8 animus tamen paulum arrectus. Itaque ex copia tubici-
num et cornicinum numero quinque quam velocissimos
delegit et cum eis, præsidio qui forent, et quattuor cen-
turiones, omnisque Liguri parere iubet et ei negotio pro-
27 ximum diem constituit. 94. Sed ubi ex præcepto tempus vi-
sum, paratis compositisque omnibus ad locum pergit. Ce-
terum illi, qui e centuriis erant, prædocti ab duce arma
ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti
prospectus nisusque per saxa facilius foret: super terga
gladii et scuta, verum ea Numidica ex coriis, ponderis
2 gratia simul et offensa quo levius streperent. Igitur præ-
grediens Ligus saxa et, si quæ vetustæ radices eminebant,
laqueis vincebat, quibus allevati milites facilius escen-
derent, interdum timidos insolentia itineris levare manu,
ubi paulo asperior ascensus erat, singulos præ se inermos
mittere, deinde ipse cum illorum armis sequi, quæ dubia
nisui videbantur, potissimum temptare ac sæpius eadem
ascendens descendensque, dein statim digrediens, ceteris
3 audaciam addere. Igitur diu multumque fatigati tandem

részen serénykedtek. Miután mindent kikémlelt, a mit 5
majd értékesíthetőnek gondolt, ugyanazon az úton vissza
ereszkedett, de nem czéltalanúl, mint a hogy fölkúszott,
hanem mindent fürkészgetve s köröskörül vizsgálódva.
Legottan Mariushoz siet, elmondja esetét s biztatja, hogy 6
ezen az oldalon próbálja bevenni a várat, a hol ő fel-
hatolt; egyszersmind kalauznak ajánlkozik a veszélyes
útra. Marius elküldött néhányat embereiből a liguriaival, 7
hogy biztató jelentése iránt szerezzenek meggyőződést.
Közülük azután ki milyen volt, a szerint nehéznek vagy
könnyűnek jelentette a feladatot. A consul azonban némi
kedvet kapott rá. Kiválasztotta tehát az összes trombi- 8
tások és kürtösök közül az öt legjobb futót, mel-
lélük fedező csapatot s négy centuriót, valamennyit a
liguriai parancsnoksága alá rendelte s a terv végrehajtá-
sára a következő napot tűzte ki. 94. A ligúriai azután,
mikor a kapott utasítás értelmében érkezettnek látta az
időt s már minden el volt készítve és rendezve, ama
helyre vonult. De a centúriákból valók a vezér előleges
utasítása szerint fegyvert s ruhát változtattak s hajadon
fővel, mezitláb mentek vele, hogy könnyebb legyen körül-
nézniök s felkúszniok. Hátukra vetve vitték kardjukat és
csak afféle numidiai bőrpajzsukat, a könnyűségén kívül
még azért is, hogy ütődés esetén ne igen zörögjön. Elöl 2
a ligúriai ment; hurkot vetett a kiálló vén gyökerekre,
hogy azokon kapaszkodva könnyebben kúszhassanak föl-
felé a katonák; olykor kezével segítette fölebb, a kiket a
szokatlan út bátortalanná tett. A hol kissé küzdelmesebb
volt a felkúszás, ott egyesével, fegyver nélkül bocsátotta
őket előre, maga pedig az ő fegyvereikkel kúszott utánok.
A hol kétségesnek látszott a följutás, maga próbálta meg
először s ugyanott többször föl- s alákúszva, majd pedig
hamar félrelépve bátorítgatta a többit. Végre hosszas, erős 3

in castellum perveniunt, desertum ab ea parte, quod omnes sicut aliis diebus advorsum hostis aderant. Marius ubi ex nuntiis, quæ Ligus egerat, cognovit, quamquam toto die intentos prælio Numidas habuerat, tum vero cohortatus milites et ipse extra vineas egressus, testudine acta succedere et simul hostem tormentis sagittariisque et funditoribus 4
eminus terrere. At Numidæ sæpe antea vineis Romanorum subvorsis, item incensis non castelli mœnibus sese tutabantur, sed pro muro dies noctisque agitare, male dicere Romanis ac Mario vecordiam obiectare, militibus nostris Iugurthæ servitiū minari, secundis rebus feroces 5
esse. Interim omnibus, Romanis hostibusque, prælio intentis, magna utrimque vi pro gloria atque imperio his, illis pro salute certantibus repente a tergo signa canere: ac primo mulieres et pueri, qui visum processerant, fugere, deinde, uti quisque muro proximus erat, postremo cuncti 6
armati inermesque. Quod ubi accidit, eo acrius Romani instare, fundere ac plerosque tantum modo sauciare dein super occisorum corpora vadere, avidi gloriæ certantes murum petere neque quemquam omnium præda morari. 7
Sic forte correctæ Mari temeritas gloriam ex culpa invenit.

95. Ceterum dum ea res geritur, L. Sulla quæstor cum magno equitatu in castra venit, quos uti ex Latio et a sociis 2
cogeret, Romæ relictus erat. Sed quoniam nos tanti viri res admonuit, idoneum visum est de natura cultuque eius paucis dicere. Neque enim alio loco de Sullæ rebus

küzködés után szerencsésen fölérték a várba, mely azon az oldalon el volt hagyatva, mert, mint más napokon, akkor is az ellenség ellen foglalt állást az összes lakosság. Midőn Marius követek útján értesült a ligúriai sikere felől, bár ostromával egész nap lekötve tartotta a numidákat, mindazonáltal nekibuzdítá katonáit; előjött a védőfödelek alól s mozgó pajzsfödél alatt nyomult fölfelé, miközben a hajítógépekkel, íjjászokkal és parittyásokkal rettenté az ellenséget. Ellenben a numidák, a kik már addig többször elrontották és fölgyújtották a rómaiak védőfödeleit, nem maradtak biztosságos helyükön a várfal megett, hanem ott forgolódtak elől a falakon, szidták a rómaiakat, Mariusra esztelenség vádját szórták, katonáinkat Iugurtha rabigájával fenyegették. Szóval nem bírtak magukkal szerencséjükben. Míg ezalatt a rómaiak s elleneik mind a harczba merülve mindkét részen nagy erőfeszítéssel tusakodtak, ezek a dicsőségért és uralomért, amazok létükért, egyszerre hátuk megett megharsantak a kürtök. Előbb csak a kíváncsiságból előrefurakodott nők s gyermekek eredtek futásnak, majd a fal mellett állók, utoljára mind, fegyveres, fegyvertelen egyaránt. Erre a rómaiak még nagyobb hévvel üzik, bomlasztják őket s legtöbbjüket csak épen megsebesítik, azután az elesettek testei fölött járva a dicsőségért versenyezve törnek a fal felé; zsákmány nem tartóztatott föl egyet sem közülük. Így a véletlen helyrehozta Marius meggondolatlanságát s még hibáját is dicsőségre fordította.

95. E vállalat alatt érkezett a táborba nagy lovassággal Sulla quæstor, a ki épen azért maradt Rómában, hogy azt a lovasságot összeszedje Latiumból s a szövetségesektől. Mivel már most tárgyam e nagy férfiúhoz vezetett, alkalmoszerűnek látom rövidesen szólni az ő jelleméről s műveltségéről. Más helyütt ugyanis nem szán-

dicturi sumus et L. Sisenna optume et diligentissime omnium, qui eas res dixere, persecutus parum mihi libero ore locutus videtur.

- 3 Igitur Sulla gentis patriciæ nobilis fuit, familia iam prope extincta maiorum ignavia, litteris Græcis et Latinis iuxta atque doctissime eruditus, animo ingenti, cupidus voluptatum, sed gloriæ cupidior, otio luxurioso esse, tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quod de uxore potuit honestius consuli; facundus, callidus et amicitia facilis, ad simulanda negotia altitudo ingeni incredibilis, multarum rerum ac maxime pecuniæ largitor.
- 4 Atque illi, felicissimo omnium ante civilem victoriam, nunquam super industriam fortuna fuit, multique dubitavere, fortior an felicior esset. Nam postea quæ fecerit, incertum habeo, pudeat an pigeat magis disserere.

96. Igitur Sulla, uti supra dictum est, postquam in Africam atque in castra Mari cum equitatu venit, rudis antea et ignarus belli, sollertissimus omnium in paucis tempestatibus factus est. Ad hoc milites benigne appellare, multis rogantibus, aliis per se ipse dare beneficia, invitus accipere, sed ea properantius quam æs mutuum reddere, ipse ab nullo repetere, magis id laborare, ut illi quam plurimi
- 3 deberent, ioca atque seria cum humillumis agere, in operibus in agmine atque ad vigilias multus adesse neque interim, quod prava ambitio solet, consulis aut cuiusquam

dékozom szóba hozni Sulla tetteit s L. Sisenna, a ki az e tárgygyal foglalkozó összes írók közt a leghivebben és legpontosabban tájékozta magát, nézetem szerint nem nyilatkozott elég nyíltan róla.

Sulla patricius nemzetségű nemes ember volt, egy olyan 3 családból, melynek fénye majd hogy ki nem aludt már őseinek tétlensége miatt. Görög s latin irodalomban egyaránt képzett volt, akaratereje rendkívüli. Élvezetekre vágyott ugyan, de még jobban dicsőségre. Szabad idejében szeretett tobzódni, de azért az élvezet sohasem tartóztatta dolga végzésében. Nejével azonban tisztességesebben bántathatott volna. A szót jól tudta forgatni, ravasz is volt, de azért könnyen barátkozott; szinte hihetetlen, mily mélyen el tudta rejteni lelkébe szándékát. Böven bánt mindennel, 4 de kivált a pénzzel. De páratlan szerencséje mellett a polgárháborúban aratott győzelmeig sohasem volt nagyobb a szerencséje szorgalmánál és sokan nem tudták megállapítani, vitézsége-e a nagyobb vagy szerencséje. Mert későbbi tetteinek elmondásától, nem tudom, a szégyenkezés tart-e vissza inkább vagy az átallás.

96. Nos hát Sulla, mikor, mint föntebb említettem, Afrikába s Marius táborába ért a lovassággal, rövid idő alatt valamennyi közt kitűnt ügyességével, bár azelőtt tapasztalatlan és járatlan volt hadi dolgokban. Szívesen 2 beszédbe ereszkedett katonákkal; többel kérésre, másokkal magától tett jót, el azonban nem szívesen fogadott tőlük s jobban sietett visszonozni, mint az adósságot; pedig ő senkitől sem kívánt viszonzást, sőt inkább azon volt, hogy neki legyenek minél többen lekötelezve. Tréfába s komoly 3 beszédbe ereszkedett a legalsóbbbrangúakkal is; gyakran megfordult köztük sánczmunkájuk közben, menetkor s az őrsegen, de nem kisebbíté ott a consult sem más tekintélyes embert, mint a törtetőök szokták; csak tanácsban s

boni famam lædere, tantum modo neque consilio neque
4 manu priorem alium pati, plerosque antevenire. Quibus
rebus et artibus brevi Mario militibusque carissimus factus.

97. At Iugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque lo-
cos munitos et sibi utilis simul et magnam pecuniam amise-
rat, ad Bocchum nuntios misit, quam primum in Numidiam
2 copias adduceret, præli faciundi tempus adesse. Quem ubi
cunctari accepit et dubium belli atque pacis rationes tra-
here, rursus, uti antea, proximos eius donis corrumpit, ipsi-
que Mauro pollicetur Numidiæ partem tertiam, si aut
Romani Africa expulsi aut integris suis finibus bellum
3 compositum foret. Eo præmio illectus Bocchus cum magna
multitudine Iugurtham accedit. Ita amborum exercitu con-
iuncto Marium iam in hiberna proficiscentem vix decuma
parte die reliqua invadunt rati noctem, quæ iam aderat,
et victis sibi munimento fore et, si vicissent, nullo impe-
dimento, quia locorum scientes erant, contra Romanis
4 utrumque casum in tenebris difficiliorem fore. Igitur simul
consul ex multis de hostium adventu cognovit et ipsi
hostes aderant et priusquam exercitus aut instrui aut sar-
cinas colligere, denique antequam signum aut imperium
ullum accipere quivit, equites Mauri atque Gætuli, non
acie neque ullo more præli, sed catervatim, uti quosque
5 fors conglobaverat, in nostros incurrunt. Qui omnes trepidi
improviso metu ac tamen virtutis memores aut arma capie-
bant aut capientis alios ab hostibus defensabant; pars equos

tettben nem túrt előbbvalót magánál, hanem legtöbbjü-
nek elébe vágott. Ily magatartásával s tulajdonaival ha- 4
marosan legkedvesebb embere lett Mariusnak meg a legény-
ségnek.

97. Iugurtha pedig Capsa városának, más hasznos
erősségeinek s egyszersmind sok pénzének elvesztése után
követeket küldött Bocchushoz, hogy mielőbb hozza seregét
Numidiába, mert itt az ideje a megütközésnek. Mikor meg- 2
tudta, hogy tétovázik s kétség közt latolgatja a háború
és béke kilátásait, mint azelőtt, ismét megvesztegette aján-
dékaival legbizalmasabb embereit, magának a mórnak
pedig Numidia egy harmadrészét ígéré az esetre, ha ki-
űzik Afrikából a rómaiakat vagy ha országa épségével
végződik a háború. Ilyen csábító jutalomra Bocchus nagy 3
számú sereggel Iugurthához csatlakozott. Egyesült sere-
gükkel támadták azután meg Mariust, mikor már épen
téli szállásra vonult, bár alig volt már hátra a nap tized-
része. De úgy gondolták, hogy a már beköszöntő éj, ha
vereséget szenvednek is, oltalmukra lesz, s ha győznek
sem akgat nekik, mert ismerik a tájat; ellenben a ró-
maiaknak setétben mind a két eshetőség nagyobb bajt fog
okozni. Mikor a consul többfelül értesült az ellenség köze- 4
ledéséről, már maga az ellen is odaért, s még mielőtt
seregünk sorakozhatott vagy podgyászát együvé rakhatta
volna, szóval mielőtt bármi jelt vagy parancsot kaphatott
volna, már is reájuk rontottak a mieinkre a mórok és
gætulusok, még pedig nem csatarendben, sem nem vala-
mely harczmód szerint, hanem csak úgy teljesen véletlenül
összeverődő csapatokban. Bár embereinket mind megza- 5
varta a váratlan ijedelem, még sem feledkeztek meg vitézi
feladatukról, hanem vagy fegyvert fogtak vagy fegyverkező
társaikat védték az ellenségtől; más részük lóra kapva
ment az ellenség elé. Inkább rabló-harczhoz, mint rendes

escendere, obviam ire hostibus, pugna latrocinio magis quam prælio similis fieri, sine signis sine ordinibus equites peditesque permixti cedere alius, aliis obtruncari, multi contra advorsos acerrume pugnantes ab tergo circumveniri; neque virtus neque arma satis tegere, quia hostes numero plures et undique circumfusi erant. Denique Romani, veteres novique et ob ea scientes belli, si quos locus aut casus coniunxerat, orbis facere atque ita ab omnibus partibus simul tecti et instructi hostium vim sustentabant. 98. Neque in eo tam aspero negotio Marius territus aut magis quam antea demisso animo fuit, sed cum turma sua, quam ex fortissumis magis quam familiarissimis paraverat, vagari passim ac modo laborantibus suis succurrere, modo hostis, ubi confertissimi obstiterant, invadere; manu consulere militibus, quoniam imperare

2 conturbatis omnibus non poterat. Iamque dies consumptus erat, cum tamen barbari nihil remittere atque, uti reges

3 præceperant, noctem pro se rati acrius instare. Tum Marius ex copia rerum consilium trahit atque, uti suis receptui locus esset, collis duos propinquos inter se occupat, quorum in uno castris parum amplo fons aquæ magnus erat, alter usui opportunus, quia magna parte editus et præceps

23 4 pauca munimenta quærebat. Ceterum apud aquam Sullam cum equitibus noctem agitare iubet, ipse paulatim dispersos milites neque minus hostibus conturbatis in unum contrahit, dein cunctos pleno gradu in collem subducit.

5 Ita reges loci difficultate coacti prælio deterrentur, neque

ütközethez hasonló csata fejlődött. Hadi jelek és rend nélkül lovasok, gyalogosok össze-vissza keveredve egyik (csapat) hátrál, másikat mészárolják, egy-egy az ellenséggel hősiesen küzdő nagyobb csapatot hátulról kerítenek be. Sem vitézség, sem fegyver nem véd eléggé, mivel a nagyobb számú ellenség mindenfelől körülfogott bennünket. Végre a római öreg katonák és az ujonczok, a kik épen az összevegyítésnél fogva ügyes harczosok voltak már, ha összehozta őket a hely vagy a véletlen, kört alakítottak s így mindenfelől védett és rendezett állásban igyekeztek kiállani az ellenség rohamát. 98. De Marius ezen súlyos helyzetében sem volt ijedtebb vagy csüggedtebb, mint más-kor, hanem szerteszét járt-kelt a lovasszakaszával, melyet nem annyira a legbizalmasabb, mint inkább a legvitézebb legényekből alakított, és majd szorongatott embereinek sietett segítségére, majd az ellenségre támadt, a hol legsűrűbben állta el útját. Karral segítette katonáit, ha már a teljes zűr-zavarban parancsot nem osztogathatott. Már el-² telt a nap, de azért a barbárok cseppet sem tágitottak, sőt még elkeseredettebben vetették rája magukat a királyok utasítása szerint, abban a hitben, hogy az éj javukra válik. Ekkor Marius a helyzetnek megfelelő tervet eszelt³ ki s elfoglalt két egymás szomszédságában fekvő dombot, hogy legyen hová visszavonulniok övéinek. Az egyikén nem volt elegendő hely tábornak, de volt egy bővizű forrás; a másik ellenben hasznavehető volt, mert jórészt magas és meredek lévén csekély erősítést kívánt. A víz⁴ mellé Sullát rendelé éjszakára a lovassággal, maga pedig egybegyűjté lassankint szétszóródott katonáit, mialatt az ellenség sem volt ám kisebb rendetlenségben, azután együtt gyors lépésben vezeté fel őket a dombra. Így a nehezen⁵ hozzáférhető hely kénytelen-kelletlen elriasztotta a harcztól a királyokat. De azért nem engedték övéiket igen

tamen suos longius abire sinunt, sed utroque colle multitudi-
6 tudine circumdato effusi consedere. Dein crebris ignibus
factis plerumque noctis barbari more suo lætari exsultare,
strepere vocibus et ipsi duces feroces, quia non fugerant,
7 pro victoribus agere. Sed ea cuncta Romanis ex tenebris
et editioribus locis facilia visu magnoque hortamento erant.

99. Plurimum vero Marius imperitia hostium confirmatus
quam maxumum silentium haberi iubet, ne signa quidem, uti
per vigilias solebant, canere. Deinde ubi lux adventabat,
defessis iam hostibus ac paulo ante somno captis de im-
proviso vigiles, item cohortium turmarum legionum tubi-
cines simul omnis signa canere, milites clamorem tollere
2 atque portis erumpere iubet. Mauri atque Gætuli ignoto
et horribili sonitu repente exciti neque fugere neque arma
capere neque omnino facere aut providere quicquam pote-
3 rant: ita cunctos strepitu clamore, nullo subveniente no-
stris instantibus, tumultu formidine terror quasi vecordia
ceperat. Denique omnes fusi fugatique, arma et signa
militaria pleraque capta, pluresque eo proelio quam om-
nibus superioribus interempti. Nam somno et metu insolito
impedita fuga.

100. Dein Marius, uti cœperat in hiberna pergit; nam
propter commeatum in oppidis maritumis agere decreverat.
Neque tamen victoria socors aut insolens factus, sed pa-
riter atque in conspectu hostium quadrato agmine ince-
2 dere. Sulla cum equitatu apud dextumos, in sinistra parte

messze távozni, hanem kiterjesztett vonalban körülvették nagyszámú legénységükkel mind a két dombot és letelepedtek. Ezután sűrű tüzeket gyújtottak a barbárok s szokásuk szerint az éj legnagyobb részén át vigadtak, újjongva ugráltak, orditoztak; a vezérek is büszkék voltak rá, hogy meg nem futottak, s úgy tettek, mintha győztek volna. De a setétben mindezt könnyen láthatták a rómaiak a magaslatokról s nagyon biztatólag hatott rájuk. 99. Marius azonban nagyon is fölháborodván az ellen oktalanságán kiadta, hogy legyenek teljes csendben s hagyják el az éji őrsegeken szokásos kürtjelzéseket is. Virradat felé azután, mikor az ellenség már ki volt fáradva s csak kicsivel az előtt nyomta el az álom, egyszerre csak harczy riadót fújat az őrsegekkel, nemkülönben a gyalog s lovas-csapatok, valamint a legiók összes trombitásaival, a katonaságnak pedig parancsot ad, hogy kiabálva törjenek ki a kapukon. A mórok és gætulusok az ismeretlen, rettentő lármára felriadva nem voltak képesek sem futni sem fegyvert fogni, sem egyáltalán tenni vagy határozni valamit; a láрма, orditozás, teljes védtelenségük, a mieink rohama, továbbá a zavar és ijedség folytán szinte az eszeveszettséggel határos rémület szállta meg mindnyájukat. Utoljára is mind rendetlen futásnak eredtek; fegyvereik, hadijeleik javarésze zsákmányul esett s többen estek el ez egy csatában, mint az összes addigiakban. Mert álmoságuk s szokatlan félelmük nehezítette a futást.

100. Marius ezután megkezdett útját folytatva, téli szállásra vonult; mert az élelmezésre való tekintetből arra határozta volt el magát, hogy tengermelléki városokban tölti a telet. Ámde győzelme nem tette őt gondatlanná, sem elbizakodottá, hanem négyezőgben vonult, mintha csak láttányira volna az ellenségtől, még pedig Sulla a lovassággal a jobbszárnyon, a balszárnyon pedig a parity-

A. Manlius cum funditoribus et sagittariis, præterea cohortis Ligurum curabat. Primos et extremos cum expeditis
3 manipulis tribunos locaverat. Perfugæ, minime cari et regionum scientissimi, hostium iter explorabant. Simul consul quasi nullo imposito omnia providere, apud omnis
4 adesse, laudare et increpare merentis. Ipse armatus intentusque item milites cogebat. Neque secus atque iter facere, castra munire, excubitus in portas cohortis ex legionibus, pro castris equites auxilios mittere, præterea alios super vallum in munimentis locare, vigilias ipse circumire, non tam diffidentia factum iri, quæ imperavisset, quam uti militibus exæquatus cum imperatore labor volentibus esset.
5 Et sane Marius illoque aliisque temporibus Iugurthini belli pudore magis quam malo exercitum coercebat. Quod multi per ambitionem fieri aiebant, pars a pueritia consuetam duritiam et alia, quæ ceteri miseras vocant, voluptati habuisse: nisi tamen res publica pariter ac sævissimo imperio bene atque decore gesta.

101. Igitur quarto denique die haud longe ab oppido Cirta undique simul speculatores citi sese ostendunt, qua re
2 hostis adesse intellegitur. Sed quia divorsi redeuntes alius ab alia parte atque omnes idem significabant, consul incertus, quonam modo aciem instueret, nullo ordine com-
3 mutato adversum omnia paratus ibidem opperitur. Ita

tyásokkal és ijjászokkal A. Manlius, a ki azonfelül a liguriai csapatoknak is parancsnoka volt. Előre és hátra tribunusokat állított könnyűfegyverzetű manipulusokkal.¹³⁷ A legkevesbbé kimélt s a mellett a vidéket legjobban ismerő szökevények az ellenség útját kémlelték. De mintha nem is volna egy parancsnok-tiszt sem, a consulnak gondja volt mindenre, mindenütt megfordult s érdem szerint dicsért és korholt. Maga fegyverben s harcra készen lévén szintén arra szorítá katonáit is. S miként a menetre, ép oly gondot fordított a tábor-erősítésre is. A kapukhoz legióbeli csapatokat, a tábor elé lovas-segédcsapatokat küldött őrségnek, a sáncz tetején levő bástyákra pedig még másokat állított. Személyesen bejárógatta az éji őrségeket, nem mintha nem bizott volna, hogy teljesül parancsa, hanem, hogy a fővezérrel megosztott munka jobban essék a katonáknak. S valóban a Jugurtha-féle háborúnak mind ezen mind más szakában nem annyira büntetéssel fegyelmezte katonáit, mint inkább becsületérzéssel. Ezt sokan oda magyarázták, hogy népszerűség-hajhászásból teszi, mások úgy, hogy gyermekkorától megszokta már a kemény életmódot és egyebet, a mit mások nyomorúságnak hívnak, s kedvét találta benne. Annyi azonban bizonyos, hogy ép oly sikeresen és dicsőségesen szolgálta hazáját, mintha kiméletlen szigorúsággal gyakorolta volna fővezéri hatalmát.

101. Negyednap végre Cirta városa közelében egyszerre mindenfelől elősiettek kémei s ebből látta, hogy ott az ellenség. De mivel azok különböző irányból jöttek, egyik erről, másik amarról, s mégis mind ugyanazt jelentette, a consul nem tudván hogyan állítani fel csatarendjét, mit sem változtatott a renden, hanem mindenre készen azon helyt maradt várakozó állásban. Jugurtha így megcsalódott. Ő tudniillik négy részre osztá

Iugurtham spes frustrata, qui copias in quattuor partis distribuerat ratus ex omnibus æque aliquos ab tergo hostibus venturos. Interim Sulla, quem primum hostes attigerant, cohortatus suos turmatim et quam maxime confertis equis ipse aliique Mauros invadunt, ceteri in loco manentes ab iaculis eminus emissis corpora tegere et, si qui in manus venerant, obtruncare. Dum eo modo equites præliantur, Bocchus cum peditibus, quos Volux filius eius adduxerat neque in priore pugna in itinere morati affuerant, postremam Romanorum aciem invadunt. Tum Marius apud primos agebat, quod ibi Iugurtha cum plurimis erat. Dein Numida cognito Bocchi adventu clam cum paucis ad pedites convortit. Ibi Latine — nam apud Numantiam loqui didicerat — exclamat nostros frustra pugnare, paulo ante Marium sua manu interfectum. Simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugna satis impigre occiso pedite nostro cruentaverat. Quod ubi milites acceperere, magis atrocitate rei quam fide nuntii terrentur simulque barbari animos tollere et in percussos Romanos acrius incedere. Iamque paulum a fuga aberant, cum Sulla profligatis eis, quos advorsum ierat, rediens ab latere Mauris incurrit. Bocchus statim avortitur. At Iugurtha, dum sustentare suos et prope iam adeptam victoriam retinere cupit, circumventus ab equitibus dextra sinistra omnibus occisis, solus inter tela hostium vitabundus erumpit. Atque interim Marius fugatis equitibus accurrit auxilio suis, quos pelli iam acceperat. Denique hostes iam undi-

seregét avval a számitással, hogy mindezekből legalább egyik-másik hátba foghatja az ellenséget. Ekkor Sulla, a 4
 kit legelőbb ért az ellenség, övéi buzdítása után tömött lovasságával csapatonként támadt a mórokra a többi lovas-
 parancsnokkal együtt, míg gyalogsága helyén maradva védte magát a távolból repített lövegek ellen s, a kik keze ügyébe kerültek, fölkonczolta. Míg ekkép harczott a 5
 lovasság, Bocchus a gyalogsággal, melyet a fia, Volux, vezetett oda hozzá, de az útban való késedelmeskedése miatt nem vett részt az előbbi csatában, a római utóhadat támadta meg. Marius ekkor az előhadban foglalatoskodott, mert ott támadt Iugurtha a legnagyobb erővel. 6
 A numida most tudomást szerezvén Bocchus odaérkezéséről néhányadmagával titkon a gyalogságunk felé tartott s latinul — mert Numantiánál megtanulta e nyelvet — odakiáltotta, hogy a mi embereink hiába harcolnak, mert Mariust sajátkezűleg ejtette el az imént; mutatta is egy-
 szersmind véres kardját, melyet harczközben vérezett be, midőn ugyancsak tüzesen kaszabolta gyalogságunkat. Ennek 7
 hallatára katonáinkat nem annyira a híresztelő szavahihe-
 tősége, mint inkább az eset borzalmassága miatt ijedelem fogta el, a barbárok ellenben fölbátorodtak s még tüze-
 sebben nyomultak a meghökkent rómaiakra. És már majd 8
 hogy meg nem futamodtak ezek, midőn Sulla elleneik szétverése után visszatérőben oldalt rohant a mórokra.
 Bocchus mindjárt futásnak eredt. Iugurtha azonban sze- 9
 rette volna övéit tartóztatni s biztosítani a már majdnem megnyert diadalt; de körülfogták lovasaink s miután jobbra-balra elesett minden embere, egyesegyedül osont ki bujkálva az ellenség lövegei közül. Marius a közben 10
 megszalasztván az ellenséges lovasságot segítségül sietett övéinek, mert hallotta, hogy már üzőbe vették őket. Az 11
 ellenség végtére is vereséget szenvedett mindenfelé. A nyílt

que fusi. Tum spectaculum horribile campis patentibus; sequi fūgere occidi capi, equi atque viri afflicti, ac multi vulneribus acceptis neque fugere posse neque quietem pati, niti modo ac statim concidere, postremo omnia, qua visus erat, constrata telis armis cadaveribus et inter ea humus infecta sanguine.

102. Post ea loci consul haud dubie iam victor pervenit in
2 oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. Eo post diem quintum quam iterum barbari male pugnaverant legati a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, duos quam fidissimos ad eum mitteret, velle de se et de populi Romani commodo cum eis disserere. Ille
3 statim L. Sullam et A. Manlium ire iubet. Qui quamquam acciti ibant, tamen placuit verba apud regem facere: ingenium aut avorsum flecterent aut cupidum pacis vehementius accenderent. Itaque Sulla, cuius facundiæ, non
4 ætati a Manlio concessum, pauca verba huiuscemodi locutus.

5 *'Rex Bocche, magna lætitia nobis est, cum te talem virum di monuere, uti aliquando pacem quam bellum malles, neu te optimum cum pessimo omnium Iugurtha miscendo commaculares, simul nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te errantem atque illum scelera-*
6 *tissimum persequi. Ad hoc populo Romano iam a principio imperi melius visum amicos quam servos quaerere,*
7 *tutiusque rati volentibus quam coactis imperitare. Tibi vero nulla opportunior nostra amicitia, primum quia procul absumus, in quo offensae minimum, gratia par ac*

síkság ekkor borzalmas képet mutatott; üldözés, menekülés, öldöklés, foglyul ejtés mindenfelé; lovak, emberek leterítve; számosan sebeikben sem menekülni nem bírtak, sem nyugodni, csak erőködtek, hogy feltápáskodjanak, de mindjárt összerogytak. Egyszóval, a meddig csak ellátott a szem, mindent löveg, fegyver s hulla borított, ezek közt meg a véráztatta föld látszott.

102. Ezek után a consul, a kinek diadala nem volt többé kétséges, szerencsésen eljutott Cirta városába, a hová már elindulásakor igyekezett. Ide Bocchustól a barbárok második veresége után ötödnapi követek érkeztek arra kérni Mariust a király nevében, küldje el hozzá két hűséges emberét, mert tárgyalni óhajtana velük maga s a római nép érdekei felől. El is küldé mindjárt L. Sullát és A. Manliust. Ámbár hívásra mentek oda, jónak gondolták mégis beszédet intézni a királyhoz, hogy, ha ellenük érez, megtérítsék, ha pedig óhajtja a békét, még jobban ráhangolják. Sulla tehát, a kinek Manlius a szónoki tehetségére, nem a korára nézvést átengedte a szót, ilyenforma rövidke beszédet mondott:

„Nagy az örömünk, Bocchus király, hogy oly kiváló ember létedre isteni ujjsmutatás folytán valahára inkább óhajtod a békét, mint a háborút, s nem mocskolod be nevedet avval, hogy szoros viszonyban állsz Jugurthával, a világ leggonoszabb emberével. Így fölmentesz bennünket is ama kelletlen kényszerűség alól, hogy épúgy éreztessük bosszúnkat veled botlásodért, mint vele mérhetetlen gazságáért. Különben is a római nép uralma kezdetétől fogva örömeit szerzett barátokat, mint rabszolgákat; mert úgy vélekedik, hogy biztosabb az uralom önként hódoló, mint leigázott nép fölött. De te sem találhatnál hasznosabb barátságot a mienknél. Mert először is távol lakunk s így igen csekély alkalom van

si prope adessemus; dein quia parentis abunde habemus, amicorum neque nobis neque cuiquam omnium satis
8 fuit. Atque hoc utinam a principio tibi placuisset: profecto ex populo Romano ad hoc tempus multo plura
9 bona accepisses, quam mala perpessus es. Sed quoniam humanarum rerum fortuna pleraque regit, cui scilicet placuit et vim et gratiam nostram te experiri, nunc quando per illam licet, festina atque, ut coepisti, perge.
10 Multa atque opportuna habes, quo facilius errata officiis
11 superes. Postremo hoc in pectus tuum demitte, numquam populum Romanum beneficiis victum esse. Nam bello quid valeat, tute scis.'

12 Ad ea Bocchus placide et benigne, simul pauca pro delicto suo verba facit: se non hostili animo, sed ob re-
13 gnum tutandum arma cepisse. Nam Numidiæ partem, unde vi Iugurtham expulerit, iure belli suam factam, eam vastari
14 a Mario pati nequivisse. Præterea missis antea Romam legatis repulsum ab amicitia. Ceterum vetera ommittere; ac tum, si per Marium liceret, legatos ad senatum missu-
15 rum. Dein copia facta animus barbari ab amicis flexus, quos Iugurtha, cognita legatione Sullæ et Manli metuens id, quod parabatur, donis corruerat.

103. Marius interea exercitu in hibernaculis composito cum expeditis cohortibus et parte equitatus proficiscitur in loca sola obsessum Turrim Regiam, quo Iugurtha perfugas
2 omnis præsidium imposuerat. Tum rursus Bocchus seu reputando, quæ sibi duobus præliis venerant, seu admonitus ab aliis amicis, quos incorruptos Iugurtha reliquerat,

feszültségre, barátságunk éreztetésére ellenben akkora, mintha közeledben lagnánk. Azután meg alattvalónk van bőven, de a barátokból soha sincs elegendő sem nekünk sem általában senkinek. Bár így gondolkoztál volna eleitől fogva! Akkor mostanig sokkal több jót vettél volna a római néptől, mint a mennyi bajt át-szenvedtél. Ám mivel az emberi sorsot jobbra a véletlen szerencse intézi, a melynek tudniillik úgy tetszett, hogy érezd hatalmunkat is barátságunkat is, most, mikor engedi, siess tovább a megkezdett úton. Sok jó alkalmad van s így könnyebben jóvá teheted ballépéseidet baráti szolgálataiddal. Szóval vésd eszedbe, hogy jótét dolgában a római nép sohasem maradt adós; hogy hadban mily erős, magad tapasztaltad.“

E beszédre Bocchus nyájasan s jóakarólag válaszolt; mentegette hibáját is pár szóval; hogy tudniillik ő nem ellenséges szándékkal nyúlt fegyverhez, hanem trónja védelmére; mert a hadi jog értelmében övé lett Numidia azon része, melyből Iugurthát kiverte, s annak pusztítását Mariustól nem engedhette. Azonkívül, mikor azelőtt Rómába követeket küldött, elutasították barátságát. De ő felejtí a multat s, ha Marius nem ellenzi, most küld majd követeket a senatushoz. — Meg is kapta azután rá az engedelmet, de a barbár király eszét újra elcsavarták barátai, a kiknek lelkét megvette Iugurtha, mikor tudomására jutván Sulla és Manlius követi küldetése félelem fogta el a viszonyok készülő alakulása miatt.

103. Miután azonközben Marius rendesen elszállásolta seregét téli tábori sátrakba, könnyű csapatokkal s egy rész lovassággal a pusztaságba indult, hogy ostrom alá fogja a királyi várat, a hová Iugurtha csupa szökevényeket tett őrségül. Bocchus most, akár mert meggon-
dolta két csatája következményeit, akár mert óva intették

ex omni copia necessariorum quinque delegit, quorum et
3 fides cognita et ingenia validissima erant. Eos ad Marium
ac deinde, si placeat, Romam legatos ire iubet, agundarum
rerum et quocumque modo belli componendi licentiam
4 ipsis permittit. Illi mature ad hiberna Romanorum pro-
ficiscuntur, deinde in itinere a Gætulis latronibus circum-
venti spoliatique, pavidī sine decore ad Sullam perfugiunt,
quem consul in expeditionem proficiscens pro prætore re-
5 liquerat. Eos ille non pro vanis hostibus, uti meriti erant,
sed accurate ac liberaliter habuit. Qua re barbari et famam
avaritiæ Romanorum falsam et Sullam ob munificentiam
6 in sese amicum rati. Nam etiam tum largitio multis
ignota erat; munificus nemo putabatur nisi pariter volens,
7 dona omnia in benignitate habebantur. Igitur quæstori
mandata Bocchi patefaciunt: simul ab eo petunt, uti
fautor consultorque sibi assit, copias fidem magnitudi-
nem regis sui et alia, quæ aut utilia aut benivolentiæ
esse credebant, oratione extollunt. Dein Sulla omnia pol-
licito docti, quo modo apud Marium, item apud senatum
verba facerent, circiter dies quadraginta ibidem opperi-
untur.

104. Marius postquam confecto, quo intenderat, negotio
Cirtam redit et de adventu legatorum certior factus est,
illosque et Sullam ab Utica venire iubet, item L. Billie-
num prætorem, præterea omnis undique senatorii ordinis,
2 quibuscum mandata Bocchi cognoscit. Legatis potestas
Romam eundi fit ab consule, interea indutiæ postulaban-
tur. Ea Sullæ et plerisque placuere, pauci ferocius decer-

rá barátai, a kiket még nem vesztegetett meg Jugurtha, kiválasztott bizalmasai közül öt kipróbált hűségű, tántoríthatatlan embert s követségbe küldte Mariushoz, onnan pedig az ő tetszése szerint esetleg Rómába, teljes fölhatalmazást adván nekik arra, hogy alkudozzanak s bármi áron vessenek véget a háborúnak. Ezek haladéktalanul 4 útra keltek a rómaiak téli szállása felé, de útközben gætulus rablók kifosztották őket. Remegve, külső díszek nélkül menekültek Sullához, a kit a consul helyettesül hagyott ott, mikor ama hadi útjára indult. Ez nem úgy 5 fogadta, mint csalárd ellenséget, a hogy tudniillik érdemték volna, hanem kifogástalan vendégszeretettel. A barbárok ebből nem csak belátták a rómaiak kapzsiságáról terjesztett hír alaptalanságát, hanem irántuk való bőkezűségéből barátjuknak ismerték föl Sullát is. Mert sokan 6 nem tudták még akkor sem, miben áll a vesztegetés; bőkezűség és szivesség egy volt előttük s minden ajándékot a jóság jelének vettek. A quæstornak hát előadták Bocchus 7 üzenetét s fölkérték, legyen szószólójuk és tanácsadójuk; különösen hangoztatták uruk hadi erejét, hűségét, hatalmát s egyebet, a miből hasznot s jóakaratot remélhettek. Miután Sulla mindent megígért s kioktatta őket, mit mondanak Marius, valamint a római tanács előtt, körülbelül negyven napot töltöttek ott el várakozással.

104. Marius kitűzött célja elérte után visszatért Cirtába s értesülvén a követek jöttéről odahívta őket Uticából, valamint Sullát s L. Billienus prætor, továbbá mindenünnen a tanács-rendbeli férfiakat kivétel nélkül s ezek jelenlétében hallgatta meg Bocchus üzenetét. A követek meg- 2 kapták az engedélyt a Rómába menetelre, de arra az időre a consul fegyverszünetet kívánt. Sulla s a többség tetszéssel fogadta ezt; csak néhányan ajánltak keményebb állásfoglalást, mert persze nem vették észbe, mily múlé-

nunt, scilicet ignari rerum humanarum, quæ fluxæ et mo-
 3 biles sæpe in advorsa mutantur. Ceterum Mauri impetra-
 tis omnibus tres Romam profecti cum Cn. Octavio Rusone,
 qui quæstor stipendium in Africam portaverat, duo ad
 regem redeunt. Ex eis Bocchus cum cetera tum maxime
 4 benignitatem et studium Sullæ lubens accepit. Romæ
 legatis eius, postquam errasse regem et Iugurthæ scelere
 lapsum deprecati sunt, amicitiam et fœdus petentibus hoc
 5 modo respondetur: *'Senatus et populus Romanus benefici
 et iniuriæ memor esse solet. Ceterum Boccho, quoniam
 paenitet, delicti gratiam facit: fœdus et amicitia dabun-
 tur, cum meruerit.'*

105. Quis rebus cognitis Bocchus per litteras a Mario
 petiverat, uti Sullam ad se mitteret, cuius arbitrato de com-
 2 munibus negotiis consuleretur. Is missus cum præsidio
 equitum atque funditorum Balearium; præterea iere sagit-
 tarii et cohors Paeligna cum velitaribus armis itineris
 properandi causa, neque his secus atque aliis armis ad-
 3 vorsus tela hostium, quod ea levia sunt, muniti. Sed in
 itinere quinto denique die Volux filius Bocchi repente in
 campis patentibus cum mille non amplius equitibus sese
 ostendit, qui temere et effuse euntes Sullæ aliisque om-
 nibus et numerum ampliorem vero et hostilem metum
 4 efficiebant. Igitur se quisque expedire, arma atque tela
 temptare intendere, timor aliquantus, sed spes amplior
 quippe victoribus et advorsum eos, quos sæpe vicerant.
 5 Interim equites exploratum præmissi rem, uti erat, quietam
 nuntiant. 106. Volux advinens quæstorem appellat dicitque

kony s változó az emberi sors és épen azért mily gyakran fordul rosszra. A mórok egyébként, miután kedvező³ elintézkést nyert minden ügyük, hárman Rómába mentek Cn. Octavius Rusóval, a ki mint quæstor a zsoldot hozta el Afrikába, kettőjük pedig visszatért a királyhoz. Örömmel hallotta tőlük Bocchus a többi közt különösen Sulla jóindulatú, szíves magatartását. Rómában pedig csak ennyit⁴ feleltek az ő baráti frigyét kérő követeknek, miután azt hozták fel mentségül, hogy királyuk tévedt s a gaz Jugurtha tántorította el, hogy: „A római tanács és nép nem⁵ szokott megfélekedezni sem a jócselekedetről sem a méltatlanságról. De Bocchus vétségére, mivel szánja-bánja, fátyolt vet s, ha majd érdemet szerez rá, számíthat baráti frigyükre is.“

105. Megtudván ezt Bocchus arra kérte levélben Mariust, küldené el hozzá Sullát, hogy vele mint korlátlan felhatalmazottjával intézze el közös ügyeiket. El is küldte² az öt lovasokból s baleari parittyásokból álló fedezettel; mentek továbbá vele ijjászok s egy pælignus csapat, az út gyorsítása végett könnyű fegyverzetben, mely azonban ép úgy elég védelmet nyújtott az ellenségnek szintén könnyű hajító fegyverei ellen, mint más fegyverzet. Végre³ ötödnap útközben egyszerre csak feltűnt előttük Volux, Bocchus fia, legfőlebb úgy ezer lovassal, a kik rend nélkül s szétszórta haladván Sullában is meg a többiben is valamennyiben azt a hiedelmet keltették, hogy többen vannak a valónál s hogy támadástól kell tartaniok. Ké-⁴ szült tehát a harcra mindegyikük, megvizsgálta fegyverzetét s kész állásba helyezkedett. Félelmük nem csekély volt ugyan, de nagyobb a reményük már győzelmüknél fogva is azokkal szemben, a kiken többször diadalmaskodtak már. E közben a kémlelésre előre küldött lovasság⁵ jelentette, hogy nem forog fenn ellenséges szándék, a

se a patre Boccho obviam illis simul et præsidio missum. Deinde eum et proximum diem sine metu coniuncti eunt.

2 Post ubi castra locata et diei vesper erat, repente Maurus incerto vultu pavens ad Sullam accurrit dicitque sibi ex speculatoribus cognitum Iugurtham haud procul abesse; simul, uti noctu clam secum profugeret, rogat atque hor-

3 tatur. Ille animo feroci negat se totiens fusum Numidam pertimescere; virtuti suorum satis credere; etiamsi certa pestis adesset, mansurum potius quam proditis, quos ducebat, turpi fuga incertæ ac forsitan post paulo morbo in-

4 terituræ vitæ parceret. Ceterum ab eodem monitus, uti noctu proficiscerentur, consilium approbat ac statim milites cenatos esse in castris, ignis quam creberrimos fieri, dein

5 prima vigilia silentio egredi iubet. Iamque nocturno itinere fessis omnibus Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur, cum equites Mauri nuntiant Iugurtham circiter

6 duum milium intervallo ante eos consedissee. Quod postquam auditum est, tum vero ingens metus nostros invadit: credere se proditos a Voluce et insidiis circumventos. Ac fuere, qui dicerent manu vindicandum neque apud illum tantum scelus inultum relinquendum. 107. At Sulla, quamquam eadem existumabat, tamen ab iniuria Maurum prohibet. Suos hortatur, uti fortem animum gererent: sæpe antea paucis strenuis adversum multitudinem bene pugnatum; quanto sibi in prælio minus pepercissent, tanto tutiores fore, nec quemquam decere, qui manus armaverit, ab iner-

2 mis pedibus auxilium petere, in maximo metu nudum et

mint hogy úgy is volt. **106.** Volux odaérkeztek a quæstorhoz fordulva jelenté, hogy atyja, Bocchus, küldte őt fogadásukra és fedezetükre. Erre azután aznap s másnap egymáshoz csatlakozva haladtak tartózkodás nélkül. Este 2 azonban, mikor már tábort ütöttek, a mór hirtelen zavart arczkifejezéssel, remegve siet Sullához s jelenti, hogy kémei híradása szerint Iugurtha közeledik: kéri hát és sürgeti, hogy az éj leple alatt osonjon el vele. Ő azonban 3 önérzetesen azt felelte, hogy nem ijed meg az annyiszor megvert numidától; teljesen megbízik övéiben; még ha biztos halál előtt állna, akkor is helyt maradna inkább, mintsem hogy cserben hagyja kíséretét s rút futással mentse életét, mikor úgyis kétséges az s talán kis idő múlva betegségtől kellene véget érnie. Azt a tanácsát 4 azonban, hogy az éjben folytassák útjukat, elfogadja s legott kiadja parancsba, hogy katonái vacsora után a táborban maradjanak, rakjanak tüzeket minél sűrűbben s az első éji őrtállás alatt csendben vonuljanak kifelé. Az 5 éjszakai útban kivétel nélkül kifáradt katonáinak épen napkeltekor már a tábort méregette ki Sulla, mikor a mór lovasai jelenték, hogy Iugurtha mintegy kétezer lépésnyire¹³⁸ állapodott meg előttük. Ennek hallatára azután roppant 6 félelem fogta el embereinket; azt hitték, Volux árulása kerítette őket törbe. Hangoztatták is némelyek, hogy véres bosszút kell állni rajta s nem szabad engedni, hogy ezt a hallatlan galádságát szárazon vigye el. **107.** Sulla maga is így vélekedett ugyan, de megvédte a mórt a bántalmazástól. Hanem övéit vitézi magatartásra buzdította, hiszen annyiszor harczolt már sikerrel néhány vitéz férfiú egész sokaság ellenében; minél kevésbbé kimélik magukat a harczban, annál jobban biztosítják magukat; egyáltalán nem illenék senkinek, a kinek fegyver van a kezében, fegyvertelen lábában keresni oltalmat s nagy félelmében

2 cæcum corpus ad hostis vortere. Dein Volucem, quoniam
hostilia faceret, Iovem maxumum obtestatus, ut sceleris
atque perfidiæ Bocchi testis adesset, ex castris abire iubet.
3 Ille lacrumans orare, ne ea crederet; nihil dolo factum ac
magis calliditate Iugurthæ, cui videlicet speculanti iter
4 suum cognitum esset. Ceterum quoniam neque ingentem
multitudinem haberet et spes opesque eius ex patre suo
penderent, credere illum nihil palam ausurum, cum ipse
5 filius testis adesset. Qua re optimum factu videri per
media eius castra palam transire. Sese vel præmissis vel
ibidem relictis Mauris solum cum Sulla iturum. Ea res
6 uti in tali negotio probata. Ac statim profecti, quia de
improviso acciderant, dubio atque hæsitante Iugurtha in-
7 columes transeunt. Deinde paucis diebus, quo ire inten-
derant, perventum est.

25 108. Ibi cum Boccho Numida quidam Aspar nomine mul-
tum et familiariter agebat præmissus ab Iugurtha, post-
quam Sullam accitum audierat, orator et subdole specu-
latum Bocchi consilia; præterea Dabar Massugradæ filius
ex gente Masinissæ, ceterum materno genere impar —
nam pater eius ex concubina ortus erat — Mauro ob in-
2 geni multa bona carus acceptusque. Quem Bocchus fidum
esse Romanis multis ante tempestatibus expertus ilico ad
Sullam nuntiatum mittit paratum sese facere, quæ po-
pulus Romanus vellet, colloquio diem locum tempus ipse
delegeret, neu Iugurthæ legatum pertimesceret: consulto
sese omnia cum illo integra habere, quo res communis
licentius gereretur; nam ab insidiis eius aliter caveri ne-
3 quivisse. Sed ego comperior Bocchum magis Punica fide
quam ob ea, quæ prædicabat, simul Romanum et Numidam

teste védetlen és vak részét fordítani az ellen felé. Most 2 Voluxot ellenséges magatartása miatt kiutasítá táborából, miután a hatalmas Juppitert fölhívta tanújául Bocchus galád hitszegésének. De ez könnyezve kérte, ne higgye azt 3 felőle; nem csalárdságból esett ez, hanem tulajdonképen Iugurtha ravaszságából, ki tudniillik útját kikémlelte. De 4 nem hiszi felőle, hogy a király fiának jelenlétében nyíltan merészelne valamit, mivelhogy nincs is nagy serege, meg azután atyjától függ neki a jövője és a hatalma; legjobbnak látja nyíltan vonulni át táborán, ő pedig vagy 5 előre küldi vagy ott hagyja a mórokat s egyedül megyen Sullával. Ezt a tanácsot az adott helyzethez képest elfo- 6 gadták s mindjárt útra kerekedvén, míg Iugurtha váratlan jöttük miatt habozott s tévovázott, bántatlanul jutottak keresztül. Pár napra ezután szerencsésen érkeztek útjuk 7 céljához.

108. Sűrűn s bizalmasan érintkezett ott Bocchussal egy Aspar nevű numida, a kit Iugurtha már előre akkor küldött szószólójának s Bocchus terveit ravaszkan fűr- készítetni, mikor meghallotta, hogy Sulláért küldött. Ott volt azonkívül Dabar, Massugrada fia, a ki Massinissa nemzetségéből való volt, csakhogy anyai részről nem egy- ivású, mert atyja egy ágyasnőtől született. A mór nagyon kedvelte őt számos jellembeli kiválóságaért. Mivel Bocchus 2 már jóval azelőtt kitapasztalta ennek a rómaiak iránt való hűségét, nyomban elküldé Sullához azon üzenettel, hogy kész teljesíteni a római nép kívánságait; válaszszon ki maga napot, helyet, időpontot a tárgyalásra s ne tart- son Iugurtha követétől, mert ő vele szánt-szándékkal tartja fönn változatlanul egészben a jó viszonyt, hogy annál szabadabban intézhessék közös ügyeiket; máskép ugyanis nem óvhatnák meg magukat cselszövéseitől. Én azonban 3 tudom biztosan, hogy Bocchus nem annyira a híresz-

spe pacis attinuisse multumque cum animo suo volvere
solitum, Iugurtham Romanis an illi Sullam traderet, lubi-
dinem advorsum nos, metum pro nobis suasisse. 109. Igitur
Sulla respondit pauca coram Aspare locuturum, cetera
2 occulte aut nullo aut quam paucissimis præsentibus. Simul
edocet, quæ sibi responderentur. Postquam sicuti voluerat
congressi, dicit se missum a consule venisse quæsitum ab
3 eo, pacem an bellum agitaturus foret. Tum rex, uti præ-
ceptum fuerat, post diem decumum redire iubet ac nihil
4 etiam tum decrevisse, sed illo die responsurum. Deinde
ambo in sua castra digressi sunt. Sed ubi plerumque
noctis processit, Sulla a Boccho occulte accersitur. Ab
utroque tantum modo fidi interpretes adhibentur, præterea
Dabar internuntius, sanctus vir et ex sententia ambobus;
ac statim sic rex incipit:

110. *'Numquam ego ratus sum fore, uti rex maximus
in hac terra et omnium, quos novi, privato homini gratiam
2 deberem. Et mehercule, Sulla, ante te cognitum multis
orantibus aliis ultro egomet opem tuli, nullius indigui.
3 Id imminutum, quod ceteri dolere solent, ego laetor. Fuerit
mihi eguisse aliquando pretium tuæ amicitiae, qua apud
4 animum meum nihil carius habeo. Id adeo experiri licet,
arma viros pecuniam, postremo quidquid animo lubet,
sume utere et, quoad vives, nunquam tibi redditam*

telte okokból, mint inkább csak olyan pún hittel biztatgatta a béke reményével egyidejűleg a rómaiakat s a numidát, és hogy sokáig tanakodott, Iugurthát szolgál-tassa-e ki a rómaiaknak vagy ennek Sullát; hajlandósága ellenünk szólott, félelme mellettünk. 109. Sulla azt válaszolta, hogy Aspar előtt csak keveset hajlandó szóvá tenni, a többit majd titokban, senki vagy minél kevesebb ember jelenlétében. Meg is mondta, milyen választ kapjon. Mikor 2 a találkozás kívánsága szerint megvolt, kijelenté, hogy ő a consul utasítására jött oda megkérdezni tőle, békét akar-e vagy háborút. Erre a király az ő üzent utasítása 3 szerint meghagyja neki, hogy tíz nap múlva jöjjön el újra, mert eddig még mitsem határozott, hanem akkor megadja a választ. Ekkor elválván táborába ment mind- 4 kettő. Mikor azonban eltelt már a javarésze az éjnek, Sullát titkon magához hivatá Bocchus. Mindkét fél részéről csak megbízható tolmácsok kaptak oda meghívást, rajtuk kívül még Dabar, ez a tiszteletreméltó férfiú, mint közbenjáró, még pedig mindkettőjük kívánsága szerint. A király azután mindjárt így kezdte:

110. „Sohasem hittem volna, hogy lesz idő, mikor én, e föld összes előttem ismeretes királyai közt a leg-hatalmasabb, hálára leszek kötelezve egy magán ember-nek. Isten a tanúm, Sulla, hogy, mielőtt ismertelek, sok 2 emberen segítettem, ha kért rá, másokon magamtól is, de rá nem szorultam senkire. Én örvendek, hogy e mó- 3 dom megcsökkent, bár mások bánkódni szoktak rajta. Hogy egykor másra szorultam, annak méltó ára lesz nekem barátságod, melynél nincs kedvesebb előttem. Erről 4 mindjárt meg is bizonyosodhatol. Vedd el s használd fegyvereimet, katonáimat, pénzemet, szóval a mit csak kívánsz, s légy meggyőződve, hogy míg élsz, sohasem tekintheted hálámat lerótnak; előttem mindig törlesztet-

gratiam putaveris, semper apud me integra erit; denique nihil me sciente frustra voles. Nam, ut ego aestumo, regem armis quam munificentia vinci minus flagitiosum est. Ceterum de re publica vostra, cuius curator huc missus es, paucis accipe. Bellum ego populo Romano neque feci neque factum umquam volui: at finis meos advorsum armatos armis tutatus sum. Id omitto, quando vobis ita placet. Gerite, quod voltis, cum Iugurtha bellum. Ego flumen Muluccham, quod inter me et Micipsam fuit, non egrediar neque id intrare Iugurtham sinam. Praeterea si quid meque vobisque dignum petiveris, haud repulsus abibis.'

111. Ad ea Sulla pro se breviter et modice, de pace et de communibus rebus multis disseruit. Denique regi patefecit, quod polliceatur, senatum et populum Romanum, quoniam armis amplius valuissent, non in gratiam habituros. Faciundum esse aliquid, quod illorum magis quam sua rettulisse videretur: id adeo in promptu esse, quoniam copiam Iugurthæ haberet. Quem si Romanis tradidisset, fore ut illi plurimum deberetur; amicitiam foedus Numidiæ partem, quam nunc peteret, tunc ultro adventuram. Rex primo negitare, cognationem affinitatem, præterea foedus intervenisse. Ad hoc metuere, ne fluxa fide usus popularium animos avorteret, quis et Iugurtha carus et Romani invisi erant. Denique sæpius fatigatus lenitur et ex voluntate Sullae omnia se facturum promittit: ceterum ad simu-

len lesz. Általában tudtommal nem esik hiába semmi kívánságod sem. Mert véleményem szerint kisebb szűgyen 5 egy királyra, ha fegyverrel győzik le, mint hogyha nagylelkűséggel. A mi illeti különben hazátok ügyét, a mely- 6 nek képviselőjeként küldtek hozzám, halld röviden a következőt. Háborút a római néppel én sem nem kezdtem, sem nem kívántam soha, hogy más kezdjen; csak országomat védtem fegyveres sereg ellen fegyverrel. Evvel is fölhagyok azonban, mivel nektek úgy tetszik; 7 viseljétek a háborút Iugurthával kedvetekre. Én a Muc- 8 luccha folyót, mely határ volt az én országom és a Micipsáé közt, nem fogom átlépni s Iugurthát sem fogom engedni azon belül jönni. Ha kívánsz még valamit, a mi méltó rám vagy rátok nézve, nem foglak elutasítani vele.“

111. Sulla e beszédre a maga személyét illetőleg röviden és szerényen, de a béke s közös ügyeik érdemében hosszasan felelt. Végül kijelenté a királynak, hogy a római senatus és nép, minthogy fegyveres erő tekintetében hatalmasabb, nem fogja a hála rovatába jegyezni ígértét; valami olyat kell cselekednie, a mi láthatólag az ő érdeküknek kedvez, nem a saját érdekének. Ez épen könnyű is volna neki, mert hatalmában van Iugurtha. Ha ezt kiadja a rómaiaknak, avval a legnagyobb hálára kötelezi őket s barátságuk, szövetségük, valamint Numidiának az a része, melyet most kíván, magától hull ölébe. A király eleinte szabadkozott, hogy ezt nem teheti a 2 köztük levő rokonságnál, szomszédságnál s szövetségnél fogva; de fél is, hogy hitszegésével elidegeníti magától népét. Ez ugyanis Iugurthát szerette, ellenben a rómaiakat gyűlölte. De végül ismételt unszolására engedett s meg- 3 ígérte, hogy mindenben Sulla kívánsága szerint fog cselekedni. Megállapították most, a mit czélszerűnek láttak 4

landam pacem, cuius Numida defessus bello avidissimus erat, quæ utilia visa constituunt. Ita composito dolo digrediuntur.

112. At rex postero die Asparem Iugurthæ legatum appellat dicitque sibi per Dabarem ex Sulla cognitum posse condicionibus bellum poni; quam ob rem regis sui sententiam exquireret. Ille lætus in castra Iugurthæ proficiscitur; deinde ab illo edoctus cuncta properato itinere post diem octavum redit ad Bocchum et ei nuntiat Iugurtham cupere omnia, quæ imperarentur, facere, sed Mario parum confidere: sæpe antea cum imperatoribus Romanis pacem conventam frustra fuisse. Ceterum Bocchus si ambobus consultum et ratam pacem vellet, daret operam, ut una ab omnibus quasi de pace in colloquium veniretur ibique sibi Sullam traderet. Cum talem virum in potestatem habuisset, tum fore, uti iussu senatus aut populi fœdus fieret, neque hominem nobilem non sua ignavia, sed ob rem publicam in hostium potestate relictum iri. 113. Hæc Maurus secum ipse diu volvens tandem promisit, ceterum dolo an vere cunctatus parum comperimus. Sed plerumque regiæ voluntates ut vehementes sic mobiles, sæpe ipsæ sibi advorsæ. Postea tempore et loco constituto, in colloquium uti de pace veniretur, Bocchus Sullam modo modo Iugurthæ legatum appellare, benigne habere, idem ambobus polliceri. Illi pariter læti ac spei bonæ pleni esse. Sed nocte ea, quæ proxima fuit ante diem colloquio decretum, Maurus adhibitis amicis ac statim immutata voluntate remotis dicitur secum ipse multum agitavisse, vultu et oculis pariter atque animo varius; quæ scilicet tacente ipso occulta pectoris patefecisse. Tamen postremo

arra, hogy a békekötés látszatát keltse; mert a numidát kimerítette már a háború s fölöttébb vágyott a békére. Miután ilyenképen kivetették a hálót, elváltak.

112. Másnap a király csakugyan magához hivatta Aspart, Iugurtha alvezérét s kijelentette neki, hogy ő Dabar révén megtudta Sullától, hogy a háborúnak alku alapján lehetne véget vetni. Ez vígan ment Iugurtha táborába s onnan kimerítő utasításokkal nyolcz nap mulva sietve visszatért Bocchushoz azon jelentéssel, hogy Iugurtha kész volna teljesíteni minden parancsot, de Mariusban nem igen bizik; addig is sokszor megghiúsult már a római hadvezérekkel megállapított béke. Hanem Bocchus, ha mindkettőjük ügyét lelkén hordja s biztos békét akar, hasson oda, hogy béketárgyalások színe alatt mind a hárman találkozzanak, s akkor adja ki neki Sullát. Ha ez a jeles férfiú a kezébe kerül, akkor jön majd létre frigy a tanács és nép rendeletére, mert ezt a nemes embert nem fogják cserben hagyni, mint olyat, a ki nem gyávaságáért került az ellenség kezébe, hanem hazája szolgálataért. **113.** Ezt a mór végre hosszas tanakodás után megigérte. Hogy azonban ravaszságból habozott-e vagy igazán, nem tudom biztosan. Annyi bizonyos, hogy a királyok elhatározásai ép oly ingatagok s gyakorta önmaguknak ellentmondók, mint a mily szenvedelmesek. Mikor azután kitűzték a béketárgyalásra az időt s helyet, Bocchus hol Sullával, hol Iugurtha követével beszélgetett, előzékenyen bánt velük s ugyanavval kecsegtette mind a kettőt. Ezeknek pedig ép oly nagy volt az örömük, mint a reményük. De a tárgyalásra kitűzött napot megelőző éjen a mór magához hívattán barátait, meg legott mást gondolva elbocsátván magától állítólag sokáig küzködött magával. Benső háborgása szerint változott arca és tekintete s így hallgatagsága mellett is elárulta keble titkát. Végre mégis Sullát hivatta

Sullam accersi iubet et ex illius sententia Numidæ insidias tendit. Deinde ubi dies advenit et ei nuntiatum est Iugurtham haud procul abesse, cum paucis amicis et quaestore nostro quasi obviis honoris causa procedit in tumultum facillimum visu insidiantibus. Eodem Numida cum plerisque necessariis suis inermis, uti dictum erat, accedit ac statim signo dato undique simul ex insidiis invaditur. Ceteri obtruncati, Iugurtha Sullæ victus traditur et ab eo ad Marium deductus est.

114. Per idem tempus adversum Gallos ab ducibus nostris Q. Caepione et Cn. Manlio male pugnatum. Quo metu Italia omnis contremuit. Illinque usque ad nostram memoriam Romani sic habuere, alia omnia virtuti suæ prona esse, cum Gallis pro salute non pro gloria certari. Sed postquam bellum in Numidia confectum et Iugurtham Romam victum adduci nuntiatum est, Marius consul absens factus est et ei decreta provincia Gallia isque Kalendis Ianuariis magna gloria consul triumphavit. Et ea tempestate spes atque opes civitatis in illo sitæ.

magához s az ő kívánságához képest a numida ellen vetett tört. Mikor aztán elérkezett az idő s hírül vitték neki, hogy 5 Iugurtha nincs távol, néhány barátja s a mi quæstorunk kíséretében tiszteletadás színe alatt elébe ment egy halomra, a hová igen jól elláthattak a lesben állók. A mint Iugurtha 6 majdnem összes barátaival — a megállapodás szerint fegyvertelenül — odaérkezett, adott jelre a leshelyekről mindjárt rárontottak egyszerre minden oldalról. A többit meggyilkolták, Iugurthát pedig megkötözve átadták Sullának, a ki Mariushoz kísértette.

114. Akkortájtban vezéreink, Qu. Cæpio és C. Manlius, szerencsétlenül harczoltak a gallusok ellen¹³⁹ s e félelmes 2 hírre egész Itáliát remegés fogta el. Attól fogva egész az én koromig az a nézet uralkodott a rómaiak közt, hogy minden más vállalat könnyen sikerül vitézségüknek, csak a gallusokkal küzdenek létükért, nem dicsőségért. 3 Mikor hírét vették, hogy a numidiai háború véget ért s Iugurthát bilincsbe verve viszik Rómába, Mariust még távollétében megválasztották consullá s neki szavazták meg Galliát tartománynak. Januáriuſ elején mint consul tartotta nagy ünneplés közt diadalmenetét. Akkoriban ő 4 volt az állam reményének és hatalmának letéteményese.

DE CONIURATIONE CATILINAE

LIBER.

1. Omnis homines, qui sese student præstare ceteris animalibus, summa ope niti decet, ne vitam silentio transeant veluti pecora, quæ natura prona atque ventri obœdientia finxit. Sed nostra omnis vis in animo et corpore sita est: animi imperio, corporis servitio magis utimur; alterum nobis cum dis, alterum cum beluis commune est.
- 2 Quo mihi rectius esse videtur ingeni quam virium opibus gloriam quærere et, quoniam vita ipsa, qua fruimur, brevis est, memoriam nostri quam maxume longam efficere.
- 3 Nam divitiarum et formæ gloria fluxa atque fragilis est, virtus clara æternaque habetur.
- 4 Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine corporis an virtute animi res militaris magis procederet.
- 5 Nam et prius quam incipias consulto et, ubi consulueris, mature facto opus est. Ita utrumque per se indigens alterum alterius auxilio eget.
- 6 2. Igitur initio reges — nam in terris nomen imperi id primum fuit — divorsi pars ingenium, alii corpus exercebant: etiam tum vita hominum sine cupiditate agitabatur, sua cuique satis placebant.
- 7 Postea vero quam in Asia Cyrus, in Græcia Lacedæmonii et Athenienses cœpere urbis atque nationes subigere, lubricinam dominandi causam belli habere, maxumam glo-

A CATILINA-FÉLE ÖSSZEESKÜVÉS.

1. Illő kötelessége minden embernek, a ki különb akar lenni más élőknél, teljes erejével azon igyekeznie, hogy ne teljék el élete nyomtalanul mint a baromé, melyet görnyedtnék s hasa rabszolgájának alkotott a természet. 2 Ámde a mi összes erőnk a lélekben s a testben van; a lélek rendeltetése az uralkodás, a testé inkább az engedelmeskedés; amaz az istennekkel, ez az állatokkal közös tulajdonunk. Annyival is helyesebb tehát szerintem szellemi mintsem testi erőnk segítségével szereznünk dicsőséget és, mivel élvezetünkre rövid ez élet, emlékezetünket tennünk minél tartósabbá. Mert a gazdagság és külső szépség nyújtotta dicsőség ingatag és romlandó; ellenben a szellemi jelesség dicső s örök tulajdonunk.

De sokáig nagy vita folyt az emberek közt a felől, testi erő képes-e hadi téren többet művelni vagy a szellemi jelesség. Mert egyrészt a tett megkezdése előtt meghánytvetett tervre, a megfontolás után pedig gyors kivitelre van szükség; így tehát mindakettő elégtelen magában véve s egyik a másik segítségére szorul. 2. Azért kezdetben a királyok (mert ez a kormányforma volt első a földön) ellenkező fölfogásuk szerint némelyek szellemüket fejlesztették gyakorlás útján, mások testüket. Akkor még kapzsiság nélkül folyt az emberi élet; kiki meg volt elégedve a magáéval. Miután azonban Ázsiában Cyrus, Görögországban a lacedæmoniaiak és athéniek kezdték leigázni a váro-

riam in maximo imperio putare, tum demum periculo
atque negotiis compertum est in bello plurimum ingenium
3 posse. Quodsi regum atque imperatorum animi virtus in
pace ita, ut in bello, valeret, æquabilius atque constantius
sese res humanæ haberent, neque aliud alio ferri neque
4 mutari ac misceri omnia cerneret. Nam imperium facile
5 eis artibus retinetur, quibus initio partum est. Verum ubi
pro labore desidia, pro continentia et æquitate lubido
atque superbia invasere, fortuna simul cum moribus immu-
6 tatur. Ita imperium semper ad optimum quemque a mi-
nus bono transfertur.

7 Quæ homines arant navigant ædificant, virtuti omnia
8 parent. Sed multi mortales dediti ventri atque somno in-
docti incultique vitam sicuti peregrinantes transegere:
quibus profecto contra naturam corpus voluptati, anima
oneri fuit. Eorum ego vitam mortemque iuxta æstumo,
9 quoniam de utraque siletur. Verum enimvero is demum
mihi vivere atque frui anima videtur, qui aliquo negotio
intentus præclari facinoris aut artis bonæ famam quærit.
Sed in magna copîa rerum aliud alii natura iter ostendit.
3. Pulchrum est bene facere rei publicæ, etiam bene dicere
haud absurdum est: vel pace vel bello clarum fieri licet.
Et qui fecere et qui facta aliorum scripsere, multi lau-
2 dantur. Ac mihi quidem, tametsi haudquaquam par gloria

sokat és nemzeteket, háborúra oknak tekinteni az uralomra vágyást s a legnagyobb hatalomban látni a legnagyobb dicsőséget: akkor végre veszélyes vállalatok árán kitapasztalták, hogy háborúban az ész ér legtöbbet. Ha a királyoknak s általában a hatalom urainak kiváló szellemi képessége épen úgy érvényesülne a békében mint a háborúban, egyenletesebbé és állandóbbá is alakulnának az emberi viszonyok s nem volnánk tanúi kölcsönös ide-oda hányódásuknak s az államrend teljes fölfordulásainak. Mert állam csak azon alapon állhat meg könnyen, a melyen keletkezett. Ha azonban a munkásság helyét kényelem-szeretet, az önmegtartóztatás és méltányosság helyét szenvedelem és elbizakodottság foglalja el, az erkölcsökkel együtt megváltozik a helyzet is. Ekkép száll át mindenkor az uralom kevésbbé derék emberről egy minél derekabbra.

A mire az ember földművelés, hajózás, építés dolgában megy, az mind az észbeli kiválóságtól függ. De sok ember csak hasának s alvásnak élve teljes műveletlenségben mint vándor ment végig az életen, s az ilyeneknek — valóban a természet rendje ellen — testük csak gyönyörűségükre, lelkük pedig terhükre volt. Éltük s holtuk közt részemről nem látok különbséget, mert egyikről sem beszél senki. Ellenben szerintem csak az olyan él igazában s élvezi életét, a ki valami életfeladatot tűz maga elé s ekkép törekszik hírét s nevét kiváló cselekedetekkel vagy hasznos alkotással megalapítani. De a sok mindenféle életpálya közül egyiknek ezt, másiknak amaszt az utat jelöli ki a természet. **3.** Szép a tettek mezején szolgálni a hazát; de a tudomány terén szolgálni sem megvetendő. Hírt lehet szerezni akár békében akár háborúban. Sokan arattak elismerést olyanok is, a kik a tettek mezején működtek, meg olyanok is, a kik mások tetteit megírták. Ámde, bár

sequitur scriptorem et actorem rerum, tamen in primis arduum videtur res gestas scribere; primum quod facta dictis exæquanda sunt, dehinc quia plerique, quæ delicta reprehenderis, malivolentia et invidia dicta putant; ubi de magna virtute atque gloria bonorum memores, quæ sibi quisque facilia factu putat, æquo animo accipit, supra ea veluti ficta pro falsis ducit.

- 3 Sed ego adulescentulus initio sicuti plerique studio ad rem publicam latus sum, ibique mihi multa advorsa fuere. Nam pro pudore, pro abstinentia, pro virtute audacia, 4 largitio, avaritia vigeabant. Quæ tametsi animus aspernabatur insolens malarum artium, tamen inter tanta vitia 5 imbecilla ætas ambitione corrupta tenebatur; ac me cum ab reliquorum malis moribus dissentirem, nihilo minus honoris cupido eadem, qua ceteros, fama atque invidia vexabat. 4. Igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit et mihi reliquam ætatem a re publica procul habendam decrevi, non fuit consilium socordia atque desidia bonum otium conterere, neque vero agrum colundo aut venando, servilibus officiis, intentum ætatem agere; 2 sed a quo incepto studioque me ambitio mala detinuerat, eodem regressus statui res gestas populi Romani carptim, ut quæque memoria digna videbantur, perscribere; eo magis, quod mihi a spe, metu, partibus rei publicæ animus 3 liber erat. Igitur de Catilinae coniuratione, quam veris- 4 sume potero, paucis absolvam; nam id facinus in primis

épen nem éri egyenlő dicsőség a tettek megíróját és végrehajtóját, mégis úgy látom, a történetírás különösen nehéz, először is azért, mert a szavakkal fedni kell a tetteket, azután azért, mert a hibák feddését a rosszakarat és irigység jelének tekintik legtöbbször, jó hazafiak nagy érdemeinek és dicsőségének elbeszélésében pedig ki-ki azt, a mit a maga erejéből sem tart nehéznek megtenni, hidegen veszi, a többi még nagyobbban ellenben, mint valami koholmányt, valótlannak tekint.

Engem mint ifjút kezdetben, mint sok mást, a köz-³ pályára vitt hajlamom. De ott sok minden nem tetszett nekem, mert szerénység, önzetlenség és érdemesség helyett vakmerőség, vesztegetés és kapzsiság volt divatban. Gonosz⁴ utaktól-módoktól érintetlen lelkem utálta ugyan az effélet, de abban a nagy romlottságban a nagyravágyás megtevesztette s hálójába kerítette gyenge koromat és így, bár nem⁵ helyesltem mások aljas eljárását, mindazáltal a hivatalhajhászat ép olyan rossz hírbe s gyűlölségbe kevert engem is, mint a többieket. **4.** Mikor tehát már kihevervén a sok kellemetlenséget és viszontagságot, azt tettem föl magamban, hogy a nyilvános élettől teljesen visszavonultan fogom tölteni hátralevő életemet, nem volt szándékom gondtalan tétlenségben vesztegetni el kényelmes magánéletemet, sem pedig földműveléssel s vadászattal, ily szolgai munkákkal foglalatoskodva tölteni napjaimat, hanem újra² elővettem eredeti kedves foglalkozásomat, melytől eltérített átkozott nagyravágyásom, s abban állapodtam meg, hogy a római nép történetét egyes följegyzésre méltóknak mutakozó mozzanataiban írom meg, annál is inkább, mert akkor már sem remény, sem félelem, sem pártérdek nem tartotta függésben lelkemet. E szerint most Catilina össze-³ esküvését fogom, a mily híven csak tudom, röviden megírni. Ezt a merészletet ugyanis különösen méltónak tartom⁴

ego memorabile existumo sceleris atque periculi novitate.
5 De cuius hominis moribus pauca prius explananda sunt,
quam initium narrandi faciam.

5. L. Catilina, nobili genere natus, fuit magna vi et
2 animi et corporis, sed ingenio malo pravoque. Huic ab
adulescentia bella intestina, cædes, rapinæ, discordia civilis
3 grata fuere, ibique iuventutem suam exercuit. Corpus pa-
tiens inediae, algoris, vigiliæ supra quam cuiquam credi-
4 bile est. Animus audax subdolus varius, cuius rei lubet
simulator ac dissimulator, alieni appetens, sui profusus,
5 ardens in cupiditatibus; satis eloquentiæ, sapientiæ parum.

Vastus animus immoderata, incredibilia, nimis alta semper
6 cupiebat. Hunc post dominationem L. Sullæ libido maxuma
invaserat rei publicæ capiundæ, neque id quibus modis
assequeretur, dum sibi regnum pararet, quicquam pensi
7 habebat. Agitabatur magis magisque in dies animus ferox
inopia rei familiaris et conscientia scelerum, quæ utraque
8 eis artibus auxerat, quas supra memoravi. Incitabant præ-
terea corrupti civitatis mores, quos pessuma ac divorsa
inter se mala, luxuria atque avaritia, vexabant.

9 Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis
tempus admonuit, supra repetere ac paucis instituta ma-
iorum domi militiaeque, quo modo rem publicam habue-
rint quantamque reliquerint, ut paulatim immutata ex
pulcherruma atque optuma pessuma ac flagitiosissima
facta sit, disserere.

6. Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque
habuere initio Troiani, qui Aenea duce profugi sedibus in-
certis vagabantur, cumque eis Aborigines, genus hominum
agreste, sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum.

a megírásra példátlan istentelen s veszedelmes volta miatt. De mielőtt az elbeszélésbe fognék, ez ember jellemét kell 5 előbb röviden megvilágítanom.

5. L. Catilina nemes családból származott. Nagy testi s lelki erővel volt megáldva, de gonosz és elvetemült jellemű volt. Ifjú korától fogva polgárháborúkban, öldök- 2 lésben, fosztogatásban s polgári villongásokban találta kedvét s ezekben edzette ifjúságát. Testileg hihetetlen mér- 3 tékben állta az éhséget, hideget s álmatlanságot. Lélekben 4 merész, alattomos, ingatag, bármi tekintetből mester a színlelésben és leplezésben, a másénak áhítója, sajátjának tékozlója, indulataiban heves; elég jó szónok volt, de bölcs alig. Telhetetlen lelke a túlságost, hihetetlent, elérhetetlent 5 hajszolta mindenkor. L. Sulla zsarnoki uralma óta határ- 6 talan vágy sarkalta hazája kormányának kézrekerítésére; avval cseppet sem törődött, minő eszközökkel éri el a célját, csakhogy úrrá tehesse magát. Szenvedelmét napról- 7 napra tüzelte elszegényedése és rossz lelkiismerete, mely mindkettő a föntebb említett tulajdonságai következtében hatalmasodott el. De ösztönözte romlott erkölcsi állapota 8 is hazájának, melyet két igen gonosz s teljesen ellenkező baj gyötört, a tékozlás és a kapzsiság.

Mivelhogy ez alkalom eszembe juttatá államunk erköl- 9 csi állapotát, mintha maga a tárgy indítana előbből kezdenem s röviden ismertetnem eleink békés és háborús intézményeit, hogy tudniillik miképen kormányozták az államot és minő karban hagyták reánk; mikép változott el lassankint s mikép vált ez a szép és erkölcsös állam oly erkölcstelenné és romlottá.

6. Róma városát az én forrásaim szerint trójaiak alapították és lakták kezdetben, a kik Aeneas vezérlete alatt kibújdosván állandó lakóhely nélkül kóboroltak, és velük együtt az őslakók, egy parlagias, független s szabadon élő

2 Hi postquam in una mœnia convenere, dispari genere
dissimili lingua, alii alio more viventes, incredibile me-
moratu est, quam facile coaluerint: ita brevi multitudo
3 dispersa atque vaga concordia civitas facta erat. Sed post-
quam res eorum civibus moribus agris aucta, satis pro-
spera satisque pollens videbatur, sicuti pleraque mortalium
4 habentur, invidia ex opulentia orta est. Igitur reges po-
puli que finitimi bello temptare, pauci ex amicis auxilio
5 esse: nam ceteri metu perculsi a periculis aberant. Et
Romani domi militiæque intenti festinare, parare, alius
aliud hortari, hostibus obviam ire, libertatem patriam
parentisque armis tegere. Post ubi pericula virtute pro-
pulerant, sociis atque amicis auxilia portabant, magisque
dandis quam accipiundis beneficiis amicitias parabant.
6 Imperium legitimum, nomen imperi regium habebant.
Delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sapien-
tia validum erat, rei publicæ consultabant; ei vel ætate
7 vel curæ similitudine patres appellabantur. Post ubi re-
gium imperium, quod initio conservandæ libertatis atque
augendæ rei publicæ fuerat, in superbiam dominationem-
que se convortit, immutato more annua imperia binosque
imperatores sibi fecere: eo modo minime posse putabant
per licentiam insolescere animum humanum. *no est electus*

7. Sed ea tempestate cœpere se quisque magis extollere
2 magisque ingenium in promptu habere. Nam regibus boni
quam mali suspectiores sunt semperque eis aliena virtus
3 formidulosa est. Sed civitas incredibile memoratu est
adepta libertate quantum brevi creverit: tanta cupido

nép, törvény és kormány nélkül. Miután egyazon falak 2 közé kerültek, szinte hihetetlen, mily hamar összeforrottak különböző származásuk, nyelvük s szokásaik ellenére is. Az egyetértés csakhamar államot teremtett e szétszórtan élő kóbor népségből. Mikor azonban államuk polgárságban, 3 civilizációban és területben fölgyarapodva elég virágzónak s elég hatalmasnak látszott már, jólétükből irigység fakadt, mint a hogy az emberek közt többnyire szokott történni. Ennélfogva a szomszéd királyok és népek haddal támadták. 4 Barátaik közül csak egynéhányan segíték, mert a többi félelmében nem mert beleavatkozni a veszedelembé. Ámde 5 a római buzgón tett-vett, készült, egymást tüzelte, szembe szállott az ellennel s fegyverrel védte szabadságát, hazáját s szüleit. Későbbben, miután a veszélyt férfiasan elhárította, segítséget nyújtott szövetségeseinek és barátjainak s inkább tett mint vett jókkal szerzett barátokat. A kormányhatalmat 6 törvények korlátozták, kormányformájuk a királyság volt. Az államügyeket választott férfiak intézték, a kiket testileg elgyengített ugyan az évek súlya, de szellemük erős volt bölcseségben. Ezeket nagy korukra vagy gondjuk hasonlatosságára nézvést atyáknak nevezték. Mikor későbbben 7 gögös zsarnoksággá változott a királyi hatalom, mely kezdetben a szabadság biztosítása s az állam gyarapítása czéljából létesült, az intézmény gyökeres átalakításával egy-egy évig tartó kormányhatalmat s két-két főtisztviselői állást szerveztek abban a hitben, hogy ekképen legkevésbé vetemedik dőlyfre féktelenségből az emberi természet.

7. Ekkor azután nagyobb mértékben kezdett föllépni a magasabbra törekvés s a tehetség nyilvános fitogtatása. Mert a királyok előtt gyanúsabbak a jók mint a rosszak 2 s mindég félelmetes más deréksége. Ellenben a szabadságra kapott állam rövid idő alatt hihetetlen nagyot len-

3 gloriæ incesserat. Iam primum iuventus, simul ac belli
patiens erat, in castris per laborem usum militiæ discebat
magisque in decoris armis et militaribus equis quam in
5 scortis atque conviviis lubidinem habebant. Igitur talibus
viris non labor insolitus, non locus ullus asper aut arduus
erat, non armatus hostis formidulosus: virtus omnia
6 domuerat. Sed gloriæ maxumum certamen inter ipsos
erat: se quisque hostem ferire, murum ascendere, con-
spici, dum tale facinus faceret, properabat; eas divitias,
eam bonam famam magnamque nobilitatem putabant.
Laudis avidi, pecuniæ liberales erant; gloriam ingentem,
7 divitias honestas volebant. Memorare possem, quibus in
locis maxumas hostium copias populus Romanus parva
manu fuderit, quas urbis natura munitas pugnando cepe-
rit, ni ea res longius nos ab incepto traheret.

8. Sed profecto fortuna in omni re dominatur; ea res
cunctas ex lubidine magis quam ex vero celebrat obscu-
2 ratque. Atheniensium res gestæ, sicuti ego æstumo, satis
amplæ magnificæque fuere, verum aliquanto minores
3 tamen quam fama feruntur. Sed quia provenere ibi scrip-
torum magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium
4 facta pro maxumis celebrantur. Ita eorum, qui ea fecere,
virtus tanta habetur, quantum ea verbis potuere extollere
5 præclara ingenia. At populo Romano numquam ea copia
fuit, quia prudentissimus quisque maxume negotiosus
erat: ingenium nemo sine corpore exercebat; optumus
quisque facere quam dicere, sua ab aliis benefacta laudari
quam ipse aliorum narrare malebat.

dült a dicsőség után való hő vágy ösztönzéséből. Így 4
mindjárt az ifjúság, mihelyt csak elbirta a hadi szolgálatot,
a táborban erős munka közt gyakorolgatta a katonáskodást;
nagyobb kedvét lelte díszes fegyverekben s harczy paripák-
ban, mint kéjelgésben és tivornyákban. Ilyeneknek azután 5
férfikorban nem volt szokatlan a kemény munka, nem volt
nehéz vagy megjárhatatlan semmi út, sem a fegyveres
ellen félelmetes; hősiségük leküzdött minden nehézséget.
De leginkább egymással versengtek a dicsőségért. Ki-ki első 6
akart lenni az ellenség pusztításában, fal megmászásában
s abban, hogy ilyes tette közben szembe tűnjék. Ezt tekin-
tették gazdagságnak, ezt jó hírnévnek s igazi nemességnek.
Kapva-kaptak a dicsőségen, de a pénzzel könnyen bántak;
dicsőséget igen nagyot óhajtottak, gazdagságot csak tisztes-
ségeset. Elsorolhatnám, hol tett tönkre a római nép kis 7
sereggel igen nagy ellenséges hadakat s mely természet erő-
sítette városokat vett be ostrommal, ha ez a kitérés ugyan-
csak messze nem térítene tárgyamtól.

8. Hanem persze a vakszerencse zsarnokunk minden-
ben; összes tetteinket nem annyira az igazság, mint inkább
a tetszése szerint ez emeli fényre s dönti homályba. Az 2
athéniek tettei véleményem szerint elég nagyok s dicsők
voltak, csakhogy jóval jelentéktelenebbek hírüknél. De mi- 3
vel nagy írói tehetségek támadtak köztük, kerek e világon
az ő tetteiket magasztalják legnagyobbak gyanánt. Így a 4
tettek végrehajtóinak érdemét akkorának nézik, a mily ma-
gasra tudták emelni műveikben a kiváló tehetségű írók.
Azonban a római népnek sohasem volt ilyen szerencséje, 5
mivel ki-ki minél józanabb gondolkozású volt, annál buz-
góbban foglalkozott a közügyekkel; elméjét teste nélkül nem
gyakorolta senki sem; legjobbaink inkább szerettek csele-
kedni mint beszélni, inkább szerették, ha mások magasztalták
az ő jeles tetteiket, mintsem maguk elbeszélni a másokéit.

9. Igitur domi militiæque boni mores colebantur: concordia maxuma, minuma avaritia erat, ius bonumque apud
2 eos non legibus magis quam natura valebat. Iurgia discordias simultates cum hostibus exercebant, cives cum civibus de virtute certabant. In suppliciis deorum magnifici,
3 domi parci, in amicos fideles erant. Duabus his artibus, audacia in bello, ubi pax evenerat, æquitate seque rem-
4 que publicam curabant. Quarum rerum ego maxuma documenta hæc habeo, quod in bello sæpius vindicatum est in eos, qui contra imperium in hostem pugnaverant qui-
que tardius revocati prælio excesserant, quam qui signa
5 relinquere aut pulsī loco cedere ausi erant; in pace vero, quod beneficiis magis quam metu imperium agitabant, et accepta iniuria ignoscere quam persequi malebant.

10. Sed ubi labore atque iustitia res publica crevit, reges magni bello domiti, nationes feræ et populi ingentes vi subacti, Carthago æmula imperi Romani ab stirpe interiit, cuncta maria terræque patebant: sævire fortuna ac mi-
2 scere omnia cœpit. Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, eis otium divitiæ, optanda
3 alias, oneri miseræque fuere. Igitur primo imperi deinde pecuniæ cupido crevit; ea quasi materies omnium malo-
4 rum fuere. Namque avaritia fidem probitatem ceterasque

9. Szóval ápolták a jó erkölcsöket mind békében mind háborúban; egyetértés uralkodott köztük s a kapzsiság igen ritka jelenség volt; a jog és méltányosság tisztelete nem annyira a törvényeken alapult, mint inkább a természetes érzésen. Czivódást, egyenetlenkedést, féltékenykedést az ellenséggel szemben folytattak, ellenben egymással derékségben versenyeztek a polgárok. Isteneik tiszteletében pompakedvelők, házi dolgaikban takarékosak, barátaikhoz hívek valának. Háborúban bátorsággal, ha pedig a béke ideje elérkezett, méltányossággal, e két tulajdonsággal igazgatták mind a maguk, mind a hazájuk ügyeit. Ez állításom legerősebb bizonyága az, hogy háborúban többször büntettek olyanokat, a kik fővezéri parancs ellen álltak ki harcolni ellenséggel, vagy a visszaparancsolásra csak jó későn hagyták el a harctér, mint olyanokat, a kik el merték hagyni zászlójukat vagy viasszaszorítva hátrálni mertek helyükből; békében pedig inkább jó bánásmóddal mint félemlítéssel gyakorolták a kormányhatalmat s jobb szerettek sérelmet megbocsátani mint megtorolni.

10. Mikor azonban munkásság és igazságosság által nagygyá tettük már az államot, hatalmas királyokat hadal legyőztünk, vad néptörzseket s igen nagy nemzeteke fegyverrel leigáztunk, Karthágo, a római birodalom versenytársa, végkép megdőlt s nyitva volt számunkra minden tenger és szárazföld: akkor a vakszerencse elkezdett dühöngeni s mindent fölforgatni. A kik előbb könnyen kibírtak erős munkát, veszedelmet, kétséges és nehéz helyzetet, azoknak most terhükre s vesztükre vált a máskülönbén kívánatos nyugalom és gazdagság. Előbb azután a hatalomra vágyás vert gyökeret, utána a pénzre vágyás. E kettő volt a kútforrása minden bajnak. A kapzsiság ugyanis aláásta a hűséget, jámborságot s a többi jó tulajdonságot; ezek helyébe gögre, kegyetlenkedésre, az istenek fitymá-

artis bonas subvortit; pro his superbiam crudelitatem,
5 deos neglegere, omnia venalia habere edocuit. Ambitio
multos mortalis falsos fieri subegit, aliud clausum in pec-
tore aliud in lingua promptum habere, amicitias inimi-
citasque non ex re, sed ex commodo aestumare magisque
6 voltum quam ingenium bonum habere. Hæc primo paula-
tim crescere, interdum vindicari; post ubi contagio quasi
pestilentia invasit, civitas immutata, imperium ex iustis-
sumo atque optumo crudele intolerandumque factum.

11. Sed primo magis ambitio quam avaritia animos ho-
minum exercebat, quod tamen vitium propius virtutem erat.
2 Nam gloriam honorem imperium bonus et ignavos æque
sibi exoptant; sed ille vera via nititur, huic quia bonæ
3 artes desunt, dolis atque fallaciis contendit. Avaritia pe-
cuniæ studium habet, quam nemo sapiens concupivit; ea
quasi venenis malis imbuta corpus animumque virilem
effeminat, semper infinita insatiabilis est, neque copia
4 neque inopia minuitur. Sed postquam L. Sulla armis
recepta re publica bonis initiis malos eventus habuit, ra-
pere omnes, trahere, domum alius alius agros cupere,
neque modum neque modestiam victores habere, fœda
5 crudeliaque in civis facinora facere. Huc accedebat, quod
L. Sulla exercitum, quem in Asia ductaverat, quo sibi
fidum faceret, contra morem maiorum luxuriose nimisque
liberaliter habuerat. Loca amœna, voluptaria facile in otio
6 ferocis militum animos molliverant. Ibi primum insuevit

lására s mindennek áruba bocsátására tanított ki bennünket. A nagyravágyás képmutatásra vitt számos embert, 5 arra tudniillik, hogy másként beszéljen szájuk, mint a hogyan érez szívük; a barátkozást és ellenségeskedést ne igazi értékük szerint mérjék, hanem anyagi érdek szempontjából, s hogy inkább az arcukon, mint bensőjükben hordják a jóságot. Mindez eleinte lassacskán nőtt; olykor 6 büntették is. Később azonban, mikor úgy elharapódzott a mételty, mint valami dögvész, egész elváltozott az állam s az eladdig legigazságosabb és legjobb kormányzat kegyetlenné és türhetetlenné vált.

11. De eleinte inkább a nagyravágyás sanyargatta az emberek lelkét, mint a kapzsiság; mert amaz a hiba mégis közelebb jár az erényhez. Ugyanis dicsőség, kitüntetés és 2 hatalom után egyaránt sóvárog a derék és hitvány, csak-hogy amaz igaz úton fáradozik értük, emez ellenben jó tulajdonságok híján ravaszsággal s álnoksággal törtet utánuk. A kapzsiság pénzrevágyással jár; pedig ezt nem 3 kívánja meg okos ember egy sem, mert, mintha valami gyilkos méreg járta volna át meg át, növé puhítja a férfiút testben-lélekben, nem ismer soha határt s mértéket, nem csökkenti sem bőség sem inség. Azóta pedig, hogy 4 Sulla fegyveres erővel újra kezébe kerítette az állam kormányát s jól kezdett pályafutását oly csúnyán végezte, azóta általánossá vált a rablás s fosztogatás, egyiknek házra fájt a foga, másiknak földbirtokra; győzelmükben sem határt nem ismertek sem kíméletet s undok, kegyetlen eljárást tanúsítottak polgártársaikkal szemben. Még 5 hozzá Sulla ősi szokás ellen kicsapongásban s egyéb tekintetben nagyon is szabadjára hagyta seregét, melynek parancsnoka volt Ázsiában, csakhogy ekkép hűségre kötelezze maga iránt. E kellemes és csábos világrész a fegyvernyugvás alatt hamar elpuhította harcziás katonáinkat. Ott szokta 6

exercitus populi Romani amare potare, signa tabulas
pictas vasa cœlata mirari, ea privatim et publice rapere,
7 delubra spoliare: sacra profanaque omnia polluere. Igitur
ei milites, postquam victoriam adepti sunt, nihil reliqui
8 victis fecere. Quippe secundæ res sapientium animos fati-
gant, ne illi corruptis moribus victoriæ temperarent.

12. Postquam divitiæ honori esse cœpere et eas gloria
imperium potentia sequebatur, hebescere virtus, paupertas
probro haberi, innocentia pro malivolentia duci cœpit.
2 Igitur ex divitiis iuventutem luxuria atque avaritia cum
superbia invasere; rapere, consumere, sua parvi pendere,
aliena cupere, pudorem pudicitiam, divina atque humana
3 promiscua, nihil pensi neque moderati habere. Operæ pre-
tium est, cum domos atque villas cognoveris in urbium
modum exædificatas, visere templa deorum, quæ nostri
4 maiores, religiosissimi mortales, fecere. Verum illi delubra
deorum pietate, domos suas gloria decorabant, neque
5 victis quicquam præter iniuriæ licentiam eripiebant. At
hi contra ignavissimi homines per summum scelus omnia
ea sociis adimere, quæ fortissimi viri victores reliquerant;
proinde quasi iniuriam facere id demum esset imperio
uti. 13. Nam quid ea memorem, quæ nisi eis, qui videre,
nemini credibilia sunt, a privatis compluribus subvorsos
2 montis, maria constrata esse? Quibus mihi videntur

meg először a római nép hadserege a szeretkezést és tivornyát, a szobrok, festmények s diszvésetű edények csodálását, valamint elrablását a maguk vagy az államuk számára, templomok fosztogatását, végül minden szent és nem szent dolog megbecstelenítését. Ilyen katonaság tehát 7 a győzelem kivívása után mitsem hagyott meg a legyőzötteknek. A szerencse ugyanis kísértetbe hozza a bölcsét is, nem hogy oly romlott erkölcsű népség tudta volna mérsékelni magát győzelmében.

12. Mióta a gazdagság lett a tisztelet forrása s avval kezdett járni dicsőség, uraság és hatalom, attól fogva becsét veszté az erény, szégyennek tarták a szegénységet, rossz szándéknak az önzetlenséget. A gazdagság következté- 2 ben azután kicsapongás, haszonlesés és gőg szállotta meg az ifjúságot: rabolt, tékozolt, a magáéra keveset adott, máséra áhitozott; becsületérzés, szemérmetesség, isteni és emberi törvény közt nem tett semmi különbséget; nem törődött semmivel s mértéket semmiben sem tartott, Ha 3 előbb jól szemügyre vetted a városnagyságú palotákat és mezei lakokat, érdemes utána megtekinteni a templomokat, melyeket mély vallásos érzéssel telt eleink emeltek az isteneknek. Azok persze az istenek templomait jámbor- 4 ságukkal, saját házukat dicsőségükkel ékesítgették s a legyőzötteket sem fosztották meg egyébtől, mint a jogtalan- kodás lehetőségétől. E mai gyáva nép ellenben a legalább- 5 való úton-módon szedi el mindazt szövetségestársaitól, a mit ama hős férfiak győztes létükre meghagytak nekik; mintha bizony a jogtalanzkodásban állna az uralom gyakorlása.

13. Minek hoznám hát föl, a mit úgy sem hihetne el senki, hacsak nem látta, hogy igen sok magánember már hegyeket távolított el s tengereket kővel töltetett be? Az 2 ilyenek szerintem csúfot üztek gazdagságukkal, mert nagy

ludibrio fuisse divitiæ: quippe quas honeste habere licebat, abuti per turpitudinem properabant. Sed lubido stupri ganeæ ceterique cultus non minor incesserat: viri muliebria pati, mulieres pudicitiam in propatulo habere; vescendi causa terra marique omnia exquirere, dormire prius quam somni cupido esset, non famem aut sitim neque frigus neque lassitudinem opperiri, sed ea omnia luxu antecapere. Hæc iuventutem, ubi familiares opes defecerant, ad facinora incendebant. Animus imbutus malis artibus haud facile lubidinibus carebat; eo profusius omnibus modis quæstui atque sumptui deditus erat.

14. In tanta tamque corrupta civitate Catilina, id quod factu facillumum erat, omnium flagitiorum atque facinorum circum se tamquam stipatorum catervas habebat. Nam quicumque impudicus adulter ganeo manu ventre pene bona patria laceraverat, quique alienum æs grande conflaverat, quo flagitium aut facinus redimeret, præterea omnes undique parricidæ sacrilegi convicti iudiciis aut pro factis iudicium timentes, ad hoc, quos manus atque lingua periurio aut sanguine civili alebat, postremo omnes, quos flagitium egestas conscius animus exagitabat, ei Catilinæ proximi familiaresque erant. Quodsi quis etiam a culpa vacuus in amicitiam eius inciderat, cotidiano usu atque illecebris facile par similisque ceteris efficiebatur. Sed maxime adulescentium familiaritates appetebat; eorum animi molles etiam et fluxi dolis haud difficulter capiebantur. Nam ut cuiusque studium ex ætate flagrabat, aliis scorta præbere aliis canes atque equos mercari, postremo neque sumptui neque modestiæ suæ parcere, dum illos

mohón pocsekolták el csúfságukra, a mit tisztességükre élvezhettek volna. Ám ép oly nagy mértékben lép föl a 3
 bujkálkodás, korhelykodás és a tékozlás egyéb neme; férfiak női szerepre adták magukat, nők nyíltan árulgatták tisztességüket; ingyencsészből fölkutattak szárazon-vízen mindent; előbb mentek aludni, mintsem elálmosodtak volna; nem várták be az éhezést, szomjúhozást, fázást, törődöttséget, hanem mindezt úri nyegleségből idő előtt elhárították. Ilyen életmód az öröklött vagyon fogyta után 4
 gonosz tettekre tüzelte az ifjakat. Rossz hajlamokba merült 5
 lelkük nem szívesen volt el gyönyörök nélkül s annál féktelenebbül vetették magukat mindenféle keresetre és költekezésre.

14. Egy ekkora és ily romlott államban igen könnyű volt Catilinának mintegy testőrséget gyűjteni maga köré a mindenfajta aljas és gonosz emberekből. Mert szemérmetlen, 2
 parázna, korhely a hány csak elverte apai javait játéokban, falánkságban vagy kicsapongásban s aki nagy adósságba verte magát, hogy megváltsa aljas vagy gonosz cselekedetét, 3
 azonkívül mindenünnen valamennyi gyilkos, templomfosztogató, a törvényszéken már elmarasztalt vagy tettei törvényes megtorlásától félő ember, valamint, a kit a keze s a nyelve esküszegésből vagy polgárvérből tartott fönn, egyszerűen a kit aljasság, nyomor s rossz lelkiismeret sanyargatott, mind benső bizalmasa volt Catilinának. S 4
 ha büntől még tiszta ember került baráti társaságába, a mindennapi együttlét és kísértés hamarosan egész hasonlóvá tette a többihez. De kiváltképen az ifjakkal kereste a 5
 barátságot; ezeknek még hajlandó s ingatag lelkét nem volt nehéz hálójába keríteni. Ugyanis korára nézvést kinek 6
 mire volt különös vágya, a szerint egyiknek barátnőt szerzett, a másiknak kutyát s lovat vett; szóval nem kímélte sem pénzét sem tisztességét, csakhogy készséges

7 obnoxios fidosque sibi faceret. Scio fuisse non nullos, qui
ita existumarent, iuventutem, quæ domum Catilinæ fre-
quentabat, parum honeste pudicitiam habuisse; sed ex
aliis rebus magis, quam quod cuiquam id compertum
foret, hæc fama valebat.

15. Iam primum adulescens Catilina multa nefanda
stupra fecerat, cum virgine nobili, cum sacerdote Vestæ, alia
2 huiuscemodi contra ius fasque. Postremo captus amore
Aureliæ Orestillæ, cuius præter formam nihil umquam
bonus laudavit, quod ea nubere illi dubitabat, timens
privignum adulta ætate, pro certo creditur necato filio
3 vacuum domum scelestis nuptiis fecisse. Quæ quidem res
mihi in primis videtur causa fuisse facinus maturandi.
4 Namque animus impurus, dis hominibusque infestus, ne-
que vigiliis neque quietibus sedari poterat: ita conscien-
5 tia mentem excitam vastabat. Igitur colos ei exsanguis,
fædi oculi, citus modo modo tardus incessus; prorsus in
facie voltuque vecordia inerat. 16. Sed iuventutem, quam,
ut supra diximus, illexerat, multis modis mala facinora
2 edocebat. Ex illis testis signatoresque falsos commodare;
fidem fortunas pericula vilia habere, post ubi eorum famam
3 atque pudorem attriverat, maiora alia imperabat. Si causa
peccandi in præsens minus suppetebat, nihilo minus in-
sontis sicuti sontis circumvenire, iugulare; scilicet, ne per
otium torpescerent manus aut animus, gratuito potius
4 malus atque crudelis erat. Eis amicis sociisque confisus
Catilina, simul quod æs alienum per omnis terras ingens
erat et, quod plerique Sullani milites largius suo usu

híveivé tehesse őket. Tudom, voltak egyesek, a kik szerint 7 a Catilina házáat látogató ifjak nem igen óvták erkölcsi tisztaságukat sem. De ez a szóbeszéd inkább egyébből talált hitelre, mint bárki biztos tudomásából.

15. Először is már ifjúkorában számos nemtelen viszonyt folytatott, ú. m. egy előkelő származású leánynyal, egy Vesta-papnóvel, s más efféle ember s isten ellen való viszonyokat. Végül beleszeretett Aurelia Orestillába, a 2 kiben szépségén kívül egy tisztos ember sem talált még semmi dicsérni valót. De mivel ez vonakodott nőül menni hozzá, mert félt fölserdült mostoha fiától, biztosra veszik, hogy fia megöletésével tette szabaddá házáat vétkes menyek-zője számára. S véleményem szerint főleg épen ez volt 3 oka gonosz terve siettetésének. Mert szennyes és isten- 4 nel — emberrel meghasonlott lelke nem bírt nyugodni sem ébrenlétekor sem altában, annyira mardosta izgatott lelkét rossz lelkiismerete. E miatt színe sápadt, tekintete 5 merev, járása majd sebes, majd lassú; szóval őrülség tükröződött egész külsején s arczán. 16. Az ifjakat, a kiket, mint föntebb emlitém, behálózott, sokféleképen oktatta ki rosszra. Közülük szerzett hamis tanúkat s végrendelet- 2 hamisítókat; rávette őket, hogy ne igen törődjenek adott szóval, vagyonnal, veszélylyel; utóbb pedig, jó hírük és tisztességérzetük eltompítása után, más nagyobb dolgokra is. Ha pillanatnyilag nem volt is oka gonoszat művelni, 3 azért csak úgy keritgeté hálójába s öldösteté azokat, a kik mitsem vétettek ellene, mint azokat, a kik ártot-tak neki. Mert persze, hogy karjuk s lelkük el ne 4 tompuljon a tétlenségben, inkább haszonra való ki-látás nélkül is gonosz s kegyetlen volt. Ilyen barátokra 4 és czinkosokra támaszkodott Catilina. Birodalomszerte mindenütt roppant nagy volt az eladósodás; Sulla katonái-nak nagy része ugyancsak bőven bánván a javaival nem

rapinarum et victoriæ veteris memores civile bellum
5 exoptabant, opprimundæ rei publicæ consilium cepit. In
Italia nullus exercitus, Cn. Pompeius in extremis terris
bellum gerebat; ipsi consulatum petenti magna spes, se-
natus nihil sane intentus: tutæ tranquillæque res omnes,
sed ea prorsus opportuna Catilinæ.

17. Igitur circiter Kalendas Iunias L. Cæsare et C. Figulo
consulibus primo singulos appellare, hortari alios alios
temptare; opes suas, imparatam rem publicam, magna
2 præmia coniurationis docere. Ubi satis explorata sunt,
quæ voluit, in unum omnis convocat, quibus maxuma
3 necessitudo et plurimum audaciæ inerat. Eo convenere
senatorii ordinis P. Lentulus Sura, P. Autronius, L. Cas-
sius Longinus, C. Cethegus, P. et Ser. Sullæ Ser. filii, L.
Vargunteius, Q. Annius, M. Porcius Laeca, L. Bestia, Q.
4 Curius; præterea ex equestri ordine M. Fulvius Nobilior,
L. Statilius, P. Gabinius Capito, C. Cornelius; ad hoc
5 multi ex coloniis et municipiis, domi nobiles. Erant præ-
terea complures paulo occultius consili huiusce participes
nobiles, quos magis dominationis spes hortabatur quam
6 inopia aut alia necessitudo. Ceterum iuventus pleraque,
sed maxume nobilium, Catilinæ inceptis favebat, quibus
in otio vel magnifice vel molliter vivere copia erat, incerta
7 pro certis, bellum quam pacem malebant. Fuere item ea
tempestate, qui crederent M. Licinium Crassum non igna-
rum eius consili fuisse: quia Cn. Pompeius invisus ipsi
magnum exercitum ductabat, cuiusvis opes voluisse contra
illius potentiam crescere, simul confisum, si coniuratio
valuisset, facile apud illos principem se fore.

feledhette egykori rablásait, diadalát és polgárháborúra áhitozott. Mindebből az az elhatározás fogamzott meg agyában, hogy kezébe keríti az állam kormányát. Itáliában 5 nem volt egyetlen hadsereg sem; Cn. Pompeius messze földön hadakozott; neki pályázás esetén nagy reménye lehetett a consulságra, mert a senatus még cseppet sem gyanakodott rá; a biztosság tudata és nyugalom általános volt; s épen az ilyen állapotok kedveztek Catilinának.

17. Ennélfogva L. Caesar és C. Figulus consulsága évében június elseje táján előbb fölkeresett egyeseket, kit biztat, kit kísért; eléjük tárja erejét, az állam készületlenségét, az összeesküvés nagy anyagi eredményeit. Miután 2 eléggé kiismerte, a mit akart, egybehívta mindazokat, a kiknek legszorultabb helyzetük s legnagyobb bátorságuk volt. Megjelentek ott a senatori rendből P. Lentulus Sura, 3 P. Autronius, L. Cassius Longinus, C. Cethegus, P. és Servius Sulla, Servius fiai, L. Vargunteius, Qu. Annius, M. Porcius Læca, L. Bestia és Qu. Curius; továbbá a lovagrendből 4 M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P. Gabinius Capito és C. Cornelius; azonkívül a gyarmatokból és municipiumokból számos ottani nemes ember. Volt még a nemesek 5 közül igen sok valamivel titkosabb részese is e tervnek, a kiket nem annyira a szegénység vagy más vitt rá, mint inkább az uralom reménye. De a fiatalság nagy része is, 6 különösen a nemesi, pártolta Catilina szándékát; ők, a kik a békében fényesen vagy kényelmesen élhettek volna, inkább óhajtották a bizonytalant mint a biztost, a háborút mint a békét. Voltak akkoriban olyanok is, a kik 7 azt hitték, hogy M. Licinius Crassus előtt sem volt ismeretlen e terv és mivel gyűlölt embere, Cn. Pompeius, nagy had vezére volt, ennek hatalma ellen bárkinek emelkedését szívesen látta volna, meg bizott is, hogy az összeesküvés sikere esetén könnyen ő lehet a fő közöttük.

18. Sed antea item coniuravere pauci contra rem publicam, in quibus Catilina fuit; de qua quam verissime potero dicam. L. Tullo et M. Lepido consulibus P. Autronius et P. Sulla designati consules legibus ambitus interrogati pœnas dederant. Post paulo Catilina pecuniarum repetundarum reus prohibitus erat consulatum petere, quod intra legitimos dies profiteri nequiverat. Erat eodem tempore Cn. Piso, adulescens nobilis summæ audaciæ, egens factiosus, quem ad perturbandam rem publicam inopia atque mali mores stimulabant. Cum hoc Catilina et Autronius circiter nonas Decembris consilio communicato parabant in Capitolio Kalendis Ianuariis L. Cottam et L. Torquatum consules interficere, ipsi fascibus correptis Pisonem cum exercitu ad obtinendas duas Hispanias mittere. Ea re cognita rursus in Nonas Februarias consilium cædis transtulerant. Iam tum non consulibus modo sed plerisque senatoribus perniciem machinabantur. Quodni Catilina maturasset pro curia signum sociis dare, eo die post conditam urbem Romam pessimum facinus patratum foret. Quia nondum frequentes armati conveniant, ea res consilium diremit. 19. Postea Piso in citeriorem Hispaniam quæstor pro prætore missus est annitente Crasso, quod eum infestum inimicum Cn. Pompeio cognoverat. Neque tamen senatus provinciam invitus dederat, quippe fœdum hominem a re publica procul esse volebat; simul quia boni complures præsidium in eo putabant et iam tum potentia Pompei formidulosa erat. Sed is Piso in provincia ab equitibus Hispanis, quos in exercitu ductabat, iter faciens occisus est. Sunt, qui ita dicant, imperia eius iniusta superba crudelia barbaros nequivisse

18. De már előbb szintígy összeesküdtek néhányan az állam ellen s köztük volt Catilina is. Elmondom ezt, a mily híven csak tudom. L. Tullus és M. Lepidus consul- 2 sága idejében P. Autroniust és P. Sullát, a már megválasztott két consult, a törvény alapján korteskedésükért kérdőre vonták és elítélték. Kis idő múlva Catilina zsaro- 3 lás miatt vád alá kerülven nem pályázhatott consulságra, mert nem jelentkezett a törvényes határidőn belül. Élt 4 abban az időben egy nemes, mód felett vakmerő, elszegegyedett s pártos lelkű ifjú, Cn. Piso, a kit szegénysége s rossz hajlamai ösztökéltek az államrend fölforgatására. Ő vele Catilina és Autronius deczember ötödike körül kö- 5 zölvén tervüket januárius elsején a Capitoliumon készültek a két consult, L. Cottát és L. Torquatust megölni, a főhatalmat kézrekeríteni s Pisót a sereggel elküldeni a két Hispánia megszállására. E szándékuk kitudódván 6 februárius ötödikére tűzték ki újból gyilkos tervük végrehajtását. De akkor már nem csak a consulok vesztét ter- 7 vezgették, hanem a tanácstagok nagy részeét is. S ha nem 8 siette volna el Catilina a jeladást czinkos társainak, az nap Róma alapítása óta a leggaládabb büntett ment volna végbe. Mivel azonban még nem volt együtt kellő számú fegyveres hívük, a terv megghiúsult.

19. Későbbén Pisót innenső Hispániába kiküldötték quæstornak prætori hatalommal. Crassus erőszakolta ezt, mert Pompeius halálos ellenségének ismerte őt. De a 2 tanács sem vonakodott neki adni e tartományt, mert e kelletlen embert el akarta távolítani a városból, meg azért is, mivel a jó hazafiak igen sokan benne láttak védelmet Pompeiusnak akkor már félelmetessé vált hatalma ellen. Ezt a Pisót azonban meggyilkolták a tartományban a 3 seregében levő hispániai lovasok. Némelyek szerint nem 4 birták e barbárok úrní igazságtalan, gógös és kegyetlen

5 pati; alii autem equites illos Cn. Pompei veteres fidosque
 clientis voluntate eius Pisonem aggressos; numquam Hi-
 spanos præterea tale facinus fecisse, sed imperia sæva
 multa antea perpessos. Nos eam rem in medio relinque-
 6 mus. De superiore coniuratione satis dictum.

20. Catilina ubi eos, quos paulo ante memoravi, convenisse
 videt, tametsi cum singulis multa sæpe egerat, tamen in
 rem fore credens univorsos appellare et cohortari, in
 abditam partem ædium secedit atque ibi omnibus arbitris
 procul amotis orationem huiuscemodi habuit.

2 *Ni virtus fidesque vostra spectata mihi foret, nequi-
 quam opportuna res cecidisset; spes magna, dominatio
 in manibus frustra fuissent, neque ego per ignaviam aut
 3 vana ingenia incerta pro certis captarem. Sed quia mul-
 tis et magnis tempestatibus vos cognovi fortis fidosque
 mihi, eo animus ausus est maximum atque pulcherru-
 mum facinus incipere, simul quia vobis eadem, quae
 4 mihi, bona malaque esse intellexi: nam idem velle at-
 que idem nolle, ea demum firma amicitia est.*

5 *Sed ego quae mente agitavi omnes iam antea divorsi
 6 audistis. Ceterum mihi in dies magis animus accenditur,
 cum considero, quae condicio vitae futura sit, nisi nos-
 7 met ipsi vindicamus in libertatem. Nam postquam res
 publica in paucorum potentium ius atque dicionem con-
 cessit, semper illis reges tetrarchae vectigales esse, populi
 nationes stipendia pendere; ceteri omnes, strenui boni
 nobiles atque ignobiles, vulgus fuimus sine gratia, sine
 auctoritate, eis obnoxii, quibus, si res publica valeret,*

fővezéri bánásmódját; mások szerint azok a lovasok régi hívei és jobbágysai voltak Cn. Pompeiusnak s az ő utasítására támadtak Pisóra; ezen az eseten kívül nem is követtek el ilyet a hispanusok; pedig elszenvedtek már sok kemény fővezéri bánásmódot. Én eldöntetlen hagyom e kérdést. E korábbi összeesküvésről elég is volt ennyit mondanom.

20. Mikor Catilina együtt látta a kevéssel föntebb említett férfiakat, bár külön-külön is többször sok mindenfélét megtárgyalt velük, mégis czélszerűnek vélte együttesen is szólni s buzdító szavakat intézni hozzájuk, azért hát félrevonult a ház egy rejtett részébe, eltávolította onnan minden fültanút s ilyesféle beszédet mondott:

Ha nem ismerném férfias lelketeket és hűségleteket, 2 hasztalan jött volna ez a kedvező alkalom, kárba veszne nagy reménykedésünk, a biztos uralom; gyáva vagy megbízhatatlan néppel én sem kapdosnék bizonytalan után a biztosért. De mivel számos nagy megpróbáltatásban 3 kitapasztaltam bátorságtokat és irántam való hűségleteket, azért mertem vállalkozni ily fontos és szép tette, meg azért is, mert átláttam, hogy nektek is ugyanaz a javatok s károtok, a mi nekem. Már pedig, ugyanazt akarni 4 s ugyanazt nem akarni, ebben áll a szilárd barátság.

Hogy mi a szándékom, külön-külön hallottátok már 5 ezelőtt. De napról-napra föllázad a lelkem, ha elgondolom, minő sors vár reánk, ha magunk nem teszszük magunkat szabadokká. Mert mióta néhány hatalmas ember 7 rendelkező s elnyomó hatalma alá került államunk, azóta királyok, kormányzók mindig nekik adóznak s nekik fizetik sarcaikat népek és nemzetek; mi többiek, buzgó s jó hazafiak, nemesek s nem nemesek, mind csak csőcselék voltunk, befolyás s tekintély nélkül való alárendeltjeik olyanoknak, a kik rettegnének tőlünk, ha

8 formidini essemus. Itaque omnis gratia potentia honos
divitiae apud illos sunt aut ubi illi volunt; nobis reli-
9 quere pericula repulsas iudicia egestatem. Quae quous-
que tandem patiemini, o fortissimi viri? Nonne emori
per virtutem praestat quam vitam miseram atque inho-
nestam, ubi alienae superbiae ludibrio fueris, per de-
10 decus admittere? Verum enimvero pro deum atque ho-
minum fidem victoria in manu vobis est, viget aetas,
animus valet; contra illis annis atque divitiis omnia
consenuerunt. Tantum modo incepto opus est, cetera res
11 expediet. Etenim quis mortalium, cui virile ingenium est,
tolerare potest illis divitias superare, quas profundant in
exstruendo mari et montibus coaequandis, nobis rem
familiarem etiam ad necessaria deesse? Illos binas aut
amplius domos continuare, nobis larem familiarem nus-
12 quam ullum esse? Cum tabulas signa toreumata emunt,
nova diruunt, alia aedificant, postremo omnibus modis
pecuniam trahunt vexant, tamen summa lubidine divitias
13 suas vincere nequeunt. At nobis est domi inopia, foris
aes alienum, mala res, spes multo asperior; denique
14 quid reliqui habemus praeter miseram animam? Quin
igitur expergiscimini? En illa, illa, quam saepe optastis,
libertas, praeterea divitiae decus gloria in oculis sita
15 sunt. Fortuna omnia ea victoribus praemia posuit. Res
tempus pericula egestas, belli spolia magnifica magis
16 quam oratio mea vos hortantur. Vel imperatore vel
milite me utimini: neque animus neque corpus a vobis
17 aberit. Haec ipsa, ut spero, vobiscum una consul agam,
nisi forte me animus fallit et vos servire magis quam
imperare parati estis.

közlársaságunk igazi volna. E szerint minden befő- 8
 lyás, hatalom, hivatal s gazdagság az ő kezükben van
 vagy azokéban, a kikében óhajtják; nekünk csak a ve-
 szélyeket, kudarczokat, pereskedést s nyomort hagyták.
 Meddig fogjátok hát ezt tűrni, derék férfiak? Nem jobb-e 9
 a hősi halál, mint csúfságosan vesztegetni el e nyomorult
 s tisztességtelen életet, a melyben mások gőgjének vagyunk
 játékszerei? De hiszen hát, isten s ember tanúm, biztos 10
 a diadal. Korunk viruló, lelkünk elég erős; nekik ellen-
 ben mindenük senyvedt az aggságtól és gazdagságtól.
 Csak kezdenünk kell, a többi magától fog menni. Kicsoda 11
 emberfia is türhetné azt, ha férfitas lélek lakozik benne,
 hogy ők csak úgy dúskálnak a pénzben, melyet tengerek
 beépítésére s hegyek ellakarítására fecsérelnek el, nekünk
 ellenben a szükségesekre sem telik? Ők két vagy több
 palotát építenek egymás mellé, nekünk ellenben nincs
 egy házi tűzhelyünk sem sehol? Vesznek képeket, szob- 12
 rokat, díszműveket, lerombolják újdonszerű alkotásaikat s
 másokat építenek, szóval minden módon szórják, veszte-
 getik pénzüket s még ily szertelen pazarlással sem bir-
 nak nyakára hágni vagyonuknak. Nekünk ellenben há- 13
 zunknál nyomor, kint adósság a részünk; helyzetünk
 átkozott s jövőnk még sokkal zordabb. Szóval mi egye-
 bünk van nyomorult életünknel? Mért nem ébredtek 14
 hát? Im, szemetek előtt az annyiszor óhajtott szabad-
 ság, továbbá gazdagság, tisztelet, dicsőség; mindezt díjul
 kínálja a szerencse a győzteseknek. Helyzetünk, alkalom, 15
 veszedelmek, nyomor, fényes hadi zsákmány különb buz-
 dítás lehet beszédemnél. Használjatok vezérnek vagy köz- 16
 katonának: testtel-lélekkel ott leszek oldalatokon. Tulaj- 17
 don ezeket fogom én, mint remélem, veletek együtt mint
 consul megvalósítani, ha talán meg nem csalatkozom s
 ti nem akartok inkább szolgák lenni mint urak.

21. Postquam accepere ea homines, quibus mala abunde omnia erant, sed neque res neque spes bona ulla, tametsi illis quæta movere magna merces videbatur, tamen postulavere plerique, ut proponeret, quæ condicio belli foret, quæ præmia armis peterent, quid ubique opis aut spei haberent. Tum Catilina polliceri tabulas novas, proscriptionem locupletium, magistratus, sacerdotia, rapinas, alia omnia, quæ bellum atque libido victorum fert. Præterea esse in Hispania citeriore Pisonem, in Mauretania cum exercitu P. Sittium Nucerinum, consili sui participes; petere consulatum C. Antonium, quem sibi collegam fore speraret, hominem et familiarem et omnibus necessitudinibus circumventum; cum eo se consulem initium agundi facturum. Ad hoc maledictis increpabat omnis bonos, suorum unum quemque nominans laudare: admonebat alium egestatis alium cupiditatis suæ, compluris periculi aut ignominie, multos victoriæ Sullanæ, quibus ea prædæ fuerat. Postquam omnium animos alacris videt, cohortatus, ut petitionem suam curæ haberent, conventum dimisit.

22. Fuere ea tempestate, qui dicerent Catilinam oratione habita, cum ad iusiurandum popularis sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem vino permixtum in pateris circumtulisse; inde cum post execrationem omnes degustavissent, sicuti in sollemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum atque eo dictas res fecisse, quo inter se fidi magis forent alius alii tanti facinoris conscii.

3 Nonnulli ficta et hæc et multa præterea existimabant ab eis, qui Ciceronis invidiam, quæ postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum, qui pœnas dederant. Nobis ea res pro magnitudine parum comperta est.

21. Ezek hallatára emberei, a kik bőviben voltak minden bajnak, de nem volt semmi vagyonuk, sem biztató kilátásuk, bár a nyugalom megzavarásából is nagy hasznot várhattak, mégis azt követelték legtöbben, adja elő a háború körülményeit, hogy minő jutalmakra számíthatnak, ha fegyvert fognak, s általában miben nyílik számukra segély vagy remény. Erre Catilina igéri adósságaik eltörlését, a 2 gazdagok kiűzését, ígér hivatalokat, papi méltóságokat, fosztogatást s minden mást, a mi együtt jár a háborúval s a győztesek kényével; hogy ott van Hispániában Piso, 3 Mauretániában seregestül P. Sittius Nucerinus, a kik magukévá tették tervét; hogy pályázik a consulságra s reméli, tisztvársa lesz neki C. Antonius, a ki meghitt embere neki s mindenféle baj nyomja; ő vele fog majd bele a munkába, ha consul lesz. Azonkívül becsméreli a jó hazafiakat 4 kivétel nélkül, övéi mindegyikét név szerint dicséri, egyiket inségére figyelmezteti, másikat vágyára, nagyobb részüket a bírósági üldözésre vagy megalázásra, sokukat Sulla győzelmére, a kiknek az a győzelem zsákmányt juttatott. Mikor azután látja elszántságukat, lelkükre köti, hogy pályázását támogassák, s eloszlatja a gyűlést. 22. Egyesek azt mondogatták akkoriban, hogy beszéde végeztével Catilina, mikor eskette czinkostársait, csészékben borral vegyített embervért hordozott körül; mikor aztán ebből az 2 átok elmondása után valamennyien hörpintettek, mint a hogy ünnepies áldozatok alkalmával szokás, akkor tárta eléjük tervét s ezt azért tette így, hogy ekkora bűnük kölesönös tudatában annál hívebbek legyenek egymáshoz. Némelyek szerint azonban ezt sok mással együtt olyanok 3 eszelték ki, a kik úgy hitték, hogy a Cicero ellen később támadt gyűlöletre csillapító hatással lesz a kivégzettek bűnének irtózatossága. Nekem e szóbeszédéről fontosságához képest nincs elég biztos értesülesem.

23. Sed in ea coniuratione fuit Q. Curius, natus haud obscuro loco, flagitiis atque facinoribus copertus, quem
2 censores senatu probri gratia moverant. Huic homini non minor vanitas inerat quam audacia: neque reticere, quæ audierat, neque suamet ipse scelera occultare, proisus neque dicere neque facere quicquam pensi habebat. Erat ei cum Fulvia muliere nobili stupri vetus consuetudo; cui cum minus gratus esset, quia inopia minus largiri poterat, repente glorians maria montisque polliceri cœpit et minari interdum ferro, ni sibi obnoxia foret; postremo
4 ferocius agitare quam solitus erat. At Fulvia insolentiæ Curi causa cognita tale periculum rei publicæ haud occultum habuit, sed sublato auctore de Catilinæ coniuratione quæ quoque modo audierat compluribus narravit. Ea res in primis studia hominum accendit ad consulatum
6 mandandum M. Tullio Ciceroni. Namque antea pleraque nobilitas invidia æstuabat et quasi pollui consulatum credebant, si eum quamvis egregius homo novos adeptus foret. Sed ubi periculum advenit, invidia atque superbia post fuere. 24. Igitur comitiis habitis consules declarantur
2 M. Tullius et C. Antonius; quod factum primo popularis coniurationis concusserat. Neque tamen Catilinæ furor minuebatur, sed in dies plura agitare: arma per Italiam locis opportunis parare, pecuniam sua aut amicorum fide sumptam mutuum Fæsulas ad Manlium quendam portare, qui postea princeps fuit belli faciundi.

3 Ea tempestate plurimos cuiusque generis homines

23. Benne volt éppen az összeesküvésben egy nem közönséges származású, de ocsmány és gaz cselekedetekbe süllyedt ember, Qu. Curius, a kit erkölcstelen élete miatt a censorok kirekesztettek a senatusból. Megbízhatatlansága ² nem volt csekélyebb, mint vakmerősége. Nem csinált ő abból fontos dolgot, hogy elhallgassa, a mit hallott, s rejtegesse önnön gonosztetteit, sem egyáltalán a szavaiból és tetteiből. Régóta viszonya volt neki egy előkelő nővel, ³ Fulviával. Mikor erre szűkes anyagi helyzetében nem szórhatta úgy a pénzt s e miatt meghidegült iránta, egyszerre csak kérkedőleg kezdett neki eget-földet ígérni, olykor megöléssel is fenyegetni, ha nem járna kedvébe, szóval durvábban bánni vele, mint a hogy addig szokott. Fulvia ⁴ azonban, mikor megtudta az okát Curius feltűnő viselkedésének, nem tartotta titokban a hazáját fenyegető nagy veszedelmet, hanem a forrás elhallgatásával többek előtt elbeszélte, mit hallott s miképen a Catilina-összeesküvés felől. Különösen ez az eset élesztette az emberekben azt ⁵ a törekvést, hogy M. Tullius Ciceróra ruházzák a consulságot. Addig ugyanis a nemesség nagyrésze dühös féltékenysé- ⁶ g rabja volt s azt hitte, mintegy beszennyeződnék a consulság, ha új ember nyerné el, bármily kiváló volna is egyébként. Mikor azonban ott volt a veszély, háttérbe szorult a féltékenység és gőg. **24.** Így a választó gyűlés végeztével M. Tullius és C. Antonius hirdették ki consuloknak. Ez az esemény eleinte lesújtotta az összeesküvés ² részeseit. De azért nem lohadt Catilina örült vágya, hanem napról-napra nagyobb tevékenységet fejtett ki. Alkalmas helyeken Itáliaszerte fegyvereket tartott készen. Saját vagy a barátai hitelére pénzt vett föl s elszállította Faesulaeba bizonyos Manliushoz, a ki későbbben megkezdte az ellenségeskedést.

Ekkoriban állítólag igen sok mindenféle embert csábí- ³

ascivisse sibi dicitur, mulieres etiam aliquot, quæ primo ingentis sumptus stupro corporis toleraverant, post ubi ætas tantum modo quæstui neque luxuriæ modum fecerat, 4 æs alienum grande conflaverant. Per eas se Catilina credebatur posse servitia urbana sollicitare, urbem incendere, viros earum vel adiungere sibi vel interficere. 25. Sed in eis erat Sempronia, quæ multa sæpe virilis audaciæ facinora 2 commiserat. Hæc mulier genere atque forma, præterea viro atque liberis satis fortunata fuit; litteris Græcis et 3 Latinis docta, psallere et saltare elegantius, quam necesse est probæ, multa alia, quæ instrumenta luxuriæ sunt. Sed ei cariora semper omnia quam decus atque pudicitia fuit; pecuniæ an famæ minus parceret, haud facile discerneres; lubido sic accensa, ut sæpius peteret viros quam petere- 4 tur. Sed ea sæpe antehac fidem prodiderat, creditum abiuraverat, cædis conscia fuerat, luxuria atque inopia præ- 5 ceps abierat. Verum ingenium eius haud absurdum: posse versus facere, iocum movere, sermone uti vel modesto vel molli vel procaci; prorsus multæ facetiæ, multus lepos inerat.

26. His rebus comparatis Catilina nihilo minus in proximum annum consulatum petebat, sperans, si designatus 2 foret, facile se ex voluntate Antonio usurum. Neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias parabat 3 Ciceroni. Neque illi tamen ad cavendum dolus aut astutiæ deerant. Namque a principio consulatus sui multa pollicendo per Fulviam effecerat, ut Q. Curius, de quo paulo 4 ante memoravi, consilia Catilinæ sibi proderet. Ad hoc

tott pártjára, nőt is egynehányat, a kik eleinte a maguk árúbabocsátásával győzték ugyan roppant költekezéseiket, de később, midőn koruk csupán csak a keresetnek vetett véget, de a pazarlásnak nem, nagy adósságba verték magukat. Catilina abban reménykedett, hogy ezek közreműködésével föllázíthatja a városi rabszolgákat, fölgújthatja a várost, férjeiket pedig vagy magához lánczolhatja vagy megöletheti. **25.** Közöttük volt Sempronia, a ki több ízben számos férfias bátorságot kívánó tettet követett már el. Származás, szépség, férj és gyermekek tekintetében elég szerencsés nő volt ő. Jártas volt a görög és latin irodalomban; tudott cziterázni s tánczolni, még pedig szebben, mint a hogy egy tisztos nőnek kellene. Ismerte számos más módját is a vétekre csábításnak. De a tisztos szemérmességnél minden becsesebb volt előtte mindenkor. Nem volna könnyű eldönteni, pénzével törődött-e kevesebbet vagy jóhírével. Érzékiség dolgában oly szenvedelmes volt, hogy többször járt ő férfiak után, mint azok ő utána. Már ezelőtt is gyakran megszegte szavát, esküvel letagadta tartozását s czinkos volt gyilkosságban; pazarlása és szűk helyzete a bukás örvényébe sodorta. Szellemi képessége nem megvetendő volt. Tudott verselni, élczelni, társalogni akár illedelmesen, akár megnyerően, akár pajkosan. Szóval nagyon szellemes és kellemes nő volt.

26. E készülétek megtétele után is Catilina szintűgy törekedett a következő évre elnyerni a consulságot abban a reményben, hogy jelöltetése esetén könnyű lesz néki kénye-kedve szerint bánnia Antoniussal. De nem nyugodott a közben sem, hanem mindenféleképen igyekezett cselt vetni Cicerónak. De az óvatosságra ebben is volt elég fortély és ravaszság. Ugyanis consulsága kezdetétől fogva nagy ígéretekkel téve rábirta Fulvia által a fent említett Qu. Curiust, hogy fedje föl Catilina terveit. Tisztársát Antoniust

collegam suum Antonium pactione provinciæ perpulerat, ne contra rem publicam sentiret; circum se præsidia amicorum atque clientium occulte habebat. Postquam dies comitiorum venit et Catilinæ neque petitio neque insidiæ, quas consulibus in campo fecerat, prospere cessere, constituit bellum facere et extrema omnia experiri, quoniam, quæ occulte temptaverat, aspera fœdaque evenerant. **27.** Igitur C. Manlius Fæsulas atque in eam partem Etruriæ, Septimium quendam Camertem in agrum Picenum, C. Iulium in Apuliam dimisit; præterea alium alio, quem ubique opportunum sibi fore credebat. Interea Romæ multa simul moliri, consulibus insidias tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obsidere, ipse cum telo esse, item alios iubere, hortari, uti semper intenti paratique essent, dies noctisque festinare vigilare, neque insomniis neque labore fatigari. Postremo ubi multa agitati nihil procedit, rursus intempesta nocte coniurationis principes convocat ad M. Porcium Læcam ibique multa de ignavia eorum questus docet se Manlium præmisisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma paraverat, item alios in alia loca opportuna, qui initium belli facerent, seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem oppressisset; eum suis consiliis multum officere. **28.** Igitur perterritis ac dubitantibus ceteris C. Cornelius eques Romanus operam suam pollicitus et cum eo L. Vargunteius senator constituere ea nocte paulo post cum armatis hominibus sicuti salutatum introire ad Ciceronem ac de improviso domi suæ imparatum confodere. Curius ubi intellegit, quantum periculum consuli impendeat, propere per Fulviam Ciceroni dolum, qui parabatur, enuntiat. Ita illi ianua prohibiti tantum facinus frustra susceperant.

meg tartománya átengedésével térítette el hazafiatlan érzelmétől. Maga körül pedig titkon barátaiból és jobbagyairól tartogatott őrseget. Mikor elérkezett a választógyűlés 5 napja s Catilina felsült mind pályázásával, mind a consul ellen a Marsmezőn vetett eselével, eltökélte, hogy hadi tere lép s mindennel megteszi a végső kísérletet, ha már alattomos kísérletei balul s csúfosan végződtek. **27.** Kiküldte hát C. Manliust Fæsulæba s Etruria ama részébe, bizonyos Septimius Camerinust a picens-földre, C. Juliust Apuliába, továbbá kit ide kit oda, a hol kit hasznavehetőnek gondolt. A közben ő Rómában sok követ mozgat egyszerre: cselet 2 hányt a consul élete ellen, készülleteket tett a város elhamvasztására, fegyveresekkel szállta meg az alkalmas pontokat. Maga fegyverrel járt, ezt rendelé másoknak is és serkenté őket, hogy folyvást ügyeljenek s készen legyenek. Éjjel-nappal buzgólkodik, virraszt, álmatlanság s munka ki nem fárasztja. Végül, mikor sok tevé-vevés mellett 3 sem lát semmi sikert, késő éjjel ismét összegyűjti az összeesküvés főembereit M. Porcius Læcához, keserű panaszra 4 fakad tétlenségük miatt, tudomásukra hozza, hogy a már fegyverre kész sokasághoz előre elküldte Manliust, úgyszintén kit ide kit oda, alkalmas helyekre, hogy megkezdjék a háborút; ő is szeretne már a sereghez indulni, ha eltehetné láb alól Cicerót, a ki nagy akadály a terveinek. **28.** A többiek ijedelme és habozása közben azután följajánlta szolgálatát C. Cornelius római lovag s vele együtt L. Vargunteius senator s megállapították, hogy valamivel később, még azon éjjel fegyveres emberek kíséretében üdvözlés ürügye alatt bemennek Ciceróhoz, meglepik s azon készületlenül leszúrák saját házában. Mikor Curius meg- 2 tudta, mekkora veszély fenyegeti a consult, siet tudósítani Fulvia által Cicerót az ellene vetett eselről. Így ezek 3 zárt ajtóra találtak s hijába vállalkoztak akkora büntettre.

4 Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare, egestate simul ac dolore iniuriæ novarum rerum cupidam, quod Sullæ dominatione agros bonaque omnia amiserat, præterea latrones cuiusque generis, quorum in ea regione magna copia erat, nonnullos ex Sullanis coloniis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerat.

29. Ea cum Ciceroni nuntiarentur, ancipiti malo permotus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio longius tueri poterat, neque, exercitus Manli quantus aut quo consilio foret, satis compertum habebat, rem ad senatum
2 refert iam antea volgi rumoribus exagitatum. Itaque, quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, darent operam consules, ne quid res publica detrimenti caperet.
3 Ea potestas per senatum more Romano magistratui maxima permittitur exercitum parare, bellum gerere, coercere omnibus modis socios atque civis, domi militiæque imperium atque iudicium summum habere; aliter sine populi iussu nullius earum rerum consuli ius est. 30. Post paucos dies L. Sænius senator in senatu litteras recitavit, quas Fæsulis allatas sibi dicebat, in quibus scriptum erat C. Manlium arma cepisse cum magna multitudine ante
2 diem VI Kalendas Novembris. Simul, id quod in tali re solet, alii portenta atque prodigia nuntiabant, alii conventus fieri, arma portari, Capuæ atque in Apulia servile
3 bellum moveri. Igitur senati decreto Q. Marcius Rex Fæsulas, Q. Metellus Creticus in Apuliam circumque ea loca

Azalatt Manlius fölbujtá Etruriában a köznépet, mely 4
vágott a forradalomra nyomorúságánál fogva is, meg
azon jogtalanságon való elkeseredésében, hogy Sulla uralma
alatt elveszítette földjeit s összes javait. Fölbujtotta továbbá
a mindenféle rabló-népséget, minő nagyon sok volt azon
a vidéken, s Sulla gyarmataiból is némelyeket, a kiknek
tobzódás és pazarlás következtében mijök sem maradt a
rablott nagy zsákmányból.

29. Mikor erről értesült Cicero, a kettős veszedelem
miatt, mivel sem a várost nem védhette tovább saját fele-
lősségére a fondorkodás ellen, sem nem tudta biztosan,
mekkora a Manlius serege s mi a rendeltetése, az ügyet
a senatus elé terjeszté, melynek nyugalját a sok mende-
monda már előbb megzavarta. A senatus erre, mint a 2
hogy súlyos körülmények közt többnyire szokta, azt a
határozatot hozta, ügyeljenek a consulok, hogy a haza
kárt ne valljon. Ezt a korlátlan hatalmat római szo- 3
kás szerint a senatus adja a tisztviselőnek arra, hogy
sereget gyűjtsön, háborút viseljen, minden lehető módon
fenyíthessen szövetségest és polgárt, végül hogy otthon,
valamint háborúban korlátlan katonai és bírói hatalmat
gyakoroljon. Máskülönben ezek egyikéhez sincs joga a con-
sulnak a nép utasítása nélkül.

30. Néhány nap mulva a senatusban L. Sænius sena-
tor egy levelet olvasott föl, melyet állítása szerint Fæ-
sulæból kapott. Ebben az volt megírva, hogy C. Manlius
nagy népsokasággal október 27-dikén fegyvert fogott. Egy- 2
szersmind, a mint az már olyankor szokás, némelyek cso-
dás jeleket és eseteket jelentettek, mások, hogy összejöve-
teleket tartanak, fegyvereket szállítanak, Capuában és Apu-
liában rabszolgaháború van kitörőben. Ennélfogva a ta- 3
nács határozata folytán kiküldöttek Qu. Marcius Rexet
Fæsulæba, Qu. Metellus Creticust Apuliába s annak kör-

4 missi — ei utrique ad urbem imperatores erant, impediti
 ne triumpharent calumnia paucorum, quibus omnia honesta
 atque inhonesta vendere mos erat —, sed prætores
 5 Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in agrum
 Picenum, eisque permissum, uti pro tempore atque periculo
 6 exercitum compararent. Ad hoc, si quis indicavisset
 de coniuratione, quæ contra rem publicam facta erat, præ-
 7 mium servo libertatem et sestertia centum, libero impunitatem
 eius rei et sestertia ducenta, itemque decrevere, uti
 gladiatoriae familiae Capuam et in cetera municipia distribu-
 erentur pro cuiusque opibus, Romæ per totam urbem
 vigiliæ haberentur eisque minores magistratus præessent.

31. Quibus rebus permota civitas atque immutata urbis
 facies erat. Ex summa lætitia atque lascivia, quæ diuturna
 2 quies pepererat, repente omnis tristitia invasit: festinare
 trepidare, neque loco neque homini cuiquam satis credere,
 neque bellum gerere neque pacem habere, suo quisque
 3 metu pericula metiri. Ad hoc mulieres, quibus rei
 publicæ magnitudine belli timor insolitus incesserat, afflic-
 tare sese, manus supplices ad cælum tendere, miserari
 parvos liberos, rogitare, omnia pavere, superbia atque de-
 liciis omissis sibi patriæque diffidere.

4 At Catilinæ crudelis animus eadem illa movebat, tametsi
 præsidia parabantur et ipse lege Plautia interrogatus
 5 erat ab L. Paulo. Postremo dissimulandi causa aut sui

nyékére — ők mint *imperatorok* mindketten ott állottak 4
a város alatt, mert a diadalmenet megtartásában akadályozta őket egyesek ármánykodása, a kik árúczikknek szoktak tekinteni mindent, tisztet, nem tisztet egyaránt — a praetorokat pedig Qu. Pompeius Rufust Capuába, Qu. 5 Metellus Celert a picens-földre oly meghatalmazással, hogy a körülményekhez s a veszély nagyságához képest sereget gyűjtsenek. Továbbá annak, a ki följelentést tesz 6 a haza ellen szőtt összeesküvésről, ha rabszolga, szabadságot és 100,000 sestertiust,¹⁴⁰ ha szabad polgár, a vétségére bocsánatot s 200,000 sestertiust tűztek ki jutalmul; hasonlóképen elrendelték, hogy a gladiator csoportokat oszszák szét Capua s a többi municipium¹⁴¹ között hadi erejük arányában, Rómában az egész városban éjjeli őrségeket állítsanak ki alsóbbrendű tisztviselők parancsnoksága alatt.

31. Ezen intézkedések megzavarták a polgárság nyugalma s egész megváltoztatták a város képét. A tartós béke szülte nagy vigasság és pajzánság után egyszerre levertség fogott el mindenkit; nyugtalanul futkostak, nem 2 volt kellő bizalmuk sem helyben sem emberben, nem viseltek háborút, de békét sem élveztek, kiki saját félelme szerint fontolgatta a veszélyt. Aztán a nők, a kiknek 3 hők hatalmas voltánál fogva egész szokatlan volt a háborútól való félelem, mely most elfogta őket, mellüket verdesték, esdve terjesztgették kezeiket ég felé, szánsalom kinnozta kicsinyeik sorsán, kérdezősködtek mindenről, minden hirre megremegtek s göggel, kedvteléssel fölhangya, reményük vesztve gondoltak magukra és hazájukra.

De a szívtelen Catilina csak szövögette ismeretes terveit, bár készülétek történtek a védekezésre s a Plautius-törvény alapján törvény elé idézte is őt L. Paulus. Végére, hogy 5 célját leplezze vagy mintha a reá szórt bántó rágalmaikkal

expurgandi, sicuti iurgio lacesitus foret, in senatum venit.

6 Tum M. Tullius consul, sive præsentiā eius timens sive ira commotus, orationem habuit luculentam atque utilem
 7 rei publicæ, quam postea scriptam edidit. Sed ubi ille assedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso vultu voce supplicis postulare a patribus cœpit, ne quid de se temere crederent; ea familia ortum, ita se ab adulescentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe
 - haberet. Ne existumarent sibi patricio homini, cuius ipsius atque maiorum plurima beneficia in plebem Romanam essent, perdita re publica opus esse, cum eam servaret
 8 M. Tullius, inquilinus civis urbis Romæ. Ad hoc maledicta alia cum adderet, obstrepere omnes, hostem atque
 9 parricidam vocare. Tum ille furibundus, *Quoniam quidem circumventus* inquit, *ab inimicis praeceps agor, incendium meum ruina restinguam*. 32. Deinde se ex curia domum proripuit. Ibi multa ipse secum volvens, quod neque insidiæ consuli procedebant et ab incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, optimum factu credens exercitum augere ac, prius quam legiones scriberentur, multa antecapere, quæ bello usui forent, nocte intempesta cum
 2 paucis in Manliana castra profectus est. Sed Cethego atque Lentulo ceterisque, quorum cognoverat promptam audaciam, mandat, quibus rebus possent, opes factionis confirmant, insidias consuli maturent, cædem incendia aliaque belli facinora parent: sese propediem cum magno exercitu ad urbem accessurum.

3 Dum hæc Romæ geruntur, C. Manlius ex suo numero legatos ad Marcium Regem mittit cum mandatis huiusmodi: 33. *Deos hominesque testamur, imperator, nos arma neque contra patriam cepisse neque, quo periculum aliis*

szemben akarta volna magát tisztázni, elment a tanácsba. Ekkor M. Tullius consul akár jelenlététől félve, akár haragra 6 gerjedve, fényes beszédet tartott, melyet később kiadott írásban. Mikor azonban ez leült, Catilina, a mint hogy 7 kész volt mindenkor a tetetésre, szemlesütve, esdő hangon kezdte kérni a tanácsatyákat, ne higgyenek el róla semmit vaktában; olyan házból való s ifjúkorától fogva úgy intézte élte sorát, hogy csupa jót remélhet. Ne gondolják, hogy neki, egy patriciusnak, a ki maga is, ősei is számos jót tettek a néppel, érdekében volna hazája tönkretétele, mikor Róma városának egy fattyú polgára, M. Tullius, 8 öröködi felette. Mikor ehhez még más rágalmakat toldott, s felzúdultak ellene mindannyian, elnevezték a haza ellenségének és árulójának. Ekkor ő felbőszülve így szólt: 'Nos 9 hát, ha már vesznem kell elleneim törében, omladékkal fogom eloltani máglyámat.' 32. Erre a tanácsházból haza rohant. Ott sokat tündökölt magában. Mivel a consul ellen való cselvetése nem sikerült s belátta, hogy az éji őrsegek miatt lehetetlen a várost fölgyújtani, legjobbnak vélte seregét szaporítani s még a legiók gyűjtése előtt előteremteni sok mindent, a mire szükség lehet a háborúban. Ennélfogva késő éjjel néhányad magával Manlius táborába indult. Meghagyta azonban Cethegusnak és Len- 2 tulusnak, valamint a többieknek, a kiknek már kitapasztalta készséges vakmerőségét, hogy, a mint csak tudják, növeljék pártjuk erejét, szorgalmazza a cselvetést a consul ellen, készüljenek hozzá az öldökléshez, a város fölgyújtásához s egyéb háborús cselekedetek végrehajtásához; ő rövidesen nagy sereggel vonul majd a város alá.

Miközben ezek folytak Rómában, C. Manlius az ő em- 3 berei közül követeket küldött Marcius Rexhez a következő megbízással: 33. *'Isten, ember tanunk, ó vezér, hogy nem hazánk ellen foglunk fegyvert, sem azért, hogy másokat*

faceremus, sed uti corpora nostra ab iniuria tuta forent, qui miseri egentes violentia atque crudelitate feneratorum plerique patriae, sed omnes fama atque fortunis expertes sumus. Neque cuiquam nostrum licuit more maiorum lege uti neque amisso patrimonio liberum corpus habere: 2 tanta saevitia feneratorum atque praetoris fuit. Saepe maiores vestrum miseriti plebis Romanae decretis suis inopiae eius opitulati sunt, ac novissime memoria nostra propter magnitudinem aeris alieni volentibus omnibus 3 bonis argentum aere solutum est. Saepe ipsa plebes aut dominandi studio permota aut superbia magistratum 4 armata a patribus secessit. At nos non imperium neque divitias petimus, quarum rerum causa bella atque certamina omnia inter mortalis sunt, sed libertatem, quam 5 nemo bonus nisi cum anima simul amittit. Te atque senatum obtestamur, consulatis miseris civibus, legis praesidium, quod iniquitas praetoris eripuit, restitutas neve nobis eam necessitudinem imponatis, ut quaeramus, quoniam modo maxime ulti sanguinem nostrum jereamus'.

34. Ad haec Q. Marcius respondit, si quid ab senatu petere vellent, ab armis discedant, Romam supplices proficiscantur: ea mansuetudine atque misericordia senatum populi Romani semper fuisse, ut nemo umquam ab eo frustra auxilium petiverit.

2 At Catilina ex itinere plerisque consularibus, praeterea optumo cuique litteras mittit: se falsis criminibus circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunæ cedere, Massiliam in exilium proficisci, non

veszélybe döntsünk, hanem azért, hogy személyünket a sérelmek ellen biztosítsuk. Mert hitelezőink szívtelensége és kegyetlensége oly nyomorba és inségbe döntött bennünket, hogy legtöbbünknek nincs már honunk; becsületünk pedig és vagyonunk együnknek sincsen! A törvényben sem volt már módja egyikünknek sem, miként apáinknak, oltalmat keresnie, sem pedig személyes szabadságot élveznie, ha már elvesztette is apai örökségét. Ily kegyetlenek voltak hitelezőink s bíráink. Őseitek gyakran meg-²szánták Róma közönséges népét és határozataikkal segítettek rajta inségében. Legutóbb is, korunkban, a nagy adósságok miatt valamennyi jó hazafi beleegyezésével rézpénzzel fizettük ki az ezüstöt.¹⁴² Maga a köznép is hol³ jutalomra vágyásból, hol a tisztviselők gőgje következtében több ízben fölfegyverkezve szakadt el a patriciusoktól. Ellenben mi nem uralom s nem gazdagság után törek-⁴szünk, a mikből támad emberek közt minden háborúság és villongás, hanem szabadság után, a miről egy jóra-
való ember sem mond le, csak életével együtt. Arra ké-⁵rünk tehát téged és a tanácsatyákat, segítsetek szerencsétlen polgártársaitokon, adjátok vissza a törvény oltalmát, melytől bíráink igaztalansága megfosztott, s ne kényszerítsetek azt kutatnunk, miképen álljunk legkeményebb bosszút veszünk előtt életünkért.

34. Qu. Marcius azt felelte erre, hogy ha valamit kérni óhajtanak a tanácstól, tegyék le a fegyvert s kegyelemért esdve menjenek Rómába. A római nép tanácsa oly kegyességet és irgalmasságot tanúsított mindenkor, hogy soha senki sem fordult hozzá hijába segélyért. Cati-²lina pedig útjában a volt consulok nagy részéhez, továbbá az előkelő emberekhez levelet intézett, hogy mivel őt hamis vádakkal halmozták el s így nem bírt ellent állni ellenei nyomásának, Massiliába megy számkivetésbe, nem

quo sibi tanti sceleris conscius esset, sed uti res publica
 3 quieta foret neve ex sua contentione seditio oreretur. Ab
 his longe divorsas litteras Q. Catulus in senatu recitavit,
 quas sibi nomine Catilinae redditas dicebat. Earum ex-
 emplum infra scriptum est.

35. *L. Catilina Q. Catulo. Egregia tua fides re cognita,*
grata mihi magnis in meis periculis, fiduciam commen-
 2 *dationi meae tribuit. Quam ob rem defensionem in novo*
consilio non statui parare, satisfactionem ex nulla con-
scientia de culpa proponere decrevi, quam mediusfidiis
 3 *veram licet cognoscas. Iniuriis contumeliisque concitatus,*
quod fructu laboris industriaeque meae privatus statum
dignitatis non obtinebam, publicam miserorum causam
pro mea consuetudine suscepi, non quin aes alienum meis
nominibus ex possessionibus solvere possem, cum et alienis
nominibus liberalitas Orestillae suis filiaeque copiis per-
solveret: sed quod non dignos homines honore honestatos
videbam meque falsa suspicione alienatum esse sentie-
 4 *bam. Hoc nomine satis honestas pro meo casu spes reli-*
 5 *quae dignitatis conservandae sum secutus. Plura cum*
 6 *scribere vellem, nuntiatum est vim mihi parari. Nunc*
Orestillam commendo tuaeque fidei trado: eam ab iniuria
defendas per liberos tuos rogatus. Haveto.)

36. Sed ipse paucos dies commoratus apud C. Flaminium
 in agro Arretino, dum vicinitatem antea sollicitatam armis
 exornat, cum fascibus atque aliis imperi insignibus in

mintha bűnösnek érezné magát ily nagy gonoszságban, hanem azért, hogy a haza nyugodt lehessen és lázadás ne támadjon az ő személyes vitájából. Qu. Catulus azon-³ban egy egészen más tartalmú levelet olvasott fel a tanácsban, melyet állítása szerint Catilina nevében kézbesítettek neki. Ennek másolata alább következik:

35. *L. Catilina üdvözli Qu. Catulust. Ritka hűséged, melyet tettedből tapasztaltam, ügyes-bajos dolgaiban oly jól esett nekem, hogy bátorságot ad ez ajánló so-
rainhoz. Ennélfogva nem szándékom váratlan elhatáro-²zásom dolgában védekezni; csak igazolást akarok éléd terjeszteni teljes ártatlanságom tudatában, a minék valóságáról, istenemre, meg is győződhetel. Fölháborított³ igaztalan mellőzésem és a sok rágalom s, mivel fáradozásom és szorgalmam jutalmától elütve nem juthattam fel a méltóság megillető fokára, szokásom szerint fölkaroltam szerencsétlen polgártársaim politikai ügyét, nem azért, mintha a nevemet terhelő adósságot nem bírnám sajátomból törleszteni; hiszen Orestilla áldozatra való készsége a maga és a leánya vagyonából törlesztené a más nevére fölvelt adósságaimat is: hanem azért, mert érdemetleneket láttam megtisztelve hivatalokkal s éreztem, hogy alaptalan vád miatt mellőztek. Ez oknál fogva lép-⁴tem ezen útra, a melyen helyzetemhez képest elég tisztességes reményeim lehetnek a jövőben méltóságom megőrzésére. Többet is akartam még írni, de értésemre jutott,⁵ hogy ellenemre törnek. Hűségedbe ajánlom s rád bízom⁶ hát most még Orestillát; kérlek gyermekeidre, oltalmazd őt bántalmazástól. Isten veled!*

36. Ő maga most néhány napig maradt C. Flaminiusnál Arretium vidékén, mialatt fegyverrel látta el a már előbb fölbujtott szomszédságot, azután a táborba ment Manliushoz a vesszőcsomókkal s a hatalom egyéb jelképe-

- 2 castra ad Manlium contendit. Hæc ubi Romæ comperta sunt, senatus Catilinam et Manlium hostis iudicat, ceteræ multitudini diem statuit, ante quam sine fraude liceret ab armis discedere, præter rerum capitalium condemnatis.
- 3 Præterea decernit, uti consules dilectum habeant, Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet, Cicero urbi præsidio sit.
- 4 Ea tempestate mihi imperium populi Romani multo maxume miserabile visum est. Cui cum ad occasum ab ortu solis omnia domita armis parerent, domi otium atque divitiæ, quæ prima mortales putant, affluerent, fuere tamen cives, qui seque remque publicam obstinatis animis
- 5 perditum irent. Namque duobus senati decretis ex tanta multitudine neque præmio inductus coniurationem patefecerat neque ex castris Catilinae quisquam omnium discesserat: tanta vis morbi ac veluti tabes plerosque civium animos invaserat. **37.** Neque solum illis aliena mens erat, qui conscii coniurationis fuerant, sed omnino cuncta plebes
- 2 novarum rerum studio Catilinæ incepta probabat. Id adeo
- 3 more suo videbatur facere. Nam semper in civitate, quibus opes nullæ sunt, bonis invident, malos extollunt, vetera odere, nova exoptant, odio suarum rerum mutari omnia student, turba atque seditionibus sine cura aluntur,
- 4 quoniam egestas facile habetur sine damno. Sed urbana
- 5 plebes, ea vero præceps erat de multis causis. Primum omnium, qui ubique probro atque petulantia maxume præ-

ível.¹⁴³ Ennek hírére Rómában a tanács a haza ellenségei-² nek nyilvánította Catilinát és Manliust, a többi hívüknek pedig napot tűzött ki, a meddig kárvallás nélkül letehetik a fegyvert — a halálra ítélték kivételével. Kimondta továbbá³ határozatkép, hogy a consulok sorozzanak, Antonius siesen a sereggel Catilina üldözésére, Cicero pedig a várost oltalmazza.

Véleményem szerint a római birodalom ekkoriban volt⁴ a legszármalmasabb állapotban. Mert bár napkelettől napnyugatig minden nép meghódolt fegyverei előtt s otthon teljes volt a nyugalom és anyagi jólét, a mi legfőbb az emberek szemében: találkoztak mégis olyan polgárai, a kik konokul törtek a maguk és hazájuk vesztére. Ugyanis⁵ a tanács kétszeri határozatára sem akadt oly sok ember közül egyetlen egy sem, a kit a jutalom rávitt volna az összeesküvés leleplezésére vagy elhagyta volna Catilina táborát. Oly veszedelmes betegség s valami sorvadásféle lepte el a polgárság legnagyobb részét. **37.** S nem csupán azoknak volt fonák gondolkozásmódjuk, a kik czinkosok voltak az összeesküvésben, hanem általában az egész köznép kívánta a forradalmat s ennél fogva helyeselte Catilina vállalkozását. Meg is látszott, hogy épen ebben szíve² szándéka szerint cselekszik. Mert a társadalomban azok,³ a kiknek nincsen semmijök, mindig irigykednek a békeszerető polgárookra s magasztalják a pártütőket; utálják, a mi régi, újra vágynak s helyzetükkel való elégedetlenségükben mindent föl szeretnének forгатni; gond nélkül élnek a zavarból és lázongásból, mert veszténivalójuk nem lévén könnyen veszik a szegénységet. De a városi köznép,⁴ az tört csak igazán vakon a forradalomra számos oknál fogva. Első sorban is azok, a kik bárhol is leghírhed-⁵ tebbek voltak erkölestelen és könnyelmű életük következtében, úgyszintén mások, a kik örökségük elvesztege-

stabant, item alii per dedecora patrimoniis amissis, postremo omnes, quos flagitium aut facinus domo expulerat, ei Romam sicut in sentinam confluxerant. Deinde multi memores Sullanæ victoriæ, quod ex gregariis militibus alios senatores videbant, alios ita divites, ut regio victu atque cultu ætatem agerent, sibi quisque, si in armis foret, ex victoria talia sperabat. Præterea iuventus, quæ in agris manuum mercede inopiam toleraverat, privatis atque publicis largitionibus excita urbanum otium ingrato labori prætulerat. Eos atque alios omnis malum publicum cum alebat. Quo minus mirandum est homines egentis, malis moribus maxuma spe, rei publicæ iuxta ac sibi consuluisse. Præterea quorum victoria Sullæ parentes proscripti, bona erepta, ius libertatis imminutum erat, haud sane alio animo belli eventum expectabant. Ad hoc quicumque aliarum atque senatus partium erant, conturbari rem publicam quam minus valere ipsi malebant. Id adeo malum multos post annos in civitatem revorterat. 38. Nam postquam Cn. Pompeio et M. Crasso consulibus tribunicia potestas restituta est, homines adulescentes summam potestatem nacti, quibus ætas animusque ferox erat, cœpere senatum criminando plebem exagitare, dein largiundo atque pollicitando magis incendere: ita ipsi clari potentesque fieri. Contra eos summa ope nitebatur pleraque nobilitas senatus specie pro sua magnitudine. Namque uti paucis verum absolvam, post illa tempora quicumque rem publicam agitavere honestis nominibus, alii sicuti populi iura defenderent, pars quo senatus auctoritas maxuma

tése után gyalázatos úton-módon tartották fenn magukat, végül mindazok, a kiket esíny vagy büntett miatt távolítottak el hazúlról, úgy sereglettek Rómába, mint valami pocsolyába. Azután sokan nem tudták feledni Sulla 6 győzelmét s mivel látták, hogy lettek közkatonákból némelyek tanácsosokká, mások oly gazdagokká, hogy fejedelmi jólétben s pompában tölthették életüket, mindegyikük hasonlót remélt győzelmük esetén, ha fegyvert fogna. Továbbá az ifjúság is, mely a mezőn két keze munkájával 7 tengette életét, a magánosok és az állam adakozásaival elkapatva többre becsülte a városi kényelmes életet a háladatlan munkálkodásnál. Ezek s mások akkor mind a közveszedelemből élösködtek. Annál kevésbbé lehet tehát 8 csodálkozni azon, hogy e sanyargó, romlott erkölcsű s nagyot remélő emberek hazájukkal is csak annyit törődtek, mint magukkal. Azonkívül bizony csak ilyen érzéssel lesték a háború kimenetelét azok is, a kiknek szüleit Sulla győzelme következtében száműzték, javaikat elkobozták s polgári jogaikat megnyirbálták. Végül, a kik más párthoz 10 tartoztak, nem a tanácséhoz, hőbben kívánták honuk fölfordultságát, mint befolyásuk csökkenését. Így tulajdon az 11 a baj tért vissza több év multával hazánkra. 38. Mikor ugyanis Qu. Pompeius és M. Crassus consulsága alatt újra életre kelt a tribunusi hatalom, e fontos hatalomra jutott fiatal emberek ifjú lelkük tüzével elkezdtek a tanács vádolgatásával a köznépet izgatni, majd adakozásukkal és ígéretükkel még jobban feltüzelni s úgy tenni szert hírre és hatalomra. Ellenük minden erejét összeszedte a nemesség 2 nagyrésze, színleg a tanács, valósággal azonban a saját hatalma érdekében. Ugyanis, hogy röviden megmondjam 3 az igazat, ama kortól fogva összes közpályán működő embereink tisztos jelszavak alatt, némelyek, mintha a nép jogait védenék, mások, hogy a tanács tekintélyét minél

foret, bonum publicum simulantes pro sua quisque potentia certabant. Neque illis modestia neque modus contentionis erat: utrique victoriam crudeliter exercebant. 39. Sed postquam Cn. Pompeius ad bellum maritimum atque Mithridaticum missus est, plebis opes imminutæ, paucorum potentia crevit. Ei magistratus provincias aliaque omnia tenere, ipsi innoxii florentes sine metu ætatem agere, ceteros iudiciis terrere, quo plebem in magistratu placidius tractarent. Sed ubi primum dubiis rebus novandi spes oblata est, vetus certamen animos eorum arrexit. 4 Quodsi primo prælio Catilina superior aut æqua manu discessisset, profecto magna clades atque calamitas rem publicam oppressisset, neque illis, qui victoriam adepti forent, diutius ea uti licuisset, quin defessis et exsanguibus, qui plus posset, imperium atque libertatem extorqueret. Fuere tamen extra coniurationem complures, qui ad Catilinam initio profecti sunt. In eis erat Fulvius senatoris filius, quem retractum ex itinere parens necari iussit. 6 Isdem temporibus Romæ Lentulus, sicuti Catilina præceperat, quoscumque moribus aut fortuna novis rebus idoneos credebat, aut per se aut per alios sollicitabat, neque solum civis, sed cuiusque modi genus hominum, quod modo bello usui foret. 40. Igitur P. Umbreno cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum requirat eosque, si possit, impellat ad societatem belli, existumans publice privatimque ære alieno oppressos, præterea, quod natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consilium adduci

magasbra emeljék, a közjót színlelve személyes érdekeikért tusakodtak. Versengésükben nem ismertek mértéket s ha- 4
tárt; mindkét párt kegyetlen módon használta ki győzel-
mét. 39. Mikor azonban Qu. Pompeiust küldötték ki a
kalózok és Mithridates elleni háborúra, attól fogva meg-
csappant a néppárt ereje s az urak hatalma nőtt meg.
Ezek nyerték el a hivatalokat, a tartományokat s minden 2
egyebet; maguk aztán éltek bántalom és félelem nélkül,
teljes jólétben, ellenben perekkel ijesztgettek másokat, a
kik hivatalos állásukban egész kíméletesen bántak a nép-
pel. Mihelyt azonban reménye nyílt a zavaros viszonyok 3
közt a helyzet megváltoztatására, a régi villongás tüze éledt
föl a lelkekben. S ha Catilina győzelmesen vagy legalább 4
egyenlő erővel esik túl az első ütközeten, akkor bizony-
nyal nagy vérontás és szerencsétlenség döntötte volna
romlásba hazánkat s a győztes fél sem élvezhette volna
valami sokáig diadalát a nélkül, hogy kimerült és meg-
tört állapotában ki ne csavarta volna kezéből egy még ha-
talmasabb az uralmat és szabadságot. De az összeesküd- 5
teken kívül is számosan csatlakoztak kezdetben Catili-
nához, így a többi közt Fulvius, egy tanácsos fia, a kit
atyja visszahurczoltatott útjából s megöletett.

Ugyanezen időben Lentulus Rómában Catilina utasítása 6
szerint vagy személyesen vagy mások révén bűjtogatta, a
kiket csak jellemüknél vagy vagyoni állapotuknál fogva
alkalmasaknak hitt a forradalomra, még pedig nem csu-
pán polgárokat, hanem minden rendű és rangú embereket,
a kik csak hasznára lehettek hadi vállalatuknak. 40. Így
valami P. Umbrenust avval bízott meg, keresse föl az al-
lobroxok követeit s, ha teheti, vegye rá őket a háborúban
való résztvételre. Úgy gondolta ugyanis, hogy könnyen rá
lehet majd bírni ilyen elhatározásra őket, mert államuk
is, maguk is nyakig vannak az adósságban, meg azután

2 posse. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus erat, pleris-
que principibus civitatum notus erat atque eos noverat.
Itaque sine mora, ubi primum legatos in foro conspexit,
percontatus pauca de statu civitatis et quasi dolens eius
casum requirere cœpit, quem exitum tantis malis spera-
3 rent. Postquam illos videt queri de avaritia magistratuum,
accusare senatum, quod in eo auxilii nihil esset, miseriis
suis remedium mortem expectare, *‘At ego’* inquit *‘vobis,*
si modo viri esse vultis, rationem ostendam, qua tanta
4 *ista mala effugiat’*. Hæc ubi dixit, Allobroges in maxu-
mam spem adducti Umbrenum orare, ut sui misereretur:
nihil tam asperum neque tam difficile esse, quod non
cupidissime facturi essent, dum ea res civitatem ære
5 alieno liberaret. Ille eos in domum D. Bruti perducit,
quod foro propinqua erat neque aliena consilii propter
6 Semproniam. Nam tum Brutus ab Roma aberat. Præterea
Gabinium arcessit, quo maior auctoritas sermoni inesset.
¶ 1 Eo præsentē coniurationem aperit, nominat socios, præ-
terea multos cuiusque generis innoxios, quo legatis animus
amplior esset. Deinde eos pollicitos operam suam domum
dimittit.

41. Sed Allobroges diu in incerto habuere, quidnam consilii
2 caperent. In altera parte erat æs alienum studium belli
magna merces in spe victoriæ, at in altera maiores opes
3 tuta consilia pro incerta spe certa præmia. Hæc illis vol-
4 ventibus tandem vicit fortuna rei publicæ. Itaque Q. Fabio

a gallus nép természeténél fogva harczias. Mivel Umbrenus azelőtt üzlettel foglalkozott Galliában, ismerős volt az államok főembereinek legtöbbje előtt s ő is ismerte azokat. Ennélfogva mihelyt megpillantotta a követeket, legottan tudakozódván pár szóval honuk állapota felől s annak balhelyzetén mintegy sajnálkozva kérdezgetni kezdte, mi szabadulást remélnek e súlyos helyzetükből. Mikor azután hallotta panaszukat a tisztviselők kapzsisága felől s vádjukat a tanács ellen, hogy nincsen benne semmi segítségük s hogy csak a haláltól várnak megváltást sanyarú helyzetüktől, *«Pedig én — úgymond — ha férfiak akartok lenni, mutathatnék nektek utat-módot, mint menekülhetnétek e súlyos bajaitoktól.»* E szavai a legszebb reménynyel tölték el az allobroxokat s kérték Umbrenust, könyörüljön rajtuk; nincs akkora veszély s nehézség, a mire nem a legörömostebb szánnák el magukat, ha megszabadíthatnák vele hazájukat az adósságtól. Elvezette hát őket D. Brutus házához, mert közel volt a forumhoz s nem is volt idegen a tervben Sempronia révén. Brutus ugyanis akkor távol élt Rómától. Oda hívatta még Gabinust, hogy annál nagyobb súlyt adjon szavainak. Ennek jelenlétében föltárja az összeesküvést, megnevezi a czinkosokat s rajtuk kívül számos, minden rendű s rangú ártatlan embert, hogy annál nagyobb kedvet kapjanak a követek. Mikor azután megigérték közreműködésüket, haza bocsátá őket.

41. De az allobroxok sokáig nem tudták, mire határozzák el magukat. Előttük állt egyfelül adósságuk, harczy kedvük s a remélhető győzelem esetén nagy nyereségük; másfelül ellenben a nagyobb erő, a veszéllyel nem járó politika s bizonytalan remény helyett a biztos jutalom.¹⁴⁴ Mig ezeket hányják-vetik maguk közt, végre győzött hazánk szerencséje. Így azután Qu. Fabius Sangának, a kinek szó-

Sangæ, cuius patrocínio civitas plurimum utebatur, rem
5 omnem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero per Sangam
consilio cognito legatis præcepit, ut studium coniurationis
vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur,
dentque operam, uti eos quam maxime manifestos ha-
beant.

42. Isdem fere temporibus in Gallia citeriore atque ulte-
riore, item in agro Piceno Bruttio Apulia motus erat.
2 Namque illi, quos ante Catilina dimiserat, inconsulte ac
veluti per dementiam cuncta simul agebant. Nocturnis
consiliis, armorum atque telorum portationibus, festinando
agitando omnia plus timoris quam periculi effecerant. Ex
eo numero compluris Q. Metellus Celer prætor ex senatus
consulto causa cognita in vincula coniecerat, item in
citeriore Gallia C. Murena, qui ei provinciæ legatus præ-
erat.

43. At Romæ Lentulus cum ceteris, qui principes coniura-
tionis erant, paratis, ut videbatur, magnis copiis, consti-
tuerant, uti, cum Catilina in agrum Fæsulanum cum exer-
citu venisset, L. Bestia tribunus plebis contione habita
quereretur de actionibus Ciceronis bellicque gravissimi
invidiam optumo consuli imponeret. Eo signo proxuma
nocte cetera multitudo coniurationis suum quisque nego-
2 tium exsequeretur. Sed ea divisa hoc modo dicebantur:
Statilius et Gabinius uti cum magna manu duodecim
simul opportuna loca urbis incenderent, quo tumultu
facilior aditus ad consulem ceterosque, quibus insidiæ
parabantur, fieret; Cethegus Ciceronis ianuam obsideret
eumque vi aggrederetur, alius autem alium, sed filii fami-

szólását igen sokszor vette igénybe hazájuk, fölfedezték az egész dolgot úgy, a mint megtudták. Sanga révén érte-⁵ sülvén Cicero a tervről lelkükre kötötte a követeknek, színeljék egész odaadással az összeesküvés pártolását, látogassanak el a többiekhez is, biztassák őket fényes ígéretekkel s azon legyenek, hogy minél kézzel foghatóbb bizonyítékokat szerezzenek ellenük.

42. Ugyanez idő tájt mozgolódás volt észrevehető innenső s tulsó Galliában; a picens földön, Bruttiumban és Apuliában. Azok ugyanis, a kiket Catilina már előbb² kiküldözgetett, terv nélkül s mintegy ész nélkül mindent egyszerre akartak végezni. Éjjeli tanácskozásaikkal, minden fajta fegyverek szállításával, sürgés-forgásukkal s minden oldalú tevékenységükkel több félelmet okoztak, mint bajt. A tanács határozata értelmében tartott vizsgálat után Qu. Metellus Celer praetor igen sokat bebörtönöztetett közülök, úgyszintén innenső Galliában C. Murena, a ki mint legatus kormányozta e tartományt.

43. Rómában pedig Lentulus s az összeesküvés többi főczinkosa, miután véleményük szerint nagy seregük volt készen, elhatározták, hogy majd ha Catilina a város közelébe érkezik seregével, L. Bestia néptribunus népgyűlést tart s panaszt emel Cicero intézkedései ellen s e minden tekintetben derék consulra hárítja a felelősséget a háború súlyos következményeiért; e jelre aztán következő éjjel a többi összeesküvő is hozzálát kiki a maga dolgához. Sze-² repeik állítólag ilyképen voltak kiosztva: Statilius és Gabinius nagyszámú csapatukkal gyűjtsák ki a várost tizenkét alkalmas pontján egyszerre, hogy az így támadt zavarban könnyebben hozzáférközhessenek a consulhoz, meg a többiekhez, a kik ellen cselvetés készült; Cethegus állja el Cicero ajtaját s erőszakkal támadjon rá; így mások is, ki ezt ki azt, öljék meg, de szülőket a fiaik, kiknek leg-

liarum, quorum ex nobilitate maxuma pars erat, parentis interficerent, simul cæde et incendio percussis omnibus
3 ad Catilinam erumperent. Inter hæc parata atque decreta Cethegus semper querebatur de ignavia sociorum: illos dubitando et dies prolatando magnas opportunitates corrumpere; facto, non consultando in tali periculo opus esse seque; si pauci adiuvent, languentibus aliis impetum in
4 curiam facturum. Natura ferox vehemens manu promptus erat, maxumum bonum in celeritate putabat.

44. Sed Allobroges ex præcepto Ciceronis per Gabinius ceteros conveniunt. Ab Lentulo Cethego Statilio item Cassio postulant iusiurandum, quod signatum ad civis perferant: aliter haud facile eos ad tantum negotium im-
2 pelli posse. Ceteri nihil suspicantes dant, Cassius semet eo brevi venturum pollicetur ac paulo ante legatos ex
3 urbe proficiscitur. Lentulus cum eis T. Volturcium quendam Crotoniensem mittit, ut Allobroges, prius quam domum pergerent, cum Catilina data atque accepta fide
4 societatem confirmarent. Ipse Volturcio litteras ad Catilinam dat, quarum exemplum infra scriptum est. *Qui sim ex eo quem ad te misi cognosces. Fac cogites in quanta calamitate sis, et memineris te virum esse. Consideres quid tuæ rationes postulent. Auxilium petas ab omnibus,*
6 *etiam ab infimis.* Ad hoc mandata verbis dat: cum ab senatu hostis indicatus sit, quo consilio servitia repudiet? In urbe parata esse, quæ iusserit. Ne cunctetur ipse propius accedere. 45. His rebus ita actis, constituta nocte, qua

nagyobb része a nemességből való volt; az öldöklés és tűzvész okozta általános ijedelem közt azután osonjanak ki Catilinához. E készülődések és megállapodások alatt 3 Cethegus egyre panaszkodott társai gyávasága miatt, hogy habozásukkal és halogatásukkal elszalasztják a legjobb alkalmakat; hogy tenni kellene, nem tanakodni ily válságos időben; hogy ő, ha csak néhányan támogatnák is, kész volna támadást intézni a tanácsház ellen a többi lanyhasága ellenére is. Már természeténél fogva vad, heves és 4 vitéz volt ő s azt tartá, hogy a gyors cselekvés biztosítja a sikert.

44. Az allobroxok pedig Cicero utasítása szerint a többieket is fölkeresték Gabinius útján. Lentulustól, Cethegustól, Statiliustól s Cassiustól pecsétjükkel ellátott esküszertű nyilatkozat kiállítását kívánták, hogy elvihessék polgártársaiknak; mert máskép nem igen bírnák őket rávenni ily fontos vállalatra. A többi mitsem gyanítva ki is 2 állítja azt; Cassius ellenben csak igéri, hogy rövidesen maga megy majd oda s el is indul a városból kevés idővel a követek előtt. Lentulus egy krotoni embert, T. Volturciust, küld az allobroxokkal, hogy hazamenetelük előtt kölcsönös biztosítással erősítsék meg frigyüket Catilinával. Maga levelet is ad át Volturciusnak Catilina számára, 4 melynek másolata a következő: *«Kilétemet megtudod majd 5 küldöttemtől. Gondold meg, mekkora bajban forogsz, s ne feledd, hogy férfiú vagy. Vedd fontolóra, mit kívánnak érdekeid. Szerezd meg támogatását mindenkinek, még a legalsórendűekét is.»* Szóval azt üzenete még, hogy 6 miért utasítja el a rabszolgákat, ha egyszer a tanács a haza ellenségének nyilvánította. A városban kész, a mit rájuk bízott; vonuljon hát közelebb maga is haladéknélkül.

45. Mikor már mindezt így elintézték s kitűzték az

proficiscerentur, Cicero per legatos cuncta edoctus L. Valerio Flacco et C. Pomptino prætoribus imperat, ut in ponte Mulvio per insidias Allobrogum comitatus deprehendant; rem omnem aperit, cuius gratia mittebantur; cetera, uti facto opus sit, ita agant, permittit. Illi, homines militares, sine tumultu præsidiis collocatis, sicuti præceptum erat, occulte pontem obsidunt. Postquam ad id loci legati cum Volturcio venerunt et simul utrimque clamor exortus est, Galli cito cognito consilio sine mora prætoribus se tradunt: Volturcius primo cohortatus ceteros gladio se a multitudine defendit, deinde ubi a legatis desertus est, multa prius de salute sua Pomptinum obtestatus, quod ei notus erat, postremo timidus ac vitæ diffidens velut hostibus sese prætoribus dedit.

46. Quibus rebus confectis omnia propere per nuntios consuli declarantur. At illum ingens cura atque lætitia simul occupavere. Nam lætabatur intellegens coniuratione patefacta civitatem periculis ereptam esse; porro autem anxius erat, dubitans, in maximo scelere tantis civibus deprehensis quid facto opus esset: pœnam illorum sibi oneri, impunitatem perdundæ rei publicæ fore credebat. Igitur confirmato animo vocari ad sese iubet Lentulum Cethegum Statilium Gabinium itemque Cæparium Tarra-
cinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat. Ceteri sine mora veniunt; Cæparius paulo ante domo egressus cognito indicio ex urbe profugerat. Consul Lentulum, quod prætor erat, ipse manu tenens in senatum perducit, reliquos cum custodibus in ædem Concordiæ ve-

indulás éjszakáját, Cicero, a ki a követek révén minden-
 ről értesült, megparancsolta L. Valerius Flaccus és C.
 Pomptinus praetoroknak, hogy álljanak lesbe a Mulvius-
 hidon s tartóztassák le az allobroxok kíséretét. Megismer-
 tette velük küldetésük célját; a többit rájuk bizta, hogy
 úgy intézzék, a mint a szükség kívánja. Ezek, mint afféle 2
 katonaviselt emberek, zaj nélkül kiállítják figyelő csapatai-
 kat s a hidat utasításuk értelmében észrevétlenül megszáll-
 ják. Mikor a követek Volturciussal oda értek s egyszerre 3
 támadt láрма mindkét felől, a gallusok mindjárt megért-
 vén a tervet vonakodás nélkül megadták magukat a praetoroknak. Volturcius előbb biztatta a többieket s karddal 4
 védekezett a sokaság ellen; később azután, a mint a kö-
 vetek magára hagyták, előbb sokáig rimázkodott Pompti-
 nusnak, mint ismerősének, hogy engedje szabadon, végre
 azonban csüggedés fogta el s élete iránt reményét veszte
 a praetoroknak mint hadi elleneinek magát megadta.

46. Megbízásuk végeztével legott mindent tudtára ad-
 tak hírvivők útján a consulnak. Ezt azonban nagy gond 2
 s öröm fogta el egyszersmind. Örült ugyanis ama tudat-
 ban, hogy az összeesküvés fölfedezésével a haza megsza-
 badult a veszélytől; másfelül azonban aggodalmasan tűnő-
 dött, mit csináljon most, hogy oly tekintélyes polgáro-
 kat kaptak rajta a legnagyobb vétken. Elgondolta, hogy
 megbüntetésük reá hoz bajt, büntetlenségük ellenben a
 haza romlását okozná. Elszánta tehát magát s magához 3
 hívatta Lentulust, Cethegust, Statiliust, Gabiniust, valamint
 a tarracinai Cæpariust, a ki éppen Apuliába készült a rab-
 szolgák föllázítására. A többi meg is jelent késedelem nél- 4
 kül, de Cæparius valamivel korábban távozott hazúlról, s
 értesülvén a besúgásról elillant a városból. A consul Len- 5
 tulust, mivel ez praetor volt, kézen fogva maga vezette, a
 többit pedig fedezet alatt kísértette Concordia templomába.

6 nire iubet. Eo senatum advocat magnaue frequentia eius
ordinis Volturcium cum legatis introducit, Flaccum præ-
torem scrinium cum litteris, quas a legatis acceperat,
eodem afferre iubet. 47. Volturcius interrogatus de itinere,
de litteris, postremo quid aut qua de causa consili habuisset,
primo fingere alia, dissimulare de coniuratione; post ubi
fide publica dicere iussus est, omnia, uti gesta erant,
aperit docetque se paucis ante diebus a Gabinio et Cæ-
pario socium ascitum nihil amplius scire quam legatos,
tantum modo audire solitum ex Gabinio P. Autronium
Ser. Sullam L. Vargunteium, multos præterea in ea con-
2 iuratione esse. Eadem Galli fatentur ac Lentulum dissi-
mulantem coarguunt præter litteras sermonibus, quos ille
habere solitus erat: ex libris Sibyllinis regnum Romæ
tribus Corneliis portendi; Cinnam atque Sullam antea, se
tertium esse, cui fatum foret urbis potiri. Præterea ab
incenso Capitolio illum esse vigesimum annum, quem
sæpe ex prodigiis haruspices respondissent bello civili
3 cruentum fore. Igitur perlæctis litteris, cum prius omnes
signa sua cognovissent, senatus decernit, uti abdicato ma-
gistratu Lentulus itemque ceteri in liberis custodiis ha-
4 beantur. Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum
ædilis erat, Cethegus Q. Cornificio Statilius C. Cæsari Ga-
binius M. Crasso Cæparius — nam is paulo ante ex fuga
retractus erat — C. Terentio senatori traduntur.

48. Interea plebs coniuratione patefacta, quæ primo cu-
pida rerum novarum nimis bello favebat, mutata mente Cati-

Ide hívta meg a tanácsot s e rend népes gyülekezete elé 6
 kísérteté Volturciust a követekkel együtt s ugyanoda viteté
 Flaccus praetorral a szekrényét, melyben ama levelek vol-
 tak, melyeket a követektől kapott. 47. Volturcius, mikor
 vallatóra fogták útja, a levelek, továbbá szándéka s ennek
 oka felől, eleinte hazudott s mitsem akart tudni az össze-
 esküvés felől; később azonban, mikor az állam nevében
 biztosították, hogy nem lesz bántódása, s így szólították
 vallomásra, elótárt mindent úgy, a mint történt, s el-
 mondta, hogy Gabinius és Cæparius csak néhány nappal
 az előtt nyerte őt meg társul és így nem tud többet,
 mint a követek, csupán hogy több ízben hallotta Gabinius-
 tól, hogy P. Autronius, Ser. Sulla, L. Vargunteius s rajtuk
 kívül sokan benne vannak abban az összeesküvésben.
 Ugyanezt vallották a gallusok s a bűnösségét takargató 2
 Lentulusra ráczáfoltak levelén kívül több ízben tett nyilat-
 kozataival, hogy tudniillik Sibylla könyvei három Cornelius-
 nak jósolják Róma fölött az egyesuralmat; ő előtte Cinna
 és Sulla voltak, ő pedig a harmadik, kinek a végzet a
 város birtokát igéri; továbbá a Capitolium leégése után
 ez az a huszadik év, melyről a jósjelekből gyakran ki-
 nyilatkoztatták a jövőndömondók, hogy véres polgár-hábo-
 rút hoz. A levelek felolvasása után tehát, miután előzőleg 3
 mindenki elismerte a pecsétet a magáénak, a tanács ki-
 mondta határozatképen, hogy Lentulust hivataláról való
 lemondása után a többivel együtt helyezték egyes polgárok
 felügyelete alá. Így azután Lentulust rábízták P. Lentulus 4
 Spintherre, akkori ædilisre, Cethegust Qu. Cornificiusra,
 Statiliust C. Cæsarra, Gabiniust M. Crassusra, Cæpariust
 (mert ezt épen kevéssel előbb hurezolták vissza szökéséből)
 Qu. Terentius tanácsosra.

48. A köznép, mely kezdetben a viszonyok változását
 áhítva tulságig hajszolta a háborút, az összeesküvés nyil-

linæ consilia exsecrari, Ciceronem ad cælum tollere: veluti ex servitute erepta gaudium atque lætitiā agitabat.

2 Namque alia belli facinora prædæ magis quam detrimento fore, incendium vero crudele immoderatum ac sibi maxime calamitosum putabat, quippe cui omnes copiæ in usu cotidiano et cultu corporis erant.

3 Post eum diem quidam L. Tarquinius ad senatum adductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex initere

4 retractum aiebant. Is cum se diceret indicaturum de coniuratione, si fides publica data esset, iussus a consule, quæ sciret, edicere, eadem fere, quæ Volturcius, de paratis incendiis de cæde bonorum de itinere hostium senatum

— docet; præterea se missum a M. Crasso, qui Catilinae nuntiaret, ne eum Lentulus et Cethegus aliique ex coniuratione deprehensi terrerent, eoque magis properaret ad urbem accedere, quo et ceterorum animos reficeret et illi

5 facilius e periculo eriperentur. Sed ubi Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem, maxumis divitiis summa potentia, alii rem incredibilem rati, pars, tametsi verum existumabant, tamen quia in tali tempore tanta vis hominis magis leniunda quam exagitanda videbatur, plerique Crasso

ex negotiis privatis obnoxii conclamant indicem falsum
6 esse deque ea re postulant, uti referatur. Itaque consulente Cicerone frequens senatus decernit Tarquini indicium falsum videri eumque in vinculis retinendum neque amplius potestatem faciundam, nisi de eo indicaret, cuius

vánosságra hozatala után érzelmében megváltozván átkozta Catilinát szándékáért, Cicerót ellenben égis magasztalta s mintha rabságból szabadult volna, öröme és vigasságra adta magát. Mert a háború egyéb csapásaiból inkább hasznos remélhetett ugyan, mint kárt, ámde a gyujtogatást kegyetlenségnek ítélte s magára nézve a legnagyobb csapásnak, a mennyiben mindennapi tápláléka s testi ruhája volt összes gazdasága.

Másnap valami L. Tarquiniust állítottak a tanács elé, a kit, mint mondták, Catilinához menet hoztak vissza útjából. Midőn ez késznek nyilatkozott vallomást tenni az összeesküvésről, ha az állam nevében biztosítást nyer, hogy nem lesz bántódása, a consul felszólítja, hogy adja elő, a mit tud. Erre ő a kitervelt gyujtogatásról, a jó hazafiak legyilkolásáról s a pártütők útjáról körülbelül ugyanolyan vallomást tesz a tanácsnak, mint Voltureius; de hozzáteszi még, hogy őt M. Crassus küldte Catilinához azon üzenettel, ne ijedjen meg Lentulus, Cethegus s más összeesküvők elfogatásán, sőt annál inkább siessen a városhoz, hogy a többi újra fölbátorítsa, amazokat meg könnyebb legyen a veszedelemből kiszabadítani. Mikor azonban Tarquinius a Crassus nevét említette, ezét a rengeteg vagyonú s nagybefolyású nemes emberét, mivel némelyek ezt hihetetlennek tartották, mások meg elhitték ugyan, de ily válságos körülmények közt tanácsosabbnak látták e hatalmas embert csillapítani, mint fölingerelni, s mivel legnagyobb részben pénzüzetükből kifolyólag személyes lekötetettjei voltak Crassusnak, zúgásban törtek ki egyszerre, hogy a vallomástevő hazudik s követelték e tárgy szavazásra bocsátását. Mikor tehát erre föltette Cicero a kérdést, a tanács nagy többséggel kimondja, hogy Tarquinius vallomását hamisnak látta, azért börtönre kell őt vetni s nem engedni meg többé a vallomástételt, ha csak azt nem

7 consilio tantam rem esset mentitus. Erant eo tempore,
qui existumarent indicium illud a P. Autronio machina-
tum, quo facilius appellato Crasso per societatem periculi
8 reliquos illius potentia tegeret. Alii Tarquinium a Cicerone
immissum aiebant, ne Crassus more suo suscepto malorum
9 patrocinio rem publicam conturbaret. Ipsum Crassum ego
postea prædicantem audiui tantam illam contumeliam sibi
ab Cicerone impositam.

49. Sed isdem temporibus Q. Catulus et C. Piso neque
precibus neque gratia neque pretio Ciceronem impellere
potuere, uti per Allobroges aut alium indicem C. Caesar
2 falso nominaretur. Nam uterque cum illo gravis inimicitias
exercebant: Piso oppugnatus in iudicio pecuniarum repe-
tundarum propter cuiusdam Transpadani supplicium iniu-
3 stum, Catulus ex petitione pontificatus odio incensus, quod
extrema ætate, maxumis honoribus usus ab adolescentulo
4 Caesare victus discesserat. Res autem opportuna videba-
tur, quod is privatim egregia liberalitate, publice maxumis
5 muneribus grandem pecuniam debebat. Sed ubi consulem
ad tantum facinus impellere nequeunt, ipsi singillatim
circumeundo atque ementiundo, quæ se ex Volturcio aut
Allobrogibus audisse dicerent, magnam illi invidiam con-
flaverant, usque eo ut nonnulli equites Romani, qui præ-
sidi causa cum telis erant circum ædem Concordiæ, seu
periculi magnitudine seu animi mobilitate impulsæ, quo
studium suum in rem publicam clarius esset, egredienti
ex senatu Caesari gladio minitarentur.

akarná felfödőzni, ki biztatására hazudott ekkorát. Egyesek 7
akkoriban úgy vélekedtek, hogy P. Autronius eszelte ki
ezt a vallomást, hogy Crassus említésére ennek tekintélye
a veszedelem közössége révén fedezze a többieket. Mások 8
szerint Cicero uszította bele Tarquiniust, nehogy Crassus
az ő szokása szerint oltalmába vegye a pártütőket s evvel
megzavarja az állam rendjét. Később magam hallottam 9
Crassus ama nyilatkozatát, hogy ezt a nagy gyalázatot
Cicero kente rá.

49. De ugyanekkor Cicerót sem kéréssel sem szemé-
lyes befolyással sem pénzzel nem sikerült rávennie Qu.
Catulusnak és C. Pisónak, hogy az allobrox követekkel
vagy más árulkodóval hamisan jelentesse föl Cæsart.
Ugyanis mindkettő nagy haragosa volt neki. Pisó azért, 2
mert egy zsarolás miatt való bűnperében keményen támadta
egy transpadanusnak ¹⁴⁵ igazságtalan kivégeztetéseért, Catu-
lus pedig azért, mert a főpapságért való pályázásuk al-
kalmával gyűléltre gerjedt iránta, mivel élte alkonyán
ő, a ki a legfőbb méltóságokon keresztül ment már, ku-
darczot vallott a gyerkőcz Cæsarral szemben. De alkalom- 3
szerűnek is látszott e lépésük, mert Cæsar mint magán-
ember rendkívüli bőkezűségével, mint tisztviselő pedig (a
nép mulattatására rendezett) pazar játékokkal nagy adós-
ságba verte magát. Minthogy azonban a consult nem bír- 4
ták rávenni e gyalázatos lépésre, maguk sorra járták
egyenként a polgárokat s terjesztve a hazug híreket, me-
lyeket állításuk szerint Volturciustól vagy az allobroxok-
tól hallottak, akkora fölháborodást támasztottak ellene,
hogy néhány római lovag, a kik oltalom céljából fegy-
veresen állták körül Concordia templomát, akár a nagy
veszedelemre nézvést akár fölindulásukban karddal fenye-
gették a tanácsból kilépő Cæsart, hogy annál fényesebb jelét
adják hazafiságuknak.

50. Dum hæc in senatu aguntur et dum legatis Allobrogum et T. Volturcio, comprobato eorum indicio, præmia decernuntur, liberti et pauci ex clientibus Lentuli divorsis itineribus opifices atque servitia in vicis ad eum eripiundum sollicitabant, partim exquirebant duces multitudinum, 2 qui pretio rem publicam vexare soliti erant. Cethegus autem per nuntios familiam atque liberos suos lectos et exercitatos orabat [in audaciam], ut grege facto cum telis 3 ad sese irrumperent. Consul ubi ea parari cognovit, dispositis præsidiis, ut res atque tempus monebat, convocato senatu refert, quid de eis fieri placeat, qui in custodiam traditi erant. Sed eos paulo ante frequens senatus iudica- 4 verat contra rem publicam fecisse. Tum D. Iunius Silanus primus sententiam rogatus, quod eo tempore consul designatus erat, de eis, qui in custodiis tenebantur et præterea de L. Cassio P. Furio P. Umbreno Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium sumundum decreverat; isque postea permotus oratione C. Caesaris pedibus in sententiam Ti. Neronis iturum se dixerat, quod de ea re præ- 5 sidiis additis referundum censuerat. Sed Caesar, ubi ad eum ventum est, rogatus sententiam a consule huiusce-modi verba locutus est.

51. *‘Omnis homines, patres conscripti, qui de rebus dubiis consultant, ab odio amicitia ira atque misericordia 2 vacuos esse decet. Haud facile animus verum providet, ubi illa officiunt: neque quisquam omnium libidini 3 simul et usui paruit. Ubi intenderis ingenium, valet: si*

50. Miközben ez események folytak a senatusban s megszavazták a jutalmat az allobrox követeknek és T. Volturciusnak, mivel vallomásuk igaznak bizonyult, Lentulus szabadosai s egynehány védenche más-más irányba széledve az ő kiszabadítására bujtogatták a mesterembereket és rabszolgákat, részint pedig bandavezérek után jártak, kiknek rendes foglalkozásuk volt a közrend-háborítás pénzért. Cethegus pedig üzenet útján kérte szolgál-népét és 2 szabadosait, ezt az ily célra kiválóan ügyes népséget, hogy szedődjenek össze s fölfegyverkezve törjenek be hozzá. A mint a consul értesült e készülletekről, a körülmények- 3 hez képest őrségeket állított föl, azután pedig összehíván a tanácsot megkérdezte, mily eljárást lát jónak az őrizet alá helyezett emberek dolgában. Ezekre azonban a tanács kevéssel előbb már nagy szótöbbséggel kimondotta, hogy hazaárulást követtek el. Erre D. Junius Silanus, a kit, 4 mint akkor már megválasztott consult, először kérdeztek véleménye felől, halálbüntetést javasolt az őrizet alatt levőkre, valamint rajtuk kívül, ha majd kézre kerülnek, L. Cassiusra, P. Furiusra, P. Umbrenusra, s Qu. Anniusra. Ő azonban később C. Caesar beszédjének hatása következtében kijelentette, hogy Ti. Nero indítványára fog szavazni, a ki azt a javaslatot tette, el kell távolítani az őresapátokat s akkor bocsátani a tárgyat szavazás alá. Caesar, 5 mikor a sor reá került s a consul kérdezte véleményét, ilyen beszédet mondott:

51. *Tanácsatyák! Válságos ügyekben tanácskozó embereknek kivétel nélkül föl kell szabadítaniok magukat gyűlölet, barátság, harag s szánalom befolyása alól. A hol ezek alkatnak, nem könnyű kiismernünk a valót; 2 indulatát és hasznát általán senki sem szolgálhatja egyszerre. Ha szellemi erődet összeszeded, célhoz segít; de 3 ha indulat vesz rajta erőt, ez lesz az úr, a szellem tel-*

- 4 *lubido possidet, ea dominatur, animus nihil valet. Magna mihi copia est memorandi, patres conscripti, qui reges atque populi ira aut misericordia impulsī male consulerint. Sed ea malo dicere, quae maiores nostri contra*
- 5 *lubidinem animi sui recte atque ordine fecere. Bello Macedonico, quod cum rege Perse gessimus, Rhodiorum civitas magna atque magnifica, quae populi Romani opibus creverat, infida et adversa nobis fuit. Sed postquam bello confecto de Rhodiis consultum est, maiores nostri, ne quis divitiarum magis quam iniuriae causa bellum*
- 6 *inceptum diceret, impunitos eos dimisere. Item bellis Punicis omnibus, cum saepe Carthaginienses et in pace et per indutias multa nefaria facinora fecissent, numquam ipsi per occasionem talia fecere: magis quid se dignum foret quam quid in illos iure fieri posset quae-*
- 7 *rebant. Hoc item vobis providendum est, patres conscripti, ne plus apud vos valeat P. Lentuli et ceterorum scelus quam vostra dignitas, neu magis irae vestrae*
- 8 *quam famae consulatis. Nam si digna poena pro factis eorum reperitur, novum consilium approbo; sin magnitudo sceleris omnium ingenia exsuperat, eis utendum censeo, quae legibus comparata sunt.*
- 9 *Plerique eorum, qui ante me sententias dixerunt, composite atque magnifice casum rei publicae miserati sunt. Quae belli saevitia esset, quae victis acciderent, enumeravere; rapi virgines pueros, divelli liberos a parentum complexu, matres familiarum pati, quae victoribus collubuissent, fana atque domos spoliari, caedem*

collubet

jesen erejét vesztí. Hozhatnék föl, tanácsatyák, számos 4 királyt s népet példakép, a kik bosszú vagy száanalom hatása alatt vesztükre határoztak; de szívesebben hozakodom fel amaz okos és rendjén való tettekkel, melyeket őseink indulatukon erőt véve hajtottak végre. A macedon 5 háborúkor, melyet Perses király ellen viseltünk, irigy és ellenséges magatartást tanúsított velünk szemben a hatalmas és tekintélyes rhodusi állam, mely a római nép segítségével gyarapodott föl. Mégis, mikor a háború befejezése után tanácskoztak a rhodusiak felől, büntetlenül hagyták őket őseink, nehogy azt mondhassa valaki, hogy nem annyira sérelmünk miatt kezdtünk háborút, mint kincseikért. Szintígy a pún háborúban is mindegyik- 6 ben, mindamellet, hogy a karthágóiak mind béke mind fegyverszünet idején számos istentelenséget követtek el, eleink soha nem tettek olyast, ha volt is rá jó alkalmuk; inkább azt nézték, mi méltó önmagukhoz, mint azt, mi volna azok ellen a jogos megtorlás. Épen így nektek is 7 arra kell ügyelnetek, tanácsatyák, fontosabbnak ne tekintsetek P. Lentulusnak s a többinek bűnét méltóságtoknál s ne annyira haragotokat, mint inkább jó hírneveteket tartásatok szem előtt. Mert ha a tettnek megfelelő büntetés- 8 tésnemet találhatunk, helyeslem a rendkívüli intézkedést; de ha a vétség nagysága fölülmúl minden fogalmat, akkor nézetem szerint a törvényszabta eljárások mellett kell maradnunk.

A kik előttem nyilvánították véleményüket, legnagyobb 9 részt szépen kidolgozott hatásos beszédben adtak kifejezést a haza sorsán való sajnálkozásuknak. Kimerítően elének tárták a háború borzalmát s a legyőzöttek sorsát, mint rabolják a leányokat és fiúkat, mint tépik ki a gyermekeket szüleik ölelő karja közül, családos anyáknak mint kell türniök a győztesek kedutelését, mint fosztogatják a

incendia fieri, postremo armis cadaveribus cruore atque
10 luctu omnia compleri. Sed, per deos immortalis, quo illa
oratio pertinuit? An uti vos infestos coniurationi faceret?
Scilicet quem res tanta et tam atrox non permovit, eum
11 oratio accendet. Non ita est, neque cuiquam mortalium
iniuriae suae parvae videntur: multi eas gravius aequo
12 habuere. Sed alia aliis licentia est, patres conscripti.
| Qui demissi in obscuro vitam habent, si quid iracundia
deliquere, pauci sciunt, fama atque fortuna eorum pares
sunt: qui magno imperio praediti in excelso aetatem
13 agunt, eorum facta cuncti mortales novere. Ita in ma-
14 xima fortuna minima licentia est. Neque studere neque
odisse, sed minime irasci decet. Quae apud alios ira-
cundia dicitur, ea in imperio superbia atque crudelitas
15 appellatur. Equidem ego sic existumo, patres conscripti,
omnis cruciatus minores quam facinora illorum esse.
Sed plerique mortales postrema meminere et in homini-
bus impiis sceleris eorum obliti de poena disserunt, si
ea paulo severior fuit.

16 D. Silanum, virum fortem atque strenuum, certo scio,
quae dixerit, studio rei publicae dixisse neque illum in
tanta re gratiam aut inimicitias exercere; eos mores
17 eamque modestiam viri cognovi. Verum sententia eius
mihi non crudelis — quid enim in talis homines crudele
fieri potest? — sed aliena a re publica nostra videtur.
18 Nam profecto aut metus aut iniuria te subegit, Silane,

templomokat s házakat, öldösnek, gyujtogatnak, egyszóval
mint lep el mindent fegyver, hullá, vér és siralom. De, 10
az isten szerelmeért, mire való volt ez a beszéd? Talán
arra, hogy az összeesküvők ellen tüzeljen benneteket?
Mintha bizony indulatba hozhatna a beszéd olyat, a kit
oly vakmerő s ádáz elhatározás ki nem hozott sodrából!
Szó sincs róla! a maga sérelmét egy emberfia sem veszi 11
kicsibe, sőt soknak kelleténél is nehezebb elviselnie. Ha- 12
nem egynek erre van szabadsága, tanácsatyák, másnak
arra. Ha fölindulásukban olyanok hibáznak, a kik ala-
csony sorsuknál fogva ismeretlenül élnek, csak kevesen
tudják; hírük csak olyan, mint állapotuk. Ellenben a
kik nagy hatalom birtokában előkelő állást foglalnak el
a társadalomban, azok tetteit mindenki ismeri. Így minél 13
magasabb az állásuk, annál kisebb a szabadságuk; nem
illik kedvezniök, gyűlölködniök s még kevésbé haragud-
niök. A mit másokra nézve fölindulásnak mondanak, azt 14
a hatalmasokra nézve gőgnek s szívtelenségnek nevezik.
Szerény véleményem szerint, tanácsatyák, minden kínzás 15
csekély ezek bűnéhez képest; hanem mi, emberek, több-
nyire csak azt tartjuk eszünkben, a mi legutóbb történt,
s gonosz emberek dolgában, felejtve bűnüket, csak a bün-
tetést bírálgatjuk, ha szigorúbb kelleténél.

Biztos vagyok benne, hogy D. Silanus, e derék s lelkes 16
férfiú, hazaszeretetből mondta, a mit mondott, s e fontos
kérdésben nem engedett helyet a vonzalomnak vagy ellen-
séges érzelemnek. Ilyennek ismerem az ő jellemét, ilyennek 17
megfontoltságát. De javaslatát én nem ugyan kegyetlen-
nek (mert mi kegyetlenség is eshetnék ilyen emberekkel
szemben?), hanem alkotmányunkkal összeegyeztethetlen-
nek látom. Mert, Silanus, téged, megválasztott consulun- 18
kat, bizonynyal a félelem vagy pedig a jogtalanságon
való fölháborodás vitt rá a rendkívüli büntetésmód in-

- 19 *consulem designatum genus poenae novom decernere. De*
timore supervacuaneum est disserere, cum praesertim
diligentia clarissimi viri consulis tanta praesidia sint in
20 *armis. De poena possum equidem dicere, id quod res*
habet, in luctu atque miseriis mortem aerumnarum re-
quiem, non cruciatum esse, eam cuncta mortalium mala
dissolvere, ultra neque curae neque gaudio locum esse.
21 *Sed, per deos immortalis, quam ob rem in sententiam*
non addidisti, uti prius verberibus in eos animadvorte-
22 *retur? An quia lex Porcia vetat? At aliae leges item*
condemnatis civibus non animam eripi, sed exsilium per-
23 *mittere iubent. An quia gravius est verberari quam necari?*
Quid autem acerbum aut nimis grave est in homines
24 *tanti facinoris convictos? Sin quia levius est: qui con-*
venit in minore negotio legem timere, cum eam in maiore
neglegeris?
- 25 *At enim quis reprehendet, quod in parricidas rei*
26 *publicae decretum erit? Tempus dies fortuna, cuius lu-*
bido gentibus moderatur. Illis merito accidet, quidquid
evenerit. Ceterum vos, patres conscripti, quid in alios
27 *statuatis, considerate. Omnia mala exempla ex rebus*
bonis orta sunt. Sed ubi imperium ad ignaros eius aut
minus bonos pervenit, novom illud exemplum ab dignis
28 *et idoneis ad indignos et non idoneos transfertur. Lace-*
daemonii devictis Atheniensibus triginta viros imposuere,
29 *qui rem publicam eorum tractarent. Ei primo coepere*
pessimum quemque et omnibus invisum indemnatum
30 *necare. Ea populus laetari et merito dicere fieri. Post*

dítványozására. A félelemről fölösleges szólnom, kivált 19
 mikor kitünő consulunk buzgalmából ily sok védőcsapat
 van fegyverben. A büntetést illetőleg azonban kimond- 20
 hatom, a mint hogy valósággal úgy is van, hogy gyász
 és nyomor közepett a halál megváltás a szenvedésektől,
 nem kín, mert véget vet minden földi bajunknak s azon
 túl nincs helye többé sem gondnak sem örömnök. De hát, 21
 az istenért, miért nem toldottad hozzá javaslatodhoz,
 hogy előbb ütlegetek mérjünk rájuk? Tán mivel a Por-
 cius-törvény tiltja? De hiszen más törvényeink szintűgy 22
 rendelik, hogy az elítélt polgárokat nem szabad meg-
 fosztanunk életüktől, hanem számkivetésbe kell engednünk
 menni. Talán azért, mert keményebb büntetés az ütlegetés, 23
 mint a kivégzés? Ámde micsoda büntetés mondható szí-
 gorúnak vagy túlságos keménynek oly emberekkel szem-
 ben, a kikre ily nagy bűn bizonyult? Ha pedig azért, 24
 mert enyhébb, akkor hogyan volna érthető az, hogy kisebb
 fontosságú esetben tiszteletben tartjuk a törvényt, ha a
 fontosabban mellőztük?

De — vethetné közbe valaki — ugyan ki gáncsol- 25
 hatná hazaárulók ellen hozott határozatunkat? Hát a 26
 körülmények, az idő s a szerencse, melynek szeszélye
 intézi az államok sorsát. Ők megérdemlik, bármi történik
 velők; de ti, tanácsatyák, fontoljátok meg, mit mértek
 ki másokra. Minden rossz eljárás jóból ered; csak hogy 27
 ha a hatalom hozzá nem értőkre avagy ügyetlenebbekre
 száll, azt a rendkívüli esetet, melyet arra érdemes és
 illetékes emberekre vettek elő, alkalmazzák azután érde-
 metlenekre és illetéktelenekre is. A lacedaemoniak az 28
 athéniek legyőzése után harmincz férfit küldtek ki ezek
 államát kormányozni. Ezek eleinte bírói ítélet nélkül 29
 végeztették ki a rossz és általánosan gyűlölt egyéneket.
 A nép örült neki s jogosnak mondta eljárásukat. Később 30

ubi paulatim licentia crevit, iuxta bonos et malos lubi-
31 dinose interficere, ceteros metu terrere: ita civitas ser-
vitude oppressa stultae laetitiae gravis poenas dedit.
32 Nostra memoria victor Sulla cum Damasippum et alios
eiusmodi, qui malo rei publicae creverant, iugulari iussit,
quis non factum eius laudabat? Homines scelestos et
factiosos, qui seditionibus rem publicam exagitaverant,
33 merito necatos aiebant. Sed ea res magnae initium cladis
fuit. Nam uti quisque domum aut villam, postremo vas
aut vestimentum alicuius concupiverat, dabat operam,
34 ut is in proscriptorum numero esset. Ita illi, quibus
Damasippi mors laetitiae fuerat, paulo post ipsi trahe-
bantur, neque prius finis iugulandi fuit, quam Sulla
35 omnis suos divitiis explevit. Atque ego haec non in M.
Tullio neque his temporibus vereor, sed in magna civi-
36 tate multa et varia ingenia sunt. Potest alio tempore,
alio consule, cui item exercitus in manu sit, falsum ali-
quid pro vero credi: ubi hoc exemplo per senatus de-
cretum consul gladium eduxerit, quis illi finem statuet
aut quis moderabitur?

37 Maiores nostri, patres conscripti, neque consili neque
audaciae umquam eguere, neque illis superbia obstabat,
quo minus aliena instituta, si modo proba erant, imi-
38 tarentur. Arma atque tela militaria ab Samnitibus, in-
signia magistratuum ab Tuscis pleraque sumpserunt.
Postremo quod ubique apud socios aut hostis idoneum
videbatur, cum summo studio domi exsequebantur: imitari

azonban lassankint mind nagyobb szabadságot engedtek meg maguknak s kényükre-kedvükre végeztettek ki jókat, rosszakat egyaránt, a többit pedig félelemmel tartották rettegésben. A rabigába döntött polgárság aztán keményen 31 lakolt oktalan örömeért. Korunkban is, mikor Sulla meg- 32 fojtatta Damasippust s más hasonlókat, a kik a háza kárán emelkedtek föl, ki nem magasztalta tettét? Egyre hangoztatták, hogy ama gonosz s pártos emberek, kik pártütéssel verték föl a hon nyugalmit, megérdemelték vesztüket. De nagy baj kezdete volt ez. Mert amint csak 33 megkivánta valaki egy másiknak a házát, falusi birtokát, vagy csak ha díszedényét vagy ruháját is, azon mesterkedett, hogy az elítéltek közé juttassa. Így azok, a kikben 34 örömet keltett Damasippus halála, kis idő múlva maguk is az ő sorsára jutottak s meg sem szűnt addig a vérengzés, míg Sulla mind el nem halmozta híveit kincsekkel. Am 35 én M. Tullius mellett s a mai viszonyok közt nem tartok ilyesmitől; de egy államban sok mindenféle jellem van. Meglehet, hogy más időben, más consul alatt, a kinek 36 szintígy rendelkezése alatt lesz az egész hadsereg, valónak vesznek valami alaptalan gyanút; ha majd akkor a tanács utasítására kirántja kardját a consul e mostani példa szerint, ki fogja akkor megszabni a határt, vagy ki fogja őt mérsékelni?

Elődeinkben, tanácsatyák, sohasem hiányzott sem az 37 okosság sem a bátorság; de azért a góg sem vakította el őket, hogy példát ne vettek volna idegen intézményekről, ha egyszer jóknak bizonyultak. Katonai fegyvereiket 38 a samnisoktól, tisztviselői jelképeiket pedig legnagyobbbrészt az etruscuskoktól vették át. Szóval, a mint csak czélszerűnek láttak valamit bárhol is szövetségeseiknél vagy az ellenségénél, a legnagyobb igyekezettel hozták be maguknál is; mert örömeztőbb utánózták, mint irigyelték a jót.

39 quam invidere bonis malebant. Sed eodem illo tempore
Graeciae morem imitati verberibus animadvortebant in
civis, de condemnatis summum supplicium sumebant.
40 Postquam res publica adolevit et multitudine civium fac-
tiones valere, circumveniri innocentes, alia huiuscemodi
fieri coepere, tum lex Porcia aliaeque leges paratae sunt,
41 quibus legibus exsilium damnatis permissum est. Hanc
ego causam, patres conscripti, quo minus novom consi-
42 lium capiamus, in primis magnam puto. Profecto virtus
atque sapientia maior illis fuit, qui ex parvis opibus
tantum imperium fecere, quam in nobis, qui ea bene
parta vix retinemus.

43 Placet igitur eos dimitti et augeri exercitum Catilinae?
Minime. Sed ita censeo: publicandas eorum pecunias,
ipsos in vinculis habendos per municipia, quae maxime
opibus valent, neu quis de eis postea ad senatum referat
neve cum populo agat; qui aliter fecerit, senatum exis-
tumare eum contra rem publicam et salutem omnium
facturum.

52. Postquam Cæsar dicundi finem fecit, ceteri verbo
alius alii varie assentiebantur. At M. Porcius Cato roga-
tus sententiam huiuscemodi orationem habuit.

2 ‘Longe mihi alia mens est, patres conscripti, cum res
atque pericula nostra considero et cum sententias non
3 nullorum ipse mecum repulo. Illi mihi disseruisse viden-
tur de poena eorum, qui patriae parentibus aris atque
focis suis bellum paravere. Res autem monet cavere ab
illis magis quam, quid in illos statuamus, consultare.
4 Nam cetera malificia tum persequare, ubi facta sunt;

De ugyanakkor Görögország példájára elkezdtek ütleggel 39
fenyíteni polgártársaikat s halállal sújtani az elitelleket.
A mint azután államunk hatalmassá nőtt s a polgárság 40
fölszaporodása folytán a pártok megerősödtek, ártatlano-
kat behálóztak s más efféle visszaélések kezdtek divatba
jönni: akkor alkották a Porcius-törvényt s más törvénye-
ket, melyekkel megengedték elitélteknek, hogy számkivetésbe
mehessenek. Ezt én nagyon fontos oknak tartom, tanács- 41
atyák, arra, hogy ne nyúljunk rendkívüli eljáráshoz.
Mert bizonyára nagyobb erkölcsisztelet s bölcsesség volt 42
ő bennük, a kik csekély birtokukból akkora birodalmat
alkottak, mint bennünk, a kik alig vagyunk képesek e szí-
lárd alkotást megtartani.

Azt javaslom-e hát, hogy ereszszük őket szabadon s 43
szaporítsuk Catilina seregét? Szó sincs róla! Hanem
azt indítványozom, kobozzuk el vagyონukat, őket pedig
tartsuk őrizet alatt legerősebb municipiumainkban; ügyü-
ket azontúl senki szóvá ne tegye sem a tanácsban sem
a nép előtt; a ki pedig ez ellen tesz, arra mondja ki
a tanács, hogy tettét a hazája s mindnyájunk jóléte
ellen irányuló vétségnek fogja tekinteni.

52. Cæsar beszéde után a többi megoszolva ki ide
ki oda csatlakozott szavazatával; de M. Porcius Cato, mi-
kor véleményét kérdezték, ilyen beszédet mondott:

„Egész más az én felfogásom, tanácsatyák, ha el- 2
gondolom veszélyes helyzetünket s ha némelyek szavaza-
tát magamban meghányom-vetem. Ezek, a mint értem, 3
azok büntetése felől tárgyaltak, a kik háborút terveztek
honuk, szüleik, oltáraik s tűzhelyeik ellen; pedig helyze-
tünk arra int, hogy inkább biztosítani igyekezzünk ma-
gunkat ellenük, mintsem azon tanakodjunk, mit szabjunk
ki reájuk büntetésül. Más gonosztetteket ugyanis megtorol- 4
hatunk megtörténtük után; ennek azonban ha nem vesszük

hoc nisi provideris ne accadat, ubi evenit, frustra iudicia implores: capta urbe nihil fit reliqui victis.

5 Sed, per deos immortalis, vos ego appello, qui semper domos villas signa tabulas vestras pluris quam rem publicam fecistis: si ista, cuiuscumque modi sunt, quae amplexamini, retinere, si voluptatibus vestris otium praebere vultis, expergiscimini aliquando et capessite rem
6 publicam. Non agitur de vectigalibus neque de sociorum
7 iniuriis: libertas et anima nostra in dubio est. Saepe numero, patres conscripti, multa verba in hoc ordine feci, saepe de luxuria atque avaritia nostrorum civium questus sum, multosque mortalis ea causa adversos habeo:
8 qui mihi atque animo meo nullius umquam delicti gratiam fecissem, haud facile alterius lubrici malefacta
9 condonabam. Sed ea tametsi vos parvi pendebatis, tamen res publica firma erat, opulentia negligentiam tolerabat.
10 Nunc vero non id agitur, bonisne an malis moribus vivamus, neque quantum aut quam magnificum imperium populi Romani sit, sed haec, cuiuscumque modi videntur, nostra an nobiscum una hostium futura sint.

11 Hic mihi quisquam mansuetudinem et misericordiam nominat. Iam pridem equidem nos vera vocabula rerum amisimus. Quia bona aliena largiri liberalitas, malarum rerum audacia fortitudo vocatur, eo res publica in ex-
12 tremo sita est. Sint sane, quoniam ita se mores habent, liberales ex sociorum fortunis, sint misericordes in furibus aerari; ne illi sanguinem nostrum largiantur et, dum paucis sceleratis parcunt, bonos omnis perditum eant.

elejét, hasztalan kérjük a bíróság oltalmát, ha már meg-
esett; mert a város elestével mi sem marad a legyőzötteknek.

De, az isten szerelméért, ti hozzátok kiáltok hát, a 5
kik mindig többet adtatok házaitekra, falusi lakásaitokra,
szobraitokra és festményeitekre, mint hazátokra. Ha meg-
akarjátok menteni e javaitokat, bárminők is azok, a
mikhez úgy ragaszkodtok, ha kedvteléseitekhez nyugal-
mat óhajtotok, ébredjeteek föl valahára s lássatok a hon-
mentéséhez. Nem jövedelmeink forognak szóban, sem szö- 6
vetségeseink sérelmei; szabadságunk s életünk forog kocz-
kán. Gyakran nyilatkoztam én, tanácsatyák, kimerítően 7
e rend előtt, kifakadtam gyakran polgártársaink fény-
űzése és kapzsisága ellen s ezért sok is az én harago-
som. Mert a ki a magam s hajlandóságom kedvéért soha 8
semmi bottlásom iránt sem voltam elnéző, mások hibáira
sem egykönnyen hunytam szemet kedvtelésük legyeztelése
végett. Csakhogy akkor, bár keveset adtatok is rám, ho- 9
nunk szitárdan állt s belső erejénél fogva elbírta egy-
kedvűségünket. Most azonban nem arról van szó, erköl- 10
csös életet folytatunk-e vagy sem, se nem arról, mekkora
avagy mily hatalmas birodalmunk, hanem arról, hogy
mindez a már a milyen olyan tulajdonunk mienk lesz-e
vagy magunkkal együtt elleneinké.

Itt valaki kíméletességet s irgalmat emleget nekem. 11
Már bizony régen sulba dobtuk a fogalmak igazi nevét;
más javainak elajándékozását nevezzük bőkezűségnek,
vitészségnek pedig a csínyekre való bátor készséget. Ez
vitte hazánkat a sír szélére. Hát, ha már így hozza a 12
mai korszellem, ám legyenek bőkezűek szövetségeseink
javaiból, legyenek irgalmasak az államkincstár tolvajai
iránt, csak legalább vérünkkel ne bőkezűsködjének s né-
hány gonosztevő kímélésével ne döntsék romlásba az ősz-
szes jó hazafiakat.

- 13 Bene et composite C. Caesar paulo ante in hoc ordine
de vita et morte disseruit, credo falsa existumans ea
quae de inferis memorantur, divorso itinere malos a
bonis loca taetra inculta foeda atque formidulosa habere.
- 14 Itaque censuit pecunias eorum publicandas, ipsos per
municipia in custodiis habendos, videlicet timens ne, si
Romae sint, aut a popularibus coniurationis aut a mul-
15 titudine conducta per vim eripiantur. Quasi vero mali
atque scelesti tantum modo in urbe et non per totam
Italiam sint, aut non ibi plus possit audacia, ubi ad
16 defendundum opes minores sunt. Quare vanum equidem
hoc consilium est, si periculum ex illis metuit; si in
tanto omnium meto solus non timet, eo magis refert me
17 mihi atque vobis timere. Quare cum de P. Lentulo ce-
terisque statuetis, pro certo habetote vos simul de exer-
18 citu Catilinae et de omnibus coniuratis decernere. Quanto
vos intentius ea agetis, tanto illis animus infirmior erit;
si paulum modo vos languere viderint, iam omnes fero-
ces aderunt.
- 19 Nolite existumare maiores nostros armis rem publi-
20 cam ex parva magnam fecisse. Si ita res esset, multo
pulcherrumam eam nos haberemus, quippe sociorum
atque civium, praeterea armorum atque equorum maior
21 copia nobis quam illis est. Sed alia fuere, quae illos
magnos fecere, quae nobis nulla sunt: domi industria
foris iustum imperium, animus in consulundo liber,
22 neque delicto neque lubrici obnoxius. Pro his nos ha-
bemus luxuriam atque avaritiam, publice egestatem,
privatim opulentiam. Laudamus divitias, sequimur iner-

Csinos és jól kidolgozott beszédben fejtegette e rend 13
 előtt kicsivel előbb C. Caesar az élet és halál miben-
 létét; mert persze ő mesének tartja, a mit a másvilágról
 emlegetnek, hogy tudniillik a rosszak a jóktól elkülönítve
 visszataszító, kietlen, iszonyat és félelemgerjesztő helyen
 tartózkodnak. Azt indítványozta hát, hogy kobozzuk el 14
 azok javait, magukat pedig egyes municipiumokban tart-
 suk őrizet alatt, nyilván attól tartva, hogy, ha Rómá-
 ban maradnak, erőszakkal kiszabadítják őket vagy az
 összeesküvés czinkosai, vagy valamely fölbérelt sokaság.
 Mintha bizony csak városunkban, nem pedig egész Italia- 15
 szerte volnának rosszak s gonosztevők, avagy nem többre
 mehetne a vakmerőség ott, a hol kevesebb mód van a
 védelemre. Ha tehát veszedelemtől tart részükről, akkor 16
 bizony mitsem ér javaslata; ha pedig ekkora általános
 aggodalom közepette csak ő nem fél, annál nagyobb okom
 van nekem félni magamat és benneteket. Mikor tehát 17
 határozatot hoztok majd P. Lentulusra és a többiekre,
 biztosak lehettek benne, hogy avval ítéletet mondtok Ca-
 tilina hadára s az összes pártutókat is. S minél hatá- 18
 rozottabban teszitek ezt, annál alább száll bátorságuk.
 Ha ellenben látják, hogy egy kicsit is tévedtök, legott
 vadul esnek reánk mindannyian.

Ne gondoljátok, hogy őseink fegyverrel tették kicsiből 19
 nagygyá homunkat. Ha így volna, sokkal erősebb volna 20
 alattunk; nekünk ugyanis több a szövetségesünk, polgá-
 runk, továbbá fegyverünk s lovunk, mint nekik. Hanem 21
 más tulajdonok tették őket nagyokká, de a mik épen
 nincsenek meg bennünk; tudniillik otthon munkásság, ki-
 felé igazságos kormányzat, tanácskozásban független lélek,
 melyet nem nyűgöz sem vétek sem szenvedély. Ezek helyett 22
 ma fényűzés és kapzsiság uralkodik köztünk; államunk
 szegény, csak egyesek gazdagok; magasztaljuk a gazdag-

tiam. Inter bonos et malos discrimen nullum, omnia
23 virtutis praemia ambitio possidet. Neque mirum. Ubi vos
separatim sibi quisque consilium capitis, ubi domi vo-
luptatibus, hic pecuniae aut gratiae servitis, eo fit, ut
impetus fiat in vacuam rem publicam.

24 Sed ego haec omitto. Coniuravere nobilissimi cives
patriam incendere, Gallorum gentem infestissimam no-
mini Romano ad bellum arcessunt. Dux hostium cum
25 exercitu supra caput est. Vos cunctamini etiam nunc
et dubitatis, quid intra moenia deprensus hostibus facia-
26 tis? Miseremini censeo — deliquere homines adulescen-
tuli per ambitionem — atque etiam armatos dimittatis,
27 ne ista vobis mansuetudo et misericordia, si illi arma
28 ceperint, in miseriam convortat. Scilicet res ipsa aspera
est, sed vos non timetis eam. Immo vero maxime. Sed
inertia et mollitia animi alius alium exspectantes cunc-
tamini, videlicet dis immortalibus confisi, qui hanc rem
29 publicam saepe in maximis periculis servavere. Non
votis neque suppliciis muliebribus auxilia deorum pa-
rantur: vigilando agundo bene consulundo prospere
omnia cedunt. Ubi socordiae te atque ignaviae tradi-
deris, nequiquam deos implores: irati infestique sunt.
30 Apud maiores nostros A. Manlius Torquatus bello Gal-
lico filium suum, quod is contra imperium in hostem
pugnaverat, necari iussit, atque ille egregius adulescens
immoderatae fortitudinis morte poenas dedit. Vos de
31 crudelissimis parricidis quid statuatis, cunctamini? Vi-
32 delicet cetera vita eorum huic sceleri obstat. Verum

ságot s a tétlenséget keressük; jók s rosszak közt semmi különbség, az érdem összes jutalmai a feltörtetőket ékesítik. De nem is csoda, mert mindegyitek csak magával 23 törődik. Otthon kedvetléseiteknek éltek, itt pedig pénz és befolyás rabjai vagytok. Ezért törnek aztán elhagyott honotokra.

De hagyjuk ezt! Legelőkelőbb polgártársaink esküdtek 24 össze hazánk vesztére; háborúra szólítják a római nép halálos ellenségét, a gallus népet; nyakunkon seregével ellenségeink vezére. S ti még most is késtek és tétováz- 25 tok, mit csináljatok falaink közt kézrekerített elleneinkkel? Könyörüljete, ezt javaslom — szegény gyerek-emberek 26 nagyravágyásból követtek el botlást — s bocsássátok is szabadjára azon fegyveresen. Csak azután, ha egyszer 27 fegyverhez nyúlnak, csapássá ne változzék rátok ez a kíméletesség és könyörületesség! Persze bajos a helyzet 28 magában véve, de ti nem tartotok tőle. Sőt ellenkezőleg, nagyon is; csakhogy tétlenségtek és kényelemszeretetetek folytán késlekedtek egymást lesue-várva s természetesen rábizzátok magatokat a halhatatlan istenekre, a kik sokszor a legnagyobb veszedelemből mentették már meg e hont. Ámde nem könyörgéssel, se nem nőies sopánkodással 29 szerezhető meg az isteni segítség; éberség, tevékenység s érett megfontolás visz sikerre mindent. Ha tunyaságnak s tétlenségnek adod át magad, hiába folyamodol az istenekhez, mert haragusznak s ellened fordulnak. Őseink 30 idejében A. Manlius Torquatus a gallus háborúban kivégeztette fiát, mert tilalma ellen megvívott egy ellenséggel s ez a jeles ifjú halállal lakolt fékezhetetlen vitézségeért. Ti ellenben haboztok, mivel büntessétek a legkegyetlenebb hazaárulókat? Mert persze eddigi életünk 31 enyhítőleg áll szemben e bűnös lépésükkel. Legyetek hát 32 tekintettel Lentulus méltóságára, ha ő maga tekintettel

parcite dignitati Lentuli, si ipse pudicitiae, si famae
 33 suae, si dis aut hominibus umquam ullis pepercit. Igno-
 scite Celhegi adulescentiae, nisi iterum patriae bellum
 34 fecit. Nam quid ego de Statilio Gabinio Caepario loquar?

Quibus si quiequam umquam pensi fuisset, non ea con-
 35 silia de re publica habuissent. Postremo, patres conscripti,
 si mehercule peccato locus esset, facile paterer vos ipsa
 re corrigi, quoniam verba contemnitis. Sed undique cir-
 cumventi sumus. Catilina cum exercitu faucibus urget,
 alii intra moenia atque in sinu urbis sunt hostes, neque
 parari neque consuli quicquam potest occulte: quo magis
 properandum est.

36 Quare ego ita censeo: cum nefario consilio scelera-
 torum civium res publica in maxuma pericula venerit,
 eique indicio T. Volturci et legatorum Allobrogum con-
 victi confessique sint caedem incendia aliaque se foeda
 atque crudelia facinora in civis patriamque paravisse,
 de confessis sicuti de manifestis rerum capitalium more
 maiorum supplicium sumendum.

53. Postquam Cato assedit, consulares omnes itemque
 senatus magna pars sententiam eius laudant, virtutem
 animi ad cælum ferunt, alii alios increpantes timidos
 vocant, Cato clarus atque magnus habetur; senati decre-
 tum fit, sicuti ille censuerat.

2 Sed mihi multa legenti, multa audienti, quæ populus
 Romanus domi militiæque mari atque terra præclara faci-
 nora fecit, forte lubuit attendere, quæ res maxume tanta
 3 negotia sustinuisset. Sciebam sæpe numero parva manu

lae
legatibus

volt valaha becsületére, jó hírnevére, az istenekre vagy csak egy felebarátjára is; engedjete meg fiatalságára 33 való tekintetből Cethegusnak, ha nem másodszor fogott fegyvert hazája ellen. Mert mit szóljak Gabinus, Stati- 34 lius és Caeparius felől, a kik előtt ha valami szent volt volna valaha, nem szóltak volna ily terveket hazájuk ellen? Egyszóval, tanácsatyák, istenemre, ha a helyzet megen- 35 gedne hibás lépést, könnyen ráhagynám, hogy a magatok tapasztalatából okuljatok, ha már szavaimat megvetitek. De minden oldalról be vagyunk kerítve. Catilina a tor- kunkat szorongatja seregével, többi elleneink a falak közt, sőt a város szívében vannak; tudtukon kívül semmi ké- születet, semmi tanácskozást nem folytathatunk. Annál jobban kell hát sietnünk.

Ennélfogva az én javaslatom ez. Minthogy gonosz 36 polgártársaink istentelen merészlete a legnagyobb veszélybe juttatta honunkat s T. Volturcius meg az allobrox kö- vetek vallomásából rájuk bizonyosodott s be is ismerték, hogy gyilkosságot, gyujtogatást s más iszonyatos és ke- gyetlen tetteket forraltak polgártársaik és hazájuk ellen, beismerésük alapján, mint afféle tettenkapott gonoszte- vőkre elődeink szokása szerint halálbüntetést kell alkal- maznunk.

53. A mint Cato leült, a volt consulok kivétel nélkül, úgyszintén a tanács nagy része az ő javaslatát dicsérték, férfias bátorságáért őt égis magasztalták, egymásra a gyávaság vádját szórtak; csak Catóban láttak valódi kiváló, nagy férfiút. A tanács az ő javaslata szerint határozott.

Én sokat olvastam, sokat hallottam a római népnek 2 békében és háborúban, vizen és szárazon véghez vitt nagy tetteiről s történetesen kedvem támadt megfigyelni, mi lehet a legfőbb oka annak, hogy ily nagy feladatokkal megbirkóztunk. Azt tapasztaltam, hogy gyakran nagyszámú 3

cum magnis legionibus hostium contendisse. Cognoveram parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus, ad hoc sæpe fortunæ violentiam toleravisse, facundia Græcos, 4 gloria belli Gallos ante Romanos fuisse. Ac mihi multa agitanti constabat paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse eoque factum, uti divitias paupertas, 5 multitudinem paucitas superaret. Sed postquam luxu atque desidia civitas corrupta est, rursus res publica magnitudine sua imperatorum atque magistratuum vitia sustentabat ac, sicuti effeta parente, multis tempestatibus haud 6 sane quisquam Romæ virtute magnus fuit. Sed memoria mea ingenti virtute divorsis moribus fuere viri duo, M. Cato et C. Cæsar; quos quoniam res obtulerat, silentio præterire non fuit consilium, quin utriusque naturam et mores, quantum ingenio possem, aperirem. 54. Igitur eis genus ætas eloquentia, prope æqualia fuere, magnitudo animi par, 2 item gloria, sed alia alii. Cæsar beneficiis ac munificentia magnus habebatur, integritate vitæ Cato. Ille mansuetudine et misericordia clarus factus, huic severitas dignitatem addiderat. Cæsar dando sublevando ignoscendo, Cato nihil largiundo gloriam adeptus est. In altero miseris per 4 fugium erat, in altero malis perniciēs. Illius facilitas, huius constantia laudabatur. Postremo Cæsar in animum induxerat laborare, vigilare, negotiis amicorum intentus sua neglegere, nihil denegare, quod dono dignum esset; sibi magnum imperium exercitum bellum novom exoptabat, 5 ubi virtus enitescere posset. At Catoni studium modestiæ

ellenséggel állt ki csekély haderőnk; megtudtam, hogy jelentéktelen erőnk mellett hatalmas fejedelmekkel viselt nemzetünk háborút s gyakran a szerencse mostohaságát is kellett túrníe; hogy ékesszólásban a görögök, hadi vitézségben a gallusok különbek voltak a rómaiaknál. S hosszas elmélkedéseim ama meggyőződésre vezettek, hogy ezt a sikert néhány derék polgárunk vívta ki s így győzedelmeskedett szegénységünk a gazdagságon, csekély számunk a sokaságon. Mióta pedig megrontotta nemzetünket a fényűzés és renyhesség, viszont saját ereje folytán volt képes kibírni hadvezéreink és tisztviselőink hibáit s mintha minden termő erejét kiadta volna honunk, hosszú időn át épen nem akadt Rómában egy érdem szerint való nagy ember sem. Hanem az én időmben élt ugyan különböző jellemű, de ritka derék két férfiú, M. Cato és C. Cæsar. S ha már tárgyam hozzájuk vezetett, jónak láttam el nem hallgatni, hanem tehetségemhez képest vázolni mindketőjük jellemét. 54. Származásuk, koruk, szónoki tehetségük majdnem egyenlő volt, hasonló a lelki nagyságuk is, úgyszintén a dicsőségük, csak hogy más-más téren. Cæsart a jótékonyágáért és bőkezűségéért nézték nagy embernek, Catót feddhetetlen életéért; amaszt nyájassága és jószívűsége tette híressé, ennek szigorúsága kölcsönzött tekintélyt, Cæsar adakozás, istápolás és megbocsátás által tett szert dicsőségre, Cato ellenben avval, hogy semmit el nem engedett. Egyikük a szerencsétlenek oltalma volt, másikuk a rosszak ostroma; amannak engedelkenységét magasztalták, ennek hajthatatlanságát. Egyszóval Cæsar a lankadatlan munkásságot tűzte ki feladatul; a saját ügyei elhanyagolásával barátainak szentelte életét s mit sem tagadott meg, a mit érdemesnek látott megadni; vágya nagy hatalom és hadsereg volt, továbbá új háború, a hol kitűnhessék deréksége. Ellenben Catót a mérséklet, tisztesség, különösen

6 decoris, sed maxume severitatis erat. Non divitiis cum divite neque factione cum factioso, sed cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocente abstinentia certabat, esse quam videri bonus malebat: ita quo minus petebat gloriam, eo magis illum ea sequebatur.

55. Postquam, ut dixi, senatus in Catonis sententiam discessit, consul optimum factu ratus noctem, quæ instabat, antecapere, ne quid eo spatio novaretur, triumviros, quæ supplicium postulabat, parare iubet, ipse præsidiis dispositis Lentulum in carcerem deducit. Idem fit ceteris per 2 prætores. Est in carcere locus, quod Tullianum appellatur, ubi paululum ascenderis ad lævam, circiter duodecim 4 pedes humi depressus. Eum muniunt undique parietes atque insuper camera lapideis fornicibus iuncta, sed incultu 5 tenebris odore fœda atque terribilis eius facies est. In eum locum postquam demissus est Lentulus, vindices rerum capitalium, quibus præceptum erat, laqueo gulam 6 fregere. Ita ille patricius ex gente clarissima Corneliorum, qui consulare imperium Romæ habuerat, dignum moribus factisque suis exitum vitæ invenit. De Cethego Statilio Gabinio Cæpario eodem modo supplicium sump- tum est.

56. Dum ea Romæ geruntur, Catilina ex omni copia, quam et ipse adduxerat et Manlius habuerat, duas legio- 2 nes instituit, cohortis pro numero militum complet, deinde, ut quisque voluntarius aut ex sociis in castra venerat, æqualiter distribuerat, ac brevi spatio legiones numero hominum expleverat, cum initio non amplius duobus 3 milibus habuisset. Sed ex omni copia circiter pars quarta erat militaribus armis instructa, ceteri, ut quemque casus

pedig a szigorúság vezette; nem versenyzett ő gazdagságban a gazdaggal, pártoskodásban a pártoskodóval, hanem a vitézzel derékségben, a szerénynyel illedelmességben, a tiszta jelleművel önzetlenségben; inkább vágyott igazán, mint látszólag lenni jó; így azután minél kevésbbé járt a dicsőség után, annál inkább ment ez ő utána.

55. Miután a tanács, mint említém, Cato javaslatát szavazta meg, Cicero legokosabbnak vélte be nem várni a már közelgő éjt, nehogy az alatt valami meglepetés történjék. Utasítá tehát a börtönfelügyelőket, tartsák készen a kivégzés kellékeit. Azután öresapatokat állított fel s maga vezette a börtönbe Lentulust. Ugyanezt tették a 2 többivel a praetorok. Van a börtönnek egy helyisége, az 3 ú. n. Tullianum, ha egy kissé föllép az ember balra, körülbelül tizenkét lábnyi mélységben a föld alatt. Minden 4 oldalról falak védik ezt, fölötte pedig íves kőboltozat; de elhanyagoltságával, setétségével s bűzös levegőjével irtóztató s ijesztő benyomást tesz. E helyiségbe szállították le a 5 pribékek, a kiknek parancsuk volt rá, Lentulust és hurokkal nyakát szegték. Így ért erkölceihez és tetteihez méltó 6 véget ez a patricius, a Corneliusok híres nemzetségének tagja, a ki consula is volt Rómának.¹⁴⁶ Ép így végezték ki Cethegust, Statiliust, Gabiniust s Cæpáriust.

56. Mialatt ez események történtek Rómában, Catilina az egész seregből, melyet részint maga vitt oda részint Manlius gyűjtött, két legiót alakított s a legénység száma arányában szervezte a teljes számig zászlóaljait. Azután, 2 mikor csak érkeztek táborába önkéntesek vagy czinkosok, mindig egyenletesen osztotta őket szét s rövid idő alatt teljessé tette legiói létszámát, holott kezdetben nem volt több embere kétezernél. De az egésznek csak mintegy 3 a negyedrésze volt fölszerelve rendes fegyverekkel; a többiek, kinek mit juttatott a véletlen, szigonyt vagy lánd-

armaverat, sparos aut lanceas, alii præacutas sudis porta-
4 bant. Sed postquam Antonius cum exercitu adventabat,
Catilina per montis iter facere, modo ad urbem modo in
Galliam versus castra movere, hostibus occasionem pu-
gnandi non dare: sperabat propediem magnas copias sese
5 habiturum, si Romæ socii incepta patravissent. Interea
servitia repudiabat, cuius initio ad eum magnæ copiæ
concurrerant, opibus coniurationis fretus, simul alienum
suis rationibus existumans videri causam civium cum servis
fugitivis communicavisse. 57. Sed postquam in castra nun-
tius pervenit Romæ coniurationem patefactam, de Lentulo
et Cethego ceterisque, quos supra memoravi, supplicium
sumptum, plerique, quos ad bellum spes rapinarum aut
novarum rerum studium illexerat, dilabuntur, reliquos
Catilina per montis asperos magnis itineribus in agrum
Pistoriensem abducit eo consilio, uti per tramites occulte
2 perfugeret in Galliam Transalpinam. At Q. Metellus Celer
cum tribus legionibus in agro Piceno præsidebat, ex diffi-
cultate rerum eadem illa existumans, quæ supra diximus,
3 Catilinam agitare. Igitur ubi iter eius ex perfugis cognovit,
castra propere movit ac sub ipsis radicibus montium con-
4 sedit, qua illi descensus erat in Galliam properanti. Neque
tamen Antonius procul aberat, utpote qui magno exercitu
locis æquioribus expeditus impeditos in fuga sequeretur.
5 Sed Catilina postquam videt montibus atque copiis ho-
stium sese clausum, in urbe res advorsas, neque fugæ
neque præsidi ullam spem, optimum factu ratus in tali
re fortunam belli temptare, statuit cum Antonio quam

zsát hordtak fegyverül, némelyek pedig hegyezett karót. Mikor azután közeledett a seregével Antonius, Catilina 4 a hegyek közé vette útját, majd a város, majd Gallia felé vonult táborával s ütközetre nem adott alkalmat az ellenségnek. Abban bizakodott, hogy rövidesen megnő serege, ha czinkosai Rómában végrehajtják a megállapított tervet. El is utasította azonközben a rabszolga népséget, 5 a minő kezdetben nagy számmal özőnlött hozzá. Bizott ugyanis az összeesküvés sikerében, meg nem is tartotta illőnek kitennie magát ama látszatnak, mintha a polgárok ügyét egygyé tette volna a szökevény rabszolgakéval.

57. Mikor azonban eljutott táborába a hire, hogy Rómában kitudódott az összeesküvés, Lentulust, Cethegust s a többi fönt említett czinkosokat kivégezték, széthullongtak igen sokan, a kiket csak a rablásra való remény s a fölfordulásra vágyás csábitott hozzá. A többit zord hegyeken át nagy napi menetekben a pistoriai földre vezette Catilina azon szándékkal, hogy mellékösvényeken titkon túlazalpesi Galliába ossonhasson. De Qu. Metellus Celer 2 három légióval ott vigyázott a picens földön, mert a bajos helyzetből következtette, hogy Catilina épen azt tervelé, a mit fönt említék. Mikor tehát kiismerte útját 3 a szökevényektől, hamar odább vonult s épen ama hegyek alján állapodott meg, a merre le kellett szállnia Galliába, ha sietni akart. De nem volt messze Antonius sem, mint- 4 hogy ő nagyszámú seregével az egyenletesebb vidékeken könnyedén haladt az akadályokkal küzdő menekülők után. Mikor azután látta Catilina, hogy a hegyek s az ellen- 5 séges hadak közé van rekesztve, városi ügyei rosszul állnak és sem menekülésre, sem segítségre nincs semmi reménye, ily helyzet közepette legczélszerűbbnek gondolta a hadi szerencsével tenni próbát. Elhatározta tehát,

6 primum configere. Itaque contione advocata huiuscemodi orationem habuit.

58. *Compertum ego habeo, milites, verba virtutem non addere neque ex ignavo strenuum neque fortem ex timido*
2 *exercitum oratione imperatoris fieri. Quanta cuiusque animo audacia natura aut moribus inest, tanta in bello patere solet. Quem neque gloria neque pericula excitant,*
3 *nequiquam hortere: timor animi auribus officit. Sed ego vos, quo pauca monerem, advocavi, simul uti causam*
4 *mei consili aperirem. Scitis equidem, milites, socordia atque ignavia Lentuli quantam ipsi nobisque cladem attulerit, quoque modo, dum ex urbe praesidia opperier,*
— 5 *in Galliam proficisci nequiverim. Nunc vero quo loco*
6 *res nostrae sint, iuxta mecum omnes intellegitis. Exer-*
citus hostium duo, unus ab urbe, alter a Gallia obstant.
Diutius in his locis esse, si maxume animus ferat, fru-
7 *menti atque aliarum rerum egestas prohibet. Quocum-*
8 *que ire placet, ferro iter aperiundum est. Qua propter vos moneo, uti forti atque parato animo sitis et, cum proelium inibitis, memineritis vos divitias decus gloriam,*
praeterea libertatem atque patriam in dextris vestris
9 *portare. Si vincimus, omnia nobis tuta erunt, commeatus abunde, municipia atque coloniae patebunt; sin metu cesserimus, eadem illa advorso fient, neque locus neque*
10 *amicus quisquam tegit, quem arma non texerint. Praeterea, milites, non eadem nobis et illis necessitudo im-*
— *pendet: nos pro patria pro libertate pro vita certamus, illis supervacuaneum est pro potentia paucorum pugnare. Quo audacius aggrediamini memores*

hogy Antoniussal, mihelyt lehet, megütközik. Azért össze- 6
gyűjté seregét s ilyen beszédet intézett hozzá:

58. «Tapasztalásból tudom, katonáim, hogy szó nem kölcsönöz vitézséget s a vezér beszédétől nem lesz harczra kész sereg a harcziatlanból, sem vitéz a félénkből. Kiben 2 mekkorra bátorság lakik jelleménél fogva, akkora szokott megnyilvánulni háborúban. A kit sem dicsőség, sem veszély nem sarkal, hasztalan buzditná az ember; lelki szorongása bedugja fülét. Én mindazáltal ide hívtalak 3 benneteket, hogy egyre-másra figyelmeteket fölhívjam s tervemet megokoljam. Tudjátok bizonyára, katonáim, 4 mekkora bajt hozott magára és reánk Lentulus az ő tétlenségével és gyávaságával, s hogyan esett, hogy még segédcsapatokat vártam a városból, Galliába át nem kelhettem. De hogy mint áll most ügyünk, épúgy látjátok, 5 akár én. Két ellenséges sereg állja utunkat, egyik a város, 6 másik Gallia felől. Gabona s más kellékek hiánya nem enged tovább e vidéken maradnunk, ha még úgy szeretnénk is. Ámde bármerre akarunk is menni, fegyverrel 7 kell utat nyitnunk. Figyelmeztetlek hát benneteket, legyetek 8 vitézek és elszántak s ne feledjétek, ha majd harczra keltek, hogy javailokat, becsületeket, dicsőségeket, továbbá szabadságtokat és honotokat hordozzátok jobbotokban. Ha győzünk, mindent biztosítunk számunkra, lesz elesé- 9 günk bőven, a municipiumok s gyarmatvárosok tárva lesznek előttünk; ha ellenben gyávaságból tágitunk, ugyanazok ellenünk alakulnak s nem talál majd védelmet sem helyben sem barátban az, a kit a fegyver meg nem védett. Azonkívül, katonáim, nem ugyanaz a kényszerűség nehe- 10 zedik ő rájuk, mint mireánk. Mi hazánkért, szabadságunkért, életünkért küzdünk; nekik ellenben fölösleges néhány ember hatalmáért harczolniok. Azért szálljatok síkra annál merészebben s ne feledkezzetek ősi dicsőség-

11 *pristinæ virtutis. Licuit vobis cum summa turpitudine*
in exsilio ætatem agere, potuistis nonnulli Romæ amissis
bonis alienas opes exspectare: quia illa foëda atque in-
12 *toleranda vivis videbantur, hæc sequi decrevistis. Si*
hæc relinquere voltis, audacia opus est; nemo nisi victor
13 *pace bellum mutavit. Nam in fuga salutem sperare, cum*
arma, quibus corpus tegitur, ab hostibus avorteris, ea
14 *vero dementia est. Semper in proelio eis maximum est*
periculum, qui maxime timent; audacia pro malo
habetur.

15 *Cum vos considero, milites, et cum facta vostra æs-*
tumo, magna spes victoriae tenet. Animus ætas virtus
vostra me hortantur, præterea necessitudo, quæ etiam
timidos fortis facit. Nam multitudo hostium ne circum-
16 *venire queat, prohibent angustiae loci. Quodsi virtuti*
vostræ fortuna inviderit, cavete inulti animam amittatis,
neu capti potius sicuti pecora trucidemini, quam virorum
more pugnantes cruentam atque luctuosam victoriam
hostibus relinquatis.

59. Hæc ubi dixit, paululum commoratus signa canere iubet atque instructos ordines in locum æquom deducit. Dein remotis omnium equis, quo militibus exæquato periculo animus amplior esset, ipse pedes exercitum pro loco atque copiis instruit. Nam uti planities erat inter sinistros montis et ab dextera rupe aspera, octo cohortis in fronte constituit, reliquarum signa in subsidio artius collocat.

2 Ab eis centuriones omnis, lectos et evocatos, præterea ex gregariis militibus optimum quemque armatum in primam

tekről. Módo'okban volt volna gyalázattal teljes szám- 11
 kivetésben tölteni élteteket, egy részetek javai elveszlése
 után számíthatott volna mások segítésére; de mivel azt
 nem tartottátok illőnek és tűrhetőnek igazi férfiakra
 nézve, emezt az utat választottátok. Ha most erről le 12
 akartok térni, bátorságra van szükség. Csak győztes cse-
 réllheti föl a háborút békével. Mert már csak mégis esz- 13
 telenség volna a menekülésben remélnünk üdvöt, ha az
 ellenségnek háttal fordulunk fegyvereinkkel, melyek védnek
 bennünket. Csatában mindig a félénkebbet fenyegeti leg- 14
 nagyobb veszély; a bátorság ellenben igazi védőfal.

Ha végig tekintek rajtatok, katonáim, s latra vetem 15
 tetteiteket, erős remény támad bennem a győzelemre.
 Biztató rám nézve lelkesedések, korotok, vitézségek, to-
 vábbá kényszerű helyzetetek, mely hőssé teszi a gyávát
 is. Mert a hely szűke nem engedi, hogy nagy száma
 mellett is bekerítsen bennünket az ellenség. Ha mind- 16
 azáltal írigy lesz a szerencse vitézségekre, ne engedjétek
 ingyen veszni élteteket s kezükre kerülván barmok mód-
 jára lemészároltatni magatokat, hanem inkább férfiasan
 küzdve vér és gyász árán hagyjátok diadalhoz jutni az
 ellenséget!»

59. E szavai után kis vártatva jeladót fuvat és seregét
 rendekben a síkra vezeti le. Most elvezeti onnan mind-
 nyájuk lovát, hogy a veszély egyenlő volta növelje kato-
 nái bátorságát, azután maga is gyalogosan sorakoztatja
 seregét a területhez és csapatai erejéhez képest. Ugyanis
 megfelelően a síkságnak, mely a baloldali hegyek s a
 jobboldali sziklás dombok közt terült, nyolcz zászlóaljat
 állít arczélbe, többi csapatát pedig jó sűrűn tartaléknak
 helyezi el. De közülük az összes centuriókat kiszemelve 2
 és előszólítva, továbbá a közemberek közül azokat, a kik
 legjobban föl voltak fegyverezve, az első csatasorba rendeli.

3 aciem subducit. C. Manlium in dextra, Faesulanum quen-
dam in sinistra parte curare iubet. Ipse cum libertis et
calonibus propter aquilam assistit, quam bello Cimbrico
C. Marius in exercitu habuisse dicebatur. At ex altera
parte C. Antonius pedibus æger, quod prælio adesse ne-
4 quibat, M. Petreio legato exercitum permittit. Ille cohortis
veteranas, quas tumultus causa conscripserat, in fronte,
5 post eas ceterum exercitum in subsidiis locat. Ipse equo
circumiens unumquemque nominans appellat hortatur,
rogat ut meminerint se contra latrones inermis pro patria
6 pro liberis pro aris atque focis suis certare. Homo milita-
ris, quod amplius annos triginta tribunus aut præfectus
aut legatus aut prætor cum magna gloria in exercitu
fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat; ea
commemorando militum animos accendebat.

60. Sed ubi omnibus rebus exploratis Petreius tuba si-
gnum dat, cohortis paulatim incedere iubet. Idem facit
2 hostium exercitus. Postquam eo ventum est, unde a feren-
tariis prælium committi posset, maximo clamore cum in-
festis signis concurrunt: pila omittunt, gladiis res geritur.
3 Veterani pristinae virtutis memores comminus acriter
instare, illi haud timidi resistunt: maxuma vi certatur.
4 Interea Catilina cum expeditis in prima acie vorsari, labo-
rantibus succurrere, integros pro sauciis arcessere, omnia
providere, multum ipse pugnare, sæpe hostem ferire:
strenui militis et boni imperatoris officia simul exseque-
5 batur. Petreius, ubi videt Catilinam, contra ac ratus erat,
magna vi tendere, cohortem prætoriam in medios hostis
inducit eosque perturbatos atque alios alibi resistentis

C. Manliust a jobb, egy faesulæit pedig a balszárnyra 3 nevez ki parancsnoknak. Ő a szabadosokkal és a podgyász-szolgákkal ott foglal állást a sas közelében, melyet hir szerint C. Marius használt már seregében a cimber háború alkalmával. A másik részen azonban C. Antonius, mivel lábbaja miatt nem mehetett az ütközetbe, M. Petreius alvezérre bízta seregét. Ez az öreg katonákból álló zászló- 4 aljakat, melyeket a zendülés miatt szedett, az arczvonalba állítá, többi seregét pedig e megé tartalékul. Maga lóháton 5 sorra járta s névszerint bátorította, kérte minden egyes emberét, tartsák eszükbe, hogy fegyvertelen rablók ellen hazájukért, gyermekeikért, oltáraikért és tűzhelyeikért harczolnak. Mint afféle katonaviselt ember, ki több mint 6 harmincz éve szolgált táborban mint tribunus, præfectus, alvezér vagy prætor, legtöbbjüket személyesen ismerte, valamint vitézi tetteiket is. Ezekre hivatkozva lelkesíté most katonáit.

60. Petreius, miután szemügyre vett mindent, trombita-jelt adat s kiadja a parancsot katonáinak, hogy lasacsakán vonuljanak előre. Ép így tesz az ellenséges sereg. Mikor oly közel értek már, hogy a könnyű csapatok meg- 2 kezdhették volna a csatát, óriás láрма közt mind bőszt rohammal csapnak össze; dárdaikat eldobják, karddal viaskodnak. Az öreg katonák eszükben tartva eddigi vitéz- 3 ségüket, tüzesen támadnak egész közel, amazok félelmet nem ismerve állnak helyt. Teljes erővel foly a viadal. 4 A közben Catilina elől sűrög-forog könnyűfegyvereseivel, segílyt nyújt a szorongatottaknak, pihenteket szólít a sebesültek helyébe; gondja kiterjed mindenre, derekasan harczol s nem egy ellenséget terít le; derék katona és jó hadvezér tisztét végzi egyszerre. Mikor látta Petreius, hogy 5 Catilina oly erőfeszítést fejt ki ellenök, a minőt nem hitt volna felőle, testőresapatát az ellenség közé vezeti, ennek

6 interficit. Deinde utrimque ex lateribus ceteros aggre-
7 ditur. Manlius et Fæsulanus in primis pugnantes cadunt.
Catilina postquam fusas copias seque cum paucis relictum
videt, memor generis atque pristinae suae dignitatis in
confertissimos hostis incurrit ibique pugnans confoditur.

61. Sed confecto praelio tum vero cernereres, quanta
audacia quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinae.
2 Nam fere quem quisque vivos pugnando locum ceperat,
3 eum amissa anima corpore tegebat. Pauci autem, quos
medios cohors prætoriae disiecerat, paulo divorsius, sed
4 omnes tamen advorsis vulneribus conciderant. Catilina
vero longe a suis inter hostium cadavera repertus est,
paululum etiam spirans ferociamque animi, quam habu-
5 erat vivos, in vultu retinens. Postremo ex omni copia
neque in praelio neque in fuga quisquam civis ingenuus
6 captus est: ita cuncti suae hostiumque vitæ iuxta peper-
7 cerant. Neque tamen exercitus populi Romani lætam aut
incruentam victoriam adeptus erat. Nam strenuissimus
quisque aut occiderat in praelio aut graviter vulneratus
8 discesserat. Multi autem, qui e castris visundi aut spo-
liandi gratia processerant, volventes hostilia cadavera
amicum alii, pars hospitem aut cognatum reperiabant;
9 fuere item, qui inimicos suos cognoscerent. Ita varie per
omnem exercitum lætitia mæror luctus atque gaudia agi-
tabantur.

rendjeit megbontja s az itt-ott még ellenszegülőket levágja; majd oldalt támad mindkét felé a többiekre. Manlius és 6 a fæsulæi legelől küzdve estek el; Catilina, mikor látta 7 övéi vereségét s hogy csak kevesed magával maradt a harctéren, nem feledkezett meg származásáról s korábbi méltóságáról, hanem az ellen legsűrűbb sorai közé rohan s viaskodása közben szúrták le.

61. De a harcz végével láthattad volna csak igazán, mekkora bátorság s mekkora elszántság lakozott Catilina seregében. Mert majdnem mindegyik azt a helyet fedte 2 hullájával, a hol állt élve a harczban. Az a néhány mégis, 3 a kiket a középről szétszórt a testőresapat, más-másutt kissé távolabb ugyan, de elől kapott sebekkel esett el. Catilinát pedig messze övétől lelték meg az ellenséges 4 hullák közt, a mint gyengén még lélekzett s megőrizte arcán daczos lelke kinyomatát, mely életében sajátja volt. Szóval az egész sokaságból nem fogtak el sem a harczban, 5 sem futásközben egyetlen szabad polgárt sem; ily egy- 6 formán kimélték a maguk életét az ellenségeik életével. De a római nép hada sem nyert örvendetes és vérméltküli 7 diadalt; mert a legbátrabbak vagy elestek a harczban, vagy súlyosan sebesülve kerültek ki belőle. És sokan, a kik 8 kíváncsiságból vagy zsákmányért mentek ki a táborból s hanyatt fordítgatták az ellenséges hullákat, ott találták ki barátját, ki vendégét, ki meg rokonát; egyesek meg épen személyes ellenségeikre ismertek. Így az egész sere- 9 gen végig vígság és szomorúság, gyász és öröm váltakozott.

HISTORIARUM FRAGMENTA.

LIBER I.

1. 1. Res populi Romani M. Lepido Q. Catulo consuli-
bus ac deinde militiæ et domi gestas composui.

2. Recens scriptum.

3. Nos in tanta doctissimorum hominum copia.

4. Romani generis disertissimus paucis absolvit.

5. In quis longissimo ævo plura de bonis falsa in de-
terius composuit.

6. Neque me diversa pars in civilibus armis movit
a vero.

7. Nobis primæ dissensiones vitio humani ingenii eve-
nere, quod inquires atque indomitum semper inter certa-
mina libertatis aut gloriæ aut dominationis agit.

8. Nam a principio urbis ad bellum Persi Macedo-
nicum.

9. Maximis ducibus, fortibus strenuisque ministris.

10. Res Romana plurimum imperio valuit Servio Sul-
picio et Marco Marcello consulibus omni Gallia cis Rhe-
num atque inter mare nostrum et Oceanum, nisi qua
paludibus invia fuit, perdomita. Optimis autem moribus

A 'TÖRTÉNETEK' TÖREDÉKEI.

I. KÖNYV.

78/77. év Kr. e.

1. 1. Megírtam a római nép háborúban s otthon való történeteit M. Lepidus s Qu. Catulus consulsága alatt és utána.

2. Új műve.¹⁴⁷

3. Én, mikor annyi a tudós.¹⁴⁸

4. A rómaiak legkiválóbb írója sokat tudott mondani kevés szóval.¹⁴⁹

5. Nevezetesen hosszú életkora alatt számos alaptalan állítást adott elő jó hazafiakról még rosszabbra esavarva.¹⁵⁰

6. S a polgárháborúk alatt nem térített el az igazságtól különböző pártállásom.¹⁵¹

7. Első villongásaink az emberi természet hibájából eredtek, mely nem ismerve nyugalmat s féket örökös küzdelmet folytat szabadságért vagy dicsőségért vagy uralomért.

8. Mert a város keletkezésétől a Perses elleni macedóniai háborúig (Kr. e. 753—168.).

9. Legnagyobb hadvezérek, vitéz s készséges támogatók mellett.

10. Leghatalmasabb volt Róma, mikor már Servius Sulpicius és Marcus Marcellus consulsága alatt meg volt hódítva egész Gallia a Rajna, a Földközi- s az Atlasi-tenger közt, azon vidékei kivételével, melyeket járhatatlanokká tettek a mocsarak. Legjobb erkölcsi állapotok közt s leg-

et maxima concordia egit inter secundum atque postremum bellum Carthaginiense *causaque . . . non amor iustitiae, sed stante Carthagine metus pacis infidae fuit.* At discordia et avaritia atque ambitio et cetera secundis rebus oriri sueta mala post Carthaginis excidium maxime aucta sunt. Nam iniuriæ validiorum et ob eas discessio plebis a patribus aliæque dissensiones domi fuere iam inde a principio neque amplius quam regibus exactis, dum metus a Tarquinio et bellum grave cum Etruria positum est, æquo et modesto iure agitatum. Dein servili imperio patres plebem exercere, de vita atque tergo regio more consulere, agro pellere et ceteris expertibus soli in imperio agere. Quibus sævitiis et maxime fenore oppressa plebes, cum assiduis bellis tributum et militiam simul toleraret, armata montem sacrum atque Aventinum insedit tumque tribunos plebis et alia iura sibi paravit. Discordiarum et certaminis utrimque finis fuit secundum bellum Punicum.

11. Postquam remoto metu Punico simultates exercere vacuum fuit, plurimæ turbæ, seditiones et ad postremum bella civilia orta sunt, dum pauci potentes, quorum in gratiam plerique concesserant, sub honesto patrum aut plebis nomine dominationes affectabant, bonique et mali cives appellati non ob merita in rem publicam omnibus pariter corruptis, sed uti quisque locupletissimus et iniuria validior, quia præsentia defendebat, pro bono ducebatur.

12. Omnium partium decus in mercedem corruptum erat.

13. Apertæ portæ, repleta arva cultoribus.

nagyobb egyetértésben élt a második és az utolsó pún háború közt s . . . oka nem az igazságszeretetet volt, hanem Karthágo fennállása s a békeszegéstől való félelem. De Karthágo dőlte után nagyon felütötték a fejüket az egyenetlenség, kapzsiság, nagyravágyás s a jóléttel karöltve járó más bajok. Mert a hatalmasabbak jogtalankodása s e miatt a közpolgárság elszakadása az uraktól otthonos volt már kezdettől fogva s csakis addig tartott a jogi egyenlőség elismerése és a mérséklet, míg Tarquiniustól tartaniok lehetett s míg véget nem ért az etruscusokkal folytatott elkeseredett háború. Ezentúl rabiga alatt tartották az urak a köznépet, önkényüleg rendelkeztek életük s hátuk felett,¹⁵² földjükről elűzték s minden más ki-
rekesztésével maguk gyakorolták a hatalmat. Az ily kiméletlen bánásmóddal s kivált az uzsorával sanyargatott köznép, mivel a szünet nélkül való háborúk alatt kénytelen volt adózni is katonáskodni is, kitelepedett fegyveresen a Szent Hegyre és az Aventinusra; így tett azután szert néptribunusokra s más jogokra. A kölcsönös egyenetlenkedésnek és versengésnek a második pún háború vetett véget.

11. Miután nem volt okuk többé félni a púnoktól s így újra egyenetlenkedhettek, egymást érték a zavargások, pártütések s végtére a polgárháborúk. Ugyanis néhány befolyásos ember, a kiknek kedvét kereste a többség, az úri vagy a néppárt tisztességszerű jelszavaival egyeduralomra törekedett; az általános erkölcsi romlottságban pedig nem a hazaért tett szolgálatok szerint különböztették meg a jó s a rossz polgárt, hanem ki minél gazdagabb volt s minél jobban értett a jogtalankodáshoz, a szerint tartották jó hazafinak, mint a fennálló állapotok erősségét.

12. A párttisztesség általában bérszolgálatná fajult.

13. A kapuk tárva, a szántóföldek tele mivesekkel.¹⁵³

14. Quietam a bellis civitatem.

15. Ex quo tempore maiorum mores non paulatim, ut antea, sed torrentis modo præcipitati; adeo iuventus luxu atque avaritia corrupta, ut merito dicatur genitos esse, qui neque ipsi habere possent res familiaris neque alios pati.

16. Et relatus inconditæ olim vitæ mos, ut omne ius in viribus esset.

2. 17. Tantum antiquitatis curæque maioribus pro Italica gente fuit.

18. Citra Padum omnibus lex Licinia *ingrata* fuit.

19. Atque omnis Italia animis discessit.

20. Post defectionem sociorum et Latii.

21. Quippe vasta Italia rapinis, fuga, cædibus.

22. Postremo ipsos colonos per miserias et incerta humani generis orare.

23. Incidit forte per noctem in lenunculum piscantis.

24. Nihil esse de re publica neque libertate populi Romani pactum.

25. Exercitum argento fecit.

26. Maturaverunt exercitum Dyrrhachium cogere.

27. Bellum quibus posset condicionibus desineret.

14. A háborúk lezajlása után nyugalomban élő polgárságot.

15. Attól fogva nem lassacsán, mint azelőtt, hanem hegyi patak módjára rohamosan hanyatlottak alá az ősi erkölcsök; az ifjúságot annyira megrontotta a pazarlás és kapzsiság, hogy joggal mondhatják erről a nemzedékről, hogy örökölt vagyon ura maradni sem maga nem volt képes, sem mást nem engedett.

16. S újra divatba jött a hajdani parlagias élet ama felfogása, hogy a nyers erőben rejlik minden jog.

Jegyzet. A 9. sz. után illeszti be Maurenbrecher: *adnot.* ad Luc. III. 164., hogy Sallustius a *Történetek* I. könyve elején — valószínűleg a római befolyás és hatalom terjedésének példájául — fölemlíti, hogy Ptolemaeus (Apio) a római népet tette örökösévé; a 15. sz. után pedig August. de civ. Dei II, 21., a hol azt olvasuk, hogy Sall. szerint Ti. Gracchus meggyilkolásától vették kezdetüket a heves villongások.

2. 17. Oly becsületesen gondoskodtak őseink az itáliai népről.¹⁵⁴

18. A Pón innen senkinek sem volt inyére Licinius Mucius törvénye.¹⁵⁵

19. És egész Itália elcsüggedt.

20. A szövetségesek s a latinok elpártolása után.

21. Ugyanis, miután Italiát tönkretette a sok rablás, számkivetés s öldöklés.¹⁵⁶

22. Végül magukat a földműveseket kérte az ő nyomorúságos s az emberi nem bizonytalan sorsára.

23. Éj idején véletlenül egy halászsajkára bukkant.¹⁵⁷

24. Semmi megállapodás sem történt a közügyek s a római nép szabadsága felől.¹⁵⁸

25. Pénzen sereget teremtet.¹⁵⁹

26. Sietve gyűjtötték össze a sereget Dyrrhachiumba.¹⁶⁰

27. A minő föltételek mellett épen teheti, hagyjon föl a háborúval.¹⁶¹

28. Libertatis insueti.

29. Speciem captæ urbis efficere.

30. Ut Sullæ dominatio quam ultum ierat desideraretur.

31. Quis rebus Sulla suspectis maximeque ferocia regis Mithridatis in tempore bellaturi.

32. Inde ortus sermo percuntantibus utrimque, satin salve, quam grati ducibus suis, quantis familiaribus copiis agerent.

33. Et Marius victus duplicaverat bellum.

34. Apud Præneste locatus.

35. Samnitium.

36. Carbo turbi formidine Italiam atque exercitum deseruit.

37. Vacuam istam urbem hominibus militari ætate.

38. Dubitavit acie pars.

39. Ut Sullani fugam in noctem componerent.

40. Ne simplici quidem morte moriebantur.

41. Ut in M. Mario, cui fracta prius crura brachiaque et oculi effosi, scilicet ut per singulos artus exspiraret.

42. Et liberis eius avunculus erat.

43. Magnis operibus perfectis obsidium cepit per L. Catilinam legatum.

44. Cum aræ et alia diis sacrata supplicum sanguine fœdarentur.

45. Igitur venditis proscriptorum bonis aut dilargitis.

28. Nem lévén hozzászokva a szabadsághoz.¹⁶²

29. Olyanná tették a várost, mintha elfoglalták volna.¹⁶³

30. Úgy, hogy visszakivánták Sulla uralmát, a melyért bosszút akartak állani.¹⁶⁴

31. Mivel ezeket (a jeleket) Sulla gyanúsaknak találta s különösen, mivel ismerte Mithridates féktelen jellemét, hogy a legelső kedvező alkalommal kész fegyvert fogni...¹⁶⁵

32. Ezután beszédbe ereszkedtek kölcsönösen tudakolva, jól megy-e soruk, hogy vannak megelégedve velük a vezéreik, mekkora zsákmányt szereztek személyenkint.¹⁶⁶

Jegyzet: A scholiasta megjegyzi Lucan. II, 134-hez, hogy Sall. említi Marius fiáról, a kit a 82. év tavaszán mint consult az Ázsiából hazatérő Sulla Sacriportusnál megvert s Prænestébe szalasztott, hogy anyja, Julia, akarata ellen lett consul.

33. Marius legyőzése kétoly nehézzé tette a háborút.¹⁶⁷

34. Elhelyezkedvén Præneste alatt.

35. A samnisoknak a . . .¹⁶⁸

36. Carbo gyávaságból elhagyta Itáliát és seregét.

37. Katona-korbeli emberek nincsenek várostokban.¹⁶⁹

38. A csatarend egy része tétovázott.

39. Hogy Sulla emberei éj idejére állapítsák meg a menekülést.¹⁷⁰

40. Még nem is egy halállal haltak.

41. Például Mariuson, a kinek előbb eltörték czombjait s karjait, kivájták szemeit, hogy tudniillik tagról-tagra adja ki lelkét.¹⁷¹

42. S az ő gyermekeinek nagybátyja volt.¹⁷²

43. Nagyszabású ostromműveinek elkészülte után segítséget kapott L. Catilina alvezér révén.¹⁷³

44. Midőn esdeklők vére festette pirosra az oltárokat s az isteneknek szentelt más tárgyakat.¹⁷⁴

45. Miután tehát eladatta vagy elajándékozgatta az elítéltek (proscribáltak) javait.

46. Nihil ob tantam mercedem sibi abnuituros.

47. Quo patefactum est rem publicam prædæ, non libertati repetitam.

48. Simulans sibi alvom purgari.

49. Id bellum excitabat metus Pompei victoris Hiemp-salem in regnum restituentis.

3. 50. De præfecto urbis quasi possessione rei publicæ magna utrimque vi contendebatur.

51. *Oratio Lepidi consulis ad populum Romanum.*

Clementia et probitas vestra, Quirites, quibus per ce-
teras gentis maximi et clari estis, plurimum timoris mihi
faciunt adversum tyrannidem L. Sullae, ne, quæ ipsi ne-
fanda aestimatis, ea parum credendo de aliis circumve-
niamini — præsertim cum illi spes omnis in scelere
atque perfidia sit neque se aliter tutum putet, quam si
peior atque intestabilior metu vestro fuerit, quo captis
libertatis curam miseria eximat — aut si provideritis, in
tutandis periculis magis quam ulciscendo teneamini.

2 Satellites quidem eius, homines maximi nominis optimis
maiorum exemplis, nequeo satis mirari, qui dominationis
in vos servitium suum mercedem dant et utrumque per
iniuriam malunt, quam optimo iure liberi agere, præclara

3 Brutorum atque Aemiliorum et Lutatiorum proles, geniti
ad ea, quæ maiores virtute peperere, subvertenda. Nam

4 quid a Pyrrho Hannibale Philippoque et Antiocho defen-

46. Hogy akkora díjért miben sem fognak ellenkezni kívánságával.¹⁷⁵

47. Kitünt így, hogy az állam kormányát nem a szabadság biztosítása végett, hanem prédára törekedett újra kezébe keríteni.

48. Mintha természeti szükségnek tenne eleget.

49. E háború oka a győztes Pompeius félelme volt, mikor éppen Hiempsalnak akarta visszaadni trónját.¹⁷⁶

3. 50. Mindkét részről nagy volt a versengés, ki legyen a város praefectura (polgármestere), mintha csak az állam birtoklójogáról volt volna szó.

51. *Lepidus consul beszéde a római néphez.* Engedékeny s törvénytisztelő magatartástok miatt, polgártársak, a mivel annyira kimagaslotok más nemzetek fölött, nagy aggodalommal tölt el engem L. Sulla zsarnoki uralma; tartok ugyanis tőle, hogy bajba kerültk, ha másokról sem igen akartok föltenni olyasmit, a mit magatok rossznak ítélték, mert ő a bűnbe és hitszegésbe veti minden bizodalmit s csak úgy érezheti magát biztosságban, ha aggódástokat is felülmúló elvetemültséget s megbízhatatlanságot tanúsít a végből, hogy a nyomor kiölje a szabadságérzetet rabigája viselőiből. Ha pedig majd gondotok lesz magatokra, félek, a veszély ellen való védekezés foglal le inkább benneteket, mint a bosszú. Nem is győzöm² eléggé csodálni az ő czinkosait, azokat a legjobb hangzású névvel s őseik magasztos példáival ékeskedő embereket, hogy lehetnek képesek lemondani függetlenségükről, hogy ennek árán uraitok lehessenek, s hogyan kívánhatják e kettőt minden jog nélkül is inkább, mint a szabadságot összes jogaik élvezetével. Hát a Brutusok, Aemiliusok s³ Lutatiusok ivadékai őseik hősi szerzeményeinek tönkretétele végett jöttek e világra? Mert mi egyebet mentet⁴ tünk meg Pyrrhustól, Hannibaltól, Fülöptől s Antiochustól,

sum est aliud quam libertas et suæ cuique sedes, neu cui
5 nisi legibus pareremus? Quæ cuncta scævus iste Romulus
quasi ab externis rapta tenet, non tot exercituum clade
neque consulum et aliorum principum, quos fortuna belli
consumpserat, satiatus, sed tum crudelior, cum plerosque
6 secundæ res in miserationem ex ira vertunt. Quin solus
omnium post memoriam humani *generis* supplicia in post
futuros composuit, quis prius iniuria quam vita certa
esset, pravissimeque per sceleris immanitatem adhuc tutus
fuit, dum vos metu gravioris servitii a repetenda libertate
terremini.

7 Agendum atque obviam eundum est, Quirites, ne spolia
vestra penes illum sint, non prolatandum neque votis
paranda auxilia. Nisi forte speratis tædium iam aut pudorem
tyrannidis Sullæ esse et eum per scelus occupata
8 periculosius dimissurum. At ille eo processit, ut nihil
gloriosum nisi tutum et omnia retinendæ dominationis
9 honesta æstimet. Itaque illa quies et otium cum libertate,
quæ multi probi potius quam laborem cum honoribus
10 capessebant, nulla sunt; hac tempestate serviendum aut
imperitandum, habendus metus est aut faciendus, Quirites.
11 Nam quid ultra? Quæve humana superant aut divina im-
polluta sunt? Populus Romanus, paulo ante gentium mo-
derator, exutus imperio, gloria, iure, agitandi inops de-

ha nem a szabadságunkat, mindegyikünk lakóhelyét s azt a jogot, hogy senkinek se kelljen engedelmeskednünk a törvényeken kívül? S ez a balog Romulus mindezt, mint 5 valami idegenből rablott zsákmányt, hatalmába kerítette; nem éri be annyi hadseregünk, consulunk s más kiváló emberünk elvesztésével, a kiktől a háború kockája fosztott meg bennünket, hanem még kegyetlenebbé tette a szerencséje, holott olyankor legtöbb emberben szánalom váltja föl a bosszúérzést. Sőt emberemlékezet óta egyedül 6 ő rendelt el kinhalált a világra jövő gyermekekre, úgy hogy azok számára előbb meg volt szabva a jogtalan bánatalom, mint az élet; s — a mi fölülmúl minden igazságtalanságot — képes volt hallatlan törvénytelen cselekedetei révén mindeddig biztosságban maradni, míg ti a még súlyosabb rabigától való félelmetekben nem merítetek megkísérelni szabadságotok visszaszerzését.

Cselekedni kell, polgártársak, útját kell állni, hogy ne 7 legyen az ő kezében a ti szerzeménytek; ne halogassátok s ne imádságban keressetek segílyt. Csak nem reméletek tán, hogy utálja vagy bánja már Sulla a zsarnokságát s még nagyobb veszedelmére hajlandó lemondani bitorolt hatalmáról? Ámde ő azon a ponton van már, hogy csakis 8 a biztosságot tartja dicsőségesnek s tisztosnak tart minden eszközt, melylyel biztosíthatja uralma megmaradását. Így 9 hát szó sincs ma arról a szabadsággal járó nyugalomról s kényelemről, melyen számos tisztos polgár örömeztebb kapott, mint a kitüntetéssel kecsegtető izgalmaikon; ma 10 csak arról lehet szó, polgártársak, rabok legyünk-e vagy urak, viseljük-e vagy okozzuk a félelmet. Mert mi lehetne 11 még hátra? Van-e még valami emberi törvény életben, vagy isteni törvény sértetlen? A római nép, eddig nemzetek ura, ki van forgatva hatalmából, dicsőségéből, alkotmányából, léte föltételeiből, megvetés tárgya, s táplálko-

spectusque ne servilia quidem alimenta reliqua habet.
12 Sociorum et Latii magna vis civitate pro multis et egregiis factis a vobis data per unum prohibentur et plebis innoxiae patrias sedes occupavere pauci satellites mercedem
13 scelerum; leges, iudicia, ærarium, provinciæ, reges penes unum, denique necis civium et vitæ licentia. Simul
14 humanas hostias vidistis et sepulcra infecta sanguine civili.
15 Estne viris reliqui aliud quam solvere iniuriam aut mori per virtutem? quoniam quidem unum omnibus finem natura vel ferro sæptis statuit neque quisquam extremam necessitatem nihil ausus nisi muliebri ingenio exspectat.
16 Verum ego seditiosus, uti Sulla ait, qui præmia barbarum queror, et bellum cupiens, qui iura pacis repeto.
17 Scilicet quia non aliter salvi satisque tuti in imperio eritis, nisi Vettius Picens et scriba Cornelius aliena bene parata prodegerint, nisi approbaritis omnes proscriptionem innoxiorum ob divitias, cruciatus virorum illustrium, vastam urbem fuga et cædibus, bona civium miserorum quasi
18 Cimbricam prædam venum aut dono datam. At obiectat mihi possessiones ex bonis proscriptorum: quod quidem scelerum illius vel maximum est, non me neque quemquam omnium satis tutum fuisse, si recte faceremus. Atque illa, quæ tum formidine mercatus sum pretio, soluto iure dominis tamen restituo, neque pati consilium est
19 ullam ex civibus prædam esse. Satis illa fuerint, quæ

zásra annyija sincs már, a mennyi egy rabszolgának ki-
jár. Szövetségeseink s a latinusok közül nagyon sokat 12
egyetlen ember gátol ama polgárjog élvezetében, melyet
töletek kaptak számos kiváló szolgálataik fejében; ártatlan
polgárok örökölt házait pedig néhány czinkosa vette el
erővel gaztettei díjául; egy ember hatalmában vannak tör- 13
vényeink, igazságszolgáltatásunk, kincstárunk, tartomá-
nyaink, szóval az rendelkezik polgártársaink élete s halála
fölött. Egyidőben láttátok, miként áldoztak föl embereket 14
állatok módjára s miként szennyezték be a sírokat polgár-
vérrel.¹⁷⁷ Mit tehetne hát egyebet egy férfiú, mint hogy vagy 15
vessen véget a jogtalankodásnak vagy haljon meg vitézül?
Úgyis egy véget szabott ki a természet mindenkinek, még
ha vasfal védi is, s csak a kinek nőies szíve van, az
várja be a végső csapást minden mersz nélkül.

Hanem én Sulla szerint lázító vagyok, midőn panaszt 16
emelek a zavarok díjazása ellen, s háborút akarok szítani,
midőn a béke jogait követelem vissza. Persze, mert csak 17
úgy élvezhettek az államban jólétet s kellő biztosságot,
ha a picenumi Vettius és Cornelius diák¹⁷⁸ herdálja el
mások tisztességszerűségét, ha mindannyian helyeslőleg
veszitek tudomásul ártatlan embereknek a gazdagságuk
miatt való elítélését, tekintélyes férfiak kínzását, váro-
sunknak számkivetéssel és öldökléssel való elnépteleníté-
sét, szerencsétlen polgártársaink javainak cimber zsák-
mány gyanánt való eladogatását s elajándékozgatását. Ám 18
fölhányja nekem, hogy szintén vannak birtokomban el-
ítéltek javai: igen, éppen az a legnagyobb bűne, hogy tisztességszerűség mellett nem voltam volna kellő biztosság-
ban sem én sem általában senki sem. Csakhogy én mind-
azonáltal az akkor félelmemben pénzem árán vett javakat
birtokjogom megváltása esetén visszajuttatom gazdáiknak
s nem szándékom szemet hűyni semmiféle fosztogatására

rabie contracta toleravimus, manus conserentis inter se Romanos exercitus et arma ab externis in nosmet versa, sceleris et contumeliarum finis sit; quorum adeo Sullam non pœnitet, ut et facta in gloria numeret et, si liceat, avidius fecerit.

- 20 Neque iam quid existimetis de illo, sed quantum audeatis vereor, ne alius alium principem exspectantes ante capiamini, non opibus eius, quæ futes et corruptæ sunt, sed vestra socordia, qua raptum ire licet et quam audeat,
- 21 tam videri Felicem. Nam præter satellites commaculatos quis eadem volt aut quis non omnia mutata præter victorem? Scilicet milites, quorum sanguine Tarrulæ
- 22 Scirtoque, pessimis servorum, divitiæ partæ sunt? An quibus prælatus in magistratibus capiendis Fufidius, ancilla turpis, bonorum omnium dehonestamentum? Itaque maximam mihi fiduciam parit victor exercitus, cui per tot volnera et labores nihil præter tyrannum quæsitum est.
- 23 Nisi forte tribuniciam potestatem eversum profecti sunt per arma, conditam a maioribus suis, utique iura et iudicia sibimet extorquerent, egregia scilicet mercede, cum relegati in paludes et silvas contumeliam atque invidiam suam, præmia penes paucos intellegerent.
- 24 Quare igitur tanto agmine atque animis incedit? Quia secundæ res mire sunt vitiis obtentui, quibus labefactis

polgártársaimnak. Legyen elég, a mit villongásunk követ- 19
kezményekép átszenvedtünk, hogy tudniillik római had-
seregek egymással viaskodtak s idegen ellenség helyett
mi ellenünk fordultak fegyvereink; legyen vége a sok
gazságnak s bántalmazásnak. Ezek azonban Sullát oly
kevéssé bántják, hogy cselekedeteit dicsőségszámba veszi
s még nagyobb hévvel látna hozzájuk, ha lehetne.

Nem is az aggaszt már, mint vélekedtek felőle, ha- 20
nem az, mennyit mertek; mert ha egyik a másiktól várja
a kezdő lépést, megelőznek benneteket, nem ugyan az ő
laza s roskatag alapon nyugvó hatalma, hanem ten-
nen közömbösségték folytán; ez okozhatja majd, hogy
hirtelen elébetek vág s a merészségét megillető mértékben
látja *Szerencse gyermekének* a világ.¹⁷⁹ Mert ki is volna 21
egy szándékon vele piszkos lelkű czinkosain kívül, vagy
ki ne óhajtaná ennek az egész állapotnak a megváltozá-
sát a győztes kivételével? Talán bizony azok a katonák,
a kiknek vére ontásával lett gazdag Tarrulus és Scirtus,
e legalábbvaló két rabszolga? Vagy talán azok, a kiknek 22
mellőzésével nyert hivatalt egy Fufidius, az az aljas szolgál-
lélek, minden tiszt ember szégyene?¹⁸⁰ Legnagyobb biza-
lommal tehát az a győzelmes hadsereg tölt el engem, a
melyik annyi vérontással és munkával semmit sem szer-
zett a zsarnok kivételével. Mert talán csak nem az ősök 23
alapította tribunusi hatalom eltörlése végett keltek fegy-
verre, hogy mintegy önnönmaguktól csikarják ki jogaikat,
valamint az igazságszolgáltatást? Ugyan fényes jutalma is
volna ennek a mocsaras-erdős vidékekre való kitelepítés
avval a tanulsággal, hogy nekik csak a gyalázat és gyű-
lölet maradt osztályrészül, a haszon ellenben néhány
emberé.

Miért jár-ke! hát akkora kísérettel s akkora önbiza- 24
lommal? Mert a szerencse csodamód leplezi a bűnt s ha

quam formidatus est, tam contemnetur. Nisi forte specie concordiae et pacis, quæ sceleri et parricidio suo nomina indidit. Neque aliter rem publicam et belli finem ait, nisi maneat expulsa agris plebes, præda civilis acerbissima, ius iudiciumque omnium rerum penes se, quod populi
25 Romani fuit. Quæ si vobis pax et composita intelleguntur, maxima turbamenta rei publicæ atque exitia probate, annuite legibus impositis, accipite otium cum servitio et tradite exemplum posteris ad rem publicam suimet san-
26 guinis mercede circumveniendam! Mihi quamquam per hoc summum imperium satis quæsitum erat nomini maiorum, dignitati atque etiam præsidio, tamen non fuit consilium privatas opes facere, potiorque visa est pericu-
27 losa libertas quieto servitio. Quæ si probatis, adeste, Quirites, et bene iuvantibus divis M. Aemilium consulem ducem et auctorem sequimini ad recipiendam libertatem!

52. Sed ubi tempore anni mare classibus patefactum est.

53. Nam Sullæ dominationem queri non audebat.... qua fuit offensus.

54. Mox tanta flagitia in tali viro pudet dicere.

55. Ut in ore gentibus agens.

56. Insanum aliter sua sententia, atque aliorum mulierum....

57. Idem fecere Octavius et Q. Caepio sine gravi cuiusquam expectatione neque sane ambitu publice.

alászáll, legott megvetik őt ép úgy, mint a hogyan most félnek tőle. Lehet azonban, hogy az egyetértés és béke ürügye alatt tesz így, a hogyan ő szokta nevezni jogtipró s vérengző eljárását. Szerinte nem is lesz másképp rend az államban, sem vége a háborúnak, ha csak a köznépet végleg ki nem tudják földjei birtokából, ha a polgárság irgalmatlan fosztogatása, valamint a teljes hatalom és jogszolgáltatás, a római nép eddigi kizárólagos joga, meg nem marad az ő kezében. Ha ti is ezt nevezitek béké- 25 nek és rendnek, akkor hát csak helyeseljétek az állam teljes fölforgatását s rombadöltét, vessétek alá magatokat a rátok erőszakolt rendeleteknek, fogadjátok el a rabigával együtt kínálkozó nyugalmat s mutassatok példát az utódoknak, hogyan lehet hazájukat rabigába dönteni tulajdon vérük árán. A mi engem illet, bár e magas pol- 26 czon eleget tettem az őseim neve, méltóságom és személyes biztosságom iránt való kötelességemnek, mindazáltal nem akartam csupán a saját érdekeimen munkálni; előbbvalónak tartottam veszélyben forgó szabadságunkat a nyugalmas rabigánál. Ha ti is így éreztek, polgártársak, rajta, 27 az istenek segítségével csatlakozzatok M. Aemilius consul kíséretéhez, a ki vezetni fog benneteket és visszavívja szabadságtokat!

52. De mikor már az év illető szakában hajózható volt a tenger.¹⁸¹

53. Mert nem mert kifakadni Sulla zsarnoksága ellen, bár bosszantotta.

54. Szinte restell az ember egy ily kiváló férfiú akkora aljasságával fölhozakodni.

55. Mintegy a világ szemeláttára.

56. Saját ítélete szerint nem oly esztelenség az, mint mások nejeinek . . .¹⁸²

57. Így tett Octavius és Cæpio is, a nélkül, hogy

58. Quin lenones et vinarii laniique et quorum præterea volgus in dies usum habet, pretio compositi.

59. Tyrannumque et Cinnam maxima voce appellans.

60. Magna vis hominum convenerat agris pulsa aut civitate eiecta.

61. Uti Lepidus et Catulus decretis exercitibus maturime proficiscerentur.

62. Tunc vero Etrusci cum ceteris eiusdem causæ duces se nactos rati maximo gaudio bellum irritare.

63. Lepidum pænitentem consili.

64. Etruria omnis cum Lepido suspecta in tumultum erat.

65. Quæ eis paucos dies iuncta in armis foret.

66. Prudens omnium quæ senatus censuerat.

67. Igitur senati decreto serviendumne sit?

68. Plebei tribuniciam potestatem.

69. Nam talia incepta, ni in consultorem vertissent, rei publicæ pestem factura.

70. Qui ætate et consilio ceteros anteibat.

71. In hunc modum disseruit.

72. *Oratio Philippi in senatu.*

Maxime vellem, patres conscripti, rem publicam quietam esse aut in periculis a promptissimo quoque defendi, denique prava incepta consultoribus noxæ esse; sed contra seditionibus omnia turbata sunt et ab iis, quos prohibere magis decebat, postremo quæ pessimi et stultissimi decreverunt, ea bonis et sapientibus facienda sunt. Nam bellum

bárki nagyon várta volna s bizony nem esengett azért nekik az állam sem.¹⁸³

58. Sőt összeszedette pénzen a kerítőket, korcsmárosokat, mézárosokat, továbbá, a kikre a sokaság nap-nap mellett rájuk szorul.

59. Hangosan kiáltozva, hogy zsarnok ő és második Cinna.

60. Földjükről elkergetve vagy számkivette nagyon sokan gyűltek össze.¹⁸⁴

61. Hogy Lepidus és Catulus a megszavazott hadakkal mielőbb induljanak.¹⁸⁵

62. Ekkor azonban az etruscusok s a többi népek, a kiket ugyanazon ok indított rá, abban a hitben, hogy vezérre tettek szert, lelkes örömmel izgattak a háborúra.

63. Lepidus ugyanis megbánta (békés) szándékát.

64. Lepidussal együtt egész Etruria azon gyanú alatt állt, hogy föl akar lázadni.

65. S ez (Etruria) néhány nap alatt csatlakozik a fölkeléshez.

66. Megsejtvén a senatus összes intézkedéseit.

67. Meg kell-e hát hajolni a senatus határozata előtt?¹⁸⁶

68. A néptribunusi hatalmat (újra föl kell állítani).¹⁸⁷

69. Az ilyen vállalatok ugyanis az államnak okozzák vesztét, ha csak az intéző nyakába nem zúdulnak.

70. A ki idősebb is, eszesebb is volt a többinél.

71. Ilyen beszédet tartott.

72. *Philippus beszéde a tanács előtt.* Bárcsak nyugalmat élvezne hazánk, honatyák, vagy legalább a veszedelemben kétszer állna védelmére minden buzgó fia s végre e bűnös kísérletekért az okozók lakolnának. Ámde, ellenkezőleg, a fölkelésekkel teljes zavart idéztek elő, még pedig épen azok, a kiknek inkább fékezniök illett volna, sőt a leggonoszabb és legbalgább hatá-

atque arma, quamquam vobis invisa, tamen quia Lepido
placent sumenda sunt, nisi forte cui pacem præstare et
3 bellum pati consilium est. Pro di boni, qui hanc urbem
omissa cura adhuc tegitis, M. Aemilius, omnium flagitioso-
rum postremus, qui peior an ignavior sit deliberari non
potest, exercitum opprimendæ libertatis habet et se *e* con-
tempto metuendum effecit: vos mussantes et retractantes
verbis et vatum carminibus pacem optatis magis quam
defenditis neque intellegitis mollitia decretorum vobis
4 dignitatem, illi metum detrahi. Atque id iure, quoniam
ex rapinis consulatum, ob seditionem provinciam cum
exercitu adeptus est. Quid ille ob bene facta cepisset,
cuius sceleribus tanta præmia tribuistis?

5 At scilicet eos, qui ad postremum usque legatos, pa-
cem, concordiam et alia huiuscemodi decreverunt, gratiam
ob eo peperisse! Immo despecti et indigni re publica
habiti prædæ loco æstimantur, quippe metu pacem repe-
6 tentes, quo habitam amiserant. Equidem a principio cum
Etruriam coniurare, proscriptos arcessi, largitionibus rem
publicam lacerari videbam, maturandum putabam et Catuli
consilia cum paucis secutus sum; ceterum illi, qui gentis
Aemiliae bene facta extollebant et ignoscendo populi Ro-
mani magnitudinem auxisse, nusquam etiam tum Lepi-
dum progressum aiebant, cum privata arma opprimendæ

rozatokat épen a jó és józan gondolkozású hazafiaknak kell végréhajtaniok. Irtóztok ugyanis a háborútól és fegy-²vertől, de mivel úgy tetszik Lepidusnak, kénytelenek vagytok hozzányulni, ha csak nem akarjátok békésen, meghúzódva tűrni a háború csapásait. Ó nagy istenek, a kik³ még nem szűntök meg oltalmazni teljes közömbösségre merült városunkat, M. Aemilius, az alávaló emberek söpredéke, a kiről bajos volna megmondani, gonoszsága-e a nagyobb vagy gyávasága, haddal támad szabadságunk elnyomására; a kit tegnap még megvetettünk, már ma félelmetes előttünk. Ti ellenben csak mormogtok, húzódoztok s beérve a biztató szavakkal és jóslatokkal nem annyira véditek a békét, mint inkább csak óhajtjátok; azt meg a közben nem látjátok, hogy lanyha intézkedéseitekkel magatoknak a méltóságát, neki meg a félelmét csökkentitek. Úgy is kell, hiszen rablásaiért a consulságot kapta, láza-⁴dásáért pedig egy tartományt kapott s hadsereget.¹⁸⁸ Mit el nem érhetett volna ő hasznos szolgálatokkal, ha ily fényesen jutalmaztatok jogtalan cselekedeteit?

Ám persze azok, a kik a végső pillanatig követek útján⁵ való egyezkedést, békét, egyetértést s más efféle hangoztattak határozataikban, legalább hálára kötelezték őt! Sőt ellenkezőleg megvetést vontak magukra s prédának tekintik őket, mint olyanokat, a kik méltatlanokká váltak honukra, mivel ovatos tartózkodással követelik most vissza a békét, melytől ugyanolyan maguktartása folytán estek el. Én kezdettől fogva, a mikor láttam, hogyan készül tit-⁶kon fölkelni Etruria, hogyan idézik meg az elitélteket s marczangolják az államot bőkezűségükkel, úgy fogtam föl, hogy sietni kell; azért is álltam kevesedmagammal Catulus pártjára. Ámde azok, a kik magasztalva emlegették az Aemilius-nemzetség szolgálatait s hogy engedékenységgel is gyarapította Róma nagyságát, azt hajtották, hogy Lepi-

libertatis cepisset, sibi quisque opes aut patrocinia quæ-
7 rendo consilium publicum corruperunt. At tum erat Lepi-
dus latro cum calonibus et paucis sicariis, quorum nemo
diurna mercede vitam mutaverit; nunc est pro consule
cum imperio non empto sed dato a vobis, cum legatis
adhuc iure parentibus, et ad eum concurrere homines
omnium ordinum corruptissimi, flagrant inopia et cupi-
dinibus, scelerum conscientia exagitati, quibus quies in
seditionibus, in pace turbæ sunt. Hi tumultum ex tumultu,
bellum ex bello serunt, Saturnini olim, post Sulpicii, dein
8 Mari Damasippique, nunc Lepidi satellites. Praeterea
Etruria atque omnes reliquæ belli arrectæ, Hispaniæ
armis sollicitæ, Mithridates in latere vectigalium nostro-
rum, quibus adhuc sustentamur, diem bello circumspicit;
quin præter idoneum ducem nihil abest ad subvertendum
imperium.

9 Quod ego vos oro atque obsecro, patres conscripti, ut
animadvertatis neu patiamini licentiam scelerum quasi
rabiem ad integros contactu procedere; nam ubi malos
præmia secuntur, haud facile quisquam gratuito bonus
10 est. An expectatis, dum exercitu rursus admoto ferro atque
flamma urbem invadat? Quod multo propius est ab eo
quo agitat statu, quam ex pace et concordia ad arma
11 civilia. Quæ ille adversum divina et humana omnia cepit,

dus még akkor sem tett sehol támadó mozdulatot, midőn a maga szakállára fegyvert fogott a szabadság elnyomására; így aztán a saját befolyásuk és biztosságuk hajhászásával lehetetlenné tették a közakarat megnyilvánulását. Csakhogy akkor Lepidus rablóvezér volt táborszolgák s 7 néhány orgyilkos élén, a kik közül egy sem mondott volna le élteért egy napi zsoldjáról. Ma ellenben tartományi helytartó, a kinek van nem pénzen vett, hanem töletek nyert korlátlan hatalma; vannak alvezérei, a kiket eddig még a törvény engedelmességre kötelez iránta; hozzá sereglek minden rendű és rangú gazemberek, a kiket vad hévvel tölt el inségük és szenvedelmük s világgá üldöz rossz lelkiismeretük, a kikre nyugalom csak a lázongások közt vár, a békében azonban örökös nyugtalanság. Ezek zavart zavarra, háborút háborúra szítnak, ők, hajdan Saturninus, majd sorban Sulpicius, Marius s Damasippus czinkosai, ma pedig Lepiduséi. Még ráadásul Etruria s a háború minden 8 csirája kelőben, a spanyolokat háborúra izgatják, csak alkalmas időt les a háború megkezdésére Mithridates, még pedig szomszédságában adófizető tartományainknak, melyekből eddig élősködtünk; szóval, alkalmas vezéren kívül mi sem hiányzik államunk megdöntéséhez.

Legyetek hát ébren, kérlek benneteket, honatyák, s ne 9 engedjétek a féktelen garázdálkodást veszettség gyanánt átragadni a tisztákra; mert ingyen senki sem szívesen marad jó ott, a hol rosszaké a jutalom. Vagy be akar- 10 játok várni, míg ismét nyakunkra hozza hadát s tüzzel-vassal esik városunknak? Sokkal is közelebb van a mostani állapot, mint a béke és egyetértés állapota, a polgárháborúhoz, melyet ő az összes isteni és emberi jogok 11 megvetésével kezdett nem a rajta vagy azokon esett sérelmek megtorlása végett, a kiknek védelmét színleli, hanem alkotmányos szabadságunk eltiprására. Mert űzi s gyötri

non pro sua aut quorum simulat iniuria, sed legum ac libertatis subvertendæ. Agitur enim ac laceratur animi cupidine et noxarum metu, expers consilii, inquires, hæc atque illa temptans, metuit otium, odit bellum, luxu atque licentia carendum videt atque interim abutitur vestra
12 socordia. Neque mihi satis consilii est, metum an ignaviam an dementiam eam appellem, qui videmini tanta mala quasi fulmen optare se quisque ne attingat, sed prohibere ne conari quidem.

13 Et quæso considerate, quam conversa rerum natura sit. Antea malum publicum occulte, auxilia palam instruebantur et eo boni malos facile anteibant; nunc pax et concordia disturbantur palam, defenduntur occulte; quibus illa placent, in armis sunt, vos in metu. Quid expectatis?

14 Nisi forte pudet aut piget recte facere. An Lepidi mandata animos movere? Qui placere ait sua cuique reddi et aliena tenet, belli iura rescindi, cum ipse armis cogat, civitatem confirmari, quibus ademptam negat, concordiae gratia tribuniciam potestatem restitui, ex qua omnes dis-
15 cordiae accensæ. Pessime omnium atque impudentissime, tibine egestas civium et luctus curæ sunt? Cui nihil est domi, nisi armis partum aut per iniuriam! Alterum consulatum petis, quasi primum reddideris, bello concordiam quæris, quo parta disturbatur, nostri proditor, istis infi-

őt nagyravágyása s bűnei réme; tanácstalanságában s nyugtalanságában hol evvel tesz próbát hol avval; fél a nyugalomtól, irtózik a háborútól; látja, hogy le kell mondania az úri módról s önkénykedésről, de a közben legalább kihasználja közömbösségeket. Ezt valóban nem is tudom, 12 óvatosságnak nevezem-e, gyávaságnak-e vagy esztelenségnek; mert úgy látszik bár, mindegyiktek szeretné kikerülni e nagy veszedelmet, akár csak a villámütést, de azért elhárítani fejtekről meg sem próbáljátok.

Gondoljátok csak el, kérlek, mennyire megváltoztak 13 a viszonyok. Annak előtte az állam elleni merészletre szoktak titkon készülni, elhárítására nyíltan, s így könnyen elébük vághattak a jó hazafiak a fondorkodóknak; ma azonban a béke és egyetértés megbontása foly nyíltan s védelme titokban: a zavargók fegyverben, ti félelemben. Mire vártok? Csak nem átalljátok vagy restellitek tán azt cselekedni, a mi helyes? Talán Lepidus rendeletei akasz- 14 tottak meg benneteket, a ki vissza akarja adadni kinek-kinek a magáét, de ő magánál tartja a másét; a ki el akarja törölni a háború alatt ránk erőszakolt rendeleteket, holott ő maga fegyveres erővel kényszerít azok megtartására; biztosítani akarja a polgárjog gyakorlását, de megtagadja tőlünk az elvett jogokat; békesség kedvéért vissza akarja állítani a tribunusi hivatalt, pedig épen ez szitott lángra köztünk minden vizsályt? Te törődnél polgártár- 15 said nyomorával s gyászos állapotunkkal, te czégéres, orczátlan gazember; te, a kinek házában egyéb sincs erőszakos és jogtalan szerzeménynél? Második consulságért pályázol, mintha az elsővel már beszámoltál volna; a kész egyetértést is megbontó háború útján akarsz egyetértést teremteni; te, a ki elárulsz bennünket, hiteled nincs tieid előtt sem, szóval ellensége vagy minden jó hazafinak! Hogy kellene pirulnod isten s ember előtt, a kiket

16 dus, hostis omnium bonorum! Ut te neque hominum
neque deorum pudet, quos per fidem aut periurio violasti!

16 Qui quando talis es, maneat in sententia et retineas arma
te hortor, neu prolatandis seditionibus, inquires ipse, nos
in sollicitudine attineas. Neque te provinciæ neque leges
neque dii penates civem patiuntur; perge qua cœptas, ut
quam maturrime merita invenias.

17 Vos autem, patres conscripti, quo usque cunctando
rem publicam intutam patiemini et verbis arma tempta-
bitis? Dilectus adversus vos habitus, pecuniæ publice et
privatim extortæ, præsidia deducta atque imposita, ex
libidine leges imperantur, cum interim vos legatos et
decreta paratis! Quanto mehercule avidius pacem petieri-
tis, tanto bellum acrius erit, cum intellet se metu magis
18 quam æquo et bono sustentatum. Nam qui turbas et
cædem civium odisse ait et ob id armato Lepido vos iner-
mos retinet, quæ victis toleranda sunt ea, cum facere
possitis, patiamini potius censet; ita illi a vobis pacem,
19 vobis ab illo bellum suadet. Hæc si placent, si tanta tor-
pedo animos obrepsit, ut obliti scelerum Cinnæ, cuius in
urbem reditu decus ordinis huius interiit, nihilo minus
vos atque coniuges et liberos Lepido permissuri sitis, quid
20 opus decretis, quid auxilio Catuli? Quin is et ali boni
rem publicam frustra curant. Agite ut libet, parate vobis
Cethegi atque alia proditorum patrocinia, qui rapinas et

szó- vagy esküszegéssel megsértettél! De ha már ilyen a 16
jellemed, magam biztatlak, maradj meg szándékod mellett,
ne tedd le a fegyvert s a lázongás elnyújtásával tennen
nyugtalanságodhoz ne tarts minket is oly nyomasztó
aggodalomban. Sem tartományaink sem törvényeink sem
házi isteneink nem tűrnek meg téged polgártársunknak;
eredj megkezdett utadon tovább, hogy mielőbb elvehesd
érdemeid jutalmát.

Ti azonban, honatyák, meddig késtek a haza védelmé- 17
vel s meddig éritek be a fegyveres elnyomás ellen pusztá
szóval? Katonát szednek tilalmatok ellen, pénzt erőszakol-
nak ki az államtól s magánosoktól, helyőrségeket vonnak
el s küldenek, kényük szerint osztanak ki rendeleteket s
ti azalatt csak készültök követséget küldeni s határozatot
hozni! Pedig, istenemre, annál keményebb háború vár rá-
tok, minél jobban esengtek a békéért, ha majd tapasztalja,
hogy nagyobb erőt ad neki vállalatához a ti óvatosságtok,
mint adna az ő méltányos és törvényes eljárása. Mert a 18
ki azt hangoztatja, hogy irtózik a zavaroktól és a polgári
vérontástól, s a ki e miatt a fegyverben álló Lepidus jelen-
léte ellenére óv benneteket a fegyveres föllépéstől, az olyan
voltaképen azt ajánlja, hogy vessétek alá magatokat a le-
győzöttek sorsának, holott épen ti szoríthatnátok erre
ellenségeket; vagyis ekképen titeket az ő javára békes-
ségre nógat, őt pedig ellenetek háborúra. Ha megnyugszo- 19
tok ebben, ha akkora fásultság vett erőt rajtatok, hogy
képesek vagytok feledni Cinna gaz merészletét, a kiné a
városba visszatértével enyészett el ez előkelő rend tekin-
télye, s ennek ellenére is Lepidusra akarjátok bízni a ma-
गतok, hitveseitek és gyermekeitek sorsát: akkor mi szük-
ség határozatokra, mi szükség Catulus segítségére? Ő is, 20
más jó hazafiak is hasztalan fáradoznak akkor a haza javán.
Cselekedjétek tetszésetek szerint, szerezzétek meg magatok

incēdia instaurare cupiunt et rursus adversum deos penatis manus armare. Sin libertas et vera magis placent, decernite digna nomine et augete ingenium viris fortibus.

21 Adest novos exercitus, ad hoc coloniæ veterum militum, nobilitas omnis, duces optimi: fortuna meliores sequitur; iam illa, quæ socordia nostra collecta sunt, dilabentur. Quare ita censeo: quoniam M. Lepidus exercitum privato consilio paratum cum pessimis et hostibus rei publicæ contra huius ordinis auctoritatem ad urbem ducit, uti Appius Claudius interrex cum Q. Catulo pro consule et ceteris, quibus imperium est, urbi præsidio sint operamque dent, ne quid res publica detrimenti capiat.

73. Numeroque præstans, privos ipse militiæ.

74. Apud Mutinam.

75. Fugam maturabat.

76. Profectionem festinantes.

77. Perrexere in Hispaniam an Sardiniam.

4. 78. M. Lepido cum omnibus copiis Italia pulso signior neque minus gravis et multiplex cura patres exercebat.

79. Ardebat omnis Hispania citerior.

80. Curionem quæsit, uti adolescentior et a populi suffragiis integer ætati concederet Mamerci.

81. Togam paludamento mutavit.

82. Magna gloria tribunus militum in Hispania T. Didio imperante, magno usui bello Marsico paratu militum et armorum fuit, multaque tum ductu eius peracta primo

számára a Cethegus támogatását, valamint másrésről azon árulókét is, a kik szeretnék megújítani a rablást, a gyujtogatást s ismét fegyverhez nyúlni házi isteneink (tűzhe-
lyeink) ellen. Ha ellenben a szabadság s az igazság ügyéért
dobog inkább szívetek, határozatok méltóan nevetekhez
s erősbitsétek derék polgártársaitok bátorságát. Oldalato- 21
kon egy új hadsereg, továbbá az öreg katonák gyarmatai,
az egész nemesség s a legkiválóbb vezérek: a bátrabbaké
a szerencse; lassúságunk ama következményei legott el-
oszlanak. Minthogy tehát Lepidus e rend (a senatus) akarata
ellenére a város felé vezeti saját szakállára szedett seregét a
leghitványabb polgárokkal s hazánk ellenségeivel együtt,
javaslatom az, hogy Appius Claudius interrex, valamint
Qu. Catulus proconsul s a többi fővezéri hatalommal föl-
ruházott tisztviselőnk álljon a város védelmére s ügyeljen,
hogy semmi baj se érje hazánkat.

73. S szám tekintetében is erősebb, de maga teljesen
járatlan a katonai szolgálatban.¹⁸⁹

74. Mutina mellett.

75. Sietteté a futást.

76. Indulást sürgetve.¹⁹⁰

77. Hispania felé mentek-e vagy Sardinia szigete felé.

4. 78. Miután kiszorították Italiából M. Lepidust összes
seregével, enyhébb, de azért nem kevésbbé nyomasztó és
sokszoros gond foglalkoztatta a honatyákat.

79. Lángban volt egész innenső Hispania.

80. Kérte Curiót, hogy mint fiatalabb s a nép szavazó-
jogától független ember adja az elsőséget a korosabb
Mamercusnak.

81. Hadi köpenynyel cserélte föl a togát.¹⁹¹

82. Mint katonai tribunus (ezredes) T. Didius fővezér
alatt nagy dicsőséggel szolgált Hispaniában s a szövetséges
háborúban hasznos szolgálatot tett katonai föl-

per ignobilitatem, deinde per invidiam scriptorum incelebrata sunt; quæ vivos facie sua ostentabat aliquot adversis cicatricibus et effosso oculo. Neque illis anxius, quin ille dehonestamento corporis maxime lætabatur, quia reliqua gloriosius retinebat.

83. Et ei voce magna vehementer gratulabantur.

84. Inter arma civilia æqui bonique famas petit.

85. Cuius adversa voluntate colloquio militibus permissa corruptio facta paucorum et exercitus Sullæ datus est.

86. Cui nisi pariter obviam iretur.

87. Hispaniam sibi antiquam patriam esse.

88. Modicoque et eleganti imperio percarus fuit.

89. Salinator in agmine occiditur.

90. Paucos saltum insidentis.

91. Earum aliæ paululum progressæ nimio simul et incerto onere, cum pavor corpora agitaverat, deprimebantur.

92. Cum Sertorius neque erumpere tam levi copia navibus

93. Quas duas insulas propinquas inter se et decem milia stadium a Gadibus sitas constabat suoapte ingenio alimenta mortalibus gignere.

94. Traditur fugam in Oceani longinqua agitavisse.

95. More humanæ cupidinis ignara visendi.

szerelésével s fegyverkészletével; de akkori parancsnoksága számos sikere említettlen maradt, eleinte ismeretlen volta, azután pedig az írók irigysége miatt; de életében gyakran mutatta azok jeleiként elől az arcán kapott néhány sebe helyét és kiütött egyik szemét. Ám ezek nem bántották őt, sőt nagyon örült testi rútságának, mivel így egyéb tekintetben nagyobb dicsőség háramlott rá.

83. S neki nagy örömrivalgás közt kívántak szerencsét.¹⁹²

84. A polgárháborúk zajában a méltányos és törvényes eljárásban keresi dicsőségét.¹⁹³

85. De mivel ellenzése ellenére megengedték a katonáknak a szóbeli érintkezést, néhányat sikerült eltántorítani és a hadsereget Sullára bízta.

86. S ha nem állják útját szintúgy neki is.

87. Hogy Hispania az ő ősi hazája.¹⁹⁴

88. Nagyon kedvelték őt, mint fővezérüket, kiméletes és finom bánásmódjáért.¹⁹⁵

89. Salinatort a vonuló csapatban megölik.¹⁹⁶

90. Néhányat, a kik a hegységet tartották megszállva.¹⁹⁷

91. Közülök némelyek, a mint már kissé beljebb mentek, túlságos s egyszersmind ingadozó terhük súlya alatt, meg, mivel a remegés is elgyengítette testben őket, egyre csüggedtek.

92. Mivel Sertorius oly jelentéktelen haderő mellett sem bir hajóival keresztül törni . . .¹⁹⁸

93. Bizonyosnak vették, hogy ez a két, egymáshoz közel s Gadestől 10.000 stadiumnyira¹⁹⁹ fekvő sziget a maga természetes erejéből terem élelmiszereket a halandóknak.²⁰⁰

94. A mint mondják, mélyen be az Atlasi-tengerre (Oceanusra) való menekülésen törte a fejét.

95. Mint a hogy az emberek általában kíváncsiak ismeretlen dolgokat látni.

5. 96. Itaque Sertorius levi præsidio relicto in Mauritania nactus obscuram noctem æstu secundo furtim aut celeritate vitare prælium in transgressu conatus est.

97. Transgressos omnis recipit mons † Belleia præceptus a Lusitanis.

98. Gens raro egressa finis suos.

99. Ac per omnem provinciam magnæ atque atroces *famae erant*, cum ex suo quisque terrore quinquaginta aut amplius hostium milia, novas immanis *formas e finibus Oceani appulsas*, corporibus hominum vesci contenderent.

100. Et mox Fufidius adveniens cum legionibus, postquam tam *altas* ripas, unum haud facilem pugnantibus vadum, cuncta hosti quam suis opportuniora videt.

101. Ita sperat pugnam illam pro omine bello futuram.

102. Et numeri eorum Metellus per litteras gnarus.

103. Domitium proconsulem ex citeriore Hispania cum omnibus copiis, quas paraverat, arcessivit.

104. Illo profectus vicos castellaque incendere et fuga cultorum deserta igni vastare neque late aut securus nimis, metu gentis ad furta belli peridoneæ.

105. Et Diponem validam urbem multos dies restantem pugnando vicit.

106. Lusitaniæ gravem civitatem.

107. Iam repente visus lenire Tagus.

5. 96. Ennélfogva Sertorius egy kis helyőrséget hagyván Mauretaniában, mihelyt az éj setétsége s a kedvező tengerár jó alkalomnak kínálkozott, azon igyekezett, hogy észrevétlen vagy gyors menettel ütközet nélkül kelheszen át.²⁰¹

97. Átkelésük után a lusitanusoktól előbb megszállott Belleia (?) hegy adott szálló-helyet mindnyájuknak.

98. Ez a nép ritkán lépte át országát határát.

99. S az egész tartományban egymást érték a riasztó hírek s kiki a saját ijedelméhez képest erősítgette, hogy az Atlasi-tengerről (Oceanusról) ötven vagy még több ezernyi ellenség kötött ki partjaikon; csoda nagy emberek s emberhússal táplálkoznak.²⁰²

100. S a legióval nemsokára odaérkező Fufidius, a mint látta, mily magasak a partok, továbbá hogy csak egyetlen, a harczolók számára nem épen kényelmes gázló van ott, szóval, hogy minden inkább az ellenségnek kedvez, mint övéinek . . .

101. Abban reménykedik, hogy ekként a háborúra nézve mintegy szerencse-jel lesz az a csata.

102. Levélbeli értesülésből számukat is tudta Metellus.

103. Innenső Hispaniából magához rendelte Domitius proconsult összes kiállított hadával.²⁰³

104. Elindulván oda felgyújtotta a falvakat és kastélyokat, az elhagyatott földeket pedig, melyeknek mívelői elmenekültek, tűzzel pusztította, de az alattomos támadásra nagyon hajlandó néptől való félelmében nem messze s nem fölötte bátorságosan.²⁰⁴

105. A több napon át ellenszegülő Dipót, ezt a hatalmas várost, harczban legyőzte.

106. Lusitania tekintélyes államát.²⁰⁵

107. Egyszerre mintha már csendesedett volna a Tagus (=Tájo).

108. Sanctus alia et ingenio validus.

109. Solis viis.

110. Neque detrusus aliquotiens terretur.

111. Ille Conisturgim apud legiones venit.

112. Consedit in valle virgulta nemorosaque.

113. Neque se recipere aut instruere prælio quivere.

114. Occupatusque collis editissimus apud Ilerdam et eum multa opera circumdata.

115. Illum raptis forum et castra nautica Sertorius mutaverat.

116. *Celtiberi* se regibus devovent et post eos vitam refutant.

117. Sertorius portis turbam morantibus et nullo, ut in terrore solet, generis aut imperii discrimine, per calorum corpora ad medium quasi, dein super adstantium manibus in murum attollitur.

6. 118. Itaque Servilius ægrotum Tarenti collegam, prior transgressus....

119. Fessus in Pamphyliam se receperat.

120. Ad Olympum atque Phaselida.

121. Lyciæ Pisidiæque agros despectantem.

122. Ad Corycum.

123. Apud Corycum.

124. Apud Lete oppidum.

125. Repulsus a Lete oppido.

126. Iussu Metelli Celeris cornicines occanuerunt tubis.

127. Sic vero quasi formidine attonitus neque animo neque auribus aut lingua satis competere.

108. Egy máskülönben kifogástalan s okos férfiú.²⁰⁶
109. Elhagyatott utakon.²⁰⁷
110. Bár egynehányszor kiszorították állásából, meg nem ijedt.
111. Az Conisturgisba érkezett a legiókhoz.²⁰⁸
112. Meghúzódott egy cserjés és fás völgyben.²⁰⁹
113. Nem birtak sem visszavonulni, sem ütközetre rendezkedni.²¹⁰
114. Elfoglaltak egy igen magas dombot Ilerdánál s azt a köröskörül húzott sánczművek . . .
115. Sertorius azt a rablott zsákmány piaczává s hajótáborrá alakította már át.
116. A *celtiberek* királyaiknak szentelik életüket s utánuk nem kívánnak élni.
117. Miközben a kapuk késleltették a sokaság kitódulását s az ijedelem közepette, mint rendesen, nem ismerték föl, se nem hallották parancsát, a táborszolgák vállán úgy a fal középmagasságáig jut föl Sertorius, azután pedig a fönt állók karjai segítségével a fal tetejére.
6. 118. Ennélfogva Servilius Tarentumban sínylődő tisztársát, mivel előbb kelt át . . .
119. Kifáradván visszavonult Pamphyliába.
120. Az Olympus-hegy és Phaselis mellett.
121. A mint nézegette Lycia és Pisidia alatt elterülő földjeit.
- 122—123. Corycus városánál.
124. Lete városánál.
125. Lete alól visszakergették (és).
126. Metellus Celer parancsára a kürtösök belefújtak kürtjeikbe.
127. Így azonban a félelem mintegy megbénította, úgy hogy sem esze sem füle vagy nyelve nem működött kellőképen.²¹¹

Fragmenta incerta.

128. Ea paucis, quibus peritia et verum ingenium est, abnuentibus.

129. Obviam ire et commori hostibus.

130. Equi sine rectoribus exterriti aut saucii consternantur....

131. Locum editiorem, quam victoribus decebat, capit.

132. Et stationes sub vineas removebat.

133. At inde nulla munitionis aut requie mora processit ad oppidum.

134. Cum murum hostium successisset, pœnas dederat.

135. Nexuit catenæ modo.

136. Nisi cum ira belli desenuisset.

137. Militiæ periti.

138. Doctus militiam.

139. Egregius militiæ.

140. Diei medio.

141. Animi immodicus.

142. Agreste.

143. Quos inter maxime.

LIBER II.

1. 1. Cum prædixero positum insulæ.

2. Sardinia in Africo mari facie vestigii humani in orientem quam in occidentem latior prominet.

3. Geryonis.

4. Ut alii tradiderunt Tartessum, Hispaniæ civitatem, quam nunc Tyrii mutato nomine Gaddir habent.

Bizonytalan helyű s vonatkozású töredékek.

128. Néhány hozzáértő, okos ember ellene mondott ennek.

129. Szembeszállni s együtt halni az ellenséggel.

130. A gazda nélkül való megriadt vagy megsebesült lovak megbokrosodnak.

131. Egy magaslaton foglalt állást, magasabbon, mint győztesekhez illett volna.

132. Az őrsöket is a védőtetők alá vonta vissza.

133. De innen tovább vonult a város felé, a nélkül, hogy erősítéssel vagy pihenéssel vesztegette volna idejét.

134. Midőn már az ellenséges fal alá hatolt, meglakolt.

135. Láncz módjára egymáshoz fűzte.²¹²

136. Csak mikor már alább szállt a háborús szenvedelem.

137. A hadi szolgálatban járatosak.²¹³

138. Beletanulván a katonáskodásba.

139. Kiváló katona.

140. Délben.

141. Féktelen hevű.

142. Vad.²¹⁴

143. Ezek közt leginkább.

II. KÖNYV.

77—75. év Kr. e.

1. 1. Miután előbb majd a sziget fekvéséről szólok.²¹⁵

2. Sardinia az Afrikai-tengeren emberi lábnyom alakjában keletnek terjed kiejebb, mint nyugatnak.²¹⁶

3. Geryonnak a . . .

4. Némelyek szerint Tartessust, Spanyolország egy államát, a melyet most tyrusiak laknak Gaddir néven.

5. Apollinis filius et Cyrenes.

6. Dædalum ex Sicilia profectum, quo Minosis iram atque opes fugerat.

7. Sed ipsi ferunt taurum ex grege, quem prope litora regebat Corsa nomine Ligus mulier.

8. Tarrhos.

9. Nam procul et diversis ex regionibus.

10. Orbe terrarum extorres.

11. Ad hoc rumoribus adversa in pravitatem, secunda in casum, fortunam in temeritatem declinando corrumpabant.

12. Modestus ad alia omnia, nisi ad dominationem.

13. Belli sane sciens.

14. Cum alacribus saltu, cum velocibus cursu, cum validis vecte certabat.

15. Quem ex Mauritania rex Leptasta prodicionis insimulatum cum custodibus miserat.

16. Nam Sullam consulem de reditu eius legem ferentem ex composito tribunus plebis C. Herennius prohibuerat.

17. Narbone per concilium Gallorum.

5. Apollo és Cyrene fia.²¹⁷

6. Dædalust, miután útra kelt Siciliából, a hová Minos bosszúja s hatalma elől menekült.

Jegyzet: Sallustius följegyzéseiként olvassuk Serviusnál: 1. Trója feldúlása után némelyek Sardiniába mentek (ad Aen. I, 601); 2. abban az időben könnyen rászánták magukat az emberek lakóhelyük megváltoztatására s a száraz föld-részek elérése végett ültek hajóra az emberek (ad Aen. I, 299); 3. terem Sardiniában egy apiasterhez hasonló fű, a mely, ha megeszi az ember, fájdalom érzést idéz elő a szájban, az arcot összehúzza s mintha mosolyogna tőle, mikor kioltja életét (ad Bucol, VII, 41).

7. De ők maguk hoznak egy bikát a gulyából, melyet a part közelében terelgetett egy Corsa nevű ligúriai nő.

8. Tarrhi városát (v. —ába).

9. Ugyanis messziről s különböző tájakról.

10. Földönfutók (a kiknek sehol e kerek földön nem adtak otthont).²¹⁸

11. Azonkívül rosszakarató híresztelésekkel kudarczait hibája, sikereit a véletlen, szerencsáját pedig vakmerősége következményekép igyekeztek elferdítve föltüntetni.²¹⁹

Jegyzet: Pompeius szabadosa, Læneus, maró gúnnyal csipkedte Sallustiuszt, a miért jámbor arcúnak, de piszkos lelkűnek (oris probi, animo invecundo) nyilvánította az urát, Pompeiuszt, irataiban. Suet. gr. 15.

12. Mértéket tartott minden egyébben, csak a hatalom gyakorlásában nem.²²⁰

13. A hadvezetéshez mindenesetre értett.²²¹

14. Ugrásban a fürgéssel, futásban a gyorslábuakkal, rüdemelésben az erősekkel szokott kiállni versenyre.²²²

15. A kit árulással vádoltak s ezért fedezet alatt küldött el Leptasta király Mauretániából.

16. Midőn ugyanis az ő visszatértére vonatkozólag Sulla mint consul törvényt akart hozatni, C. Herennius néptribunus titkos megállapodásuk értelmében nem engedte.²²³

17. Narbóban a gallusok gyűlése révén.²²⁴

2. 18. Multos tamen ab adulescentia bonos insultaverat.

19. Ad mutandum modo in melius servitium.

20. Quia corpore et lingua percitum et inquietem nomine histrionis vix sani Burbuleium appellabat.

21. Collegamque eius Octavium mitem et captum pedibus.

22. Ut actione desisteret.

23. Quis a Sertorio triplices insidiæ per idoneos saltus positæ erant: prima, quæ forte venientis exciperet.

24. Atque eos a tergo incurrunt.

25. Et Metello procul agente longa spes auxiliorum.

26. Copiis integra.

27. Quæ pecunia ad Hispaniense bellum Metello facta erat.

28. At Sertorius vacuus hieme copias augere.

29. Serum enim bellum in angustiis futurum.

30. Genus armis ferox et servitii insolitum.

31. Primam modo Iapydiam ingressus.

32. Eam deditionem senatus per nuntios Orestis cognitam approbat.

3. 33. (*apud*) quem exercitus fuerat legionem misit despecta vanitate, idque illi in sapientiam cesserat. Dein L. Octavius et C. Cotta consulatum ingressi, quorum Octavius languide et incuriose fuit, Cotta promptius, sed

2. 18. Mégis sok jó hazafiból üzött gúnyt ifjúkorától fogva.²²⁵

19. A rabszolgaságnak csak jobbra változtatása végett.²²⁶

20. Mivel heves és nyugtalan mozdulataiért és beszédeért egy félkegyelmű színész után Burbuleiusnak nevezgette őt.²²⁷

21. S tisztársát, a lágyszívű s mind a két lábára béna Octaviust.

22. Hogy vonja vissza javaslatát.²²⁸

23. Ezek ellen Sertorius az erdős hegyvidék alkalmas pontjain hármast vetett; az elsőt, hogy a netán odaérkezőket elcsipje.²²⁹

24. S hátulról rajtuk ütnek.

Jegyzet: Schol. Bob. ad Cic. or. pro Flaeco idézi Sallustiusztól, hogy Laeliust a *hirtuleiusok* megölték ugyan, de *Laelius* testével katonai zászlaik legnagyobb részét visszaszerezték.

25. S mivel Metellus távol működött, sokára remélhettek segítséget.²³⁰

26. Még ki nem élt.²³¹

27. Ezt a pénzt Metellus a hispaniai háborúra rakta össze.

28. Sertorius ellenben, minthogy a tél folyamán nem háborgatta ellenség, a hadi készletét szaporította.

29. A szorosok közt sokáig eltartana a háború.²³²

30. Harczias és rabigához nem szokott nép.²³³

31. Először csak Japydiába vonult be.²³⁴

32. E meghódolást, miután Orestes híradásából megtudta, tetszéssel fogadta a tanács.²³⁵

3. 33. a kivel a hadsereg volt, elküldött egy kérése miatt lenézett legiót s ez a tette okos számításnak bizonyult. Ezután L. Octavius és C. Cotta átvették a consulságot. Közülök Octavius kedvetlenül és hanyagul

ambitione tum ingenita largitione cupiens gratiam singulorum

34. Publiusque Lentulus Marcellinus eodem auctore quæstor in novam provinciam Curenas missus est, quod ea mortui regis Apionis testamento nobis data prudentiore quam illas per gentis et minus gloriæ avidi imperio continenda fuit. Præterea diversorum ordinum (*certamina hoc anno exarserunt.*)

35. Immane quantum animi exarsere.

36. (*annonae intolerabilis sævitia.* Qua re fatigata plebes forte consules ambo Q. Metellum, cui postea Cretico cognomentum fuit, candidatum prætorium sacra via deducentis cum magno tumultu invadit fugientisque secuta ad Octavi domum, quæ propior erat, ingenti pugna (*ut summum in periculum pervenirent.*)

37. Festinantibus in summa inopia patribus.

38. (*Post*) paucos dies Cotta mutata veste permæstus, quod pro cupita voluntate plebes abalienata fuerat, hoc modo in contione populi disseruit:

Oratio Cai Cottæ ad populum Romanum.

Quirites, multa mihi pericula domi militiæque, multa adversa fuere, quorum alia toleravi, partim reppuli deorum auxiliis et virtute mea: in quis omnibus numquam animus negotio defuit neque decretis labos; malæ secundæque

viselte magát, Cotta serényebben, de veleszületett nagyra-
vágysból ekkor egyesek barátságát bőkezűségével óhajtá...

34. S ugyancsak az ő indítványára²³⁶ P. Lentulus Marcellinust küldték ki quæstornak az új tartományba, Cyrenæbe, mivel ez az elhunyt Apio király végrendeletéből lett a mienk s ama nemzetekhez képest csak egy ügyesebb s a dicsőségen nem annyira kapó ember főparancsnokságával volt féken tartható. Azonkívül a különböző rendek közt is (villongás tört ki ebben az esztendőben).

35. Borzasztóan kiélesedett az ellentét (= kigyúlt a szenvedelem; t. i. a néppártban az éhinség s az urak gőgje következtében).

36. a türhetetlen élelmezés keltette elkeseredés. A sa-
nyargatott köznép a két consult, a mint Qu. Metellus, a
ki később Creticus melléknevet kapott, a következő évre
már megválasztott prætor kíséretében haladtak a Szent-
úton²³⁷, bősé zúgás közt megtámadta s a menekülőket
Octavius házáig, a mely közelebb volt, üldözte iszonyú
viaskodás közt, úgy, hogy életveszedelembe kerültek.

37. A szorultság tetőpontján sietve hozzáláttak a tanács-
atyák...²³⁸

38. Néhányadnapra Cotta gyászruhát öltve, mivel na-
gyon lehangolta őt, hogy a köznép a hön óhajtotta ra-
gaszkodás helyett elfordult tőle, ilyen beszédet tartott az
összegyűlt polgárság előtt:

C. Cotta beszéde a római néphez. Számos vesze-
delemmel néztem farkasszemet, polgártársak, itthon s
háborúban, számos kellemetlenségem volt már. Ezek
közül kit kiállottam, kit elhárítottam az istenek segít-
ségével s tulajdon bátorságommal. Azonközben soha-
sem hiányzott belőlem sem a kötelességérzet, sem ha-
tározataitok végrehajtására a kitartó munkásság. Bal-
sors s szerencse csak állapotomon változtatott, nem gon-

- 2 res opes, non ingenium mihi mutabant. At contra in his
miseriis cuncta me cum fortuna deseruere; præterea se-
nectus per se gravis curam duplicat, cui misero acta iam
3 ætate ne mortem quidem honestam sperare licet. Nam si
parricida vestri sum et bis genitus hic deos penatis meos
patriamque et summum imperium vilia habeo, quis mihi
vivo cruciatus satis est aut quæ pœna mortuo? Quin
omnia memorata apud inferos supplicia scelere meo vici.
4 A prima adulescentia in ore vestro privatus et in ma-
gistratibus egi; qui lingua, qui consilio meo, qui pecunia
voluere, usi sunt; neque ego callidam facundiam neque
ingenium ad male faciendum exercui: avidissimus privatæ
gratiæ maximas inimicitias pro re publica suscepi, quis
victus cum illa simul, cum egens alienæ opis plura mala
expectarem, vos, Quirites, rursus mihi patriam deosque
5 penatis cum ingenti dignitate dedistis. Pro quibus bene-
ficiis vix satis gratus videar, si singulis animam, quam
nequeo, concesserim. Nam vita et mors iura naturæ sunt;
ut sine dedecore cum civibus fama et fortuna integer
agas, id dono datur atque accipitur.
6 Consules nos fecistis, Quirites, domi bellicque impeditis-
sima re publica; namque imperatores Hispaniæ stipen-
dium, milites, arma, frumentum poscunt — et id res cogit,
quoniam defectione sociorum et Sertorii per montis fuga

dolkozásomon. De a mai mostoha viszonyok közt a sze-² rencsém-mel együtt odalett mindenem; a magában véve nyomasztó öregség is kétszeresre növeli gondjaimat, hogy immár hajlott koromban fájdalmamra még csak tisztos halálra sem lehet kilátásom. Mert hogyha árulója vol-³ nek hazámnak s, bár kétszer adott létet nekem,²³⁹ mi becse sem volna előttem családomnak, hazámnak s e rám ruházott főhatalomnak: akadna-e számomra életemben méltó gyötrelmem, holtom után méltó büntetés? Sőt ellen-⁴ kezőleg az összes híresztelt másvilági kínoknál nagyobb volna bűnöm. Kora ifjúságomtól szemetek előtt éltem mint magánember s mint tisztviselő; rendelkezésekre állott akár szavam,²⁴⁰ akár tanácsom, akár pénzem; nem rossz czélra gyakoroltam sem a szónoki ügyességet sem elmémet, hanem hön vágytam polgártársaim szeretetére s ezért kész voltam szembeállni a leghatalmasabb emberek áskálódásaival is hazám érdekében. De evvel együtt vesztos maradtam s, midőn elhagyatottságomban még több csapásra lehetett kilátásom, visszaadtátok nekem hazámat s családomat, még pedig magas méltósággal tetézve. E jó-⁵ ságtokért alig tanúsíthatnám elég hálásnak magam avval, ha — a mi lehetetlen — éltetemet áldoznám fel mind-egyiketekért. Mert életünk s halálunk a természet-től függ; de hogy polgártársaink közt mocsoktalanul, teljes tisztos-ságban és jólétben élhessünk, ez már ajándék, melyet ad-hatunk s kaphatunk.

Consulokká választottatok meg, polgártársak, midőn⁶ itthon is, a háborúban is igen súlyos helyzetben van hazánk. Hispaniai hadvezéreink zsoldot, katonát, fegyvert s gabonát sürgetnek — s erre szükség is van, mert hispaniai szövetségeseink elpártolása s Sertoriusnak a hegyek közt gyors hátrálása folytán sem meg nem ütközhetnek sem élelmet nem szerezhetnek. Kis-Ázsiában és Ciliciában

7 neque manu certare possunt neque utilia parare --; exercitus in Asia Ciliciaque ob nimias opes Mithridatis aluntur, Macedonia plena hostium est nec minus Italiæ maritima et provinciarum, cum interim vectigalia parva et bellis incerta vix partem sumptuum sustinent: ita classe, quæ commeatus tuebatur, minore quam antea navigamus.

8 Hæc si dolo aut socordia nostra contracta sunt, agite, ut monet ira, supplicium sumite; sin fortuna communis asperior est, quare indigna vobis nobisque et re publica

9 incipitis? Atque ego, cuius ætati mors propior est, non deprecor, si quid ea vobis incommodi demitur; neque mox ingenio corporis honestius quam pro vestra salute finem

10 vitæ fecerim. Adsum en C. Cotta consul! Facio quod sæpe maiores asperis bellis fecere, voveo dedoque me pro re

11 publica! Quam deinde cui mandetis circumspicite; nam talem honorem bonus nemo volet, cum fortunæ et maris et belli ab aliis acti ratio reddenda aut turpiter morien-

12 dum sit. Tantum modo in animis habetote non me ob scelus aut avaritiam cæsum, sed volentem pro maximis

13 beneficiis animam dono dedisse. Per vos, Quirites, et gloriam maiorum, tolerate adversa et consulite rei pu-

14 blicæ! Multa cura summo imperio inest, multi ingentes labores, quos nequiquam abnuitis et pacis opulentiam quæritis, cum omnes provinciæ, regna, maria terræque aspera aut fessa bellis sint.

Mithridates fenyegető hatalma ellen seregeket vagyunk kénytelenek élelmezni; Macedonia tele van ellenséges sereg- 7
gel, úgyszintén Itália s tartományaink partvidéke is; pedig csekély s a háborús állapotok miatt bizonytalan jövedelmeink alig futják egy részét költségeinknek. Ezért kisebb most, mint azelőtt volt, hajóhadunk is, mely gondoskodott élelmezésünkről.

Ha mindennek a mi álnokságunk vagy gondatlanságunk az oka, rajta — hisz dühötök is arra sarkal — álljatok rajtunk bosszút! Ha ellenben mind részesei vagyunk e kegyetlen sorsnak egyaránt, akkor minek ragadtatjátok magatokat olyan tette, mely nem méltó sem hozzátok, sem hozzánk, sem nemzetünkhöz? A magam részéről 9 nem kérek kegyelmet életemnek, — hisz úgyis már oly közel jár korom a sírhoz — ha evvel csak valamit is könnyíthetek bajos állapototokon; később sem végezhetném tisztesebben testi éltemet, mint a ti javatokért. Itt vagyok 10 hát, íme, én, Cotta consul! Teszem azt, a mit sokszor megtettek őseim dúló csatákban: feláldozom éltemet hazámért! De hogy ezt azután kire bízhatjátok, jól nézzetek 11 körül, mert minden jóra való ember vonakodni fog ilyen hivataltól, ha a véletlenért, tengerért s más viselte háborúért is felelnie kell, vagy rút halállal végeznie életét! Csak azután jól eszetekbe véssétek, hogy nem büntettért, 12 sőt csak nem is kapzsiságért haltam meg, hanem jóságtok viszonzásaképp önként adtam oda éltemet! Tinmagatokra, 13 polgártársak, s őseink dicsőségére nézvést viseljétek türelmesen balsorsotokat s legyen gondotok hazánkra! Sok 14 gondnal, számos kegyetlen vesződséggel jár a nagyhatalmi állás. Ezekből hasztalan akartok szabadulni s a béke áldásait hasztalan követelitek, ha egyszer összes tartományaitokat, királyságaitokat, tengeri és szárazföldi erőteket megviselték vagy kimerítették a háborúk.

39. Cum multa dissereret ludis Apollini circensibus.

40. Quæ causa fuerit novandis rebus.

41. Et continetur gravis.

4. 42. Post ubi fiducia nimius.

43. Inter læva mœnium et dexterum flumen Turiam, quod Valentiam parvo intervallo præterfluit.

44. Perpernæ tam paucis prospectis vera est æstima-
manda

45. Dubium an insula sit, quod Euri atque Africi superiactis fluctibus circumlavitur.

46. Atque edita undique tribus tamen cum muris et magnis turribus

47. Apud latera certos locaverat.

48. Occurrere duces et prælium accendere adeo, uti Metello in sagum, Hirtuleio in brachium tela venirent.

49. Vespera.

50. Neque inermos ex prælio viros quemquam agno-
turum.

51. Communem habitum transgressus.

52. Equo atque armis insignibus.

53. Saguntini fide atque ærumnis incliti præ mortali-
bus, studio maiore quam opibus, quippe apud quos etiam
tum semiruta mœnia, domus intectæ parietesque templorum
ambusti manus Punicas ostentabant . . .

54. Antequam regressus Sertorius instruere pugna
suos quiret.

55. Avidis ita atque promptis ducibus, ut Metellus
ictu tragulæ sauciaretur.

56. Sed Metellus in volnere.

39. Miközben sok mindenről beszélt az Apollo-ünnep ezirkuszjátékai alkalmával.²⁴¹

40. Mi szolgálhatott okul az újításra.²⁴²

41. És tartja fenn a nyomasztó . . .

4. 42. Később, midőn túlságos elbizakodottságában . . .²⁴³

43. A várfalaknak a balkézzről eső oldala s a jobbra levő Turia-folyó között, mely Valentia mellett nem messze foly el.

44. Igazi (elismerés?) illeti Perpernát, habár oly kevésre terjed is ki gondoskodása.

45. Kétes, sziget-e, mivel a keleti és az afrikai szél reáverte hullámok körülmoszák.²⁴⁴

46. És magasan feküdt minden részén, mégis három falával s nagy bástyaival . . .²⁴⁵

47. A szárnyakra kipróbáltakat állított.²⁴⁶

48. Ellenük siettek a parancsnokok s oly heves harczot támasztottak, hogy Metellusnak a köpönyegébe, Hirtulejusnak a karjába hatolt a löveg.

49. Este.²⁴⁷

50. És senki sem fogja férfiaknak ismerni el, ha az ütközetből fegyver nélkül látja őket visszatérni.²⁴⁸

51. Rendes magatartásán túllépven.²⁴⁹

52. Kiváló szép lovat s fegyvereket.²⁵⁰

53. A saguntumiak, a kik hűség és szenvedés dolgában hiresebbek más halandóknál, nagyobb igyekezettel, mint erővel, mivel félig leomlott falaik, fedetlen házaik s a füstös templomfalak még akkor is hirdették a púnok keze művét. . .

54. Visszalépven Sertorius, mielőtt harczra sorakoztathatta volna övéit.²⁵¹

55. Mert oly hévvel és vitézséggel harczoltak a vezérek, hogy Metellust egy hajító-dárda megsebesítette.²⁵²

56. De Metellus sebe miatt . . .

57. Hæc postquam Varro in maius more rumorum audivit.

58. At Metellus in ulteriorem Hispaniam post annum regressus magna gloria concurrentium undique, virile et muliebre secus, omnium visebatur. Eum quæstor C. Urbinius aliique cognita voluntate cum ad cenam invitassent, ultra Romanum ac mortalium etiam morem curabant, exornatis ædibus per aulæa et insignia, scenisque ad ostentationem histrionum fabricatis; simul croco sparsa humus et alia in modum templi celeberrimi. Præterea tum sedenti transenna demissum Victoriæ simulacrum cum machinato strepitu tonitruum coronam capiti imponebat, tum venienti ture quasi deo supplicabatur. Toga picta plerumque amiculo erat accumbenti, epulæ vero quæsitissimæ, neque per omnem modo provinciam, sed trans maria ex Mauritania voluerum et ferarum incognita antea plura genera. Quis rebus aliquantam partem gloriæ dempserat, maxime apud veteres et sanctos viros superba illa, gravia, indigna Romano imperio æstimantis.

59. Quos adversum multi ex Bithynia volentes accurrere falsum filium arguituri.

60. Vir cum cura dicendus.

61. Ipse animi atrox.

62. Sed Mithridates extrema pueritia regnum ingressus matre sua veneno interfecta.

63. Mithridates corpore ingenti, perinde armatus.

57. Mikor ezeket Varro, a hírek módjára nagyítva, hallotta.

58. Egy évi távollét után visszatérvén Metellus túlsó Hispaniába a mindenünnen nagy lelkesedéssel összeseregülő férfiak és nők mind látni igyekeztek őt. C. Urbinus quæstor s mások ismervén gyengéjét, mikor meghívták őt ebédre, a római, sőt más népek szokását is fölülmuló pompával fogadták, házukat földiszíttették kárpitokkal, remek szőnyegekkel s színjelődásnak szinpadot emeltettek; egyszersmind behintették a földet illatos sáfránnyal s más tekintetben is olyan díszet fejtettek ki, mint valami templomban szoktak igen nagy ünnep alkalmával. Majd mikor leült, egy kötél en aláeresztett Victoria-szobor²⁵³ mesterségesen előidézett mennydörgés közt koszorút tett a fejére, mikor pedig jött, tömjénnel hódoltak neki, mint valami istennek. Az asztal mellett többnyire himzett togában hevert; a lakomához pedig ritkaságszámba menő étkeket kutattatott föl, nem csupán szerte a tartományban, hanem a tengereken túl is, Mauretaniából többfajta madarakat és vadakat, a minőket azelőtt nem ismertek. Mindez jócskán levont jó hírből, kivált a régies gondolkozású, feddhetetlen férfiak előtt, a kik azt a kedvtelést hivalkodásnak s a római népre veszedelmesnek és méltatlannak tekintették.

5. 59. Ellenük számos bithyniai kész volt oda sietni, hogy rásüsse, hogy nem igazi fia.²⁵⁴

60. Olyan férfiú, a kiről vigyázva kell szólni.²⁵⁵

Jegyzet: Mithridates országának alapítójául Artabazest említi Sallustius. Ampel. 30, 5.

61. Kegyetlen lélek lakott benne.²⁵⁶

62. De Mithridates gyermekkora végével trónra lépén, miután anyját megmérgeztette.²⁵⁷

63. Mithridates hatalmas természetnek megfelelő fegyverzetben . . .

64. Ibi Fimbriana e seditione, qui regi per obsequentiam orationis et maxime odium Sullæ graves carique erant.

65. Illi tertio mense pervenere in Pontum multo celerius spe Mithridatis.

66. Eodem anno in Macedonia C. Curio principio veris cum omni exercitu profectus in Dardaniam, a quibus potuit, pecunias Appio dictas cœgit.

67. Iter vertit ad Corycum urbem inclitam portu atque nemore, in quo crocum gignitur.

68. Omnis, qui circum sunt, præminent altitudine milium passuum duorum.

69. Nisi qua flumen Clurda Tauro monte defluens.

70. Genus hominum vagum et rapinis suetum magis quam agrorum cultibus.

71. Pocula et alias res aureas, diis sacrata instrumenta, convivio mercantur.

72. (*ad impetum omnia para*)re. Dein signo dato præcipiti iam secunda vigilia simul utrimque pugnam occipiunt, magno tumultu primo eminus per obscuram noctem tela in incertum iacientes, post, ubi Romani de industria non tela neque clamorem reddebant, percussos formidine aut desertam munitionem rati avide in fossas et inde velocissimum genus per vallum properat. At superstantes tum denique saxa, pila, sudes iacere et multos prope egressos comminus plagis aut omni re deturbare; qua repentina formidine pars *in* vallo transfixa, alii super tela sua præcipitati, ruinaque multorum fossæ semipleatæ

64. Ott a Fimbria-féle zendülők közül, a kik beszédjük engesztelőkeny hangjával s főkép Sulla elleni gyűlöletükkel megnyerték a király becsülését és vonzalmát.

65. A harmadik hónapban szerencsésen elérték Pontusba, sokkal hamarább, mint a hogy Mithridates számította.²⁵⁸

66. Ugyanazon esztendőben Macedóniában Caius Curio Dardaniába vonult és az Appiusnak ígért összegeket, a kiktől csak birta, behajtotta.

67. Corycus városa felé fordult, mely híres volt kikötőjéről s egy berkéről, a hol a sáfrány terem.²⁵⁹

68. Az összes körülöttük levők közt kimagaslanak 2000 lépésnyi magasságukkal.²⁶⁰

69. Csak a merre a Clurda-folyó ereszkedik alá a Taurus-hegységről.²⁶¹

70. Kóbor és inkább rablást mint földművelést űző népség.²⁶²

71. Serlegeket s más aranytárgyakat, isteneknek szentelt (= templomi) eszközöket vásárolnak lakomájukhoz.

72. *(a rohamra minden előkészületet megtenni.)* Ezután jeladásra a második őrtállás vége²⁶³ felé mindkét részről egyszerre megkezdik a csatát.²⁶⁴ A nagy zűrzavarban eleinte az éj homályában csak úgy vaktában dobálták a távolból lövegeiket; de később, mivel a rómaiak szántsándékkal sem lövéseiket sem lármájukat nem viszonozták, meghökkenve vagy azt vélve, hogy veszni hagyták az erősséget, kíváncsiságból az árkokba szaladtak, onnan pedig a legfürgébbek fel a sánczra. De ekkor végre a fentlevők szikladarabokat, dárdákat s karókat dobáltak rájuk, sokat meg, a kik közelükben léptek föl, egész közelből ütleggel vagy bármi kezük ügyébe eső tárggyal kergettek le. Ezen való meglepetésében és ijedtében kit a sánczon szúrtak keresztül, kit övéinek fegyvereire lők-

sunt, ceteris fuga tuta fuit incerto noctis et metu insidiarum. Dein post paucos dies egestate aquæ coacta deditio est, oppidum incensum et cultores venundati eoque terrore mox Isaura Nova legati pacem orantes venire obsidesque et iussa facturos promittebant.

Igitur Servilius prudens ferociæ hostium, neque illis tædium belli sed repentinam formidinem pacem suadere, ne de missione mutarent animos, quam primum mœnia eorum cum omnibus copiis accessit, mollia interim legatis ostentans et deditionem cunctis præsentibus facilius conventuram. Præterea milites a populationibus agrorum et omni noxa retinebat; frumentum et alios commeatus oppidani dabant ex eorum voluntate; ne se suspectum haberent, castra in plano locaverat. Deinde ex imperio datis centum obsidibus ubi perfugæ, arma tormenta que omnia poscebantur, iuniores primum ex consilio, deinde uti quisque acciderat, per totam urbem maximo clamore tumultum faciunt, neque se arma neque socios, dum animæ essent, prodituros firmabant. At illi, quibus ætas imbellior et vetustate vis Romanorum multum cognita erat, cupere pacem, sed conscientia noxarum metuere, ne datis armis mox tamen extrema victis paterentur. Inter quæ trepida cunctisque in unum tumultuose consultantibus Servilius futilem deditionem ratus, ni metus urgeret, de improvviso montem, ex quo in iuga oppidi teli coniectus erat, occu-

tek alá, úgy, hogy az árkok félig megteltek a sok halottal és sebesülttel; a többiek biztosságban menekülhettek az éj leple alatt, mivel cseltől tartva nem merték üldözni őket elleneik. Néhányadnapra ezután vízhiány miatt meghódoltak; városukat felgyújtották s a lakosokat eladták; majd az ezen ijedelem hatása alatt Új-Isaurából is békekérő követek érkeztek, a kik ígérték parancsai teljesítését.

Servilius ismerte az ellenség harczy bátorságát s tudta, hogy nem a háborútól való elkedvetlenedés, hanem az ijedség sarkalja békére. Hogy tehát mást ne gondoljanak, mihamarabb odavonult egész seregével falaik alá. E közben a követek előtt engedékenynek igyekezett feltűnni s úgy adta, mintha mindannyiok jelenlétében könnyebben menne majd a megállapodás a meghódolás föltételeire nézve. Továbbá katonáit óvta a földjeik dúlásától s minden kártételtől, a városiak látták el őt gabonával s más élelemmel tetszésük szerint s, hogy ne gyanakodjanak rá, sik helyen ütött táborn. Parancsa értelmében száz túszt adtak neki. Mikor azonban követelte tőlük a szökevények, valamint összes fegyvereik és lövőgépeik kiszolgáltatását, a fiatalság előbb a hadi gyűlés után, majd kinek hol nyílt alkalmá, városszerte óriási kiabálásukkal nagy riadalmat okoztak s fogadkoztak, hogy utolsó lehelletükig ki nem adják fegyvereiket s frigy társaikat. Ellenben azok, a kik koruknál fogva húzódoztak a harcztól s idők folytán eleget tapasztalhatták a rómaiak erejét, békét szerettek volna, csak hogy tudva, mennyi van rovásukon, attól tartottak, hogy fegyvereik átadása esetén mégis csak a legyőzöttek legkegyetlenebb sorsa éri őket. E bizonytalan kapkodás s az összes lakosságnak egyértelmű elhatározás felé hajló háborgásszerű tanakodása közepette látnia kellett Serviliusnak, hogy meghíúsul a meghódolás, ha félelem nem sürgeti; ennél fogva hirtelen megszállt egy hegyet,

pavit sacrum Matri magnæ; et in eo credebatur epulari diebus certis dea, cuius erat de nomine, exaudiri sonores.....

6. 73. Genus militum suetum a pueritia latrociniis.

74. Noctu diuque stationes et vigilias temptare.

75. Ad hoc pauca piratica, auctuaria navigia.

76. Neque virgines nuptum a parentibus mittebantur, sed ipsæ belli promptissimos deligebant.

77. *A matribus parentum facinora militaria viris memorabantur in bellum aut ad latrocinia pergentibus, ubi illorum fortia facta canebant. Eo postquam Pompeius infenso exercitu adventare compertus est, maioribus natu pacem et iussa uti facerent suadentibus, ubi nihil abnuendo proficiunt, separatæ a viris arma cepere et occupato prope Meorigam (?) quam tutissimo loco illos testabantur inopes patriæ parientumque et libertatis, eoque ubera, partus et cetera mulierum munia viris manere. Quis rebus accensa iuventus decreta seniorum aspernata....*

78. *(oppidani promiserunt,.... dierum) mora interposita si exempti obsidione forent, fide societatem acturos; nam antea inter illum Pompeiumque fluxa pace dubitaverant. Tum Romanus exercitus frumenti gratia remotus in Vascones est itemque Sertorius movit se, cuius multum intererat. ne ei perinde Asiæ Galliæque vaderent e facul-*

a honnan lövegei érhatték a városi bérceket. Az istenek hatalmas anyjának volt az a hegy szentelve, róla is nevezték el s hitük szerint bizonyos napokon ott lakomázott az istennő s hallatszott szava . . .

6. 73. Gyermekekorától fogva rablókalandokhoz szokott katonaság.²⁶⁵

74. Éjjel-nappal meg-megtámadta az őrszemeket s őr-tanyákat.²⁶⁶

75. Azonkívül néhány kalózhajót és gyorshajót.

76. A leányokat nem szüleik adták férjhez, hanem ők maguk választották a harczmezőn a legvitézebbeket.²⁶⁷

77. Az apák vitézi tetteit emlegették az anyák figyermekeik előtt, mikor indulóban voltak háborúba vagy rablókalandra, a hol azok hőstetteit énekelgették. Mikor megtudták, hogy Pompeius oda közeleg ellenséges hadával, a korosabbak a békét s a követelések teljesítését tanácsolták, ők (= a nők) azonban elleneztek s mikor evvel mitsem értek el, elszakadtak a férfiaktól, fegyvert fogtak s Meoriga (?) közelében egy legbiztosabbnak látszó helyet megszállván ünnepiesen hazátlanoknak, ivadékszerzésre képteleneknek és szabadságuk-vesztetteknek mondogatták amazokat s hogy ennélfogva ott férfiakra vár a szoptatás, szülés s egyéb nők-feladata. Ezen feléledt az ifjúságban a nemes tűz s megvetéssel utasította el az öregek tanácsát.

78. *(a város lakói azt az ígéretet tették, hogy ha... nap) elteltevel felszabadulnak az ostrom alól, hű szövetségesesek lesznek; addig ugyanis ingatagokká tette őket az ő közte és Pompeius közt való béke bizonytalansága.* Erre a római hadsereg az élelmezés végett a vaskók közé vonult el s Sertorius is fölkerekedett, mert nagyon fontos volt rá nézve, hogy Ázsia után Galliától is el ne essék. Pompeius néhány napig egy helyütt maradt táborával, mi-

tate. Pompeius aliquot dies castra stativa habuit, modica valle disiunctis ab eo hostibus, neque propinquae civitates Mutudurei et.... eores hunc aut illum commeatibus iuvare: fames ambos fatigavit. Dein tamen Pompeius quadrato (agmine procedit)....

79. Titurium legatum cum cohortibus quindecim in Celtiberia hiemem agere iussit praesidentem socios.

80. Li saltibus occupatis Terrestinorum agros invasere frumentique ex inopia gravi satias facta.

81. Multique commeatus interierant insidiis latronum.

82. Argentum mutuum arcessivit.

83. *Epistula Cn. Pompei ad senatum.*

‘Si adversus vos patriamque et deos penatis tot labores et pericula suscepissem, quotiens a prima adolescentia ductu meo scelestissimi hostes fusi et vobis salus quaesita est, nihil amplius in absentem me statuissetis, quam adhuc agitis, patres conscripti, quem contra aetatem proiectum ad bellum saevissimum cum exercitu optime merito, quantum est in vobis, fame, miserrima omnium morte, con-
2 fecistis. Hacine spe populus Romanus liberos suos ad bellum misit? Haec sunt praemia pro vulneribus et totiens ob rem publicam fuso sanguine? Fessus scribendo mit-
tendoque legatos omnis opes et spes privatas meas consumpsi, cum iterim a vobis per triennium vix annuus sumptus datus est!

3 Per deos immortalis, utrum censetis vicem me aeriari praestare an exercitum sine frumento et stipendio habere

közben az ellenséget csak egy kis völgy választotta el tőle; a szomszéd államok pedig, a mutudureusok és . . . eorok sem ezt sem amazt nem segítették eleségszállítással s ennél fogva mindakettőjük seregét éhség kinozta. Végre mégis Pompeius négyszögalakú (*menetrendben odább vonul*) . . .

79. Alvezérét, Tituriust, 15 zászlóaljjal Celtiberiába rendeli téli szállásra a szövetségesek védelmére.

80. A hegyvidék elfoglalása után betörtek a termestinusok területére s a nyomasztó inség után bőven ellátták magukat gabonával.²⁶⁸

81. Számos élelemszállítmány odaveszett a leselkedő rablók zsákmányául.²⁶⁹

82. A pénzkölcsönt fölvette.²⁷⁰

83. *Cn. Pompeius levele a tanácshoz.*

„Ha ellenetek, tanácsatyák, ha honom és házi isteneim ellen annyi kemény munkának s veszedelemnek tettem volna ki magam, a hányszor kezdő fiatalkorom óta diadalra vezettem seregeinket legádázabb ellenségeink fölött s biztosítani igyekeztem létérdekeiteket: akkor sem járhattatok volna el távollétem alatt bántóbban, mint eddig tettétek. Koromra való tekintet nélkül²⁷¹ odadoztatok a legádázabb háború veszélyei elé s minden tőletek telhetőt elkövettetek, hogy én és hadseregem, mely oly nagy szolgálatoakat tett, éhségtől, a legborzasztóbb halálnemtől, pusztuljunk el. Erre számítva, küldötte volna gyermekeit 2 háborúba a római nép? Ezt érdemeltük sebeinkért s hazánk érdekében annyiszor ontott vérünkért? Írásba s követküldésbe befáradván végére jártam minden kész és remélhető személyes vagyonomnak; míg ellenben ti három év leforgása alatt²⁷² alig adtatok egy évre való költséget!

Az isten szerelmeért, azt hiszitek talán, hogy képes 3 vagyok én teljesíteni egy kincstár szerepét vagy fenntar-

4 posse? Equidem fateor me ad hoc bellum maiore studio
quam consilio profectum, quippe qui nomine modo imperi
a vobis accepto diebus quadraginta exercitum paravi ho-
stisque in cervicibus iam Italiæ agentis ab Alpibus in
Hispaniam summovi; per eas iter aliud atque Hannibal
5 nobis opportunius patefecit. Recepi Galliam, Pyrenæum,
Lacetaniam, Indicetes et primum impetum Sertorii vic-
toris novis militibus et multo paucioribus sustinui hie-
memque castris inter sævissimos hostis, non per oppida
6 neque ex ambitione mea egi. Quid deinde prælia aut ex-
peditiones hibernas, oppida excisa aut recepta enumerem?
Quando res plus valet quam verba: castra hostium apud
Sucronem capta et prælium apud flumen Turiam et dux
hostium C. Herennius cum urbe Valentia et exercitu deleti
satis clara vobis sunt: pro quis, o grati patres, egestatem
7 et famem redditis! Itaque meo et hostium exercitui par
condicio est; namque stipendium neutri datur, victor
8 uterque in Italiam venire potest. Quod ego vos moneo
quæsoque, ut animadvertatis neu cogatis necessitatibus
9 privatim mihi consulere. Hispaniam citeriorem, quæ non
ab hostibus tenetur, nos aut Sertorius ad internecionem
vastavimus præter maritimas civitates, ultro nobis sumptui
onerique; Gallia superiore anno Metelli exercitum sti-
pendio frumentoque aluit et nunc malis fructibus ipsa vix
agitatur; ego non rem familiarem modo, verum etiam fidem
10 consumpsi. Reliqui vos estis: qui nisi subvenitis, invito

tani egy hadsereget gabona s zsold nélkül? Beismerem, 4 nagyobb lelkesedéssel, mint okos észszel indultam el a háborúra, mert bár töletek mitsem kaptam mást a fővezéri czímen kívül, negyven nap alatt hadsereget is szereztem, meg a már Itáliát fenyegető ellenséget is visszaszorítottam Hispaniába az Alpeseiktől, a melyeken egy más — nekünk alkalmasabb — utat törtem, mint Hannibal. Visszaszereztem Galliát, a Pyrenæust, Lacetaniát, 5 az indigeseket; feltartóztattam a győztes Sertorius első támadását ujoncz és sokkal csekélyebb számú katonáimmal; a telet legádázabb ellenségeink között táborban töltöttem, nem pedig városban, se nem tekintélyemnek megfelelő körülmények közt. Minek sorolnám hát elő csatáimat, téli hadjárataimat s azon városokat, melyeket feldúltam vagy visszahódítottam? Ha többet ér szavaknál a tett, eléggé ismeretes előttetek az ellenséges tábor elfoglalása Sucrónál, a Turia-folyó mellett vítt csata, az ellenséges vezérnek C. Herenniusnak megsemmisítése Valentia városával és a hadával együtt. Ezekért ti, háládatos tanács- 6 atyák, nyomort és éhséget adtatok viszonzásul! Így azután hadseregem állapota épen olyan, akár az ellenségének, mert zsoldot egyik sem kap s mindakettő győztesen vonulhat Itáliába.²⁷³ Figyelmeztetek hát erre s kérlek 8 benneteket, vegyétek fontolóra s ne kényszerítsetek arra, hogy kényszerű helyzetemben magam gondoskodjam magamról. Innenső Hispaniát, mely nincs az ellenség kezében, mi avagy Sertorius teljesen feldúltuk a tenger melléki városok kivételével, a melyek még költséget s terhet is okoznak nekünk. Gallia tavál ellátta Metellus seregét zsolddal s gabonával, most azonban a rossz termés miatt maga is alig tengődik. Én nemcsak vagyonomat vertem el, hanem hitelemet is. Csak ti vagytok hátra. Ha ti nem 10 segítetek, akkor, megjósolhatom, hadseregünk s vele az

et prædicente me exercitus hinc et cum eo omne bellum Hispaniæ in Italiam transgradientur.'

Hæ litteræ principio sequentis anni recitatae in senatu. Sed consules decretas a patribus provincias inter se paravere: Cotta Galliam citeriorem habuit, Ciliciam Octavius. Dein proximi consules L. Lucullus et M. Cotta litteris nuntiisque Pompei graviter perculsi cum summæ rei gratia tum, ne exercitu in Italiam deducto neque laus sua neque dignitas esset, omni modo stipendium et supplementum paravere, annitente maxime nobilitate, cuius plerique iam tum lingua ferociam suam et dicta factis sequebantur.

Fragmenta incerta. 84. Parte legionum flumen transducta castra dilatavit.

85. Suos equites hortatus vado transmisit.

86. Ictu eorum, qui in flumen se ruebant, necabantur.

87. Neque subsidiis, uti soluerat, compositis.

88. Ille festinat subsidiis principes augere et densere frontem.

89. Terror hostibus et fiducia suis incessit.

90. Circumventis dextera nuda ferrum, saxa aut quid tale capita affligebant.

91. E muris panis sportis demittebant.

92. Murum ab angulo dexteri lateris ad paludem haud procul remotam duxit.

93. Moenibus deturbat.

94. Ne illa tauro paria sint.

95. Omnia sacrata corpora in ratis imposuisse.

egész hispaniai háborúnk innen akaratom ellen át fog menni Itáliába.'

E levelet csak a következő év elején olvasták fel a tanácsban. A consulok a tanács kijelölte tartományokon megosztottak; Cotta innenső Galliát kapta, Octavius Cili-ciát. De az utánuk következő consulok, L. Lucullus és M. Cotta, a kiket Pompeius levele s üzenetei nagyon megdöbbsentettek, részint a haza létérdekére való tekintet-tel, részint pedig azért, hogy a hadsereg Itáliába való visszavezetése esetén érdemük s magas állásuk csorbát ne szenvedjen, mindent megtettek zsold és kiegészítő sereg teremtésére, főleg a nemesség támogatásával, a melynek legnagyobb részénél akkor már a fellobbanást szó, a szót tett követte.

Bizonytalanok. 84. Légiói egy részét a folyón át-vezette s a táborát kiszélesítette.

85. Lovasait felbuzdítván átküldte a gázlón.

86. Megölték őket azok, a kik a folyóba estek (velük együtt: *Charpentier*).

87. A segédcsapatok sem voltak a szokott módon rendezve.

88. Sietve megszorítja a második csatavonalat s tö-mötté teszi az arcvonalat a tartalékból.

89. Az ellenséget ijedség, övéit bizalom szállta meg.

90. Körülvették őket s védtelen jobbjuk felől fegyverrel, szikladarabokkal vagy ilyes valamivel verdesték a fejüket.

91. Kosarakban eregettek le kenyeret a falról.

92. A jobboldali szöglettől a nem messze eső mocsárig falat vont.

93. Lekergeti a falakról.

94. Valóban bikához hasonlók.

95. Az áldozatnak szánt szerencsétleneket mind egy tutajra rakták.

96. Ita fiducia quam argumentis purgatiores dimituntur.

97. Obviam fuere.

98. Audaciter.

99. Et Pœni ferunt adversus

LIBER III.

1. 1. Inter recens domitos Isauros Pisidasque.

2. Qui oræ maritimæ, qua Romanum esset imperium, curator nocentior piratis.

3. Perdendæ pecuniæ genitus et vacuus a curis nisi instantibus.

4. Antonius paucis ante diebus erupit ex urbe.

5. (*Ligurum*) Copias Antonius haud facile prohibens a navibus, quia periaci telum poterat angusto introitu, neque Mamercus hostium navis in dextera communis classis æstate quieta tutior in aperto sequebatur. Iamque diebus aliquot per dubitationem tritis, cum Ligurum præsidia cessissent in Alpibus, Terentunorum accitu quæstione facta ad Sertorium pervehi cum Antonio ceterisque placeret, navibus in Hispaniam maturare. Postquam vero in Aresinarios venire omni copia navium longarum, quas reparatas habebant quæque non (tempestatibus afflictæ erant).

6. (*disiunctus altissim*)o flumine Diluno ab hostibus, quem transgredi vel paucis prohibentibus nequibat, simu-

96. Miután így inkább bizalomgerjesztő egyéniségükkel, mint bizonyítékaikkal tisztázták magukat, elbocsátják őket.

97. Elébe mentek.

98. Bátran.

99. A púnok is visznek . . . ellen.

III. KÖNYV.

74—72. év Kr. e.

1. 1. A csak nem rég leigázott isauriaiak és pisidák közt.

2. A ki a római birodalom felé eső tenger melléknek a kalózoknál is kártékonyabb felügyelője.²⁷⁴

3. Arra született mintegy, hogy elvesztesse a pénzt, s nem törődött semmivel, míg csak körmére nem égett.

4. Antonius néhány nappal azelőtt rontott ki a városból.

5. (*A ligusok*) seregét Antoniusnak nem volt könnyű feladat nem engednie a hajókhöz, mivel a bejárat keskeny volt s így (mindkét oldalról) lövöldözhetek rájuk, de Mamercus sem üldözhetette az ellenséges hajókat a közös hajóhadtól jobbra kellő biztosságban nyílt tengeren a csendes nyári időszakban. Már néhány nap telt el habozás közt. Miután azonban a ligurok csapatai az Alpeselek közé húzódtak vissza, a terentunusok hívó üzenetére fölvetették a kérdést s, mivel Antonius és a többiek azt tanácsolták, hogy Sertoriushoz hajózzanak át, sietve áthajóztak Hispaniába. Miután pedig az aresinariusok területére érkeztek összes teherszállító hajóikkal, a melyek már ki voltak javítva s a melyeket nem (*rongált meg a vihar*).²⁷⁵

6. (*az igen mély*) Dilunus-folyó (*választá el*) az ellenségtől s azon való átkelését kevesen is meg birták volna

latis *transitibus* aliis haud longe a loco illo classe, quam *evocarat*, temereque *textis ratibus exercitum transduxit*, tum *præmisso cum equitibus Manio legato et parte navium longarum ad insulam pervenit, ratus improviso metu posse recipi civitatem commeatibus Italicis opportunam*. Atque illi loco freti *nil de sententia mutavere*; quippe *tumulum lateribus in mare et tergo editis ad hoc fronte ut angusto ita harenoso ingressu, duplici (muro muniverant)*.

7. Graviores bello, qui prohibitum venerant socii, se gerere.

8. Et forte in navigando cohors una grandi phaselo vecta a ceteris deerravit, marique placido a duobus prædonum myoparonibus circumventa.

9. In quis notissimus quisque aut malo dependens verberabatur aut immutilato corpore improbe patibulo eminens affigebatur.

10. Tota autem insula modica et cultibus variis est.

11. Quia principes intellegendi divina fuerunt, vetustatem, ut cetera, in maius componentem altores Iovis celebravisse.

12. Ibi triennio frustra trito.

akadályozni. Úgy tett tehát, mintha más helyeket keresne átkelésre, s nem messze ama helytől átszállítá hadát (a tengerről) odarendelt hajóin s nagyjából összetákolt tuta-jokon. Ekkor azután előreküldte alvezérét Maniust a lovas-sággal s hadihajói egy részével s szerencsésen eljutott . . . szigetére azon hittél, hogy a meglepetés és félelem hatása alatt sikerül majd megszereznie azt az itáliai élelmezés szempontjából hasznavehető várost. De azok is biztak erősségükben s meg nem tántorodtak; a magaslatot, mely két oldalával és hátával a tengerre szökellett ki, azon-kívül elől keskeny és homokos út vezetett hozzá, kettős (fallal erősítették meg).²⁷⁶

7. A szövetségesek több kellemetlenséget okoztak nekik viselkedésükkel a háborúnál, melynek elnyomása végett jöttek oda.²⁷⁷

8. Útközben egy zászlóalj, melyet egy nagy dereglye vitt, eltévedt a többitől s az épen csendes tengeren két kalózhajó közrefogta.

9. Közülök a legismeretesebbeket vagy az árbocra akasztották s úgy ütlegelték, vagy pedig megcsonkított testtel lelketlen kegyetlenséggel villa-alakú fára feszítve magasra felhúzták.²⁷⁸

10. A sziget pedig egészben véve meglehetősen nagyságú s különféle természetvényekre alkalmas.²⁷⁹

11. Mivel ők (a krétaiak, kureszek) voltak a vallás fel-találói, azért a régi kor, mely egyebet is szeret túlozni, őket tette meg kitüntetőleg Juppiter dajkáinak.²⁸⁰

12. Három évet töltött ott el haszontalanul.²⁸¹

Jegyzet: Sallustius szerint *medio ponto* azt is jelentheti *távol a szárazföldről?* Serv. ad Aen 3, 104. Cretáról pedig azt mondja Sallustius, hogy keleti oldala magasabb. U. o. 6, 23. U. ő említé az *Otusi mezők*-et, mert Otus óriás Cretán tartózkodott. U. o. 3, 578. V. ő. Plin. n. h. 7, 73. Említi továbbá, hogy a (kárók v.) kárák, egy hirhedt kalóznép is lakott ott s Minos győzte le. U. o. 8, 725.

2. 13. Male iam adsuetum ad omnis vis controversiarum.

14. Exercitum maiorum more verteret.

15. Equis et armis decoribus cultus.

16. Metrophanes promeruit gratiam Mithridatis obsequendo.

17. At illi, quibus vires aderant, cuncti ruere ad portas, inconditi tendere.

18. Dedecores inultique terga ab hostibus cædebantur.

19. Quod ubi frustra temptatum est, socordius ire miles occipere, non aptis armis, ut in principio, laxiore agmine.

20. Ad Cyzicum perrexit firmatus animi.

21. Nam tertia luna erat et sublima nebula cælum obscurabat.

22. Castrisque collatis pugna tamen ingenio loci prohibebantur.

23. Unde pons in oppidum pertinens explicatur.

24. Exaudiri que sonus Bacchanaliorum.

25. Coniuratione claudit.

26. Quarum unam epistulam forte cum servo nacti prædatores Valeriani scorpione in castra misere.

2. 13. Őt, a ki már megszokta a vitázás minden gonosz fortélyát.²⁸²

14. Hogy a hadsereget az ősök idejében uralkodó fegyelemre szorítsa vissza.²⁸³

15. Szép lovakkal és fegyverekkel volt ellátva.²⁸⁴

Jegyzet: Sallustius szerint a régi rómaiak kaszás- vagy sarlós-harczikocsikat is használtak. Serv. ad Aen. 1, 476. Schol. ad Stat. Theb. 10, 544. V. ö. u. o. ad 7, 712.

16. Metrophanes kiérdekelte Mithridates barátságát készségével.

17. De a kikben volt erő, mind a kapukhoz rohantak s rend nélkül igyekeztek . . .²⁸⁵

18. Csúfosan és megtorlás nélkül vagdalta hátukat az ellenség.²⁸⁶

19. Midőn ez a kísérlet megghiúsult, a katonaság lanyhabban kezdte venni feladatát menetközben; fegyvereit nem tartotta kellő állapotban, mint kezdetben, sem rendet nem tartott.²⁸⁷

20. Felbátorodva folytatta útját Cyzicus felé.

21. Mert holdújság harmadnapja volt s a felszálló köd elhomályosítá az eget.²⁸⁸

22. És bár táboraik érintkeztek, mindazáltal a terület természetes alakulata akadályozta a megütközést.

Jegyzet: Sallustius dicsérettel említi a vezérekről, hogy *vérontás nélkül arattak győzelmet: victoriam incruento exercitu reportaverunt*. Serv. ad Aen. 11, 421.

23. A honnan a városig nyúló hidat leeresztik.²⁸⁹

24. Tisztán hallatszik a Bacchus-ünnepi zaj.²⁹⁰

25. Összeesküvéssel veszedelmes helyzetbe hozza.

26. E levelek egyikét történetesen a rabszolgával együtt kézrekerítvén a Valerius-legiókhoz tartozó zsákmányoló-katonák egy nyíllövő-gép segítségével visszajuttatták a táborba.²⁹¹

27. Et onere turrium incertis navibus.

28. Manus ferreas et alia annexu idonea inicere.

29. Saxaque ingentia et orbes axe iuncti per pronum incitabantur axibusque eminebant in modum erici militaris veruta binum pedum.

30. Duos quam maximos utris levi tabulæ subiecit, qua super omni corpore quietus invicem tracto pede quasi gubernator existeret; ea inter molem atque insulam mari vitabundus classem hostium ad oppidum pervenit.

31. Et morbi graves ob inediam insolita vescentibus.

32. Ut sustinere corpora plerique nequeunt arma sua quisque stans incumberet.

33. Paululum requietis militibus.

3. 34. Cui nomen oblivionis condiderant.

35. Sed Metellus in ulteriore provincia.

36. Namque his præter solita vitiosis magistratibus, cum per omnem provinciam infecunditate bienni proximi grave pretium fructibus esset.

37. Post reditum eorum, quibus senatus belli Lepidani gratiam fecerat.

38. *Oratio Macri trib. pleb. ad plebem.* Si, Quirites, parum existimaretis, quid inter ius a maioribus relictum vobis et hoc a Sulla paratum servitium interesset, multis mihi disserendum fuit docendique, quas ob iniurias et quotiens a patribus armata plebes

27. S a hajók ingadoztak a tornyok súlya alatt.²⁹²

28. Kapócsáklyákat s más eszközöket dobáltak rájuk, a melyek alkalmasak voltak arra, hogy beléjük akadjanak.²⁹³

29. Hatalmas sziklákat s tengelyre fűzött kerekeket lóditottak neki lefelé a lejtőn; a tengelyekből, miként a hadi czélra használt gerendából a vasfogak, két láb hosszú kopják állottak ki.

30. A két legnagyobb tömlőt egy könnyű deszkaszál alá illeszté s ezen egész teste hosszában végignyújtózva mozdulatlanul feküdt, csupán két lábával föl váltva evezett, akár egy kormányos. Így a sziget és a rakodógát közt levő tengerrészen, az ellenséges hajóhadat kerülve, szerencsésen eljutott a városhoz.

31. Étlenségükben szokatlan táplálkozást folytattak és súlyos nyavalyák . . .

32. Úgy hogy legtöbben már nem lévén képesek magukat tartani, kiki azon álltában a fegyverére hajolt.²⁹⁴

33. Miután a katonák kissé kinyugodták magukat.

Jegyzet: Sullustius szerint akkor láttak először tevét a rómaiak. U. o. és Amm. Marc. 23, 6, 56.

3. 34. Melynek *'feledés'* volt a neve.

35. De Metellus a túlsó-tartományban.

36. Mert ezen tisztviselők rendkívüli súlyos mulasztásai folytán, mivel szerté az egész tartományban nagyon drága volt a gabona az utóbbi két terméketlen esztendő miatt . . .²⁹⁵

37. Azok hazatérte után, a kiknek a tanács kegyelmet adott a Lepidus-háborúban való részvételükért.

38. *Macer néptribunus beszéde a polgársághoz.* Ha nem tudnátok kellőkép felfogni, polgártársak, mi a különbség az őseinkről ránk maradt alkotmány s e közt a Sullától életbe léptetett elnyomatás közt, hosszas fejtegetésbe kellene bocsátkoznom, hogy megértessem vele-

secessisset utique vindices paravisset omnis iuris sui tri-
2 bunos plebis: nunc hortari modo relicum est et ire pri-
3 mum via, qua capessendum arbitror libertatem. Neque
me præterit, quantas opes nobilitatis solus impotens inani
specie magistratus pellere dominatione incipiam quanto-
que tutius factio noxiorum agat quam soli innocentes.
4 Sed præter spem bonam ex vobis, quæ metum vicit, statui
certaminis adversa pro libertate potiora esse forti viro,
5 quam omnino non certavisse. Quamquam omnes alii creati
pro iure vestro vim cunctam et imperia sua gratia aut
spe aut præmiis in vos convertere, meliusque habent mer-
6 cede delinquere, quam gratis recte facere. Itaque omnes
concessere iam in paucorum dominationem, qui per mili-
tare nomen ærarium, exercitus, regna, provincias occupa-
vere et arcem habent ex spoliis vestris, cum interim more
pecorum vos, multitudo, singulis habendos fruendosque
præbetis, exuti omnibus quæ maiores reliquere; nisi quia
vobismet ipsi per suffragia, ut præsides olim, nunc domi-
7 nos destinatis. Itaque concessere illuc omnes, at mox, si
vestra receperitis, ad vos plerique; raris enim animus
est ad ea, quæ placent, defendenda, ceteri validiorum
8 sunt. An dubium habetis, num officere quid vobis uno
animo pergentibus possit, quos languidos socordesque per-

tek, miféle sérelmek miatt s hányszor szakadt el a köz-
polgárság fegyverkezetten a nemességtől s miként vívta
ki összes jogai védelmére a néptribunusi hivatal felállítá-
sát. Most azonban nincs egyéb feladat, mint serken- 2
teni s egyenesen arra az útra térnem, a melyen vélemé-
nyem szerint szabadságtokat visszanyerhetitek. Jól tudom, 3
mekkora a nemesség ereje, melyet én most egymagam,
gyenge erőmmel, hivatalom pusztá árnyékával kezdek ki-
vetni zsarnoki hatalmából, s tudom azt is, mennyivel biz-
tosabban működik egy gonoszszándékú emberekből alakult
párt, mint a becsületes gondolkozású hazafiak külön-külön.
De ha nem számítom is belétek vetett jó reménységemet, 4
mely elnyomta aggodalmamat, határozottan több-érőnek
tartok egy vitéz férfiúra nézve a szabadság érdekében
egy vesztett csatát, mint a csatától való teljes tartózkod-
ást. Bár a jogaitok oltalmára választott többi tisztviselők 5
részhajlásból vagy számításból vagy jutalom fejében
mind ellenetek használják föl összes befolyásukat és ha-
talmukat s jobbnak tartják haszonért kötelességük ellen
véteni, mint ingyen maradni meg a becsület útján. Így 6
aztán mind alá vetette már magát ama néhány ember (az
oligarchák) zsarnoki kényének, a kik katonai feladatuk tel-
jesítésének ürügye alatt kezük ügyébe kerítették kincstá-
runkat, hadainkat, királyságainkat,²⁹⁶ tartományainkat s a
tőlünk szerzett zsákmányból emeltek várat maguknak. Ti
ellenben, a többség, barmok módjára engeditek oda ma-
gokat mindegyiküknek tulajdonul avagy kihasználni, mi-
után már kifosztottak mindenetekből, a mi őseitekről ma-
radt rátok. Vagy talán ma szavazataitokkal uraitokká teszi-
tek meg őket, miként egykor előljáróitokká tettétek? Az 7
ő pártjukra csapott hát most át mindenki; de nemsokára,
ha majd visszavívjátok jussotokat, hozzátok pártol vissza
legtöbbjük; mert elveiért sikra szállni csak egynek-kettő-

timuere? Nisi forte C. Cotta, ex factione media consul, aliter quam metu iura quædam tribunis plebis restituit; et quamquam L. Sicinius primus de potestate tribunicia loqui ausus mussantibus vobis circumventus erat, tamen prius illi invidiam metuere, quam vos iniuriæ pertæsum est.

9 Quod ego nequeo satis mirari, Quirites, nam spem frustra fuisse intellexistis. Sulla mortuo, qui scelestum imposuerat servitium, finem mali credebatis: ortus est
10 longe sævior Catulus. Tumultus intercessit Bruto et Mamerco consulibus, dein C. Curio ad exitium usque insontis
11 tribuni dominatus est. Lucullus superiore anno quantis animis ierit in L. Quintium, vidistis; quantæ denique nunc mihi turbæ concitantur! Quæ profecto incassum agebantur, si prius quam vos serviendi finem, illi dominationis facturi erant, præsertim cum his civilibus armis dicta alia, sed certatum utrimque de dominatione in vobis
12 sit. Itaque cetera ex licentia aut odio aut avaritia in tempus arsere, permansit una res modo, quæ utrimque quæsitæ est et erepta in posterum: vis tribunicia, telum a
13 maioribus libertati paratum. Quod ego vos moneo quæsoque, ut animadvertatis neu nomina rerum ad ignaviam mutantés otium pro servitio appelletis; quo iam ipso frui, si vera et honesta flagitium superaverit, non est condicio:

nek van bátorsága, a többi az erősebbhez húz. Attól tar- 8
totok tán, hogy utatokat állhatja valami, ha egy szívvel-
lélekkel láttok a tethhez, mikor mostani lanyhaságtokban
és egykedvűségtekben is ugyan félnek tőletek? Az ő párt-
jukbeli consul C. Cotta is csak félelmében adta vissza egy-
némelyik jogaikat a néptribunusoknak, nem máskép; és bár
halk morajtok ellenére is áldozatul esett L. Sicinius, a ki
először mert szót emelni a tribunusi jogok visszaadásáért:
mindazáltal előbb ijedtek azok meg a ti fölháborodástok-
tól, mint ti elégeltétek meg a jogtalanságot.

Nem is győzők ezen eleget csodálkozni, polgártársak; 9
mert hiszen láthattátok már, mily hiú volt reménykedés-
tek. Mikor meghalt Sulla, e rút rabszolgaság megterem-
tője, abban a hitben ringattátok magatokat, hogy véget
értek szenvedéseitek: jött utána egy még bőszebb zsar-
nok, Catulus. Majd más zavarok léptek föl Brutus és 10
Mamercus consulsága alatt²⁹⁷ s ezek után C. Curio zsarno-
koskodott egész egy ártatlan tribunus elvesztéseig.²⁹⁸ Mily 11
bősz indulattal rontott Lucullus tavál neki L. Quintius-
nak, láttátok; hát ellenem mekkora ma az ingerültség!
Ezt felidézni hiábavaló volt, ha ők előbb telnek el zsar-
nokságukkal, mint ti a rabszolgasággal, még pedig annál
is inkább, mert e polgári villongások alatt, bár más jel-
szavak alatt, de voltaképen mindkét részről az uralomért
folyt köztetek a küzdelem. Máskor is gyűlölködés vagy 12
kapzsiság okozta mozgolódástok csak múló fellobbanás
volt; csak egy maradt meg tovább is, a mi után mind
a két fél törekedett, de a mit végre elvettek tőletek,
tudniillik a tribunusi hatalom, melyet az ősök szereztek
meg fegyverül szabadságtok oltalmára. Ezért arra figyel- 13
meztetlek és kérlek benneteket, hogy a fogalmakat meg-
hunyászkodástoknak tetsző módon változtatva nyugalom-
nak ne nevezzétek a rabszolgaságot; mert a nyugalmat

fuisset, si omnino quiessetis. Nunc animum advertere et, nisi viceritis, quoniam omnis iniuria gravitate tutior est, artius habebunt.

- 14 *‘Quid censes igitur?’* aliquis vestrum subiecerit. Primum omnium amittendum morem hunc, quem agitis, impigræ linguæ, animi ignavi, non ultra contionis locum memores
15 libertatis. Deinde — ne vos ad virilia illa vocem, quo tribunos plebei, modo patricium magistratum, libera ab auctoribus patriciis suffragia maiores vestri paravere — cum vis omnis, Quirites, in vobis sit et quæ iussa nunc pro aliis tolerate pro vobis agere aut non agere certe possitis, Iovem aut alium quem deum consultorem exspec-
16 tatis? Magna illa consulum imperia et patrum decreta vos exsequendo rata efficitis, Quirites, ultroque licentiam in
17 vos auctum atque adiutum properatis. Neque ego vos ultum iniurias hortor, magis uti requiem cupiatis, neque discordias, uti illi criminantur, sed earum finem volens iure gentium res repeto et, si pertinaciter retinebunt, non arma neque secessionem, tantum modo ne amplius san-
18 guinem vestrum præbeatis censebo: gerant habeantque suo modo imperia, quærant triumphos, Mithridatem, Sertorium et reliquias exsulum persequantur cum imaginibus suis, absit periculum et labos, quibus nulla pars fructus

sem élvezhetitek többé, ha a gazság elnyomja az igazságot és tisztességet; csak úgy élvezhattétek volna, ha mindig nyugodtan türtétek volna sorsotokat. Most azonban már észbe vették szándéktokat és, mivel a jogtalanság általában annál kevésbé van kitéve megtorlásnak, minél nagyobb, tehát még erőszakosabban bánnak majd veletek, ha diadalt aratnak.

Mit javallasz hát? — vethetné föl a kérdést valaki. 14
Először is föl kell hagynotok evvel a mostanig követett eljárásokkal, hogy t. i. csak a szátok jár, de lelketek gyáva s a gyűlés területén kívül eszetekben sincs már szabadságtok. Azután (hogy ne legyek kénytelen benneteket is ama férfias 15 küzdelemre szólítani, a melylyel őseitek a néptribunusoknak, ennek a patriciusoktól is csakhamar elismert hivatalnak, a patriciusok kizárólagos befolyásától ment választást vívtak ki)²⁹⁹ mivel minden hatalom kezetekben van s teljesen töletek függ a magatok érdekei szerint teljesíteni vagy nem teljesíteni azokat a határozatokat, melyeknek most mások érdekeiért alávetitek magatokat, Juppiternek vagy más valamelyik istennek kisegítő tanácsára vártok? Mintegy jóvá- 16 hagyjátok a consulok korlátlan intézkedéseit s a tanácsatyák határozatait avval, hogy teljesítitek, polgártársak, s mohón engeditek fejetekre nőni és segíteni a zsarnokságot. Nem 17 a jogtalanság megtorlására serkentelek én benneteket, hanem inkább arra, hogy a béke legyen vágyatok; nem is a viszály magvát hintem, a mivel amazok vádolni szeretnek, hanem épen végét akarom annak szakítani, midőn a népjog nevében visszakövetelem jogainkat. Ha makacs- kodnak, akkor sem fogok tanácsolni sem fegyveres föllépést, sem ellenszegülést, hanem csupán azt, hogy többé ne adjátok oda véreteket; csak tartsák meg s gyakorolják 18 a maguk módja szerint fővezéri hatalmukat; csak hajszolják a diadalmeneteket; csak hadd üldözzék ők őseik képei-

19 est. Nisi forte repentina ista frumentaria lege munia
vestra pensantur; qua tamen quinis modis libertatem om-
nium æstimavere, qui profecto non amplius possunt ali-
mentis carceris. Namque ut illis exiguitate mors prohibe-
tur, senescunt vires, sic neque absolvit cura familiari
tam parva res et ignavi cuiusque tenuissimas spes fru-
20 stratur. Quæ tamen quamvis ampla quoniam servitii pre-
tium ostentaretur, cuius torpedinis erat decipi et vestra-
21 rum rerum ultro iniuriæ gratiam debere? Cavendus dolus
est; namque alio modo neque valent in universos neque
conabuntur. Itaque simul comparant delenimenta et diffe-
runt vos in adventum Cn. Pompeii, quem ipsum ubi per-
timuere sublatum in cervices suas, mox dempto metu
22 lacerant. Neque eos pudet, vindices uti se ferunt libertatis,
tot viros, sine uno aut remittere iniuriam non audere aut
23 ius non posse defendere. Mihi quidem satis spectatum est
Pompeium, tantæ gloriæ adolescentem, malle principem
volentibus vobis esse quam illis dominationis socium, auc-
toremque imprimis fore tribuniciaë potestatis.

24 Verum, Quirites, antea singuli cives in pluribus, non
in uno cuncti præsidia habebatis. Neque mortalium quis-
25 quam dare aut eripere talia unus poterat. Itaque verbo-
rum satis dictum est; neque enim ignorantia claudit res,

vel³⁰⁰ Mithridatest, Sertoriust s a száműzöttek maradék-
 csapatait; a veszélyben és munkában se osztozzanak ve-
 lünk, a kiknek a haszonban sincs semmi részük. Vagy 19
 talán jutalmazva látjátok szolgálataitokat avval az ő hir-
 telen alkotott élelmező törvényükkel? Pedig e'zel csak
 5—5 kismérőre³⁰¹ taksálták egyesek szabadságát általában
 s ennyi nem tesz ki többet egy börtönlakó élelménél.
 Ugyanis valamint ezeket a csekély ellátás megmenti a
 haláltól, de gyengíti erőben: úgy az a parányi segítség
 sem képes fölmenteni a családi gondok alól s meghiúsítja
 a tunyák legsoványabb reményeit. De ha még oly nagy 20
 volna is az a segítség, ha egyszer a rabszolgaság áráként
 kínálják, micsoda vakság volna rászedetni magatokat s ön-
 ként tűrni a jogtalanokodást hálából azért, a mi a tettek?
 Vigyázzatok, be ne fonjanak benneteket; mert másképen 21
 mire sem mehetnek a ti egyesített erőtök ellen, sőt nem
 is próbálkoznak. Ezért keresnek egyidejűleg csillapítót,
 hogy várjatok Pompeius hazajöveteléig, a kitől pedig fél-
 tek, míg a nyakukra volt növe, de mióta nincs okuk tőle
 félni, rágalmazzák. S nem pirulnak ezek a szabadság baj- 22
 nokai, a mint ők nevezgetik magukat, hogy oly nagy szá-
 muk ellenére egyetlen ember nélkül sem a zsarnokságnak
 nem mernek véget vetni sem jogaikat nem képesek meg-
 védeni. Részemről szinte biztosra veszem, hogy Pompeius, 23
 az a nagy dicsőséggel ékeskedő ifjú, jobb' szeretne a ti
 akaratotokból vezérszerepet játszani, mint az övékéből osz-
 tozni zsarnoki uralmukban, és hogy első sorban is ő lesz
 a tribunusi jogok visszaszerzője.

De hát azelőtt, ó polgártársak, az egyes polgárok a 24
 többségben találták oltalmukat, nem pedig valamennyien
 egyben. Csakhogy akkor nem is mert ilyen jogokat sem
 adni, sem bitorolni egy emberfia sem. Így hát elég is a 25
 szóból; mert hiszen nem is a tudatlanság tesz vakká

26 verum occupavit nescio quæ vos torpedo, qua non gloria movemini neque flagitio cunctaque præsentī ignavia mutavistis abunde libertatem rati, scilicet quia tergīs abstinetur et huc ire licet atque illuc, munera ditium dominorum.

27 Atque hæc eadem non sunt agrestibus, sed cæduntur inter potentium inimicitias donoque dantur in provincias magistratibus. Ita pugnatur et vincitur paucis, plebes, quodcumque accidit, pro victis est et in dies magis erit, si quidem maiore cura dominationem illi retinuerint, quam vos repetiveritis libertatem.

39. Atque eum Curio laudatum accensumque præmiorum spe, quibuscum optavisset, ire iubet.

40. Curio religione Volcanaliorum diem ibidem moratus.

41. Aenum et Maroneam viamque militarem.

4. 42. Fine inguinum ingrediuntur mare.

43. Postquam egressus angustias.

44. Nam qui enare conati fuerant, icti sæpe fragmentis navium aut afflicti alvos undarum vi mulcato fœde corpore postremo interibant tamen.

45. Triplici fluctu.

46. Neque iam sustineri poterat immensum aucto mari et vento gliscente.

47. Castella, custodias thesaurorum, in deditionem acciperent.

48. At Oppius, postquam orans nihil proficiebat, timide veste tectum pugionem expedire conatus a Cotta Volscioque impeditur.

benneteket, hanem tudom is én miféle kábultság vett raj- 26
tatok erőt, azért nem hat rátok sem dicsőség sem gazság;
mostani tétlenségtek árákép oda adtátok cserébe mindene-
teket azon meggyőződésben, hogy kelleténél nagyobb sza-
badtságot élveztek, mert hát persze hátatokat kimélik s ide-
oda járni engednek gazdag uraitok. Már pedig ilyesmiben 27
nem részesülnek a falusi polgárok; ezeket ütik-verik czi-
vódás közben a hatalmasok s oda adogatják ajándékba
tartományi tisztviselőknek. Így a harcz és a győzelem csak
kevesek (oligarchák) érdeke; bárhogyn fordul is, a legyőzött
fél a közpolgárság s az is lesz még jobban napról-napra,
ha ugyan amazok nagyobb gondot fordítanak zsarnoki ural-
muk megtartására, mint ti szabadságtok visszaszerzésére.

39. És Curio, miután megdicsérte s jutalommal biz-
tatva nekibátorította őt, útnak indítá azokkal együtt, a
kikkel ő maga kívánta.

40. Curio (ugyan)ott időzött egy napig a Vulcanus-
ünnepre való tekintetből.

41. Aenust, Maroneát s a katonai utat.³⁰²

4. 42. Övig mennek bele a tengerbe.³⁰³

43. Miután kiért a szorosból.³⁰⁴

44. Ugyanis, a kik ki igyekeztek úszni, azok a hajó-
roncsok ütésétől érve vagy erős hullámtól hasba sujtva s
így testükben iszonyatosan össze-vissza verve-törve végre
mégis csak odavesztek.³⁰⁵

45. Erős hullámtól.³⁰⁶

46. De nem is bírták már tartani magukat, mert a
tenger dagálya rendkívül nagy volt s a szél erősödött.

47. Vegyék át a meghódoló erősségeket, a hol a kin-
cseket őrzik.³⁰⁷

48. Oppius azonban, mikor látja, hogy mire sem megy
kérésével, a ruhája alatt óvatosan rejtegetett törét elő
akarja venni, de Cotta s Volscius meggátolja.

49. Dicit se eius opera non usurum eumque ab armis dimittit.

50. Speciem efficit Scythici arcus.

51. Crebritate fluctuum, ut aquilone solet.

52. Utque ipsum mare Ponticum dulcius, quam cetera.

53. Qua tempestate vis piscium Ponto erupit.

54. Mari nomen inhospitali quæsierant.

55. Namque primum Iasonem novo itinere maris Aetææ hospitis domum violasse.

56. Primum Græcorum Achillem.

57. Igitur introrsus prima Asiæ Bithynia est, multis antea nominibus appellata. Nam prius Bebrycia dicta, deinde Mygdonia, mox a Bithyno rege Bithynia nuncupata.

58. Per hos *Halys* fluit, qui quondam Lydiæ regna disiunxit a Persicis.

59. Dein Campi Themiscyrei, quos habuere Amazones, ab Tanai flumine, incertum quam ob causam, digressæ.

60. Namque omnium ferocissimi ad hoc tempus Achæi atque Tauri sunt, quod, quantum ego conicio, locorum egestate rapto vivere coacti.

61. Quem trans stagnum omnis usque ad flumen.

62. Scythæ nomades tenent, quibus plaustra sedes sunt.

63. Quia prominens aquilonibus minus gravescit quam cetera.

64. Nomenque Danuvium habet, quoad Germanorum terras adstringit.

49. Kijelenti, hogy nem veszi igénybe szolgálatát s elbocsátja őt a katonaságtól.

50. Olyan alakú, mint egy szittyá íjj.³⁰⁸

51. A sűrű hullámveréstől, a mint északi szél alkalmával szokott.

52. A mint hogy maga a Fekete-tenger vize is édeesebb, mint a többié.

53. Akkor sok hal özönlött ki a Fekete-tengerből.

54. Barátságtalan (veszedelmes) voltához illő nevet kerestek ki a tengernek.³⁰⁹

55. Ugyanis e szokatlan tengeri úton először Jason sértette meg a vendégszerető Aeetes házáat.

56. A görögök legkiválóbb hőseit, Achillest.

57. Tehát befelé első tartománya Ázsiának Bithynia, melynek azelőtt sok neve volt már. Mert előbb Bebryciának nevezték, azután Mygdoniának, majd Bithynus királyról Bithyniának.

58. Ezeken foly keresztül a Halys, mely hajdan elválasztotta Lydia országait a perzsiai országoktól.

59. Ezután a Themiscyreus-mezők, a hol az amazonok laktak, miután, nem tudni mi okból, odahagyták a Tanais (Don)-folyó mellékét.

60. Ugyanis eddig mindannyiok közt legharcziasabbak az achaeusok és taurusok, mert területük szegénysége miatt — legalább amint én következtetem — kénytelenek rablásból élni.

61. A melyet a (Mæotis-) tón túl egész a folyóig (elterülő) egész (*vidék terem?*)...³¹⁰

62. Nomád szittyák lakják, a kiknek társzekereik szolgálnak lakóhelyül.

63. Mert kinyúlik s azért kevésbbé bántják éjszaki szelek, mint a többit.

64. S míg a germanusok földjeit nem éri, Danuvius (Duna) a neve.³¹¹

5. 65. Hanc igitur redarguit Tarquiti-
us.

66. Cavere imperatorem perfido a Celtibero.

67. Igitur discubere: Sertorius inferior in medio, super eum L. Fabius Hispaniensis senator ex proscriptis, in summo Antonius et infra scriba Sertorii Versius, et alter scriba Mæcenus in imo medius inter Tarquiti-
um et dominum Perpernam.

68. Diversa, uti solet, rebus perditis capessivit, nam-
que alii fiducia gnaritatis locorum occultam fugam sparsi,
pars globis eruptionem temptare.

69. Perpernam forte cognoscit mulio redemptoris.

70. Ubi multa nefanda esca super ausi atque passi.

71. Parte consumpta reliqua cadaverum ad diuturni-
tatem usus sallerent.

72. Sed Pompeius a prima adulescentia sermone fau-
torum similem fore se credens Alexandro regi, facta con-
sultaque eius quidem æmulus erat.

73. De victis Hispanis tropæa in Pyrenæi iugis con-
stituit.

6. 74. Ingens ipse virium atque animi.

75. Radicem montis accessit.

76. Sin vis obsistat, ferro quam fame æquius perituros.

77. Cossinius in proxima villa fonte lavabatur.

78. Ac tum maxime, uti solet in extremis rebus, sibi
quisque carissimum domi recordari cunctique omnium
ordinum *munia* extrema sequi.

5. 65. Ezt tehát megczáfolta Tarquitius.

66. Hogy őrizkedjék a hadvezér a hitetlen celtibertől.³¹²

67. Leheveredtek tehát külön-külön a pamlagokra: Sertorius a középső pamlagon középre, rajta túl L. Fabius Hispaniensis tanácsos, a számüzöttek egyike; a felső pamlagon Antonius s előtte Sertorius íródeákja, Versius, foglalt helyet; az alsó pamlagon pedig Mæcenas, a másik íródeák, Tarquitius és a háziúr, Perperna, között.

68. Ügyük vesztét látván ki ehhez, ki ahhoz látott, egy részük ugyanis helyismeretükben bízva titkon próbáltak menekülni szanaszét, (más részük) ellenben csapatonként próbálta keresztül vágni magát.³¹³

69. Perpernát véletlenül felismeri a szállító öszvérhajtója.

70. A hol azonfölül sok hallatlan étket mertek s engedtek...³¹⁴

71. Egy rész elköltése után a hullák többi részét további használatra való eltartás végett besózták.

72. De Pompeius, a kiben a hízolgók nyilatkozatai kora ifjúkorától fogva azt a hitet ébresztették, hogy hasonló lesz (Nagy) Sándor királyhoz, ennek utánzója volt tetteiben és terveiben.³¹⁵

73. A hispanusok legyőzéséről diadalemlékeket állított fel a Pyrenæus bércein.

6. 74. Maga hatalmas erejü testileg is lelkileg is.³¹⁶

75. A hegy tövéhez vonult.³¹⁷

76. Ha ellenben fegyveres erő állná útjukat, méltóbb lesz fegyvertől pusztulniok, mint éhségtől.

77. Cossinius a legközelebbi nyaralóban egy forrásban mosakodott.³¹⁸

78. Ekkor aztán különösen, a mint végső veszedelemben szokás, mindegyikük legkedvesebb gondolata volt ott-hona s az, hogy mind együtt, rangkülönbség nélkül mennek végső útjokra.³¹⁹

79. *hastas igni torrere, quibus præter speciem bello necessariam haud multo secus, quam ferro, noceri poterat. At Varinius, dum hæc aguntur a fugitivis, ægra parte militum autumnī gravitate neque ex postrema fuga, cum severo edicto iuberentur, ullis ad signa redeuntibus et qui reliqui erant, per summa flagitia detractantibus militiam, quæstorem suum C. Thoranium, ex quo præsentē vera facillime noscerentur, Romam miserat. Et tamen interim cum volentibus numero quattuor milium iuxta illos castra ponit vallo, fossa, permagnis operibus communita. Deinde fugitivi consumptis iam alimentis, ne prædantibus ex propinquo hostis instaret, soliti more militiæ vigiliās stationesque et alia munia exsequi, secunda vigilia silentio cuncti egrediuntur relicto bucinatore in castris; et ad vigilum speciem procul visentibus palis crexerant fulta ante portam recentia cadavera et crebros ignis fecerant, ut formidine fugarentur Varini milites... iter...inviis convertere. At Varinius multa iam luce desiderans solita a fugitivis convicia et in castra coniectus lapidum, ad hoc strepitus tumultusque et sonores undique urgentium, mittit equites in tumultum circum prominentem, ut explorarent, insequentes propere vestigia. Sed fugitivos credens longe abesse munito tamen agmine insidias pavens se recipit, ut exercitum duplicaret novis militibus. At Cumas.... post aliquot dies contra morem fiducia augeri nostris cœpit et promi lingua. Qua Varinius contra spectatam rem incaute motus novos incognitosque et aliorum casibus perculos milites ducit tamen ad castra*

79. a lándzsanyeleket tűznél megperzselni, melyekkel a harc czéljára szükséges alakjuktól eltekintve majd épúgy lehetett kárt tenni, mint egy vasfegyverrel. Varinius azonban, míg ezt mívelik a szökevények, látván, hogy katonái egy része a zord őszi időjárás betege s hogy a legutóbbi szökés után szigorú parancsa ellenére sem tér vissza egy sem a csapatjához, a többi meg a legalábbvaló eljáráshoz folyamodva vonakodik katonai szolgálatot teljesíteni, elküldötte quæstorát, Thoraniust, Rómába, hogy tőle személyesen biztos értesülést kapjanak a valódi helyzetről. A közben mégis a szófogadó négyezer emberrel közvetlen amazok mellett tábort üt s megerősíti sánczczal, árokkal s nagyszabású védőművekkel. Ezután a szökevények, mikor már elfogyasztották élelmiszereiket, hogy üzőbe ne vegye őket az ellenség, ha a közelben zsákmányolnának, miután katonás szokás szerint teljesítették a rendes őrcsapat- és őrszem-, valamint egyéb szolgálatokat, a második őrtállás alatt³²⁰ valamennyien csendben kivonulnak, csupán egy kürtöst hagyván a táborban; a kapu előtt fölállították karókkal megtámogatva a friss hullákat, hogy a távolból éji öröknek látszassanak és sűrűn gyújtottak őrtüzeket, hogy félelmükben elriadjanak Varinius katonái . . . utat járatlan utakra tértek. Varinius azonban, mikor már egész világos volt s hiába várta a szökevények rendes mocskolódó kiabálását, kőhajigálását a táborba s háborgató csoportok járás-kelését és lármáját, lovasokat küld a köröskörül előrehajló dombháttra, hogy nyomról-nyomra gyorsan haladva kémleljenek. De, ámbár gondolta, hogy távol az ellenség, mégis erős csapata ellenére is cseltől tartva visszavonult, hogy ujonczokkal kétakkorává tegye seregét. De Cumæt néhány nap mulva szokásuk ellenére kezdett embereink bizalma nőni s nyelve megoldódni. Ez a valóság ismerete ellenére is megtévesz-

fugitivorum presso gradu, silentis iam neque tam magnifice sumentis prælium, quam postulaverant. Atque illi certamine consilii inter se iuxta seditionem erant, Crixo et gentis eiusdem Gallis atque Germanis obviam ire et ultro offerre pugnam cupientibus, contra Spartaco (*impetum dissuadente*).

80. Incidere in colonos Abellanos præsentis agros suos.

81. *alienis et ei ne, qua ratione vagarentur ad id temporis . . . tumque secluderentur itinere iam et extinguerentur . . . imul curam . . . isset haud . . . itaque quam celerrime abirent. Haud aliam fugae rationem capiendam sibi esse pauci prudentes probare, liberi animi nobilesque, ceteri . . . laudantque, quod ille iubet facere, pars stolide copiis affluentibus ferocique ingenio fidens, alii inhoneste patriæ immemores, at plurimi servili indole nihil ultra prædam et crudelitatem appetere consilium optimum videbatur. Deinceps monet in laxiores agros magisque pecuarios ut egrediantur, ubi priusquam reffecto exercitu adesset Varinius, augetur numerus lectis viris; et propere nactus idoneum ex captivis ducem Picentinis, deinde Eburinis iugis occultus ad Naris Lucanas atque inde prima luce pervenit ad Anni forum ignaris cultoribus. Ac statim fugitivi contra præceptum ducis rapere ad stuprum virgines matronasque et alii . . . nunc restantes et eludebant, simul nefandum in modum perverso vulnere, et interdum lacerum corpus semianimum omittentes; alii in tecta iaciebant ignis multique ex loco servi, quos in-*

tette Variniust, de azért újoncz-, még ki nem tapasztalt és mások példáján elbátortalanodott katonáit gyors lépésben a szökevények táborához vezeti; pedig katonái hallgattak már s nem néztek a csata elé oly elbizakodottan, mint a hogy sürgették vala. Amazok pedig a tanácskozás alatt heves vitába ereszkedve azon a ponton voltak már, hogy meghasonlanak egymással; ugyanis Crixus s honfitársai, gallusok és germanusok,³²¹ azt kívánták, hogy szálljanak szembe s ajánlják fel a csatát maguktól, Spartacus ellenben a támadást nem javallotta.

80. Abellai földművesekre (gyarmatosokra) bukkantak, a kik földjeiket őrizték.

81. [A felette hiányos 1. §-t lehetetlen lefordítani.] Hogy a menekülésre más tervük nem lehet, csak kevés előrelátó ember tette magáévá, szabad gondolkodásúak s nemes származásúak; a többiek . . . is dicsérik az ő tervét, kik azért, mert egész a bárgyúságig bíztak seregük szaporodásában s harczias természetükben, kik meg tisztességük rovására megfélemedtek hazájukról, de legtöbben mint afféle rabszolga-lelkek csak zsákmány s kegyetlenkedés után áhítoztak terv látszott legjobbnak. Inti ezután, hogy téresebb s barmosabb földekre vonuljanak ki, a hol válogatott férfiakkal növelhetnék is számukat, mielőtt Varinius odaérne felfrissített seregével. Hamar kalauzt kerítvén a foglyok közül előbb a picenumi, majd az eburinus bércektől takarva a lukániai Nares alá, onnan pedig hajnalban Anniforumba érkezett a nélkül, hogy a lakosok észrevették volna. A szökevények pedig a vezér tilalma ellenére legott hajadonokat s férjes asszonyokat vittek el erővel becsstelen célra s némelyek most ellenszegülőket s kijátszották, egyszersmind lelketlenül feltépven sebüket, sőt néha csak alig volt élet czafatos testükben, mikor elengedték őket; mások csóvá-

genium socios dabat, abdita a dominis aut ipsos trahebant ex occulto; neque sanctum aut nefandum quicquam fuit iræ barbarorum et servili ingenio. Quæ Spartacus nequiens prohibere, multis precibus cum oraret, celeritate præverterent . . . nuntios . . . tur neque e . . . odium in se convertere. Quos crudeliter caedibus occupatos ac . . . gravis plerique . . . At illum diem atque proximam noctem ibidem commoratus duplicato iam fugitivorum numero castra movet prima cum luce et consedit in campo satislato, ubi colonos ædificis egressos videt; et tum matura in agris erant autumnii frumenta.

Sed incolae iam pleno die gnari ex fuga finitimorum fugitivos ad se adventare, properant cum omnibus (suis in montes vicinos).

82. Unus constitit in agro Lucano gnarus loci, nomine Publipor.

83. Locum nullum, nisi quo armati constitissent, ipsis tutum fore.

84. Exuant armis equisque.

85. Hi locorum perignari, et soliti nectere ex viminibus vasa agrestia ibi tum, quod inopia scutorum ferebat, ea arte se quisque in formam parmæ equestris armabat scuto.

86. Coria recens detracta quasi glutino adolescebant.

87. Germani intectum renonibus corpus tegunt.

88. Et eodem tempore Lentulus duplici acie locum editum multo sanguine suorum defensum, postquam ex sarcinis paludamenta exstare et delectæ cohortes intellegi cœpere.

kat dobáltak a háztetőkre s számos odavaló rabszolga, a kiket társaikká tett hajlandóságuk, uraik rejtegetett dolgait vagy őket magukat vonszolták elő rejtekhelyükről. Nem volt e barbár düh és rabszolga-lélek előtt semmi sem szent, semmi istentelenség. Spartacus ennek gátat vetni nem tudva midőn kérve kérte, előzzék meg gyorsaságukkal De azt a napot s a következő éjt ott töltvén el, miután a szökevények már kétannyira szaporodtak föl, megindult hajnalkor s egy elég terjedelmes mezőn állapodott meg, a hol földműveseket látott kilépni az épületekből. Ekkor már épen érett volt a földeken az őszi gabona.

De a lakosok nap feljötteivel megértették szomszédjaik meneküléséből, hogy a szökevények feléjük közelednek, azért mindenestül a szomszéd hegyek közé sietnek.

82. Csak egy Publipor nevű állott meg a lukániai földön, a ki ismerte a vidéket.³²²

83. Csakis olyan hely nyújt nekik biztosságot, a hol fegyveresen foglalnak majd állást.³²³

84. Fosszák meg fegyvereiktől s lovaiktól.³²⁴

85. Ezek egyáltalán nem ismerték a vidéket, de mivel vesszőből szoktak fonni mezei eszközöket, ott akkor rendes gyalogsági pajzsaik nem lévén olyan módon látta el magát mindegyikük lovassági kis pajzsalakú pajzsával.

86. A bőrök azon frissen lehúzva hozzátapadtak,³²⁵ mintha enyvezve voltak volna.

87. A germanusok állatbőrrel fedték meztelen testüket.³²⁶

88. S ugyanakkor Lentulus kettős csatarenddel övéi nagy véráldozata árán védett meg egy magaslatot; mikor azután a podgyászokból elő kezdtek tűnni a fővezéri biborköpenyek s a fővezéri testőrzászlóalj is kivehetők kezdtek lenni.

Fragmenta incerta.

89. Perculsis et animi incertis succurritur.

90. Muros successerant.

91. Contra ille calvi ratus quærit, extisne an somnio portenderetur thesaurus.

92. Dubius consilii.

LIBER IV.

1. 1. At Cn. Lentulus patriciæ gentis, collega eius, cui cognomentum Clodiano fuit, perincertum stolidior an vanior, legem de pecunia, quam Sulla emptoribus bonorum remiserat, exigenda promulgavit.

2. Eum atque Metrophanem senatus magna industria perquirebat, cum per tot scaphas, quas ad ostia cum paucis fidis percuntatum miserant...

3. Demissis partem quasi tertiam antemnis.

4. Turmam equitum castra regis succedere et prope rationem explorare iubet.

5. Igitur legiones pridie in monte positas arcessivit.

6. Quo cupidius in ore ducis se quisque bonum et strenuum ostentantes.

7. At Lucillum regis cura machinata fames brevi fatigabat.

8. Qua nocte ipse fiebat anceps.

9. Ita castra sine vulnere introitum.

Bizonytalanok.

89. Segítségükre siet megriasztott s tétovázó embereinek.

90. A falak alá vonultak vala.

91. Ő ellenben azon hitben, hogy rászedik, kérdi, áldozati állat belei vagy álom jövődöli-e a kincset.

92. Tervében ingadozva.

IV. KÖNYV.

72—68. év Kr. e.

1. 1. De patricius származásu tisztvársa, Cn. Lentulus, a kinek Clodianus volt a mellékneve s teljességgel nem tudhatni, meggondolatlansága volt-e nagyobb vagy következetlensége, egy törvényjavaslatot tett közzé ama pénz behajtását illetőleg, melyet Sulla az elítéltek jószágai vevőinek elengedett.

2. Őt és Metrophanest nagy buzgón kémleltette a tanács, mivel annyi csónakon, melyeket csekélyszámu megbízható embereikkel tudakozódni küldtek a kikötőhöz...³²⁷

3. A vitorlarudakat harmadrésziglen lebocsátván.³³⁸

4. Egy lovascsapatot küld azon parancssal, menjen a király tábora alá s kémlelje ki közelében a helyi viszonyokat.³²⁹

5. Magához rendelte tehát azon legiókat (hadtesteket), melyeket előtte való nap a hegyen helyezett el.³³⁰

6. A vezér szeme előtt mindegyikük annál buzgóbban igyekezett derék s vitéz harczosnak tűnni föl.

7. De Lucullust a király intézkedésével előidézett éhség hamar sanyargatni kezdte.

8. Ez éj alatt maga is habozni kezdett.³³¹

9. Így vérontás nélkül jutottak be a táborba.³³²

10. Et reversi postero die multa, quæ properantes deseruerant in castris, nacti, cum se ibi vino ciboque læti invitarent.

11. Tenuit Lucullus thesauros, custodias regias.

12. Amisumque assideri sine præliis audiebat.

13. Scalas pares mœnium altitudine.

14. Quia prædatores facibus sibi prælucentes ambustas in tectis sine cura reliquerant.

15. Quasi par in oppido festinatio et ingens terror erat, ne ex latere nova munimenta madore infirmarentur; nam omnia oppidi stagnabant redundantibus cloacis adverso æstu maris.

16. Atque hiavit humus multa vasta et profunda.

2. 17. Rursus iumenta nacti ad oppidum ire contendunt.

18. Omnis, quibus senecto corpore animus militaris erat.

19. Sorte ductos fusti necat.

20. Omnis Italia coacta in angustias finditur in duo promunturia, Bruttium et Sallentinum.

21. Italiæ plana ac mollia.

22. Ad Siciliam vergens faucibus ipsis non amplius patet milibus quinque et triginta.

23. Italiæ Siciliam coniunctam constat fuisse, sed medium spatium aut per humilitatem obrutum est aut per angustiam scissum. Ut autem curvum sit, facit natura

10. Másnap visszatérven oda, sok minden került kezükbe, a mit siettükben ott hagytak vala a táborban; mikor azonban ott vigan lakmározgattak a borból s eledelből . . .³³³

11. Átvette Lucullus a királyi kincseket és börtönöket.³³⁴

12. Hallotta, hogy Amisust harcz nélkül tartják megszállva.³³⁵

13. A falakkal egyenlő magasságu hágesókat.

14. Mivel a fosztogatók fáklyákkal világítottak maguknak s ezeket, ha elégték már, ott hagyták gond nélkül a háztetőkön.³³⁶

15. Majdnem hasonló futkosás s iszonyú rémület uralkodott a városban, hogy az új épületeket oldalt találja megrongálni az ár; a tenger veszedelmes hullámozása miatt ugyanis kiáradtak a csatornák s a városban minden (vezeték) megrekedt.³³⁷

16. A földben sok helyütt nagy és mély nyílás támadt.

Jegyzet: Ide tartozik Serv. ad Aen. 7, 604, a hol olvassuk, hogy Sall. írja, hogy Mæsia lakóit legyőzte Lucullus. Szintén a töredékek közt maradt fön­n *Bizó* város abl.-a: *Bizone*.

2. 17. Ismét igásjóságokhoz jutván sietnek a város felé.

18. Mindazokat, a kikben katonás lélek lakott, bár testben öregek voltak.³³⁸

19. A kisorsoltakat agyonbotoztatja.³³⁹

20. Az egészben véve is keskeny Italia két fokra szakad, a bruttiumira és sallentiumira.

21. Italia síkjai s könnyen járható lejtői.³⁴⁰

22. Szélessége ott, a hol Sicilia felé hajlik, nem tesz ki többet 35000 lépésnél.³⁴¹

23. Tudvalevő, hogy Sicilia összefüggésben volt Italiával, de az összekötő földszorost vagy alacsonysága miatt borította el a víz, vagy keskenységénél fogva szakította

mollioris Italiae, in quam asperitas et altitudo Siciliae aestum relidit.

24. Scyllam accolæ saxum mari imminens appellant simile celebratæ formæ procul visentibus. Et monstruosam speciem fabulæ illi dederunt, quasi formam hominis caninis succinctam capitibus, quia collisi ibi fluctus latratus videntur exprimere.

25. Charybdis, mare verticosum, quod forte illata navigia sorbens gurgitibus occultis milia sexaginta Tauro-menitana ad litora trahit, ubi se laniata naufragia fundo emergunt.

26. Dolia cum sub trabes locata vitibus aut tergis vinciebant.

27. Implicatæ rates ministeria prohibebant.

28. C. Verres litora Italia propinqua firmavit.

29. In silva Sila fuerunt.

30. Diu noctuque laborare, festinare.

31. Frigida nocte.

32. Infrequentem stationem nostram incuriosamque tum ab armis.

33. Dissidere inter se coepere neque in medium consultare.

34. Sapor iuxta fontis dulcissimos.

35. Avidior modo properandi factus.

36. Cum interim lumine etiamtum incerto duæ Galliae mulieres conventum vitantes ad menstrua solvenda montem ascendunt.

37. Haud impigre neque inultus occiditur.

át. Görbületét Italia alacsony fekvése okozza, mert oda verődik a hullám Sicilia kemény s magas partjától.

24. Scyllának neveznek az ottani lakosok egy sziklát, mely a tenger fölé mered s messziről hasonlóknak látszik ahhoz a híressé vált alakhoz. A monda nevezetesen szörny-alakot adott neki, mintegy kutyafejek övezte emberalakot, mivel az ott összezsapó hullámok mintegy ugató hangot adnak.

25. A Charybdis, örvényes tengerrész, mely a véletlenül belekerült hajókat rejtett örvényeibe kapja s 60000 lépésnyire³⁴² a taorminai partokig ragadja; itt kerülnek azután a hajóroncsok felszínre.

Jegyzet: Pelorium — Sall. szerint — Hannibal ott eltemetett kormányosáról kapta nevét. Serv. ad Aen. 3, 411.

26. Miközben a gerendák alá helyezett hordókat venyigével vagy szíjjal kötözgették.³⁴³

27. Az ár sodrába (?) került tutajok lehetetlenné tették az evezést.

28. C. Verres az Italiához közel eső partrészeket megerősítette.³⁴⁴

29. A Sila-erdőben voltak.³⁴⁵

30. Éjjel-nappal lázasan dolgoztak.³⁴⁶

31. Egy hideg éjjel.³⁴⁷

32. Csekély számu őrsegünket, mely éppen akkor nem várt támadást.

33. Kezdték meghasonlani s a közérdek szem elől tévesztésével tanácskozni.³⁴⁸

34. Falatozás a legédesebb vizű források mellett.³⁴⁹

35. Csak annál jobban szeretett volna sietni.³⁵⁰

36. Ekkor, a még mindig tartó félhomályban, két galiai nő a nemí érintkezés elől menekülve a havi tisztulófolyamaton átesni fölmegegy a hegyre.³⁵¹

37. Vitézül küzdve s nem bosszulatlanul esett el.³⁵²

38. Multisque suspicionibus volentia plebi facturus habebatur.

39. M. Lollius Palicanus, humili loco Picens, loquax magis quam facundus.

40. Magnam exorsus orationem.

41. Si nihil ante adventum suum inter plebem et patres convenisset, coram se daturum operam.

42. Qui quidem mos ut tabes in urbem coniectus.

43. Multitudini ostendens, quam colere plurimum, ut mox cupitis ministram haberet, decreverat.

44. Collegam minorem et sui cultorem exspectans.

45. Exercitum dimisit, ut primum Alpibus digressus est.

46. Quod in præsens modo satis cautum fuerat.

47. Crassus obtrectans potius collegæ, quam boni aut mali publici gnavos æstimator.

48. Fenoribus copertus est.

49. Suspectusque fuit, incertum vero an per negligentiam, societatem prædæ cum latronibus composuisse.

50. Canina, ut ait Appius, facundia exercebatur.

51. L. Hostilius Dasianus, inquietus animi.

52. Tetrarchas regesque exterritos animi firmavit.

53. Insolens vera accipiendi.

38. És számos okot adott a gyanúra, hogy a nép óhajtása szerint fog eljárni.³⁵³

39. M. Lollius Palicanus, egy alacsony származású picenumi, fecsegő inkább mint szónok.

40. Nagy beszédbe kezdett.³⁵⁴

41. Ha megérkezése előtt semmi egyezés sem jó létre a közpolgárság és a tanácsatyák közt, az ő jelenlétében lesz majd rajta

42. Ez a szokás azután mint valami fekély pottyán a városba.

43. Mutatva a sokaságnak, a mely iránt föltett szándéka volt kiváló figyelmet tanúsítani, hogy vágyai megvalósításában annak segítségére számíthasson.

44. Várakozva ifjabbik tisztársára, a ki oly figyelmes volt iránta.³⁵⁵

45. Seregét széjjelbocsátotta, mihelyt az Alpeseken innen volt.³⁵⁶

46. A mely épen akkor elég tartózkodó volt.³⁵⁷

47. Crassusnak jobban esett tisztársra kisebbitése, mint a mekkora képessége volt a közérdek és közveszedelem megítélésére.

48. Tele volt adóssággal.³⁵⁸

49. S avval gyanúsították — nem tudhatni, igaz okból-e vagy felületességből, — hogy zsákmányolásra szövetkezett a rablókkal.³⁵⁹

50. Mint Appius mondja, harapós ékesszólásban szerzett gyakorlatot.³⁶⁰

51. L. Hostilius Dasianus, mint afféle nyugtalan természetű ember . . .³⁶¹

52. Felbátorította a megrettentett fejedelmeket s királyokat.³⁶²

53. A ki nem volt szokva ahhoz, hogy őszinte beszédet halljon.³⁶³

54. Dein lenita iam ira postero die liberalibus verbis permulcti sunt.

55. Quam maximis itineribus per regnum Ariobarzanis contendit ad flumen Euphraten, qua in parte Cappadocia ab Armenia disiungitur; et quamquam naves caudicarïæ occulte per hiemem fabricatæ aderant . . .

56. Ut tanta repente mutatio non sine deo videretur.

57. Naphtas, genus olei cedro simile, quo . . . *nutriuntur incendia.*

58. In nuda, in tecta corpora.

59. Pluteos rescindit ac munitiones demolitur locoque summo potitur.

60. Et sequebantur equites catafracti.

61. Equis paria operimenta erant, *namque* linteo ferreas laminas im modum plumæ annexuerant.

62. Qui prægradiebantur, equites catafracti, ferrea omni specie.

63. Ruinaque magna pars suismet aut proximorum telis, ceteri vicem pecorum obtruncabantur.

64. Anxius animi atque incertus.

65. *Epistula Mithridatis.*

Rex Mithridates regi Arsaci salutem. Omnes, qui secundis rebus suis ad belli societatem orantur, considerare debent, liceatne tum pacem agere, dein quod quæsitur, 2 satisne pium, tutum, gloriosum an indecorum sit. Tibi si perpetua pace frui liceret, nisi hostes opportuni et sceleratissimi, *ni* egregia fama, si Romanos oppresseris, futura

54. Erre lecsillapulván már haragjuk, másnap a nyájas szavak hatása alatt kiengesztelődtek.³⁶⁴

55. A lehető legnagyobb napi menetekben sietett Ariobarzanes országán át az Euphrates-folyóhoz Cappadocia és Armenia határán; és bár voltak ott kompjai, a melyeket a tél folyamán titokban készíttetett. . . .³⁶⁵

56. Úgy hogy ekkora hirtelen változás úgy látszott, nem történhetett isteni segítség nélkül.

57. Kőolaj a czedrus-olajhoz hasonló olajfaj, melylyel táplálják a tüzet.³⁶⁶

58. Takaratlan s fölfegyverzett testekre (emberekre) egyaránt.

59. A védőfedeleket szétrombolja, a sánczműveket elpusztítja s a legmagasabb pontot hatalmába keríti.³⁶⁷

60. Ezután következett a vértés-lovaság felvonulása.³⁶⁸

61. A lovaknak hasonló védő-takaróik voltak, ugyanis a vászonhoz tollazatként vaslemezeket kötöztek.

62. A kik ellépdeltek mellette, a vértés-lovasok, mintha egészen vasból voltak volna

63. Rémes öldöklés közt némelyek a saját vagy szomszédjaik fegyvereitől, a többiek barmok módjára hullottak el.³⁶⁹

64. Aggodalom és bizonytalanság közt.³⁷⁰

65. *Mithridates levele.*

Mithridates király Arsaces királynak üdvözlétét (küldi). Mindazoknak, a kiket virágzó viszonyaik közepette hadiszövetségre szólítanak, kötelességük megfontolni, lehetséges-e békében élniök, azután, hogy jogos-e, biztosságot s dicsőséget ígér-e, a mire kéri őket, vagy ellenkezőleg méltatlan rájuk nézve. Ha állandó békét lehetne élvezned; ha az ellenség nem volna könnyen legyőzhető s legádázabb; ha a rómaiak legyőzése esetén nem várna rád nagy hírnév: akkor nem mernélek szövetségre kérni s hiú re-

est, neque petere audeam societatem et frustra mala mea
3 cum bonis tuis misceri sperem. Atque ea, quæ te morari
posse videntur, ira in Tigranem recentis belli et meæ res
parum prosperæ, si vera existimare voles, maxime horta-
4 buntur. Ille enim obnoxius, qualem tu voles, societatem
accipiet, mihi fortuna multis rebus ereptis usum dedit
bene suadendi et, quod florentibus optabile est, ego non
validissimus præbeo exemplum, quo rectius tua componas.
5 Namque Romanis cum nationibus, populis, regibus
cunctis una et ea vetus causa bellandi est, cupido pro-
funda imperii et divitiarum; qua primo cum rege Mace-
donum Philippo bellum sumpserunt, dum a Carthaginiensi-
6 bus premebantur, amicitiam simulantes. Ei subvenientem
Antiochum concessione Asiae per dolum avertere, ac mox
fracto Philippo Antiochus omni cis Taurum agro et decem
7 milibus talentorum spoliatus est. Persen deinde, Philippi
filium, post multa et varia certamina apud Samothracas
deos acceptum in fidem callidi et repertoires perfidiæ,
8 quia pacto vitam dederant, insomniis occidere. Eumenen,
cuius amicitiam gloriose ostentant, initio prodidere Antiocho,
pacis mercedem; post habitum custodiæ agri captivi sump-
tibus et contumeliis ex rege miserrimum servorum effe-
cere, simulatoque impio testamento filium eius Aristoni-
cum, quia patrium regnum petiverat, hostium more per

mény volna, hogy szorongatott helyzetemet a te szerencsés viszonyaiddal egyesíthetem. S ha nem zárkózol el az igazság elől, épen azon körülményekben fogsz legerősebb ösztönzésre találni, melyek látszólag akadályozhatnának, t. i. Tigranes ellen való haragodban a háború kiújításáért s az én nem igen szerencsés viszonyaimban. Ő ugyanis, mivel hibásnak érzi magát veled szemben, el fogja fogadni a szövetséget oly föltételekkel, a minőkkel akarod; engem ellenben a szerencse annyi veszteség árán megtanított rá, miként kell okosan fontolgatni, s épen mivel nem én vagyok a legerősebb, a virágzó viszonyok közt levők inye szerint való példát szolgáltatok arra, hogyan biztosíthatod jobban érdekeidet.

A rómaiaknak nemzetekkel, népekkel s királyokkal általában ösidőktől fogva egyetlen okuk a háborúra, feneketlen vágyódásuk uralomra és gazdagságra. Ezért kezdtek háborút Fülöppel, a macedónok királyával eleinte, míg a karthágóiak szorongatták őket, a barátság örve alatt. Az ennek segítségére jövő Antiochust Ázsia átengedésével csalárdul más elhatározásra birták; de csakhamar, Fülöp legyőzése után elvették Antiochustól egész Tauruson inneni területét s még hozzá 10,000 talentumot.³⁷¹ Majd sok változó kimenetelű csata után Fülöp fiát, Persest, mikor a samothrakei istenek képei előtt hitre megadta magát, mivel a szerződésben meghagyták életét, álmatlansággal ölték meg azok az álnokok, a hitszegés mesterei. Eumenest, a s kinek a barátságával kérkednek, kezdetben elárulták Antiochusnak a béke bére fejében; később úgy tekintették, mint egy elfoglalt föld örét, zsarolták, méltatlanul bántak vele s király helyett a legnyomorultabb rabszolgává alacsonyították; majd istentelenül kieszelt hamis végrendelettel álltak elő s fiát, Aristonicust, mivel apai országát merte követelni, ellenséggént diadalmenetben hurczolták meg.

- 9 triumphum duxere. Asia ab ipsis obsessa est, postremo
Bithyniam Nicomede mortuo diripuerunt, cum filius Nysa,
quam reginam appellaverat, genitus haud dubie esset.
- 10 Nam quid ego me apellem? Quem diiunctum undique
regnis et tetrarchiis ab imperio eorum, quia fama erat divi-
tem neque servitutum esse, per Nicomedem bello lacessi-
verunt, sceleris eorum haud ignarum et ea, quæ accidere,
testatum antea Cretensis, solos omnium liberos ea tem-
11 pestate, et regem Ptolemæum. Atque ego ultus iniurias
Nicomedem Bithynia expulsi Asiamque spoliis regis An-
12 tiochi recepi et Græciæ dempsi grave servitium. Incepta
mea postremus servorum Archelaus exercitu prodito im-
pedivit, illique, quos ignavia aut prava calliditas, ut meis
laboribus tuti essent, armis abstinuit, aberbissimas pœnas
solvunt, Ptolemæus pretio in dies bellum prolatans, Cre-
tenses impugnati semel iam neque finem, nisi excidio
13 habituri. Equidem cum mihi ob ipsorum interna mala
dilata prœlia magis quam pacem datam intellegerem,
abnuente Tigraue, qui mea dicta sero probat, te remoto
procul, omnibus aliis obnoxiiis, rursus tamen bellum cœpi
Marcumque Cottam, Romanum ducem, apud Chalcedona
14 terra fudi, mari exui classe pulcherrima. Apud Cyzicum
magno cum exercitu in obsidio moranti frumentum defuit
nullo circum annitente; simul hiems mari prohibebat. Ita

Ázsiát tulajdon ők tartották megszállva, végre Bithyniát 9
 Nicomedes halála után magukhoz ragadták, bár kétségtelen, hogy a fia Nysától való volt, a kit királynénak nevezett ki.

Minek hozzam fel magamat? Engem mindenfelől király- 10
 ságok és fejedelemségek választottak ugyan el birodalmuktól, de azért, mivel hírből tudták, hogy gazdag vagyok s meghajolni nem akarok, Nicomedes útján ingereltek háborús támadásokkal; ám én jól ismertem gaz czéljukat s a történetek tanúságára föl is hívtam annakelőtte a krétaiakat, a kik egyedül voltak szabadok abban az időben, és Ptolemaeust. Én azonban bosszút álltam a jogtalankodókon; 11
 ugyanis Nicomedest kikergettem Bithyniából, Ázsiát Antiochus király erőszakkal elvett tulajdonát visszavettem s Görögországról levettem a súlyos rabigát. Megkezdett mű- 12
 vemet a rabszolgák söpredéke, Archelaus akadályozta meg serege cserbenhagyásával;³⁷² amazok pedig, kiket nem hagyott fegyverhez nyúlni gyávaságuk, vagy abbeli helytelen számításuk, hogy az én verejtékem árán biztosságot élvezhetnek, keservesen lakolnak most: Ptolemaeus tudniillik, a kit pénzért rávettek a fegyveres beavatkozás folytonos halogatásába, és a krétaiak, a kiket már egyszer megtámadtak s most már teljes elbukásukig nem is látják végét. Részemről láttam, hogy a rómaiak belső zavarai miatt 13
 inkább csak halasztódik a háború, mintsem béke uralkodnék; azért tehát Tigranes ellenzése ellenére, a ki későn helyesli már tanácsomat, ellenére továbbá annak, hogy te távol vagy s minden más fejedelem le van igázva, mindazáltal újra fegyvert fogtam s a római vezért, Marcus Cottát, Chalcedon mellett szárazon tönkretettem, vizen pedig bámulatos szép hajóhadától megfosztottam. Mialatt 14
 Cyzicusnál nagy sereggel az ostrom tartóztatott, nem volt élelmi szerem, mert a környék lakói nem nyújtottak

sine vi hostium regredi coactus in patrium regnum nau-
fragiiis apud Parium et Heracleam militum optimos cum
15 classibus amisi. Restituto deinde apud Cabiram exercitu
et variis inter me atque Lucullum prœliis inopia rursus
ambos incessit; illi suberat regnum Ariobarzanis bello
intactum, ego vastis circum omnibus locis in Armeniam
concessi, secutique Romani non me, sed morem suum
omnia regna subvertendi, quia multitudinem artis locis
pugna prohibuere, imprudentiam Tigranis pro victoria
ostendant.

16 Nunc quæso considera, nobis oppressis utrum firmio-
rem te ad resistendum an finem belli futurum putes? Scio
equidem tibi magnas opes virorum, armorum et auri esse;
et ea re a nobis ad societatem, ab illis ad prædam peteris.
Ceterum consilium est, Tigranis regno integro, meis mili-
tibus belli prudentibus, procul ab domo, parvo labore per
nostra corpora bellum conficere, quo neque vincere neque
17 vinci sine tuo periculo possumus. An ignoras Romanos,
postquam ad occidentem pergentibus finem Oceanus fecit,
arma huc convertisse; neque quicquam a principio nisi
raptum habere, domum, coniuges, agros, imperium? con-
venas olim sine patria, parentibus, pestem conditos orbis
terrarum, quibus non humana ulla neque divana obstant,
quin socios, amicos, procul iuxta sitos, inopes potentis-

semmi támogatást; egyszersmind a tél is akadályozott a tengeren; így kénytelen voltam visszaindulni országomba, de hajótörés következtében Pariumnál és Heracleánál elvesztettem hajóhadaimmal együtt legderejobb katonáimat. Ezután Cabiránál újra összeszedtem seregemet s többször 15 harcoltam Lucullussal változó szerencsével; de újra inséges helyzetbe jutottunk mind a ketten. Csakhogy Luculluson segített Ariobarzanes országa, a hová még nem terjedt ki a háború; én ellenben kietlen vidékeken keresztül vonultam Armeniába. A rómaiak helyettem követték az ő rendes szokásukat, hogy t. i. minden országot felforgassanak; mivel azonban a szűk területeken nagy sokaságuk mellett csatába nem bocsátkozhattak, Tigranes esztelen magatartását igyekeztek kérkedőleg diadalként tüntetni föl.

Most fontold meg, kérlek, az én legyőzetésemmel vajjon 16 erősbödöl-e te az ellenállásra vagy vége lesz a háborúnak? Tudom, van sok embered, fegyvered s aranyad; ezért is törekszünk megnyerni mi szövetségesünknek, azok zsákmányuknak. Egyébiránt terved az, hogy mivel Tigranes országa még érintetlen s katonáim már ügyesek hadi dolgokban, hadd érjen véget otthonodtól távol, csekély áldozatoddal a mi vérünk ontásával ez a háború, a melyben pedig sem nem győzhetünk, sem le nem győzethetünk a te veszedelmed nélkül. Vagy nem látod, hogy a rómaiak, mihelyt nyugatnak tartva útjokat állja a tenger, erre fordítják fegyvereiket? Hogy fönnállásuk óta egyebük sincs, mint a mit raboltak: lakóhelyük, hitveseik, földjeik, hatalmuk? Hogy ők hajdan mint hazátlan, szülőtlen jött-mentek szervezkedtek a kerek föld ostromaivá, a kiket semmi emberi, semmi isteni törvény sem gátol akár távol vagy közellakó, akár szegény vagy hatalmas szövetségeseik és barátaik fosztogatásában s irtásban, sem pedig abban, hogy ne tekintsék ellenségeiknek mindazokat, különösen királyokat, a kik még nem rabszol-

que trahant excindant, omniaque non serva et maxime
18 regna hostilia ducant? Namque pauci libertatem, pars
magna iustos dominos volunt, nos suspecti sumus æmuli
19 et in tempore vindices affuturi. Tu vero, cui Seleucea,
maxima urbium, regnumque Persidis inclitis divitiis est,
quid ab illis nisi dolum in præsens et postea bellum
20 expectas? Romani arma in omnis habent, accerrima in
eos, quibus victis spolia maxima; audendo et fallendo et
21 bella ex bellis serendo magni facti. Per hunc morem
extinguunt omnia aut occident * * * quod haud difficile
est, si tu Mesopotamia, nos Armenia circumgredimur
exercitum sine frumento, sine auxiliis, fortuna aut nostris
22 vitiis adhuc incolumem. Teque illa fama sequetur, auxilio
profectum magnis regibus latrones gentium oppressisse.
23 Quod uti facias, moneo hortorque, neu malis pernicie
nostra tuam prolatare, quam societate victor fieri.

66. Imperii prolatandi percupidus habebatur, cetera
egregius.

67. Lucullus pecuniam Quintio dedit, ne illi succederetur.

68. Apud Gorduenos amomum et alii leves odores
gignuntur.

69. Impotens et nimius animi est.

70. Tum vero Bithynii propinquantibus iam amnem
Arsaniam.

71. More equestris prælii sumptis tergis ac redditis.

72. Simul eos et cunctos iam inclinatos laxitate loci

gaik? Mert csak kevesen kívánják a szabadságot, nagy 18
 részük beéri igazságos zsarnokokkal; mi azonban gyanú-
 sak vagyunk előttük mint versenytársaik és mint a kik
 annak idején bosszút állunk rajtuk. És különösen te, Seleu- 19
 ceának, a legnagyobb városnak, és a gazdagságáról híres
 Persisnek, ura mit vársz tőlük, ha csak nem cselt egyenlőre
 s háborút későbbben? A rómaiak fegyverei mindenkit fenye- 20
 getnek, de leginkább azokat, a kiknek veresége leggazda-
 gabb zsákmánynyal kecségtet. Nagyságukat merészségük-
 nek, hitszegésüknek s egymást érő háborúiknak köszön-
 hetik. Evvel a politikával el fognak törülni minden nem- 21
 zetet, vagy elbuknak...; s ez nem lenne nehéz, ha te
 Mesopotamiában, mi Armeniában bekerítenők eleséget s
 segílyt nélkülöző seregüket, mely eddig is szerencséjének
 avagy a mi hibáinknak köszönheti fennállását. Tied lenne 22
 aztán a dicsőség, hogy két hatalmas uralkodónak segítsé-
 get nyújtván leverted a nemzetek rablóit. Cselekedd ezt, 23
 ez az intő és serkentő tanácsom; jobb lesz velünk szö-
 vetkezve győzelmet aratnod, mint a mi veszünkkel a tiedet
 csak elodáznod.

66. Az volt róla a vélemény, hogy fölötte vágyik fő-
 vezéri hatalma meghosszabbítására, máskülönben azonban
 kiváló férfiú.

67. Lucullus megvesztegette Quintiust, hogy ne küld-
 jenek ki mást helyébe fővezérnek.³⁷³

68. A gorduennusok földjén balzsam s más kellemes
 illatszernek való növények teremnek.

69. Annyira elbizakodott, hogy nem bir magával.³⁷⁴

70. Ekkor azonban a bithyniaiak, mikor már közele-
 tek az Arsania-folyóhoz.

71. Lovassági csata módjára felváltva hátukra vették
 egymást.³⁷⁵

72. Mikor már sem ezek, sem általában valamennyi

plures cohortes atque omnes, ut in secunda re, pariter acres invadunt.

73. Clausi lateribus altis pedem.

74. (Nubes) fœdavere lumen.

75. Sestertium tricies pepigit a C. Pisone.

Fragmenta incerta.

76. Qui proximi locos hostium erant.

77. Stolide castra suggressus.

78. Consilii æger.

79. Ne irrumpendi pontis sublicibus cavata . . .
essent.

LIBER V.

1. 1. Simul immanis hominum vis multis e locis invasere patentis tum et pacis modo effusas.

2. Adeo illis ingenita est sanctitas regii nominis.

3. Et in præliis actu promptus.

4. Peractis septuaginta annis armatus equom insilire.

5. Luxo pede.

6. Prohibebit nocere venenum, quod tibi datur.

7. Pressi undique multitudine.

8. Ceteri negotia sequebantur familiaria legatorum aut tribunorum, et pars sua commeatibus, mercatis.

nem birt már helyt állani a terület terjedelmessége miatt, előbb több zászlóalj, majd valamennyi egyaránt oly tűzzel rontott ellenük, mint a hogy a siker biztos reményében szoktak (a katonák).³⁷⁶

73. Egy láb magas téglákkal zárva.³⁷⁷

74. (Felhők) ... rútitották el a holdfényt.³⁷⁸

75. Hárommillió sesterciust kötött ki magának C. Pisótól.³⁷⁹

Bizonytalanok.

76. A kik legközelebb voltak az ellenséges területekhez.

77. Együgyűségből közel ment a táborhoz.

78. Elhatározásaiban tétovázó.

79. ? ?

V. KÖNYV.

68—67. év Kr. e.

1. 1. Sokfelől tengernép hatolt egyszersmind be (a városokba), melyek épen akkor nyitva voltak s lakóik, mint békében szokás, seregesen kimentek.³⁸⁰

2. Annyira bele van oltva azokba a királyi cím babonás tisztelete.³⁸¹

3. Harczban nagyon serény.³⁸²

4. Hetven éves korán túl fegyveresen föl birt ugrani a lóra.³⁸³

5. Kificzamodott lábával.³⁸⁴

6. Nem engedi ártani a mérget, melyet kapsz.³⁸⁵

7. Mindenünnen szorította a sokaság.³⁸⁶

8. A többi az alvezérek és tribunusok (tiszték) személyes ügyeivel foglalatoskodott s egy részük a saját ügyeivel élelemszerzés, bevásárlás útján.

Jegyzet: Sall. írja, hogy Lucullus a háború elején nagyon magára vonta a katonái haragját avval, hogy Cyzicusnál; majd ismét Amisusnál két telet egymásután táborban töltetett velük.

9. Qui uxori eius frater erat.
10. Ex insolentia avidus male faciendi.
11. Legiones Valerianæ comperto lege Gabinia Bithyniam et Pontum consuli datam, sese missos esse.
12. At Lucullus audito Q. Marcium Regem pro consule per Lycaoniam cum tribus legionibus in Ciliciam tendere.
13. Sed ubi ille militum voluntatem causatus.
14. Regem aversabatur.
2. 15. Qui nullo certo exsilio vagabantur.
16. Cupientissimus legis.
17. Quibus de causis Sullam dictatorem uni sibi descendere equo, assurgere sella, caput aperire solitum.
18. *Speciem et celebritatem nominis intellego ti-mentem.*
19. Video ingentia dona quæsitum properantem.
20. Sane bonus ea tempestate contra pericula et ambitionem.
21. Nam si in Pompeio quid humani evenisset.
22. Eo redeunte domum, salutatum apud ædem Bel-lonæ.
23. Manum in os intendens.

Incerta.

1. Ex parte cohortium præpropere instructa stationes locatæ pro castris.

9. A ki fitestvére volt a feleségének.³⁸⁷

10. Tapasztalatlanságánál fogva szeretett volna csínyt tenni.³⁸⁸

11. A Valerius-féle hadtestek, miután biztos hírét veték, hogy a Gabinius-törvény értelmében a consul kapta Bithyniát és Pontust s hogy őket szabadságolták.³⁸⁹

12. De Lucullus, mikor meghallotta, hogy Qu. Marcius Rex proconsuli minőségben Lycaonián át Ciliciába siet három hadtesttel.³⁹⁰

13. De mikor az katonái akaratát hozta föl ürügyül.³⁹¹

14. El akarta hagyni a királyt.³⁹²

2. 15. A kik minden határozott számkivetés nélkül kóboroltak.³⁹³

16. Nagyon szerette volna, ha életbe lép ez a törvény.³⁹⁴

17. Ezen okoknál fogva Sulla dictator korában csak az ő (Pompeius) tiszteletére szokott leszállni lováról, fölkelni hivatalos székéről s levenni fővegét.³⁹⁵

18. Úgy értem, hogy fél a fényes s ünnepléssel járó ezímtől.³⁹⁶

19. Látom, mint siet szerezni roppant nagy ajándékokat.³⁹⁷

20. Abban az időben valóban jó hazafinak mutatkozott a fenyegető kellemetlenségekkel és nagyravágásával szemben.³⁹⁸

21. Ugyanis ha valami balvége lenne Pompeiusnak, a minek minden ember ki van téve.³⁹⁹

22. Mikor hazatérőben volt, hogy Bellona templománál üdvözöljék.⁴⁰⁰

23. Arcának irányozta öklét.⁴⁰¹

Bizonytalanok:

1. A zászlóaljok sebtében sorakoztatott embereiből őrcsapatokat állítottak föl a tábor előtt.

2. In secunda cohortis festinas composuerat.
3. Profectus quidam Ligus ad requisita naturæ.
4. Regressi ad faciliores ictus loco cedebant.
5. Pactione amisso Publio legato.
6. Hostes aut oppressi aut dilapsi forent.
7. Virtuti satis credebant.
8. Neu quis miles neve pro milite.
9. Ut res magis quam verba agerentur, liberos parentisque in muris locaverant.
10. Non repugnantibus modo, sed ne deditis quidem *armis bellum excitare metuentibus.*
11. Dorso fluctus trieris adæquata.
12. Impediebant iussa nautarum.
13. Cum inferior omni via grassaretur.
14. Atque ipse cultus rei.
15. Genua patrum advolvebantur.
16. Rumore primo.
17. Admodum vanus.
18. *Iuxta solis aestivi pulsum* (Orion oritur).
19. Soleas festinate.
20. Bene posita urbs.
21. Imbecilla est fortitudo, dum pendet.
22. Nihil socordia claudicabat.
23. Quæ pacta in conventionem non præstitissent.
24. Atque ea cogentis, non coactos, scelestos magis quam miseros † obstringi.
25. Ad Iovis mandem † iram.
26. . . . publicam studiis corruperant me veri. u . . .
unum p . . . †

2. A másodikba a könnyű zászlóaljkat illesztette be.
3. Egy ligúriai, a ki épen szükségét ment végezni.
4. Vissza fordulván arra hátráltak, a merről gyengébb csapásoknak voltak kitéve.
5. Publius alvezért az alku alapján elvesztette.
6. Az ellenséget részint leverték részint szétugrasztották.
7. Vitézségében eléggé megbíztak.
8. Hogy egy rendes vagy önként beállt katona se.
9. Hogy inkább cselekedjenek, mint lármázzanak, a falra helyezték föl gyermekeiket és szüleiket.
10. Nemcsak ellenszegültek, hanem még a fegyvereik kiszolgáltatása után sem féltek izgatni háborúra.
11. A háromsor-evezős hajó elérte magasságával a hullám tetejét.
12. Akadályozták a hajósok ütemező kiáltásait.⁴⁰²
13. Mivel az egész úton zaklatta, bár csekélyebb számú hadereje volt.
14. S már maga a gondos készület.
15. Az apák térde elé borultak.
16. Az első hirre.
17. Nagyon hiú.
18. Közvetlen a nyári napéjegylenlőség után (kél az Orion).⁴⁰³
19. Siessetek a lábbelivel.⁴⁰⁴
20. Kedvező fekvésű város.
21. Keveset ér a vitézség, míg függésben van.⁴⁰⁵
22. Az egykedvűség teljes volt.
23. Nem teljesítették az egyezés feltételeit.
24. S az (a törvény) nem a kényszerítetteket, hanem a kényszerítőket, (vagyis) a vétkeket köti (fékezi) inkább, mint a szenvedőket.
25. ? ?
26. ? ?

27. At cum mandatum credat.

28. Confestim. — 29. Luces. — 30. Hic proconsule. —
31. Cuncta potiendi. — 32. Sciens horum. — 33. Duci
probare. — 34. Non poenitutum. — 35. Visuros.

[36. Serv. ad Aen. II 433: '(vices) pugnas, quia per
vicissitudinem pugnabatur, ut Sallustius docet.'

37. Serv. ad Georg. I 43: 'ut primo mense veris
novum dicatur ver, secundo adultum, tertio præcept, sicut
etiam Sallustius dicit ubique.'

38. [*Iug. c. 18—197* Maurique, vanum genus, ut alia
Africæ, contendebant antipodas ultra Aethiopiam cultu
Persarum iustos et egregios agere.

39. [*Crispus III.*].

Nónne tu scis, si quas ædes ignis cepit ácritér,
Haúd facilest defénsu, quine cómburantur próxímæ?

40. Frugum pabulique lætus ager.

*Fragmenta, quae ad Empedocleae Sallustii pertinuisse
mihi quidem videntur.*

41. Ventis per concava terræ
Præcipitatis rupti aliquot montes tumulique
Sedere.

Maur. fr. hist. II, 28. V. ö. Isid. n. r. 46. or. 14, 1, 2 sk. Serv.
ad Verg. Georg. II, 479. Plut. pl. phil. 3, 15.

42. Cultu corporis ornatu egregio

Maur. fr. III, 18.

43. Et parvis modo velorum⁴⁰⁶
Alis demissis

44. Volgus amat fieri.

Maur. fr. dubia v. falsa, 2.

27. De bár elhiszi az üzenetet.

28. Legott. — 29. ? — 30. Ez mint proconsul. —

31. Mindent hatalmába keríteni. — 32. Ezek tudatában. —

33. A vezérnek kimutatni (?). — 34. Nem fogja bánni. —

35. Hogy nézzék meg.

36. Sallustius szerint a *vices* szó harczot jelent, mert a harcz kölcsönösen folyt.

37. Miként a tavasz első hónapjában mondják: *új tavasz* (tavasz eleje), a másodikban *fölserdült* (tavasz közepe), a harmadikban *múló* (tavasz utolja), a mint Sall. is mondja mindenütt.

38. A maurusok, egy hazug népfaj, mint a többi afrikai népfaj, azt erősítették, hogy az ellenlábások Aethiopián túl perzsa-életmódot folytatnak igazságos törvények alatt s nagy jólétben.

39. Nem tudod-e, hogy ha tűzbe borul egy ház, nem könnyű meggátolni, hogy le ne égjen a szomszédház?

40. Gabonát s takarmányt buján termő föld.

Sallustius Empedoclea-ja töredékeit gyanítom ezekben:

41. A föld belső üregeiben dühöngő gázok rohamaitól jó sok hegy s halom nyílt meg és sülyedt alá.

Jegyzet: Erre vonatkozólag l. Schöne *„Empedoclea”* cz. értekezését a *Fleck. Jahrb.* 1886. évi 93. kötetének 751—756. l.

42. Remek tartásával s öltözékével elragadó volt.

43. S csak a kis vitorla-szárnyakat vonta be.

44. (A miben) a tömeg kedvét leli.

Jegyzet: Schöne ide számítja azt a különben csak tartalmilag ismert helyet is, melyet említ Serv. ad Georg. III, 481. V. ö. Isid. n. r. 39. Lucr. r. n. VI, 1093 s kk. és 1119 s kk.

TULAJDONNÉV-JEGYZÉK.

I. = Iugurtha, **C.** = Catilina, **Fr.** = Fragmentum, **Inv.** = Invektiva in Ciceronem, **Ep.** = Epistula ad Caesarem, **inc.** = bizonytalan töredék.

Abellani Fr. III, 80.

Aborigines, a monda szerint Latium őslakói. C. 6, 1.

Achæi Fr. III, 60.

Achilles Fr. III, 56.

Adherbal, az idősebbik fia Micipsa numidiai királynak, a kinek halála után öcsésével, Hiempsallal, és Iugurthával osztotta meg a királyságot. Hiempsal meggyilkolása (117. év) után Rómába megy oltalmat kérni Iugurtha ellen. Az új osztozkodáskor (115) neki keleti Numidia jutott, de Iugurtha elől, a ki haddal támadta meg, Cirtába menekült s, mivel a rómaiak cserben bagyták, e várat megadta, mire azután Iugurtha kivégeztette 112-évben. I. 5, 7; 9, 4; 10, 8; 11, 3; 13, 1. 3. 9; 15, 1. 2. 3; 16, 2. 5; 20, 1. 4; 21, 1. 2. 3; 22, 4. 5; 23, 2; 24, 1; 25, 1. 10; 26, 1. 3; 35, 1; 48, 3. Békés természetű, bátortalan s határozatlan 20, 2.

Aeëtes Fr. III, 55.

Aegyptus, Egyiptom I. 19, 3.

M. Aemilius Scaurus, 115. évi consul, az úri párt egyik főembere. A 112. évben követként küldik Iugurthához, a kinek ellensége volt; 111-ben mint Calpurnius legatusa megvesztegetteti magát, de mint a Rómában föllállított vizsgálóbizottság tagja kikerüli a büntetést. I. 15, 4. 5; 25, 4. 10; 28, 4. 5; 29, 2. 3. 5; 30, 2; 32, 1; 40, 4.

Aeneas, trójai menekült, a ki Latiumban Lanuviumot alapítja, majd későbbben Alba Longát. E város lakói alapították a monda szerint 300 évvel később Rómát; Sallustius szerint ellenben maga Aeneas volt Róma alapítója. C. 6, 1.

Aenus Fr. III, 41.

Aethiopsok, Közép-Afrika lakói, egy részük a Nilus-melléki Saharában, másrészüket a mai Nubiában. I. 19, 6.

Afrika, a régiek ismerte 3 földrész egyike. I. 5, 4; 13, 1; 14, 10; 17, 1. 7; 18, 1. 4. 12; 19, 3. 8; 20, 1; 21, 4; 22, 1; 23, 1; 25, 1. 4; 27, 5; 28, 6; 30, 1; 36, 1; 66, 2; 78, 2; 79, 2; 89, 7; 96, 1; 104, 3. A régiek némelykor Európa részének tekintik. I. 17, 3; olykor meg a római Afrika-provinciát jelöli, vagyis azt a területet, melynek Utika fővárossal Karthágo vidéke volt a magva. I. 39, 4; 44, 1; 86, 4; 97, 2; Lakói: I. 18, 3. A Földközi-tengernek Afrika-melléki része az ú. n. Afrikai tenger, I. 18, 9; Fr. II, 2. — Afrikai szél Fr. II, 45.

A. (Postumius) **Albinus**, l. „Sp. Albinus“ alatt! I. 36, 4; 37, 3; 38, 2. 4. 9; 39, 1; 43, 1; 44, 4.

Sp. (Postumius) **Albinus**, 110. évi consul s mint ilyen a Iugurtha elleni háború fővezére. Mialatt a tisztújításra seregétől Rómába ment, testvére, az előbb nevezett Aulus Albinus, mint helyettes főparancsnok a Suthul folyónál vereséget szenved s csúfos békét köt Iugurthával. A táborba visszatérte után is serege fegyelmezetlensége miatt tartózkodik Sp. Albinus minden hadi kísérlettől. I. 36, 1. 3. 4; 39, 2; 44, 1. 4; 55, 1; 77, 3; 85, 16. Massiva az ő biztatására követelte Numidia trónját. I. 35, 2. 6.

Alexander, macedónok királya, Fr. III, 72.

Allobroxok, 121. évben meghódított kelta néptörzs a Rhodanus és Isara folyó és az Alpes közt. 63-ban követeket küldenek a római senatus elé panaszt emelni a római tisztviselők és üzletemberek visszaélései ellen. Ezek révén Catilina meg akarja nyerni az allobrox népet az összeesküvés czéljainak támogatására, de azok Fabiussal, az ő patronusukkal, közlik a dolgot s az ő közreműködésükkel kerítik kézre az összeesküvés főczinkosait. C. 40, 1. 4; 41, 1; 44, 1. 3; 45, 1; 49, 1. 4; 50, 1; 52, 36. Sérelmeik azonban orvosolatlan maradtak s fölkeléssel tett kísérletük vége ismét csak elnyomás lett 61-ben.

Alpes. Fr. II, 83; III, 5; IV, 45.

Amazonok. Fr. III, 59.

Amisos. Fr. IV, 12; V, 8. j.

Anniforum. Fr. III, 81.

C. **Annius**. A Metellustól Leptisbe küldött megszálló csapat parancsnoka. I. 77, 4.

L. **Annius**. Néptribunus 110. évben. I. 37, 2.

Qu. Annius, senatori rangú híve Catilinának. C. 17, 3; 50, 4.

Antiochus. Fr. I, 51; IV, 65, 6. 8. 11.

Antonius. Sertorius híve, Fr. III, 67.

C. Antonius (Hybrida), M. Antoniusnak, a későbbi triumvirnek, testvére; eladósodott, kapzsi ember, Catilina párthíve. 63-ban consultársa volt Cicerónak, a ki a sors útján neki jutott gazdag Macedonia provincia átengedésével elvonta ugyan Antoniust Catilina nyílt támogatásától, de mint a Catilina ellen küldött sereg fővezére Pistoriánál Petreius legátussal helyettesíttette magát. C. 21, 3; 26, 1; 24, 1; 26, 4; 36, 3; 56, 4; 57, 4. 5; 59, 4. Fr. IV, 48. (?)

M. Antonius Creticus. Fr. III, 2. 4. 5. 12.

Apion. l. Ptolemæus.

Apollo, Fr. II, 5. 38.

Appius (Claudius Cæcus), szónok és író, 312-ben censor, a híres Appius-út építője. Ep. I, 1. Fr. IV, 50. — L. Claudius alatt.

Apulia, alsó Itália keleti része. C. 27, 1; 30, 2. 3; 42, 1; 46, 3.

Archelaus. Fr. IV, 65, 12.

Aresinariusok, ismeretlen hispaniai nép. Fr. III, 5.

Ariobarzanes, Cappadocia királya. Fr. IV. 55. 65, 15.

Aristæus, Apollo és Cyrene fia. Fr. II, 5.

Armenia, Fr. 4, 55; 4, 65, 15, 21; 4, 72. j.

Armeniaiak, az ázsiai Armenia lakói. I. 18, 4, 9.

Arpinum, volscus város délkeleti Latiumban, Marius és Cicero szülővárosa. I. 63, 3.

Arretinus föld, Arretium (Arezzo) vidéke északi Etruriában. C. 36, 1.

Arsaces, a parthusok királya. Fr. IV, 65, 1.

Arsania, folyó. Fr. IV, 70.

Artabazes, a pontusi királyság alapítója. Fr. II, 60. j.

Aspar, egy mumida, 106-ban Iugurtha követe Bocchushoz. I. 108, 1; 109, 1; 112, 1.

Atheniek, Athen város lakói. C. 2, 2; 8, 2. 3. A peloponnesusi háború után, 404-ben, 8 hónapon át az ú. n. *harminczak* uralma alatt voltak. C. 51, 28.

Aulus, l. «A. Albinus» alatt!

Aurelia Orestilla, Catilina második neje. C. 15, 2; 35, 3. 6.

P. Autronius (Pætus). 65. évre P. Sullával együtt consullá választották; de ambitus miatt vád alá kerülván, miután minden hivatalt elzártak előle, az ú. n. első Catilina-összeesküvés részesei

közé állt s későbbben is Catilina-párti maradt. C. 17, 3; 18, 2. 5; 47, 1; 48, 7.

Aventinus, Róma egyik halma, a hová Sallustius a patriciusokkal meghasonlott plebejusok 494. és 449. évi secessióját (elszakadását, különválását) teszi. I. 31, 17, Fr. I, 10.

Ázsia, 1) Ázsia. I. 17, 3; — 2) a kisázsiai római provincia. C. 2, 2; 11, 5. Fr. II, 38, 7. 78; III, 57; IV, 65, 6. 9. 11.

Bacchanalia, lármás ünnepe Bacchusnak. Fr. III, 24.

C. Bæbius, néptribunus 111-ben. I. 33, 2; 34, 1.

Bætis, folyó Hispániában. Fr. I, 100.

Baleares szigetek, a mai Mallorca és Menorka szigete Spanyolország keleti partjánál; lakói az ókorban híres parittyások voltak. I. 105, 2.

Bebrycia, Fr. III, 57.

Belleia (?), hegy Hispaniában, Fr. I, 97.

Bellona, a háború istennője. Fr. V, 22.

Bestia, l. Calpurnius.

L. Billienus, Afrika provincia helytartója 106-ban. I. 104, 1.

Bithynia, kisázsiai királyság. Fr. II, 59; III, 57; IV, 65, 9. 11. Lakói: Fr. IV, 60.

Bocchus, Mauretania királya, apósa Iugurthának, a kihez húzott is, de ingatag és megbízhatatlan szövetséges volt, mert három ízben is kereste a rómaiak barátságát, míg végre is áruló módjára kezükbe szolgáltatva vejét 105-ben. I. 19, 7; 62, 7; 71, 1; 80, 3. 4. 6; 81, 1. 4; 83, 1. 3; 88, 5; 97, 1. 3. sk. 101, 5. 6. 9; 102, 2. 5. 12; 103, 2. 7; 104, 1. 3. 5; 105, 1. 3; 106, 1; 107, 2; 108, 1. 2. 3; 109, 4; 112, 2. 3; 113, 2.

Bomilcar, előkelő numida, bizalmas embere Iugurthának, a ki ellen mégis utóbb Metellus pénzeért összeesküvést szőtt, csak-hogy kitudódott s Iugurtha kivégeztette. I. 35, 4. 5. 7. 9; 49, 1; 52, 5; 61, 4; 70, 1. 5; 71, 2; 72, 1; 73, 1.

Bruttium v. **Bruttius föld** alsó Italia délnyugati részében. C. 42, 1. Fr. IV, 20.

D. (Junius) Brutus, 1) Consul 70 évben. Fr. III, 38, 10. Brutusok: I, 51, 3. 2) Sempronia férje. C. 40, 5.

Cabira, pontusi város, a hol Lucullus tönkreteszi Mithridatest 72-ben. Fr. IV, 65, 15.

Cæciliusok, l. Metellus.

M. Cæparius, Catilina párthíve, kinek Apulia fölbujtása volt

a földadata. Az összeesküvés fölfedezésekor menekült; de elfogták s kivégezték. C. 46, 3; 47, 1. 4; 52, 34; 55, 6.

Qu. (Servilius) **Cæpio**, 106-ban consul; 105-ben mint proconsul Gallia Narbonensisben az Arausiónál vereséget szenvedett a cimberektől. I. 114, 1. Fr. I, 57.

C. (Julius) **Cæsar**, a későbbi triumvir és dictator, Fr. I, 53. — 63-ban mint prætor designatus (megválasztott, de még nem működő prætor) Catilina főczinkosaira halál helyett jószágvesztést és örökös fogságot indítványozott. C. 47, 4; 49, 2; 50, 4. 5; 52, 1. 13. Őt is gyanúsították a Catilina-összeesküvésben való részességgel. C. 49, 1. 2. 4. Jellemzése: C. 53, 6; 54. Ep. I., II. Inv. 4.

L. (Julius) **Cæsar**, 64-évi consul, Lentulusnak, Catilina egyik főczinkosának, sógora. C. 17, 1.

Calagurris lakói, Fr. III, 80. 81.

L. **Calpurnius Bestia** 1) 111 évi consul s a Iugurtha elleni háború fővezére. Mint ilyen eleinte derekasan megállta helyét, később azonban Iugurthától megvesztegetve csúfos békét kötött s e miatt Rómában elítélték, bár a bűntársa, M. Scaurus legatus is tagja volt a bűnvizsgálóbizottságnak. I. 27, 4; 28, 2, 4, 7; 29, 4, 5, 7; 30, 2, 4; 32, 2; 34, 2; 35, 2; 40, 4; 77, 2, 3; 85, 16. — 2) 62. évi néptribunus Catilina párthíve. C. 17, 3; 43, 1.

M. **Calpurnius Bibulus**, 59-ben Julius Caesar consultársa, a kivel folyvást ellenkezett, de nem ment semmire. Ep. II, 9. E minőségében tanúsított csúf szerepeért s hatástalan erőködéseért többször csipkedte őt Cicero. Inv. 4. Pompeius alvezére volt s a hajóhad parancsnoka a dyrrhachiumi táborozás alatt 48-ban s ott halt meg a megfeszített munka és nélkülözések következtében.

Camerinumi; az umbriai Camerinum lakója. C. 27, 1.

Capitolium, egyike Róma halmainak, a melyen volt a régi vár, továbbá Juppiter temploma, mely 83-ban leégett; oda vonultak föl a consulok ünnepies menetben hivataluk átvétele napján, januárus 1-jén. C. 18, 5; 47, 2.

Cappadocia, Fr. IV, 59.

Capsa, numidiai város (a mai *Gafsa* Tunisban), melyet Marius 107-ben elpusztított. I. 89, 4; 91, 3. 4; 97, 1. Lakói: *Capsenses* v. *Capsabeliek*. I. 86, 6; 92, 3. 4.

Capua, Campania legjelentékenyebb városa. C. 30, 2. 5. 7.

Cn. **Papirius Carbo**, 82-ben consul, Marius és Cinna híve, a

ki Sulla elől Afrikába menekült s ott Pompeius még azon évben kivégeztette. Ep. I, 4. Fr. I, 36.

Carthago, Róma leghatalmasabb versenytársa a főhatalomért, a melyért $1\frac{1}{4}$ század alatt 3 nagy háborúban mérköztek egymással, míg végre Róma 146-ban legyőzte és a várost feldúlta. I. 18, 11; 19, 2; 41, 2; 79, 5. C. 10, 1. Fr. I, 10; IV, 65, 5. — Lakói: Carthágóiak. I. 5, 4; 14, 8. 10; 19, 3. 7; 79, 1. 2. 7. 8. 10; 81, 1. C. 51, 6. Fr. I, 10. A I. 14, 5. említett *Bellum Carthaginiense* alatt a II. pún háború (218—201.) értendő. — *Carthago Nova* (Új-Karthago), Fr. II, 45. 46.

L. Cassius Longinus, a kit 111-ben mint praetort Afrikába küldött a senatus, hogy Iugurthát Rómába idézze. I. 32, 1. 5; 33, 1.

Catabathmos, nagyterjedelmű süppedés; völgy Cyrene vidékén; Sallustius ezt veszi Afrika keleti határának. I. 17, 4; 19, 3.

L. (Sergius) Catilina, szül. 108-ban régi nemes családból. Erkölcsi romlottsága és merészsége szinte hivatottá tette, züllött anyagi helyzete pedig hajtotta őt az államrendbe és erkölcsbe ütő cselekedetekre. A 66-évben, miután visszatért afrikai helytartóságából, a következő évre consulságért akart pályázni; mivel azonban az afrikai tartomány lakói zsarolásért panaszt emeltek ellene a római senatus előtt, még a bűn-nyomozás alatt lemondott e szándékáról. Consulokká két czimboráját választották ugyan meg, névszerint P. Autronius Pætust és P. Cornelius Sullát; de mivel ezekre vesztegetés bizonyult, választásukat megsemmisítették. Catilina és czinkostársai most arra határozták el magukat, hogy az újonnan megválasztott consulokat, L. Aurelius Cottát és L. Manlius Torquatust, hivataluk átvételekor 65. évi jan. 1-jén meggyilkolják s Crassust dictátorrá, Cæsart pedig magister equitummá kiáltják ki. A jelt Crassus intésére C. Julius Cæsarnak kellett volna megadnia; de hiába vártak rá, mert Crassus nem ment el a tanácsba. Elhalasztották tehát tervük végrehajtását febr. 5-ére; de akkor meg Cæsar kelleténél korábban adta meg a jelt, minélfogva a terv meghiúsult. Törvényes kereset alá nem jutott e vakmerő vállalkozás, valószínűleg azért, mert félték belekeverní s ezzel mintegy végső lépésre kényszeríteni oly kiváló férfiakat, mint Crassus és Cæsar. Catilinának csak másodrendű szerepe volt ebben az ú. n. első összeesküvésben. A 64. évben Catilina is pályázott a consulságért a következő évre, de elbukott Cicero és C. Antonius mellett. Azonban nem csüggedt el; a 63. évi pályázásra már erősebben

készült gonosz czinkosaival az államhatalom kézrekerítésére. De tervüket Cicero megtudta s az okt. 21-iki senatus előtt leleplezte; a választás napján (okt. 28.) pedig gondoskodott róla, hogy Catilináék zavart s öldöklést támasztva célt ne érhessenek. Megtudta kémei által azt is, hogy nov. 6. és 7. közti éjjel M. Porcius Læca házában elhatározták meggyilkolását s így kellő fegyveres védelemmel ezt a szándékukat is megghiúsította, a nov. 8-iki senatusban pedig keményen rá is támadt Catilinára; mire Catilina a szerepek kiosztása után elhagyta a várost és Etruriába ment seregéhez. Távozásáról Cicero nov. 9-én értesíti a népet, a senatus pedig Catilinát a haza ellenségének s párthíveit, ha csak bizonyos határidőn belül le nem teszik a fegyvert, száműzötteknek nyilvánítja s Antonius consult küldi ki ellenük. Decz. 10-két tűzte ki Catilina a városban maradt czinkosainak a város fölgyújtására; de azok fejeit Cicero az allobrox követek közreműködésével már decz. 3-ikán reggel letartóztatta s a senatus elé kísértette, a decz. 5-iki senatus határozata alapján pedig ötüket megfojtatta a Tullianumban. Ennek hírére nagyobbbrészt elpárologtak Catilina emberei is az etruriai seregből; ő megmaradt híveivel Galliába készült átkelni, hogy ott fölkelést támaszson, de útját elvágván ütközetre kényszerítették, mely Pistoria mellett a 62-év elején Catilina elestével és serege megsemmisülésével végződött. Jellemzése: C. 5. Említi: Fr. I, 42. 43.

Cato, l. M. *Porcius Cato*.

Qu. (Lutatus) **Catulus**, tekintélyes nemes ember, ellenzője minden újításnak, ellensége a 20 évvel fiatalabb Cæsarnak is, a ki őt a pontifex maximusi méltóság elnyerésétől elbuktatta. C. 34, 3; 35, 1; 49, 1. 2. Fr. I, 1, 72, 6. 19. 22; III, 38, 9; V, 20. 21.

Celtiberia, Fr. II, 79. Lakója: *Celtiber* Fr. III, 66.

P. Cornelius **Cethegus**, Fr. I, 72, 20.

C. (Cornelius) **Cethegus**, Catilina párthíve, egyike Rómában hátra hagyott s kivégzett főczinkosainak C. 17, 3; 32, 2; 43, 2. 3; 44, 1; 46, 3; 50, 2; 55, 6; 57, 1. Úgy látszik (C. 52, 33), része volt az első összeesküvésben is.

Chalcedon, Bithynia fővárosa, Fr. IV, 65, 13.

Charybdis, Fr. IV, 25.

Chersonesus, a mai Krim félsziget, Fr. III, 63.

Cicero, l. M. *Tullius Cicero*.

Cilicia, kbl. 102-től római tartomány, Kisázsia délkeleti részében, Fr. II, 38, 7. V, 12.

Cimber háború, a cimberék és teutók elleni háború (113—101.), melyet Marius győzelmesen fejezett be, C. 59, 3. Fr. I, 51, 17.

(L. Cornelius) **Cinna,** Marius híve, 87—84. Róma consula s Marius halálától (86.) fogva úgyszólván korlátlan ura. C. 47, 2. Fr. I, 24. 25; I, 51, 19; I, 59.

Cirta, Numidia fővárosa (Syphax óta); ma: Constantine. I. 21, 2; 22, 1; 23, 1. 2; 25, 9; 26, 1; 35, 1; 81, 2; 82, 1; 88, 3; 101, 1; 102, 1; 104, 1.

Appius **Claudius,** 1) Cæcus, Ep. I, 1, 2. 2) Pulcher 79-ben consul. Fr. I, 72, 22; I, 118; II, 66. IV, 50.

C. **Claudius Pulcher,** Fr. III, 75.

P. **Clodius Pulcher,** Fr. V, 9. 10.

Clurda, a Taurusról eredő folyó. Fr. II, 69.

Concordia, az egyetértés istennője; temploma a forumon volt a Capitolium aljában. C. 46, 5; 49, 4.

Conisturgis, város. Fr. I, 111.

Cornelius, iródeák. Fr. I, 51, 17.

Corneliusok, a híres Cornelius törzsnemzetség tagjai, ú. m. a többi közt a Scipiók, Cinna, Cethegus, Lentulus. C. 47, 2; 55, 6.

C. **Cornelius,** római lovag, Catilina párthíve, a ki magára vállalta többekkel Cicero meggyilkolását 63. nov. 8. reggel. C. 17, 4; 28. 1.

Qu. **Cornificius,** Cicero versenytársa a consulságért való pályázásban; ő hozzá adták fogságra Cethegust. C. 47, 4.

Corsa, egy ligúriai nő. Fr. II, 7.

Corycus, város 1) Pamphiliában, Fr. I, 122. 123. — 2. Cili-ciában, Fr. II, 67.

C. **Cosconius,** Fr. II, 31.

L. **Cossinius,** Fr. III, 77.

C. Aurelius **Cotta,** 75. consul. Fr. II, 33. 36. 38. 39. 83.

L. (Aurelius) **Cotta,** az előbbi testvére, a 65. évi consulok egyike, a kiket Catilinának hivataluk átvétele napján meg akartak ölni (l. Catilina). C. 18, 5.

M. (Aurelius) **Cotta,** az előbbieik testvére. Fr. III, 48. 49; IV, 65, 13.

Crassus, l. L. és M. Licinius Crassus.

Creta, sziget. Leírása: Fr. III, 10. és j. Lakói: Fr. IV, 65, 10. 12.

Crixus, szökevény rabszolga, Spartacus alvezére. Fr. III, 79.

Qu. Curius, Catilinának híve, a kit erkölcselenségeért kitétek a szenátusból. Fulvia az ő adatai alapján súgta be Cicerónak az összeesküvők terveit. C. 17, 3; 23, 1.4; 26, 3; 28, 2.

Cyrene, 631-ken theraiak alapították, dór gyarmat, Cyrenaica (a mai Barka fensík) fővárosa. I. 19, 3; Fr. II, 34. Lakói: *Cyreneiek*. I. 79, 2. 5. 7. Egy nympha, Fr. II, 5.

Cyrus, a perzsa birodalom alapítója és első királya (559—529). C. II, 2.

Cyzicus, város Mysiában, a Márvány-tenger mellett. Fr. III, 20. 23. 30; IV, 65, 14. Ep. I, 4, 1.

Dabar, Massugrada fia, Masinissa unokája. I. 108, 1; 109, 4; 112, 1.

Daedalus, híres építő. Fr. II, 5, 6.

Damasippus, a Marius-párti L. Junius Brutus mellékneve, a ki 82-ben, mint praetor, Marius parancsára több tekintélyes Sulla-pártit leöletett; a Porta Collina melletti harc után azonban ő is ott halt meg a Mars-mezőn azon 3—4000 ember közt, a kiket Sulla ekkor fölkonzultatott. C. 51, 32. 34. Fr. I, 72, 7.

Danuvius, (Duna), Fr. III, 64, és j.

Dardania, város 1) Mœsiában, Fr. II, 66. 2) a. m. Trója. Fr. III, 50. j.

L. Hostilius **Dasianus**, Fr. IV, 51.

T. **Didius**, fővezér. Fr. I, 82.

Dilunus, folyó Hispániában. Fr. III, 6.

Dipone, erősség Hispániában. Fr. I, 105.

Cn. **Domitius**, (Ahenobarbus), Marius híve, a kit Sulla 82-ben proscibált. Ep. I, 4, 1. — Unokatestvére:

L. **Domitius** (Ahenobarbus), ingadozó, megbízhatatlan ember, Pompeius híve. A Sulla-féle proscriptiók idején összevásárolt nagyterjedelmű birtokaiból 49-ben sereget gyűjt Pompeius számára, de a közelgő Cæsar elől meghátrál. Corfiniumban 4—4 hold földet ígér katonáinak s a közelgő segítséggel hitegeti őket. Itt Cæsar kezébe került ugyan, de ez szabadon bocsátotta s akkor Massilia megszállására ment; onnan a Hispániából közeledő Caesar elől Epirusba menekült Pompeiushoz. A tábori tanácsnak ő volt egyik szóvivője s már előre kijelölték ellenfelek birtokait maguk közt való fölosztásra. A pharsalusi ütközet (48.) eldőltékor futás közben esett el. Ep. II, 3. 9.

M. Domitius (Calvinus) proconsul Hispániában 79-ben. Fr. I, 103.

M. (Livius) Drusus, előkelő optimata, a ki a Gracchusok útján akarta 91-ben mint néptribunus orvosolni a szövetségesek és a nép sérelmeit. De a féltékeny töképezések megghiúsították törekvéseit s őt magát orgyilkossal megölették. Ep. II, 6, 4.

Dyrrhachium, kereskedő város Illyria egy félszigetén, ma: Durazzo. Ennek környékén vívta első harczeit Julius Cæsar a Pompeius serege ellen. Cicero innen túl nem követte Pompeiust. Inv. 4. Fr. I, 26.

Etruria, Közép-Itália északnyugati tartománya. C. 27, 1; 28, 4. Fr. I, 10. 60. 64. 72, 6.8. Lakói: etruscusok. C. 51, 3. Fr. I, 62.

Eumenes, Pergamum királya. Fr. IV, 65, 8.

Euphrates, folyó Mesopotámiában. Fr. IV, 55. és 72. j.

Europa, I. 17, 3.

Eurus, keleti szél. Fr. II, 45.

L. Fabius Hispaniensis, tanácstag. Fr. III, 67.

Qu. Fabius Sanga, patronusa az allobroxoknak, kiknek köveiteitől megtudván Catilináék terveit közölte Ciceróval. C. 41, 4. 5.

Fabiusok, előkelő régi nemzetség Rómában, melyből 306 pusztult el a Veii elleni háborúban (479.). Qu. Fabius Maximus Cunctator pedig a II. pún háborúban Hannibal ellen szerzett hírnevet hadviselés-módjával. Inv. 4.

Faesulae, északetruriai város, ma *Fiesole*, Florenz közelében; oda való volt s ott gyűjtött sereget Catilinának C. Manlius. C. 24, 2; 27, 1; 30, 1. 3. Egy fæsulæi polgár. C. 59, 3; 60, 6.

C. Fannius, történetíró, 122. évi consul. Fr. I, 4.

L. Fannius (Fr. II, 64. 65; IV, 2.).

M. Favonius, senator, buzgó köztársasági, a ki folyton a hatalmasok ellen dolgozott, így Cæsar, majd Pompeius ellen. A 49. évben prætor lett s a gyűlölt Pompeiushoz csatlakozott. Ep. II, 9, 4. Pompeius halála után visszatért Rómába s kegyelmet kapott Cæsartól.

C. (Marcius) Figulus, 64. évi consul. C. 17, 1.

Fimbrius és Flaccus, I. M. Valerius Flaccus.

Fufidius, Fr. I, 51, 22; I, 100.

Fulvia, előkelő származású hirhedt nő, Qu. Curius kedvese, a kiből Cicero vesztegetésére kicsalta a Catilinariusok titkos terveit s Cicerónak elárulta. C. 23, 3.4; 26, 3; 28, 2.

M. Fulvius Flaccus, C. Gracchus híve. I. 16, 2; 31, 7; 42, 1.

M. Fulvius Nobilior, Catilina lovagrendi híve. C. 17, 4.

Fulvius, egy senator fia, a kit atyja, mivel Catilinához akart csatlakozni, megölt. C. 39, 5.

P. Furius, fæsulæi gyarmatos, Catilina híve. C. 50, 4.

A. Gabinus. Fr. V, 11. 16. 18. 19.

P. Gabinus Capito, lovagrendi, Catilina híve, a Rómában hagyott s ott kivégzett öt ezinkos egyike. C. 17, 4; 40, 6; 44, 1; 47, 1; 43, 2; 46, 3; 47, 4; 52, 34; 55, 6.

Gades, város Hispániában a Gibraltárnál. Fr. I, 93.

Gaddir, (Tartessus másik neve) Hispániában. Fr. II, 4.

Gaetulusok, a Numidiától délre fekvő Gætulia lakói Afrikában, nomád nép, mely nagyrészt Iugurthának hódolt. I. 18, 1. 7. 9. 12; 19, 5. 7; 80, 1; 88, 3; 99, 2; 97, 4; 103, 4.

Gallia, neve két római tartománynak; az egyik *Gallia Cisalpina* v. *citerior*, az Alpes koszorúzta Pó-síkság, az Alpes és Apenninus között, mely Rómára nézvést a Pó-folyón inneni Galliára (*Gallia Cispadana* és *Transpadana*) oszlott. Fr. II, 83. C. 40, 2; 42, 1; 56, 4; a másik *Gallia Transalpina* v. *ulterior*, nagyjában a mai Franciaország. Ez utóbbi azonban Julius Cæsar galliai hadjárata (58—50.) előtt tulajdonképen csak *Gallia Narbonensis*re, vagy a röviden ú. n. *provinciára* szorítkozott. C. 42, 13; 57, 1; 58, 4. 6. I. 114, 3. Fr. II, 83, 5. 9; I, 10; II, 36. 79; IV, 36; II, 17. Lakói: Gallusok. C. 52, 24; 53, 3. Ez általános néven említi Sallustius a C. 45, 3; 47, 2; 57, 3. az allobroxokat, a I, 114, 1. 2. pedig a cimbereket s a velük szövetséget kötött germanus és kelta népeket. *Gallicum bellum*-nak nevezi a gallusok 361. évi betörését Felső-Itáliába. (V. ö. azonban „A. Manlius Torquatus”). C. 52, 30. — *Gallica gens* (gallus nép): C. 40, 1.

Gauda, Mastanabal beteges és gyengeelméjű fia, Masinissa unokája, a kinek a rómaiak Iugurtha legyőzése után keleti Numidiát adták. I. 65, 1.

Germanusok, Fr. III. 79. 87.

Geryon, atyja Erytheiának s királya egy ilyen nevű mesés szigetnek valahol az Atlasi-tenger táján; hármas testű óriás. Fr. II, 3.

Gorduenusok, kisázsiai nép, Fr. IV, 68.

Gracchusok, a két Gracchus, anyjuk Cornelia révén P. Scipio Africanus maior unokái. I. 42, 1. 2. Az idősbiket *Tiberius*

(Sempronius) *Gracchus* a köznép javát czélzó javaslataiért az úri párt 133-ban megölette. I. 31, 7; 42, 1. Fr. 1, 15. j. Öccse, *Caius* (Sempronius) *Gracchus* indítványára hozta a nép 123-ban a *lex Semproniát*, mely elrendelte, hogy a consulokra bízandó provinciákat már az előző évi consulsválasztó gyűlés előtt meg kell állapítani. Bátyja szándékát még nagyobb terjedelemben akarta megvalósítani s 121-ben mint triumvir gyarmatot telepített Karthágóba; de még ugyanazon évben a L. Opimius consul vezetése alá gyűlt úri-pártiak ellen vítt útczai harcban elesett. I. 16, 2; 27, 3; 31, 7; 42, 1.

Graecia, v. *Görögország*. C. 2, 2; 51, 39. Fr. IV. 65, 1. Lakói: görögök. C. 53, 3. I. 85, 12. Fr. III, 56. Így nevezi Sallustius Cyrene görög gyarmat követeit is. I. 79, 8. A görögök beszédbeli készsége: I. 63, 3. Görög irodalom: I. 85, 32; 95, 3. C. 25, 2.

Gulussa, Masinissa fia. I. 5, 6; 35, 1.

Hadrumetum, phoeniciaiak alapította virágzó tengerparti városa Afrikának, a kis Syrtis mellett. I. 19, 1.

Halys, Lydia határfolyója. Fr. III, 58.

Hamilcar, előkelő leptisi polgár. I. 77, 1.

Hannibal, híres karthágói vezér, a ki a II. pún háborúban (218—201) győzelmesen harczolt a római seregek ellen. I. 5, 4. Fr. I, 51, 4; II, 83, 4; IV, 25. j.

Heraclea, város Pontusban. Fr. IV, 15; IV, 65, 14.

Hercules, a libyiaiak nemzeti istene (Hercules Libys), a kit Capsa városa alapítójának tartottak. I. 89, 4. Az afrikaiak közt az a monda járta, hogy Hercules különféle népekből álló sereggel átkelt Hispániába s ott halt meg. I. 18, 3.

C. Herennius, Fr. II, 16; II, 83, 6.

Hiempsal, 1) Micipsa ifjabbik fia; büszkeségével s hevességével magára vonta Iugurtha haragját, a ki azután őt Thirmidában 117-ben megölette. I. 5, 7; 9, 4; 10, 8; 11, 3. 6. 8; 12, 3. 5; 15, 1, 3; 17, 7; 24, 6; 28, 1. — 2) Gauda fia, a ki több, mint egy könyvből álló művet írt Afrika lakóiról. Atyja után Iarbasal együtt Numidia királya volt. Fr. I, 49. Fia I. Iuba, a Pompeius-pártot támogatta Julius Caesar ellen a polgárháború alatt, de Thapsa alól elmenekült s teljesen elhagyatva alighanem öngyilkos lett. Országát Caesar római provinciává tette s kormányzatát Sallustiusra bízta (46-ban). I. 17, 7.

Hippo néven két phoeniciai gyarmat volt Afrika északi part-

ján, egyik *H. Zarytus* (ma: Biserta), a másik *H. regius* (ma: Bona). Ezek valamelyikét említi Sallustius I. 19, 1-ben.

L. Hirtuleius, Sertorius quæstora. Fr. II, 48.

Hispania, a mai Spanyolország és Portugália, 205-től római tartomány, még pedig kettő (duæ Hispaniæ), ú. m. az Iberus (Ebro) folyón innen, vagyis északra fekvő rész *H. citerior* (innenső), a másik *H. ulterior* (túlsó). I. 7, 2; 10, 2; 18, 3. 9; 19, 4. C. 18, 5; 19, 1; 21, 3. Fr. I, 72, 8; I, 77. 79. 87. 99. 103; II, 4, 38. 58. 66, 83, 4, 9, 10; III, 5, 73. Lakói: *hispaniaiak* v. *hispanusok*. I. 18, 5. C. 19, 3. 5. *Hispaniai háború*, Fr. II, 27.

Hister, Fr. III, 64. j.

Homerus, Fr. I, 93. j.

Japydia, (Dalmatia). Fr. II, 31.

Jason, az Argonauták vezére Colchisba, a honnan az aranygyapjúval Medeát, Aeëtes király leányát is magával hozta. Fr. IV, 55.

Ichnusa, Sardinia neve. Fr. II, 3.

Ilerda, hispaniai város. Fr. I, 114.

Indicesek, hispaniai nép. Fr. II, 83, 5.

Isaura, város a kisázsiai Isauriában, régi és új. Fr. II, 72.

Isauria lakói: Fr. II, 70. 71; III, 1.

Italia, a mai Olaszország. I. 5, 2. 4; 27, 3. 4; 28, 2. 6; 35, 9; 114, 2. C. 16, 5; 24, 2; 52, 15. Fr. I, 19. 21. 78; II, 83, 4. 7, 10; II, 38, 7; IV, 20, 21, 23, 28. A tartományi városokban nagy számmal éltek az itáliai üzletemberek. I. 26, 1. 2. 3; 47, 1; 64, 5; 67, 3; ilyenek értendők I. 21, 2, „polgárok” alatt is. Róma itáliai szövetségesei: I. 40, 2. Fr. I, 17; III, 6.

Jugurtha, Mastanabal fia, a kit Micipsa házához fogadott s fiaival egyenlő örökösévé tett. Jugurtha azonban Hiempsalt 117-ben megölette, Adherbalt pedig kiűldözte. Adherbal panaszára a senatus ő közte s a pénzével erősen vesztegető Jugurtha közt osztotta föl Numidiát, de Jugurtha az egészet magának akarta s azért Cirta bevétele után az ott kezébe került Adherbalt és híveit 112-ben levágatta, velük azonban ott tartózkodó itáliai származású kereskedőket is. Ez utóbbi tette oly erős forrongást okozott a római néppártban, hogy a senatus kénytelen volt megüzenni neki a háborút (111.), mely a 107-ben consullá s fővezérré választott Marius győzelmei ellenére is csak avval ért véget, hogy ipja Bocchus elárulta s megkötözve kiszolgáltatta őt Sullának. Marius fényes diadalmenetet tartott; lánczra verve vitte Rómába a ravasz és szív-

telen numidát, a kit ezután a Tullianumba vetettek, hogy ott vesszen éhen halva; de, mivel még hatod-nap is életben volt, megfojtották.

C. Julius, Catilina híve. C. 27, 1.

D. Junius Silanus, consul-jelölt a 62. évre, a ki a 63. decz. 5-iki senatusban az elfogott Catilináriusok kivégzését javasolta. C. 50, 4; 51, 16. 18.

Juppiter, a rómaiak főistene. I. 107, 2. Inv. 4. Fr. III, 11. 38, 15. inc. 25.

Karthágo, l. Carthago alatt!

Lacedæmoniak, spartaiak. C. 2, 2; 51, 28.

Lacetania, hispaniai tartomány. Fr. II, 83, 5.

D. Lælius, Pompeius alvezére. Fr. II, 24. j.

Calpurnius Lanarius, Fr. I, 89. j.

Lares, város keleti Numidiában; ma *Lorbens*. I. 90, 2.

Latium, közép Italia latinus népek lakta területe az alsó Tiberis tájékán. Lakói, a latinusok, v. latiumi polgárok, legkülönb jogi állapotot élveztek Róma szövetségesei közt: volt Rómával szabad kereskedelmi és közlekedő érintkezésük (*ius commercii*) s tisztviselőik a hivatalos évük lejárta után római polgárjogot nyertek. E jogi állapot neve: *ius Latii*. Ez azonban nem foglalta magában a főlebbező jogot (*ius provocationis*), mely a római polgárt védte a testi és a halálos büntetéstől. I. 39, 2; 40, 2; 42, 1; 43 4; 69, 4; 84, 2; 95, 1. Fr. I, 20; I, 51, 12, Latin irodalom: 95, 3.

Cn. Lentulus Clodianus, Fr. III, 88; IV, 1.

P. Lentulus Marcellinus, Fr. II, 34.

P. (Cornelius) Lentulus Spinther, 63-ban mint *ædilis*nek ő neki került őrizete alá

P. (Cornelius) Lentulus Sura; 71-ben consul volt s tagja lett a senatusnak, de onnan erkölestelen élete miatt kirekesztették; 63-ban mint *prætor* egyik főczinkosa volt a Catilina összeesküvésnek, kit decz. 5-ikén szintén kivégeztek. C. 17, 3; 32, 2; 39, 6; 43, 1; 44, 1. 3; 46, 3. 5; 47, 2. 3. 4; 48, 4; 50, 1; 51, 7; 52, 17. 32; 55, 2, 5; 57, 1.

Mam. Lepidus Livianus, Fr. I, 80; III, 38, 10.

M. Aemilius Lepidus, cons. 77. Fr. I, 1. 51, 27, 61. 63. 64. (66. 67.) 72, 2. 3. 6. 7. 14. 18. 19. 22. (75. 78.); III, 37.

M. (Aemilius) Lepidus, 66. évi consul. C. 18, 2.

Leptasta, Mauretania királya. Fr. II, 15.

Leptis, két észak-afrikai phœniciai gyarmatváros neve; az egyik, *Leptis magna*, a két Syrtis közt feküdt (ma: Lebda); lakói: Leptisiek. I. 19, 3; 77, 1. 2; 79, 1; a másik, *Leptis minor*, délre esett Hadrumentumtól (ma: Lemta). I. 19, 1.

Lete, macedón város. Fr. I, 124. 125.

Libyaiak, északi Afrika berber őslakói. I. 18, 1. 9. 10. 12; 89, 4. (1. Hercules).

L. Licinius **Crassus**, a Licinius-törvény indíttványozója. Fr. I, 15.

M. (Licinius) **Crassus**, Fr. IV, (19. 35.) 47.

M. **Licinius Crassus**, római nábob, a későbbi triumvir; 70-ben Pompeius consultársa. Mind a két Catilina-összeesküvés részesének gyanították. C. 17, 7; 19, 1; 38, 1; 47, 4; 48. Inv. 3.

P. Licinius **Crassus**, a triumvir ifj. fia, a kinek házáat 62-ben vette meg Cicero s arra körülbelül fél millió koronát vett kölcsön P. Sullától, a kinek a védelmét a Catilina-összeesküvésben való részvétel vádja ellen magára vállalta. Inv. 2.

Ligusok v. ligúriaiak, felső Italiában a genuai öbölnél fekvő Liguria lakói. I. 38, 6; 77, 4; 93, 2. 4. 7. 8; 94, 2. 3; 100, 2. Fr. II. 7; III, 5; inc. 3.

Limæa, hispaniai folyó. Fr. (III, 34.).

Lucaniai (föld), Fr. III, 79. 82; IV, 34.

L. (Licinius) **Lucullus**, consul 74-ben. Fr. II, 83; III, 14. 38, 11; IV, 4. 5. 6. 7. 11. 14. 54. 55. 67. 69; V, 9. 12.

M. Terentius **Lucullus**, 73-ban consul, 70-ben prætor peregrinus. Fr. III, 38, 19 (élelmzésről szóló törvénye, a Terentius törvény); IV, 16. j.

P. (Licinius) **Lucullus**, 110-ben néptribunus. I. 37, 2.

Lusitania, Fr. I, 106. Lakói: Fr. I, 97. 98.

Lutatiusok (Qu. Catulus), Fr. I, 51, 3.

Lycaonia, kisázsiai tartomány. Fr. V, 12.

Lycia, kisázsiai tartomány. Fr. I, 121.

Lydia, a római Asia-tartomány része. Fr. III, 58.

Macedonia, 146-tól római tartomány. I. 35, 3. Fr. III, 38, 7; II, 66; IV, 65, 5. *Macedon háború* néven a Perseus elleni II. macedon háború (171—168.) értendő: C. 51, 5. Fr. I, 8.

C. Licinius **Macer**, beszéde. Fr. III, 38.

Mæcenás, Fr. III, 67. Ma: Azov-tenger.

Mæotis-tó, Fr. III. 61.

L. Magius, Fr. II, (64, 65.).

Mamercus, Antonius alvezére. Fr. III, 5. L. Lepidus alatt!

C. **Mamilius** Limetanus, 110-ben mint néptribunus törvényjavaslatot terjesztett be (lex v. rogatio Mamilia), mely törvényerőre is emelkedett, hogy törvényes vizsgálatot indítsanak azok ellen, a kik meghagyták magukat vesztegettetni Jugurthától. I. 40, 1, 4; 65, 5.

Manius, alvezér. Fr. III, 6.

A. **Manlius**, Marius legatusa (alvezére). I. 86, 1; 90, 2; 100, 2; 102, 2. 4. 15.

A. **Manlius** Torquatus (Imperiosius), a 361-iki gallus háborúban megölette tulajdon fiát, a miért parancsa ellen állt ki harezolni az ellenséggel. C. 52, 30. [Sallustius azonban téved; ezt az eseményt az írók a 340-iki latinus háború alatt említik. Ellenben abban a gallus háborúban egy T. Manlius Torquatus páros viadalban tüntette ki magát.]

C. **Manlius**, Sulla alatt centurio, egyike a fæsulæi gyarmatosoknak. Vagyonát eltékozolván Catilina hive lett s Fæsulæ táján sereget gyűjtött. Az ő táborába (*Manliana castra*) ment a városból Catilina. Pistoriánál a jobb szárny parancsnoka volt s elesett. C. 24, 2; 27, 1. 4; 28, 4; 29, 1; 30, 1; 32, 1; 36, 1. 2; 56, 1; 59, 3; 60, 6.

Cn. **Manlius** (Maximus), 105-ben mint consul vereséget szenvedett a cimberektől Arausionál. I. 114, 1.

T. **Manlius** Mancinus, 107-ben mint tribunus plebis javaslatára tették meg Mariust a Jugurtha elleni háború fővezérévé. I. 73, 7.

M. Claudius **Marcellus**, 51-ben consul. Fr. I, 10.

Qu. **Marcus** Rex, 68-ban consul, azután Cilicia proconsula volt, de diadalmenetet nem akartak neki engedni, mivel hadi sikereit Pompeius fővezérsége alatt aratta, nem önállóan. Hogy ehhez való jogát el ne veszítse, 63-ban a város előtt várakozott a kért imperiumra, midőn a tanács őt Fæsulæba rendelte. C. 30, 3; 32, 3; 34, 1. Lucullus utóda Ciliciában. Fr. V, 12. 13. L. még: Philippus!

C. **Marius**, 156-ban született Arpinumban. Alacsony származása és csekély képzettsége ellenére mint derék katona igen sokra vitte. 119. néptribunus, 115. pætor, Metellus alatt (109—107.) ennek legatusa a numidai seregben, 107-ben, mint consul, utódja. Legatusa, Sulla, 105-ben ráveszi Bocchust Jugurtha elárulására s evvel véget ér a hosszú, kegyetlen háború. Még távolléte alatt megválasztják consulként a 104. évre s tartományul Galliát kapja, meg a cimberék és teutók elleni háború fővezérségét. I. 46, 7; 50, 2;

55, 5. 8; 56, 3. 5. 6; 58, 5; 60, 5; 63, 1. 3; 64, 1. 3. 4; 65, 3. 4. 5; 73, 2. 3. 5. 6. 7; 82, 2. 3; 85; 86, 4. 5; 87, 4; 88, 2; 89, 6; 92, 1. 6; 93, 1. 6. 7; 94, 3. 4. 7; 96, 1. 4; 97, 3; 98, 1. 3; 99, 1; 100, 1. 5; 101, 6. 10; 102, 2. 3. 14; 103, 1. 3. 7; 104, 1; 105, 1; 112, 2; 113, 7; 114, 3. E háborúban hozta be a sasos legió-zászlót s egy ilyen Marius-féle zászlaja volt Catilina seregének. C. 59, 3. A polgárháborúban Cinnával a néppárt feje; Fr. I, 22. 23. 33. 72, 7.

C. Marius, az előbbi fogadott fia, 82-ben consul; Præneste meghódolása után menekülés közben valószínűleg öngyilkos lett, vagy Sulla poroszlói ölték meg. Fr. I, 33.

M. Marius Gratidianus. Fr. I, 41. 42.

Maronea, Thraciában. Fr. III, 41.

Marsus, háború (bellum Marsicum), Fr. I, 82.

Massilia, virágzó görög gyarmatváros Galliában. C. 34, 2.

Masinissa, 202—149. Numidia királya, még pedig eleinte csak az atyjától örökölt keleti részéé, melyhez a rómaiaktól a II. pún háború alatt tanúsított hűségeért megkapta a nyugati részt is, mely addig a Syphaxé volt. I. 5, 4. 5. 7; 9, 2; 14, 2. 6. 18; 24, 10; 35, 1, 2; 65, 1, 3; 108, 1.

Massiva, Gulussa fia, Masinissa unokája. I. 35, 1. 4. 6; 61, 4.

Massugrada, Masinissának valószínűleg természetes fia. I. 108, 1.

Mastanabal, Masinissa fia, utána testvéreivel a trón örököse. I. 5, 6. 7; 65, 1.

Mauretania, Észak-Afrika legnyugatibb része, melyet a Muluccha folyó választott el Numidiától s onnan az Atlasi-tengerig terjedt; tehát körülbelül a mai Marocco. A Jugurtha-háború idején Bocchus országa, utána nyugati Numidiához csatolták, de csak a császárkorban lett római tartomány. I. 16, 5; 19, 4; 62, 7. C. 21, 3. Fr. I, 96, 109; II, 15, 58. Lakói: *Maurusok* I. 18, 10; 19, 4. 7; 86, 6; 82, 1; 97, 4; 99, 2; 101, 4. 8; 104, 3; 106, 5; 107, 5. Maurus = Bocchus. I. 97, 2; 108, 1; 113, 1. 3. = Volux. I. 106, 2; 107, 1.

Qu. (Fabius) **Maximus** Aemilianus, L. Aemilius Paulus, a pydnei győző fia, a ki a Fabius-nemzetségbe lépett át. I. 4, 5.

Medusok, ázsiai nép a Tigris mellett. I. 18, 4. 9. 10.

C. Memmius, 111-ben mint néptribunus heves izgatást fejtett ki a Jugurthától megvesztegetett nemesek ellen s ezt Rómába idézte. I. 27, 2; 30, 3. 4; 32, 1. 5; 33, 3; 34, 1. Ő az, a kit 100 ban,

mikor a consulságért pályázott, C. Servilius Glaucia emberei meggyilkolták.

Menemachus, Fr. V, 14.

Meoriga (?) Fr. II, 77.

Mesopotamia, Fr. IV, 65, 21; (4, 72. j.).

Qu. (Cæcilius) **Metellus**, 1. (Numidicus), 109-ben consul, 109—107 a Jugurtha elleni háború fővezére. E tisztét becsületesen, buzgón és sikeresen töltötte be. 107-ben, miután Mariust küldték ki helyébe, elkeseredve tért vissza Rómába diadalmenetben s érdemei elismerésül a Numidicus melléknevet kapta. I. 43—89. sokszor. — 2. (Celer), 63-ban prætor. C. 30, 5; 42, 3; 52, 2; Fr. I, 126. — 3. Creticus, 74-ben prætor, mint Creta legyőzője 69-ben diadalmenetre kért engedelmet, de nem akarták megadni neki, mivel tulajdonképen Pompeius volt akkor az összes hadak fővezére. Erre várt 63-ban Róma előtt, midőn a senatus Apuliába rendelte seregével. C. 30, 3. Fr. 2, 36. — 4. Pius. Fr. I, 27. 104. 105. 111; II, 11. 25. 27. 47. 48. 55. 56. 58. 83, 9; III, 35; IV, 45.

Metellusok, híres plebeius-nemzetség Rómában, melynek történetében számos tagja jelentékeny szerepet játszott. Inv. 2.

Metrophanes, Fr. III, 16; IV, 2.

Micipsa, Masinissa legidősbik fia, a ki két fítestvére, Mastanabal és Gulussa, korai halála után egymaga uralkodott Numidián egész haláláig. (118). I. 5, 6: 6, 2; 7, 2; 8, 1; 9, 1; 11, 2. 5; 13, 1; 14, 1. 9; 16, 2; 22, 2; 24, 3; 65, 1; 110, 8.

Midas, a dardanusok királya. Fr. III, 49. j.

Minerva, a művészetek istennője; ő tanította azokra az embereket. Inv. 4.

Minos, Fr. III, 6; III, 11. j.

Qu. (tulajdonképen M.) **Minucius** Rufus, 110-ben consul. I. 35, 2. 3.

Mithridates, Pontus királya. Fr. I. 31. 72, 8; II, 38, 7. 62. 63. 64. 65; III, 15. 16. 17. 20. 38. 18. 43; IV, 4. 7. 8. 65; V, 1. 4. 5. 6. *Mithridatesi háború*, a III. mithridatesi háború (74—64.), melynek fővezérségét a lex Manilia (66.) Pompeiusra ruházta. C. 39, 1.

Moesia, Fr. IV, 16. j.

Mons sacer (Szent hegy), Fr. I, 10.

Muluccha, mai nevén Muluja, határfolyó Numidia és Mauritania közt. I. 19, 7; 92, 5; 110, 8.

Mulvius-híd, Róma legészakibb hídja a Tiberisen; ma: ponte Molle. C. 45, 1.

C. (Licinius) **Murena**, 63-ban Gallia ulterior (Sallustius téves tudósítása szerint Gallia citerior) kormányzója. C. 42, 3.

Muthul, az Uticánál torkolló Bagradas mellékfolyója; ma: Mellag. I. 48, 3.

Mutina, város felső Italiában, ma: Modena. Fr. I. 74.

Mutudureusok, nép Hispániában. Fr. II, 78.

Mygdonia, Bithynia régibb neve. Fr. III, 57.

Nabdalsa, előkelő numida, a ki Bomilcarral összeesküdött Iugurtha ellen. I. 70, 2. 4; 71, 1. 5.

Narbo, város déli Galliában, a hová a rómaiak 118. K. e. telepítettek gyarmatot. Fr. II, 17.

Naris, Lucániában, Fr. III, 81.

Tiberius (Claudius) **Nero**, Livia császárné első férjének apja s Tiberius császár nagyapja, a ki a 63. december 5-iki senatusban azt kívánta, hogy a fegyveres őrség eltávolítása után szavazzanak. C. 50, 4.

Nicomedes, III., Bithynia királya. Fr. IV. 65, 9. 10. 11.

Nilus, folyó Egyiptomban, Fr. III. 64. j.

Nomadok, (νομάδες), északafrikai néptörzsek görögös neve; ebből csinálták a rómaiak Numidae-t. I. 18, 7.

Nucerinus, l. Sittius.

Numantia, északi Hispánia városa a Durius (Duero) forrása közelében; az ifjabbik Scipio Africanus 133-ban bevette s feldúlta; innen kapta Numantinus melléknevét. I. 8, 2; 10, 2; 15, 1; 20, 1; 101, 6. Lakói; *Numantiabeliek*: I. 7, 4. *Numantiai háború* (143—133.): I. 7, 2; 9, 2.

Numidia, Masinissa országa Afrika északi partvidékén (kbl. a mai Algir), az afrikai római tartomány és Muluccha folyó közt. I. 8, 1; 13, 2. 5; 14, 1. 25; 16, 5; 18, 11; 19, 5; 20, 7; 24, 10; 27, 3. 4; 28, 7; 29, 7; 32, 2; 33, 4; 35, 2. 3. 9; 38, 9; 39, 4; 43, 1. 5; 46, 5; 48, 3; 54, 6; 61, 2; 62, 10; 65, 3; 78, 5; 82, 2; 84, 1; 85, 45; 97, 1. 2; 102, 14; 111, 1; 114, 3.

Numida, 1. Numidia lakója. I. 5—69. számos helyen. Szokásaik és jellemük. I. 11, 3; 18, 4; 46, 3. 5; 53, 6; 54, 3. 4; 56, 5; 59, 3; 66, 2; 74, 3; 75, 4; 80, 6. *egy numida* I. 54, 4; 65, 2. — 2. = *Iugurtha*: I. 35, 4; 101, 6; 106, 3; 108, 3; 111, 4; 113, 4, 6. = *Massiva*: I. 35, 1. = *Bomilcar*, I. 61, 5. = *Gauda* I. 65, 1. =

Aspar, I. 108, 1. = Iugurtha csatlósa, I. 12, 4. = Nabdalsa meghitt embere, 71, 3.

Nysa, a kit II. Nicomedes királynénak czímeztetett. Fr. IV. 65, 9.

Oceanus, az Atlasi-tenger. I. 17, 4; 18, 5. Fr. I. 10. 94. 99; IV, 65, 17.

L. Octavius, consul 75-ben. Fr. II, 33. 36. 83.

M. Octavius, Cneius fia. Fr. I. 57. Ennek fia:

C. Octavius, 76 évi consul. Fr. II, 21. Ennek fia:

Cn. Octavius Ruso, Marius quæstora. I. 104, 3.

Qu. Lucretius Ofella, a ki megszállotta Prænéstét, őt pedig ott Catilina. Fr. I, 43.

Olympus, hegy Kis-Ázsiában. Fr. I, 120.

L. Opimius, 121. évi consul, a ki a senatus fölhatalmazására az optimatákkal (úri pártiakkal) harczolt C. Gracchus és híve, M. Fulvius Flaccus ellen. Ő vezette azt a küldöttséget, melyre Numidia kettéosztását bízták Adherbal és Iugurtha közt. I. 16, 2.

L. Oppius, Cotta quæstora. Fr. III, 48. 49.

Cn. Aufidius Orestes, Fr. II, 32.

Aurelia Orestilla, Catilina második neje. C. 15, 2; 35, 3. 6.

Orion, a Kaszás-csillag, Fr. inc. 18.

Ostia, Fr. V, 15. j.

Otus, krétai óriás. Fr. III, 12. j.

Padus, a mai Pó-folyó. Fr. I, 15.

Pæignusok, középtaliai sabinus nép. Ebből volt Marius egy zászlóalja (cohorsa). I. 105, 2.

M. Lollius Palicanus. Fr. IV, 39.

Pamphylia, kisázsiai tartomány. Fr. I, 119.

Paphlagonia, kisázsiai tartomány. Fr. III, 58. és j.

Parium, kisázsiai tengerparti város. Fr. IV, 65, 9. 14.

L. (Aemilius) Paulus, 63-ban vádat emelt Catilina ellen erőszak miatt, de az ügy nem került tárgyalásra. C. 31, 4.

Paulusok, a híres Aemilius-nemzetség tagjai, a kik Ascanius v. Numa fiától származtatták le magukat s többen előkelő szerepet játszottak Róma történetében. Inv. 4.

Pelorus, hegyfok Siciliában. Fr. IV, 25. j.

M. Perperna, Lepidus segítő társa, majd a Sertoriusé, a kit azonban hirtelenül megölet. 72-ben. Fr. II, 42. 44; 67. 68.

Perzsák, ázsiai nép a mai Perzsiában. I. 18, 4. 5. 11. Fr. III, 18.

Perses, Perseus macedoniai király, a ki a II. macedón háborút (171—168.) viselte Róma ellen, de L. Aemilius Paulus legyőzte Pydnánál. I. 81, 1. C. 51, 5. Fr. I, 8; IV, 65, 7. 19.

M. **Petreius**, C. Antonius consul alvezére s Pistoriánál helyettese. C. 59, 4; 60, 1. 5.

Phaselis, hegység Kisázsiaiában. Fr. I, 120.

Philænusok, a monda szerint egy karthágói testvérpár, a kik hazájuk területének nagyobbításáért élve temettették el magukat. A karthágóiak oltárt emeltek sírjuk fölé a nagy Syrtis mellett, Karthágo és Cyrene határán. I. 19, 3; 79, 5. 9. 10.

Philippus, V., Macedonia királya, Perses atyja. Fr. I, 51, 4; IV, 65, 5, 6, 7.

L. Marcius **Philippus**, a tanács legtekintélyesebbik tagja, Lepidus ellen beszéddel is föllép. Fr. I, 70, 71, 72.

Phœniciaiak, tengerjáró ázsiai nép, mely számos gyarmatot alapított északi Afrikában. I. 19, 1.

Picenum, v. **Picenus-terület**, északitaliai tartomány az Adria mellett. C. 27, 1; 30, 5; 42, 1; 57, 2. *Picenumi*: Fr. III, 83, 13; IV, 39.

Pisidia, kisázsiai tartomány. Fr. I, 121; III, 1.

C. (Calpurnius) **Piso**, 67. consul, 66—65. Gallia Narbonensis kormányzója, a ki ellen 63-ban az allobrox nép zsarolásért, Cæsar pedig egy allobrox kivégeztetéseért emelt vádat; de Cicero védelmére fölmentették. Ezért gyűlölte Cæsert. C. 49, 1. 2. Fr. IV 75; 5, 23.

Cn. (Calpurnius) **Piso**, Catilina vakmerő híve, a ki résztvett az I. összeesküvésben; később quæstor volt Hispania citeriorban s a hispániaiak megölték. C. 18, 4. 5; 19, 1. 3. 5; 21, 3.

M. (Pupius) **Piso**, állítólag az ékeesszólásban mestere Cicerónak, a kit fajtalan czélra is fölhasznált volna. Inv. 1.

Pistoriai föld, Pistoria (ma: Pistoja) város vidéke északi Etruriában. C. 57, 1.

Plautia lex, Plautius javaslatára hozott törvény 78-ban a köznyugalom fegyveres megzavarói ellen. C. 31, 4. Inv. 2.

Pompeii, régi oscus eredetű város a Vezuv lábánál, melyet K. u. 79-ben, augusztus 24-én a Vezuvból kiömlő kő és hamu eltemetett. Kiásása folyik. Környékén volt Cicero villája, a Pompeiana. Inv. 2.

Cn. **Pompeius** (Magnus), 70-ben consul s mint ilyen consul-

társával, Crassussal, a ki egyébként személyes ellensége volt, eltörölte Sullának a néptribunusok hatáskörét korlátozó törvényét. 67-ben őt küldték ki fővezérnek Sertorius, a tengeri rablók, majd Mithridates ellen. Nagy hatalma nyugtalanította az optimata pártot. C. 16, 5; 17, 7; 19, 1. 2. 5; 38, 1; 39, 1; Ep. I, 2, 7. 4, 1. II, 3, 1. Fr. I, 49; II, 12. 14. 16. 77. 78. 79. 82. 83; III, 38, 21. 23; III, 72. 73. 4, 38. 40—44. 47; V, 16. 18. 21. 22.

Qu. **Pompeius** Rufus, 63-ban mint praetort Capuába küldték a nyugalom helyreállítására. C. 30, 5.

C. **Pomptinus**, 63-ban mint praetor elfogta (szinlegesen) az allobrox követeket a Mulvius-hídon. C. 45, 1. 4.

Pontus, 1) Fekete-tenger, Fr. III, 50—57. és j. A Pontus szorosa, a Bosporus. Fr. III, 43. 2) Mithridates országa, Fr. II, 60 j. 65; V, 11.

Porcius-törvény, melynek értelmében római polgár a testi s a halálbüntetés ellen fölebbezhetett a néphez. Valóságban a halálbüntetés eltörlése volt ez, mert a nép legfőbb számkivetésre ítélte a római polgárt. C. 51, 22. 40. Inv. 3.

M. **Porcius** Cato, 1. maior, Censorius. Fr. I, 4, 5. — 2. minor, Uticensis, Cato maior dédunokája, szigorú erkölcsű, merev republicanus, tiszteletre méltó jellem; 63-ban decz. 5. mint néptribunus-jelölt a Catiliniusok kivégzését követelte a senatusban. C. 52, 1; 53. 1. 6; 54; 55, 1. A II. polgárháború alatt Pompeius híve, de ott is mérsékelt, tiszteletreméltó magatartást tanúsít. Ep. II, 3. 9.

M. **Porcius** Laeca, senatori rangú híve Catilinának; az ő házában gyűltek össze Catilináék 63. nov. 6—7. közti éjjel titkos tanácskozásra. C. 17, 3; 27, 3.

Præneste, itáliai város, nem messze Rómától; ma: Palestrina. Fr. I, 54.

Ptolemæus, 1. Alexander, Fr. IV, 65, 12. — 2. Apion. Fr. I, 9, j; II, 34. — 3. Soter II. Fr. IV, 65, 10.

Publius alvezér, Fr. inc. 5.

Publipor, Fr. III, 82.

Pún, karthágói, Karthágo lakosa. A púnoknak 264—146. közt három nagy háborújuk volt a rómaiakkal, ú. m. az I. pún háború, 264—241., a II. pún háború, 218—201., a III. pún háború, mely Kathágo eltörlésével végződött, 149—146. I. 5, 4; 17, 7; 19, 3. 7; 42, 1; 108, 3. C. 51, 6. Fr. I, 10. 11; II, 53.

Púnok, karthágóiak, Fr. II, 99.

Pyrenæus hegység, Fr. II, 85, 5; III, 73.

Pyrrhus, a molossusok királya Epirusban 307—272. Kr. e. Fr. I, 51, 4.

Regium, a délitáliei Calabria városa; ma: Reggio. I. 28, 6.

Rhenus, a Rajna folyó, Fr. I, 10.

Rhodusiak, Rhodus szigetének lakói, Antiochus, Syria királyának legyőzése (189.) után mint hű szövetségesek Lyciát és Cariát kapták Rómától; de a III. macedon háborúkor (171—168), mivel békét igyekeztek létrehozni Róma és Perseus közt, majdnem háborút indítottak ellenük a rómaiak. Erről ugyan lebeszélte őket Cato maior, de Lyciát és Cariát visszavették tőlük s Delos szabadkikötővé tételével is sokat ártottak kereskedelmüknek. Nem lehet tehát szó sem a rhodusiak hűtlenségéről, sem a rómaiak irántuk tanúsított nagylelkűségéről. C. 51, 5. Ep. II, 7.

Róma, Fr. 1, 37; 3, 79 A. stb.

Római nép, *rómaiak*, számos helyen. *Római város* (=Róma) Ep. I, 5, 2.

Romulus, Fr. I, 51, 5.

P. Rutilius (Rufus), 105. évi consul, már a numantiai háborúban Scipio katonai tribunusa, a Jugurtha-háborúban pedig Metellus alvezére. Valószínűleg az ő önéletrajzát vagy görög nyelvű római történetét használta forrásul Sallustius a Jug. 48—53. f-ben. I. 50, 1; 52, 5. 6; 86, 5.

Sacriportus, latiumi hegység; ismeretlen. Fr. I, 32. j.

L. Sænius, senator. C. 30, 1.

Saguntumiak, Saguntum hispániai város lakói. Fr. II, 53.

Salinator, Fr. I, 89.

Sallentinum, hegyfok, Italia délkeleti csúcsa. Fr. IV, 20.

C. Sallustius Crispus, Fr. I, 3. 6; inc. 26. (?).

Samnisok, középitáliei nép. C. 51, 38. Fr. I, 35.

Samothrákiai, Fr. IV, 65, 7.

Sardinia, Fr. I, 77; II, 1. 2. 5. 6, j.

L. Apuleius Saturninus, néptribunus 103- és 100-ban. Heves néppárti. 100. decz. 10-én agyonkövezték. Fr. I, 72, 7.

L. Cornelius Scipio, 83-ban consul. Fr. I, 32.

P. (Cornelius) Scipio Africanus (maior), Hannibal legyőzője Zama városánál Afrikában (202.). I. 5, 4. Inv. 1.

P. (Cornelius) Scipio (Aemilianus Africanus minor Numantinus), Karthago és Numantia meghódítója, **L. Aemilius Paulus-**

nak, a pydnai győzőnek fia, a ki a Scipio-családba lépett át. I. 4, 5; 7, 4; 8, 2; 22, 2. Inv. 4.

P. (Cornelius) **Scipio** Nasica, I. «Gracchusok» alatt! 111-ben mint consul halt meg. I. 27, 4.

Scirtus, Fr. I, 51, 21.

Scylla, szikla a messinai szoros itáliai oldalán. Fr. IV, 24.

Seythák, Fr. III, 50. 62.

Seleucea, parthus város a Tigris mellett. Fr. IV, 65, 19.

Sempronia, előkelő, szép és művelt római nő, D. Junius Brutus neje, Catilina híve. C. 25, 1; 40, 5.

Semproniüs-törvény v. *Sempronia lex* I. «Gracchusok» alatt!

Septimius, Fr. I, 127.

Septimius, az umbriai Camerinumból való, Catilina híve. C. 27, 1.

Au. Sertorius, Fr. I, 81. 82. 83. 88. 94. 95. 96. 101. 109. 110; 2, 23. 28. 38, 6. 50. 54. 74. 75. 78. 83, 5. 9; 3, 38, 18. 66. 67.

P. **Servilius** Isauricus, Fr. I, 118; II, 72.

P. **Sestius**, 63-ban, mint quæstor megtisztítja Campániát Catilina híveitől; 58-ban, mint néptribunus Cicerónak a számkivetésből való visszahívásán fáradozott; ezért Cicero 56-ban el is vállalta védelmét hálából, bár különben túlságba csapó különös viselkedése miatt sohasem szerette őt. Inv. 4.

Sextius, 111-ben quæstor Numidiában. I. 29, 4.

Sibylla-könyvek, görögnyelvű jóslat gyűjtemény, melyet Tarquinius Priscus állítólag drágán vett meg egy banyától. C. 47, 1.

Sicca, kelet-numidiai város. Lakói: Siccabeliek. I. 56, 3. 4. 5.

Sicilia, Fr. II, 6; IV, 23.

L. **Sicinius**, Fr. II, 18. 20. 22; III, 38, 8.

Sidoniak, a phœniciai Sidon városának a lakói. I, 78, 1. 4.

Sigæum, hegyfok Kisázsiában, a Bosporus végénél. Fr. I, 49. j.

Sila, erdő Délitáliában Regium felé. Fr. IV, 29.

M. (Junius) **Silanus**, 1. 109-ben consultársá Metellusnak. I. 43, 1. — 2. L. Junius alatt!

L. (Cornelius) **Sisenna**, római történetíró; megírta kora történetét a 91—79. évig. Meghalt 67-ben, mint Pompeius legatusa a tengeri rablók elleni hadjáraton. I. 95, 2. Fr. I, 2, (?).

P. **Sittius**, Catilina híve, 63-ban zsoldos sereget tartott Mauretániában. C. 21, 3.

Qu. Spartacus, a Capuából megszökött gladiátorok egyike, a rabszolga-háború vezére. Fr. III, 76. 79. 83. 84; IV, 37.

L. Statilius, lovagrendi, Catilina híve, a kivégzett czinkosok egyike. C. 17, 4; 43, 2; 44, 1; 46, 3; 47, 4; 52, 34; 55, 6.

Sucro község, Hispániában. Fr. II, 83, 6.

L. (Cornelius) Sulla, 107-ben quæstornak ment Afrikába Mariussal; később mint ennek legatusa rávette Bocchust Iugurtha elárulására (105). I. 95—113. Jellemzése: I. 95, 96. — A Mithridates elleni háborúban kiméletesen bánt katonáival, a kiknek később nagy területeket osztott ki Samniumban, Lucaniában és Etruriában. Mint dictator (82—79.) nagyarányú bosszújával, az ú. n. proscriptiókkal kezdte s rettegetté tette nevét. Meghalt 78-ban. C. 5, 6; 11, 4. 5; 16, 4; 21, 4; 28, 4; 37, 6. 9; 47, 2; 51, 32—34. Fr. I, 30. 31. 45. 46. 51, 53—56. 85. 86; II, 16. 64; III, 38, 1, 9; IV, 1; V, 17.

P. (Cornelius) Sulla, az előbbi rokona, részt vett az I. Catilina-összeesküvésben (66.); e miatt később vád alá került, de Cicero védelmére fölmentették. A 65. évre consullá választották, de korteskedés miatt vádat emeltek ellene s ennek folytán minden hivatalt elzártak előle. C. 18, 2.

P. (Cornelius) Sulla, Servii filius, a dictator unokaöccse, Catilina híve. C. 17, 3.

Ser. (Cornelius) Sulla, Servii filius, az előbbi testvére, Catilina parthíve. C. 17, 3; 47, 1.

P. Sulpicius Rufus, 88-ban néptribunus; az ő indítványára küldték ki Mariust Mithridates ellen Sulla helyett. Campaniából visszatérvén Sulla szétverte a Marius-pártot. Sulpiciust azonban menekülés közben elfogták és lefejezték. Fr. I, 71, 7.

Servius Sulpicius, consul 51-ben. Fr. I, 10.

Suthul, numidiai város, Cirtától keletre. I, 37, 3; 38, 2.

Syphax, nyugati Numidia királya; 213-ban szövetségre lép Rómával, de utóbb a púnokhoz pártolván Scipio megveri, elfogja s Masinissa kapja országát. I. 5, 4; 14, 8.

Syrtis, két nagy öble az északafrikai tengerpartnak, egyik a nagy, másik a kis Syrtis. I. 19, 3; 78, 1. 3.

Tagus, folyó Hispániában, ma: Tajo. Fr. I, 107.

Tanais, 1. Afrikai folyó, mely Thala tóján ered Numidiában s Hadrumetum közelében ömlik egy tóba. I. 90, 3. — 2. A Don-folyó Európa és Ázsia határán. Fr. III, 59. 61.

Tarentum, délitáliai város a Tarento-öbölnél. Fr. I, 118.

Tarquinius (Superbus), Róma elűzött királya. Fr. I, 10.

L. Tarquinius, Catilina hive. C. 48, 3. 5. 6. 8.

Qu. Tarquitius, 81-ben quæstor Hispániában; átpártol Sertoriushoz, de utóbb részt vesz meggyilkolásában. Fr. III, 65—67.

Tarrhi, város Sardiniában. Fr. II, 8.

Tarracinai, Tarracina, az Appius-út mentén fekvő latiumi város lakója. C. 46, 3.

Tarrula, Fr. I, 51, 21.

Tartessus, hispániai város. Fr. II, 4.

Tauromeniumi (taorminai), Fr. IV, 25.

Taurus, hegység Kisázsiában. Fr. II, 69; IV, 65, 9.

Taurusok, Krím lakosai. Fr. III, 60.

Cn. Terentius, tanácsstag (senator); ő hozzá adták őrizet alá Cæpáriust. C. 47, 4.

Terentunusok, hispániai nép. Fr. III, 5.

Termestinusok, Termesus lakói Hispániában. Fr. II, 80.

Thala, ismeretlen fekvésű numidiai város. I. 75, 1. 2. 6. 9; 77, 1; 80, 1; 89, 6.

Themiscyrai termékeny síkság Pontusban. Fr. III, 59.

Theraiai, az Aegeus-tengeri körszigetek (kyklasok) egyikének, Therának dór lakói. I. 19, 3.

Thirmida, ismeretlen fekvésű numidiai város. I. 12, 3.

C. Thoranius quæstor. Fr. III, 79. A.

Thrákok, (thraxok), Thracia lakói. I. 38, 6.

Tigranes, Armenia királya, Mithridates veje. Fr. IV, 53. 64. 65, 3. 13. 15. 16; V, 14.

Tigris folyó forrásai Fr. IV, 72, j.

Tisidium, ismeretlen fekvésű numidiai város. I. 62, 8.

Titurius, Pompeius alvezére. Fr. II, 79.

L. (Manlius) Torquatus, 65-iki consul Cottával. C. 18, 5.

Transpadanai, l. Gallia.

Trója, neve Dardania is volt. Fr. III, 50. j.

Trójaiak, a kisázsiai Trója lakói, a kik Rómát alapították. C. 6, 1. Fr. II, 6. j.

Tullianum, a később carcer Mamertinusnak nevezett államfogház egyik része Rómában a Capitolium aljában, a Forum fölött. Régi forrás-ház (tullius=forrás) volt ez íves boltozattal s vesztőhelyül szolgált; a fölé épített négyszögletes helyiség pedig, melyet tölgyfa gerendáiról *robur*-nak neveztek, volt a börtön. Ebből egyet-

len nyílás szolgált a Tullianumba, a melyen lebocsátották a halálra ítéltet. A föld fölött is volt még hozzá épület, de ez nincs már meg, csak a két földalatti helyiség; de a Tullianum a mai állapotában nem vág teljesen Sallustius adataival. C. 55, 3.

M. Tullius Cicero, Róma híres szónoka; született 106-ban Arpinum városában; 63-ban mint consul nagy érdemet szerzett a Catilina-összeesküvés fölfedezésével. C. 22, 3; 23, 5; 24, 1; 26, 2; 27, 4; 28, 1. 3; 29, 1; 31, 6. 7; 36, 3; 41, 5; 43, 1. 2; 44, 1; 45, 1; 48, 1. 6. 8. 9; 49, 1; 51. 55. Az 52. évben Clodius meggyilkolása miatt perbe fogott Milo védelmével nagyon felbőszítette maga ellen az akkori néptribunusokat s heves jelenet folyt le közte és Sallustius közt a február 28-iki senatusban. L. Bev. és Inv. in Cic. — Fr. IV, 50.

L. (Volcatius) **Tullus**, 66. évi consul Lepidussal. C. 18, 2.

Turia, folyam Hispániában. Fr. II, 43. 83, 6.

T. Turpilius Silanus, a vagai helyőrség parancsnoka, a ki megmenekült ugyan egymaga az ottani mészárlásból, de később Metellus halálra ítélte. I. 66, 3; 67, 3; 69, 4.

Tusculanum, Cicero villája Tusculum mellett. Inv. 2.

Tyrusiak, phœniciaiak; Tyrus lakói. Fr. II, 4.

P. Umbrenus, főlzabadított rabszolga, a ki hosszasan tartózkodott Galliában mint kereskedő. 63-ban Catilina érdekében fejtett ki tevékenységet az allobroxok közt; a büntetés elől azonban sikerült elmenekülnie. C. 40, 1. 2. 4; 50, 4.

Urbinius, quæstor, Fr. II, 58.

Utica legrégibb phœniciai gyarmat Karthágo közelében. J. 25, 5; 63, 1; 64, 5; 86, 4; 104, 1.

Vaga, numidiai város, ma: Bedsa. I. 29, 4; 47, 1; 68, 1. 3. Lakói *vagaiak*. I. 66, 2; 69, 1, 3.

Valentia, hispaniai város. Fr. II, 43. 83, 6.

L. Valerius Flaccus, 86-ban mint consul Mithridates ellen vonult, de Fimbria nevű alvezére megölette. Az ő katonáiról van szó a Fr. III, 25³; V, 8. 11.

L. Valerius Flaccus 63. évi prætor C. 45, 1.

L. Vargunteius, senator-rendbeli híve Catilinának. C. 17, 3. 28, 1; 47, 1.

M. Terentius Varro, Pompeius proquæstora. Fr. II, 57.

Vascók, hispaniai nép, a mai baszkok. Fr. II, 78.

P. Vatinius, Cæsar rokona s híve, erőszakos, kapzsi ember, a

kit Cicero 56-ban nagyon letett egy vádbeszédében, de 54-ben már két beszéddel is védelmére kelt. Inv. 4.

C. Verres, praetor Siciliában 71-ben. Fr. IV, 28. 49.

Vesta, a házi tűzhely, valamint Róma városa állami tűzhelyének is védő istennője; tisztelete papnők gondjaira volt bízva. A C. 15, 1. említett Vesta-apáca Fabia volt, Cicero első nejének, Terentianának a mostoha testvére.

Vesuvius, a Vezuv-hegy Nápoly mellett. Fr. III, 75.

Vettius Picæus, Fr. I, 51, 17.

Volcatius, l. T. Volcatius Tullus.

Volscius, Fr. III, 48.

T. Volturcius, krotóni, Catilina híve, a kit, midőn az allobrox követeket el akarta vezetni Catilinához, elfogtak s a senatus előtt vallomásra birtak. C. 44, 3. 4; 45, 3. 4; 46, 5; 47, 1; 48, 4; 49, 4; 50, 1; 52, 36.

Volux, Bocchus mauretaniai király fia. I. 101, 5: 105, 3. 106, 1. 6; 107, 2.

Zama északafrikai város, a Scipio (l. o.) győzelméről nevezetes hasonló nevű város és Hadrumetum közt. I. 56, 1; 57, 1; 58, 1; 60, 1; 61, 1.

MAGYARÁZÓ JEGYZETEK.

¹ Az egykori amiternumi várdomb aljában ma császárkori romok (színház, amphitheatrum s más épületek) láthatók. tetején pedig torony (*torre d'Amiterno* v. *castello di S. Vittorino*) van régi feliratokkal és szobrokkal.

² A Chron. pasch. 1, p. 347. D. és a codex Freherianus.

³ Ep. ad Cæs. II, 10. Inv. in Sall. 5.

⁴ Gell. n. a. 17, 18 M. Varro . . . in libro, quem scripsit, *Pius aut de pace*, C. Sallustium scriptorem seriæ illius et severæ orationis, in cuius historia notiones censorias fieri atque exerceri videmus, in adulterio deprehensum ab Annio Milone loris bene cæsum dicit, et, quum dedisset pecuniam, dimissum.

Faustára, Milo nejére vonatkozólag ezt olvassuk Macrobiusnál (sat. 2, 2): Faustus, Sullæ filius, quum soror eius eodem tempore duos moechos haberet, Fulvium fullonis filium et Pompeium cognomine Maculam, *Miror — inquit — sororem meam habere maculam, quum fullonem habeat*. V. ö. még Hor. sat. I, 2, 64–67.

⁵ Cic. Att. IV, 13. Ascon. in or. Mil. 159 (p. 48 K.).

⁶ Porph. ad Hor. sat. 1, 2, 41 (*ille flagellis ad mortem cæsus*): Sallustius enim Crispus in Faustæ filiæ Sullæ adulterio deprehensus ab Annio Milone flagellis cæsus esse dicitur; quem Asconius Pedianus in vita eius significat. — Serv. ad Aen. 6, 612 (*quique ob adulterium cæsi*): Si *occisi*, Aegyptum significat, Thyestæ filium, et, si re vera *caesi*, Sallustium, quem Milo deprehensum sub servi habitu verberavit in adulterio suæ uxoris filiæ Sullæ.

⁷ Sall. Cat. 3, 3. Ep. ad Cæs. II, 1, 3; 10, 2. 3 (v. ö. 7, 5; 12, 5); I, 7, 4. Sall. Cat. 53, 2.

⁸ Mommsen, RStr. I³, 565 s. kk. 1.

⁹ Asc. in or. Cic. Mil. 146. 156.

¹⁰ Asc. in or. Cic. Mil. 145.

¹¹ Asc. in or. Mil. 145. 151. 152. — Cic. or. Mil. 5. 6.

¹² I. O. 4, 1, 68; 9, 3, 89.

¹³ Herm. 11, 305; 33, 87. Acta sem. phil. Erlang, 1, 327.

¹⁴ Ez utóbbi törvény alapján fogtak perbe a 62. év elején egyeseket, a kiket az összeesküvésben való részvétel gyanúja terhelt, ú. m. Vargunteiust, Serv. és P. Sullát, Porcius Læcát, C. Corneliust és P. Autroniust. Egy részüket elítélték; más részük nem várta be az ítéletet, hanem számkivetésbe ment.

¹⁵ Inv. in Sall. 5. C. Dio 40, 63. Hor. sat. 1, 2, 47—49:

„Tutior at quanto merx est in classe secunda,
Libertinarum dico, Sallustius in quas
Non minus insanit, quam qui moechatur.“

És u. o. 53—54:

„ Verum hoc se amplectitur uno,
Hoc amat et laudat: „Matronam nullam ego tango.“

Schol. ad loc. „Fertur Sallustius tanto ardore insanivisse in libertinas, quanto moechus in matronas. Quod quum illi in senatu a censoribus obiectum esset, respondit se non matronarum sectatorem esse. Quare ex senatu eiectus est. Quod ipse excusat in Catilinæ bello“.

Horatius e helyét rendesen a történetíró dédöcsesére s fogadott fiára vonatkoztatják. Ez azonban egyszerűen képtelenség. Horatius ama satirája ugyanis a Kr. e. 40 év körül kelt, a történetíró fogadott fia pedig a Kr. u. 20. évben halt meg s senatorrá nem lehetett előbb, mint 32 éves korában. De tudomásunk szerint egyáltalán nem is viselt hivatalt. Végül meg ő Sallustius nőtestvérének unokája volt.

¹⁶ Inv. in Sall. 5. 6. és 8.

¹⁷ Inv. in Sall. 6, 17. V. ö. u. o. 8, 21.

¹⁸ Cic. Att. 6, 5, 2.

¹⁹ Cic. fam. 2, 17, 6.

²⁰ Mommsen, R. F. II, 434, 42. Herm. I, 171. De a Canini (Canino v. Caninio?) sem volna épen akadálya Mommsen következtetésének. Sallustius ugyanis a *Historiae*-ben (fr. IV, 50. ap. Lact. div. inst. 6, 18, 26) Appius után *canina facundia*-nak nevezi Cicero beszélő tehetségét. Ugyanez a jelző, mely Ciceróra mint szónokra *harapós*, *maró* értelemben került forgalomba, meglehet, Sallustiusról is járta, csakhogy persze más értelemben. Cicero talán

Sallustiusban látta e csipős jellemzés forrását vagy terjesztőjét s akkor fönt ismertetett levele hangulatának teljesen megfelelné egy ilyen alkalmoszerű visszavágás.

²¹ A mi naptárunk szerint körülbelül januárius közepének felel meg.

²² A mai *Curzola* szigete *Salone* közelében.

²³ *Orosius* (6, 15), *Florus* (4, 2, 31 = 2, 13, 30 sk.) és *Lucanus* (*Phars.* 4, 402 skk.) a Curio-féle afrikai expeditio előtt beszéli el ezen eseményt; ugyanott kellett tehát beleiktatva lennie a Cæsar b. c. II. könyvébe. Mert hogy benne volt, kétségtelenné teszi a b. c. II. könyvének feltűnő rövidségén kívül a b. c. III, 10, 5, különösen pedig a 67, 5. L. erre nézve *Cserép*, C. Julius Cæsar commentariusainak folytatásai és Asinius Pollio. (Ért. a nyelv- és széptud. köréből. XIX, 8. M. Tud. Akad. Budapest 1906.).

²⁴ A levélből kiérthető helyzet a következő: Sallustius Rómában. Cæsar kemény hadjáratban mint fővezér távol a várostól. Galliát meghódította már s azóta is elismerésre méltóan működött mind otthon, mind a harsztéren. [U. m. a római pénz- és birtokviszonyok rendezése 11 napig viselt dictatorsága alatt (*lex Julia de pecuniis mutuis*); már előbb az ellenpárt hispaniai seregének legyőzése és Massilia meghódítása 49-ben]. Bibulus és Domitius még életben. Megjegyzendő, hogy Bibulus a dyrrhachiumi csaták előtt halt meg, Domitius pedig a pharsalusi csata után esett el futás közben. Továbbá Cato és Domitius csak Epirusban volt együtt: amaz Afrikából ment oda Pompeius serege után, emez pedig Massiliából.

²⁵ Ma: *Durrazzo*.

²⁶ C. Dio 42, 17.

²⁷ Caes. b. c. I, 53.

²⁸ C. Dio 42, 17.

²⁹ Inv. in Sall. 6. *Peracta quæstura postea quam magna pigra eis dederat, cum quibus similitudine vitæ se coniunxerat, unus iam ex illo grege videbatur. Eius enim partis erat Sallustius, quo tanquam in unam voraginem cœtus omnium vitiorum excesserat: quidquid impudicorum, cilonum, parricidarum, sacrilegorum, debitorum fuit in urbe, municipiis, coloniis, Italia tota, sicut in fretis subsederant, nominis perditum ac notissimum, nulla in parte castris aptum nisi licentia vitiorum et cupiditate rerum novarum.*

³⁰ Magyarul: „Még Sallustiusnak is megkegyelmezett. Sőt —

s ez már maga is gyanút kelt — elhalasztotta ügye hivatalos vizsgálátát. M. Gallius visszaadta neki hadi szerzeményét.

³¹ L. pld. Cæs. b. G. 6, 30. b. c. 3, 68.

³² Először *Carrio* (edit. Gruter. 1607.).

³³ *Spandau*, Eine Salluststudie. Bayreuth 1868/9. (progr.). V. ö. *Hellwig*, De genuina Sallusti ad Cæsarem epistola etc. Merseburg 1873.

³⁴ C. Dio 43, 44. Momms. R. Str. I³, 123.

³⁵ *Idne*, R. G. VII, 117. l. jegyz.

³⁶ Dio 42, 43. Plut. Cæs. 51. Bell. Alex. 78, 5.

³⁷ Cic. Att. 11, 20. 21.

³⁸ C. Dio 42, 52 s. kk. l. App. b. c. 2, 92. Suet. Caes. 70. Plut. Cæs. 51.

³⁹ B. Afr. 8, 34.

⁴⁰ B. Afr. 97. C. Dio 43, 9. Inv. in Sall. 7. App. b. c. 2, 100.

⁴¹ Inv. in Sall. 7. C. Dio 43, 9. — Kormányzósága tartamának meghatározására a következő adatokkal rendelkezünk. A thapsusi csata a *fasti confusi* szerint ápr. 6-án volt. Cæsar Zamában adta át Sallustiusnak az új provinciát (b. Afr. 97); innen visszament Uticába, seregéből elbocsátá a rokkantakat s ügyeit rendezvén jún. 13-án szállt hajóra. Egy 46. évi törvényével (*lex Julia de provinciis*) 2 évre terjesztette ki a proconsuli kormányzóságot (Cic. Phil. 1, 8, 19. C. Dio 43, 25). Ámbár ez az év a naptárjavítás folytán a beleeső szökőhónappal együtt majd 15 hónapos lett (Suet. Cæs. 40), mégis valószínűleg csak a rendes 2 évig tartott Sallustius kormányzósága, talán a 44. év januáriusáig; mert mind az Inv. in Sall. 7 szerint, mind pedig C. Dio 43, 9 szerint Rómában kellett már lennie a 44. évi márcz. 15-ike, vagyis Cæsar megöletése előtt. Zsarolása miatt ugyanis csak a tartományból való távozása után emelhettek vádat ellene s az Inv. f. i. helye szerint Cæsar mentette meg 276,000 koronányi összeg árán a pertől.

⁴² Tac. ann. 13, 47. hist. 3, 82. Inv. in Sall 7.

⁴³ Hier. adv. Jov. 1, 40. Illa... coniunx egregia et quæ de fontibus Tullianis hauserat sapientiam, nupsit Sallustio inimico eius, et tertio Messalæ Corvino, et quasi per quosdam gradus eloquentiæ devoluta est. — C. Dio szerint Cicero feleségét vette el Vibius Rufus is. Ez nem volna épen lehetetlen, ha Terentia 103 vagy — mások szerint — még magasabb (117 évet!) kort ért. Valószínű azonban, hogy itt Cicero második neje, Publilia, értendő. C.

Dio 57, 15 (a Kr. u. 16. év). Val. Max. 8, 13, 6. V. ö. Plin. n. h. 7, 49, 48. Drumann R. G. VI, 693. 1.

44 Inv. in Sall. 7.

45 Schol. ad Hor. sat. 1, 1, 102.

46 Tac. ann. 1, 6; 2, 40; 3, 30. — Sallustiának, ha a főntebb említett Venus-szobor feliratából helyesen következtetünk, valami Helpidus volt a férje.

47 Cantu (Szt. Istv. Társ. kiadv.) V, 244.

48 Cat. 3. 4. Jug. 4.

49 Suet. gr. 10.

50 Quint. i. o. 8, 3, 29. Suet. Oct. 86. Fronto, ep. ad M. Cæs. 4, 3. Suet. gr. 15. Serv. ad Aen. 1, 6 (Cat. 6). Vop. Prob. 1. (Cat. 8, 4. Fr. Cat. 83 P.). Sisennára nézve: Cic. Brut. 64, 228; 74, 259. Sall. Jug. 95.

51 Hermes, 32. évf. 1897. (Neumann).

52 Jug. 18, 7.

53 Jug. 3.

54 Suet. Cæs. 72. 76. 80. Jug. 4.

55 Qu. Pedius, a kit a 19 éves Octaviussal (kevéssel utóbb már Octavianus) 43. aug. 19-én választottak meg consulnak, törvényt vitetett keresztül, melynek egyik pontja rendkívüli bíróság kiküldését kérte Cæsar gyilkosainak s a velük egyetértő polgároknak perbefogására. Október hónapban alakítja meg Octavianus, Antonius és Lepidus a *triumviratus*-nak nevezett 'hármasszövetséget' s nov. 27-én kezdik meg bosszuállásukat. A gazdag s terhükre levő polgárok nevét kiírták s ezzel a kiírással, *proscriptióval*, halálra és vagyonvesztésre ítélték. Nov. utolsó és decz. első napjaiban Róma vérben úszott. A *proscriptio* legtekintélyesebb áldozata Cicero volt, a kinek meggyilkolásán általános volt a gyász és részvét a polgárság szívében.

56 'Cicero és Barátai' (ford. Csiky K.), 174 s k. 1.

57 Jug. 4. f.

58 Cat. 1—4. f.

59 Cat. 4. f.

60 Az ő 1846. évi lipesei Sallustius-kiadásában (26. l.), melynek még egy későbbi kiadását is *liber levitate et negligentia insignis*-nek mondja Nipperdey.

61 I. o. 2, 5.

62 Pld. Hor. c. II, 2, 3. B. Afr. 97, 1. V. ö. Suet. Caes. 56

(Pollio Asinius), Quint. I, 6, 12 (Pictorem Fabium), Cic. Tusc. I, 9, 19 (Aelius Sextus) stb.

63 Cat. 48.

64 Cic. Phil. 2, 18.

65 Cat. 26, 4.

66 Cat. 23.

67 Fulvia körülbelül egyidős volt Antoniussal. Pinaria után ő lett P. Clodius felesége s 2 gyermekük lett, ú. m. *Clodia*, a ki 55-ben született s 12 éves korában ment nőül Octavianushoz, de ez 41-ben, a perusiai háború kitörése előtt visszaküldte anyjához; a másik, *P. Clodius*, még '*parvulus*' volt atyja halálakor, 52. jan. 18-án. Második férje Fulviának L. Curio volt, a kinek halála (48.) után vette el Antonius, a későbbi triumvir.

68 Cat. 14, 7; 17, 7; 22, 1. 3. 4.

69 Plut. Cic. 21. App. b. c. 2, 6. Vell. Pat. 2, 35.

70 Cat. 17, 1.

71 Cat. 27, 28. — *SC. ultimum* volt a neve annak a korlátlan fölhatalmazásnak, melyet nagy veszedelem idején a tanács azzal az utasítással adott a consuloknak (v. praetoroknak), hogy az állam védelméről gondoskodjanak.

72 Cat. 4.

73 Ascon. in or. Mil. 55. §.

74 Cat. 37, 8; 39, 4.

75 Cat. 49.

76 Cat. 48.

77 Cat. 23, 4; 24, 2; 26, 3.

78 Cat. 25. 40.

79 Cat. 37, 1—3; 38, 3. 4. — Sitzungsber. der kais. Akad. der Wissenschaften in Wien, 1890. 123. I. (Büdingen).

80 Pld. Cat. 20, 7; 51, 29. 33.

81 Cat. 51, 12—15. 24. 32—42.

82 Cat. 4 '*paucis absolvam*'. V. ö. Quint. i. o. 10, 3, 8.

83 Hist. fr. 1 M. — Auson. 13, 2, 61.

84 Sisenna történeti műve valószínűleg mintegy folytatása volt a Sempronius Asellioének, mely Drusus halálával (91.) végződött.

85 Hermes 32. évf. 1897. (Neumann).

86 I. o. 2, 5.

87 I. o. 10, 3, 8.

88 Archaismusnak nevezik a stilus régiességét, vagyis a jelen-

kori beszédnek régi, többnyire elavult szókkal, szóformákkal és szólásokkal való keverését, græcismusnak pedig a görögös szólásokat és szerkezeteket.

⁸⁹ Quint. i. o. 8, 3, 29; 9, 3. Suet. Oct. 86. Front. ep. ad M. Cæs. 4, 3. Suet. gr. 15.

⁹⁰ Quint. i. o. 1, 6, 39.

⁹¹ A Kr. u. II. század derekán.

⁹² Controv. 24.

⁹³ Sen. ep. 114. *„amputatae sententiae“, „verba ante expectatum cadentia“.*

⁹⁴ Quint. i. o. 10, 1, 32. 102.

⁹⁵ Sen. contr. 24.

⁹⁶ Gell. n. a. 3, 1.

⁹⁷ Suet. gr. 10. (Asinius Pollio). Sen. ep. 19, 5, 17. Victor. in rhetor. Cic. 1, 20. V. ö. Gell. n. a. 1, 15.

⁹⁸ Augustin. civ. dei 1, 5; ep. ad Marc. 5. Isid. orig. 13, 21, 10. Petrarca: „Crispus Sall. nobilis historicus veritatis; sic enim de illo apud auctores verissimos scriptum video“.

⁹⁹ Cat. 4, 2, 3; 18, 1. Hist. fr. 1, 5 M.

¹⁰⁰ Cic. ad Quint. fr. 2, 9 Lucretii poemata ut scribis ita sunt, multis luminibus ingenii, multæ tamen artis. Sed cum veneris (sed cum finieris‘ Hertz; „sed cum ad umbilicum veneris‘ Bergk), virum te putabo, si Sallustii Empedoclea legeris, hominem non putabo.

¹⁰¹ Fleck. Jahrbücher 1866. (93). 751—756. 1.

¹⁰² és ¹⁰³ L. e kiadásban a *Historiae* töredékei végén.

¹⁰⁴ Epucurus (Kr. e. 341—270.) tanítása szerint legfőbb jó az élvezet (ἡδονή); ennek megszerzésére nem szabad elszalasztanunk egy pillanatot sem, mert az istenek az ő zavartalan boldogságukban úgysem törődnek a világgal s az emberekkel. De nem minden élvezet jó is egyszersmind, csak az okos élvezet; jobb, ha okosan boldogtalan, mintha oktalanul boldog az ember. Az élvezet legmagasabb foka az, ha az ember ment vágytól s félelemtől (ἀταραξία = zavartalanság) és minden bajtól (ἀπονία). Ezek hiánya fogyatkozás (vitium) az emberi boldogságnak.

¹⁰⁵ Cat. 8.

¹⁰⁶ A stoicus iskola attól a csarnoktól (stoa) kapta nevét, a hol Zeno (K. e. 344—260), ezen iskola alapítója, tanítani kezdett; a peripatetikus iskola pedig Aristoteles Lykaion (Lycæum) nevű kertje sétáútjairól (περίπατοι). Mind a két iskola az erényt hirdette

legfőbb jónak, de amaz a természetnek megfelelő életben látta az erényt, mert az ilyen felel meg az emberbe oltott isteni szikrának; emez szerint pedig erény az akarat állapota, ha ez t. i. mint ilyen mindig készséges a jóra.

¹⁰⁷ Herm. 1, 229. l.

¹⁰⁸ Herm. 32, 209. l.

¹⁰⁹ Opusc. Berol. 1877. 540. l.

¹¹⁰ Egyet. Phil. Közl. 1902. (26. évf.) 449. l.

¹¹¹ Egyet. Phil. Közl. 1904. (28. évf.) 353. l.

¹¹² L. Bev. 11. s k. l.

¹¹³ *Villa publica* volt ama középület neve a Mars-mezőn, a hol az idegen államok követei szálltak meg. A quirinalisi ú. n. Dombikapunál aratott győzelme után 82. nov. elején abban az épületben mérszároltatta le Sulla a foglyul ejtett 4000 polgárt.

¹¹⁴ Marcellusra céloz, a ki (50-ben) mindenkép meg akarta őt fosztani a fővezéri hatalomtól.

¹¹⁵ Kr. e. 62-ben a tanács fölfüggesztette Cæsart prætori hivataltól, mivel egész hévvel támogatta Metellus néptribunus azon indítványát, hogy Pompeius serege élén vonulhasson be Rómába a Catilina-összeesküvés okozta zavarok elnyomására. Már-már fegyveres összeütközésre került a dolog a tanács-párttal, mikor Cæsar csendes eloszlásra szólította föl fegyveres népét, erre azután a tanács is visszavonta ellene hozott határozatát.

¹¹⁶ Cn. Pompeius a Kr. e. 49. évi márcz. 17-én hagyta el Rómát Cæsar közeledése hírére.

¹¹⁷ Érti a szövetséges-háborút s a Marius- és Sulla-féle polgárháborút.

¹¹⁸ Itália meghódítása után.

¹¹⁹ A római állam t. i. nem oligarchia, hanem demokratikus köztársaság.

¹²⁰ A fiúvá fogadás a XI, 6. szerint 3 évvel történt Micipsa halála előtt, tehát jóval később Numantia elfoglalásánál.

¹²¹ Érti Karthágót és környékét, melyet a rómaiak 146-ban provinciává tettek.

¹²² Értelme: Rokontól jót lehetett volna várnom; a helyett rossz lett a részem tőle.

¹²³ A. m. a vesztegetésben.

¹²⁴ Földközi-tenger.

¹²⁵ Atlasi-tenger.

- 126 Szósz szerint: Égen s földön vízhiány.
- 127 Atlasi-tenger.
- 128 T. i. a gætulusokkal egyesült perzsák és a libyaiakkal egyesült medusok és örmények.
- 128a Előbb bevegye, mintsem a követek visszatérnek.
- 129 Az optimaták, az úri párt tetszése.
- 130 Természetjog a méltányos és jogos felől való általános emberi felfogás és érzék.
- 131 Mintha t. i. még javában folyt volna a háború.
- 132 A. m. úri párt, optimaták.
- 133 A Gracchusok.
- 134 L. a Tulajdonnév-jegyzékben *Porcius-törvény* alatt!
- 135 74 km.
- 136 3 km.
- 137 Egy manipulus két centuriát (századot) foglalt magában.
- 138 3 km.
- 139 Tulajdonképen a Galliába betört cimberek ellen 105. okt. 6. Arausió (Orange) mellett.
- 140 Kbl. 23,000 kor.
- 141 *Municipium* volt ebben az időben minden olyan vidéki város, melyet Róma bevont a saját községi szervezetébe, de önálló közigazgatása maradt s maga választotta tisztviselőit, a kiknek hatáskörét külön törvényekkel szabályozta. A municipiumok lakóinak volt ugyan római polgár-joguk, de ennek Rómában való gyakorlásáról a távolság miatt alig lehetett szó.
- 142 Kr. e. 86-ban kapták az adósok azt a kedvezményt, hogy negyedrész lefizetésével törleszthették adósságukat, vagyis, 1 ast (rézpénz) kellett fizetniök 1 *sestertius* (ezüstpénz) helyett.
- 143 A fővezéri hatalom jelképei voltak a bárdos vesszőnyalábok, melyeket a korlátlan hatalom jeléül 12 licior vitt hosszú sorban a hivatalosan megjelenő főtisztviselő előtt.
- 144 A senatustól s a polgárság jobbjaiktól hathatós támogatásra s még jutalomra is számíthattak, ha fölfedezik az összeesküvést.
- 145 Gallia Transpadana a Pó-folyó és az Alpes közt terülő része Felső-Olaszországnak.
- 146 P. Cornelius Lentulus Sura a 63. évben másodízben viselte már a praetorságot. Plut. Cic. 17. L. a Tulajdonnév-jegyzékben!
- 147 Valószínűleg a Sisennáét érti, a kinek a művét Sall. mintegy folytatta a *Történetekben*.

148 Érti valószínűleg Catót, a kinek rövid beszédmódját, Fanniust, a kinek igazságszeretetét dicséri, s még talán Sisennát, a ki szintén régieskedő volt stílusában.

149 Ezt általában Catóra vonatkoztatják.

150 Kritz ezt is Catóra vonatkoztatja.

151 Róma viszonyait rajzolja S. e részben.

152 Halálra ítélték s korbácsolták.

153 Karthago legyőzése és Görögország meghódítása után.

154 A néptribunusok vagy lovagok abbéli törekvéseire czéloz, hogy a szövetségesek érdekeit elősegítsék.

155 Ez a törvény a római polgári jog bitorlását tiltotta.

156 A szövetséges háború alatt, a mint Kritz August. de civ. Dei III, 26. alapján véli.

157 E két töredék a bujdosó Mariusra vonatkozik, a ki Circeii és Terracina közelében a tengerparton földművesektől kért segédelmet, de ezek Sulla közeledő lovasaitól félve gyors távozásra nógatták; majd később, mikor Minturnae mellett egy kunyhóban lombbal takaródzva aludt, Sulla lovasainak zajára egy halászsajkára futott s lekergetvén róla öreg gazdáját, a tengerre menekült üldözői elől.

158 Evvel szokott mentegetődni Cinna, a kivel Sulla, mielőtt Ázsiába indult, megfogadtatta, hogy mitsem tesz az ő intézkedései ellen.

159 Cinna.

160 87-ben, mikor Sulla Epirusba kelt át 30,000 emberrel. Ezt a töredéket Maur. a Sulla visszatértére vonatkoztatja, pedig az Patrae-ban szállt akkor hajóra, nem Dyrrhachiumban.

161 Metellus a samnisokkal, 87-ben.

162 A rabszolgák t. i., a kiket Cinna besorozott s raboltak, öldökölték a városban.

163 Marius és Cinna, mikor bebocsátották őket Rómába s 5 nap 5 éjen át öldökölték, dúltak.

164 V. ö. Plut. Pomp. 5 ἐπ' αὐτῷ δὲ Σύλλας τοῖς πλείστοις ποσεινός.

165 Sulla látván, hogy sietnie kell a Marius-párt letörésére, nem akarta bevárni Mithridates békeszegését, hanem Murenának adván át a sereget haza indult.

166 Scipio consul seregét Sulla a fegyverszünet alatt magához édesgeti, midőn útját akarta állni Trifanum közelében.

167 Sullára nézve, a kinek most már nemcsak Mariussal gyűlt

meg a baja, hanem a samnisokkal s a néppárt más csapataival is. Marius ostromlására otthagya Lucretius Ofellát, a ki Prænestet szállotta meg.

168 Talán vezérük, Pontius Telesinus értendő, a ki föl akarta szabadítani Prænestet az ostrom alól, de hasztalan. Csakhamar a szorongatott Carbo is menekül Afrikába.

169 Valószínűleg a Præneste alól Róma ellen vonuló samnisok mondták ezt. Appian b. c. I, 92.

170 Sulla csatarendjének balszárnya a samnisok ellenében először habozott, majd fővezérestül futásnak eredt.

171 E két töredék elég világos vonatkozására nézve v. ö. Justin. 21, 4, 7. Sen. de ira 3, 18. Flor. 2, 9, 26. Oros. 5, 21, 6. Val. Max. 9, 2, 1.

172 Több adat van rá, hogy Catilina végezte ki Mariust, a felesége fítestvérét.

173 Catilina vitte valószínűleg ezt a segítséget Lucretius Ofellának Præneste alá s oda vitte Marius fejét is, hogy a prænesteieket annál jobban megrémítse.

174 A Sulla-féle proscriptiókra vagy bosszúra vonatkozik e töredék. V. ö. Plut. Sull. 31. Dio, fr. 105, 18. Sulla segédei nemcsak fegyveres ellenszegülőket tűztek ki áldozatokul, hanem gazdag, békés polgárokat is. Lyd. 3, 8. Val. Max. 9, 2, 1.

175 Sulla nagy földterületeket osztatott ki öreg katonáinak, hogy hűségüket s támogatásukat továbbra is biztosítsa. App. b. c. 1, 100.

176 Érti a Jarbas s a Cn. Domitius ellen viselt háborút.

177 Célzás C. Marius Gratidianus esetére, a kit Sulla 82-ben ritka kegyetlenséggel végeztetett ki.

178 Sulla szabadosai s czinkosai, az utóbbi az ú. n. Chrysogonus, Sulla íródiákja.

179 Sullát Felix (= «szerencsés») melléknévvel illette a polgárság.

180 Fufidius centurio 81. évre quæstorságot kapott. Ő ajánlotta Sullának a proscriptiókat, vagyis bosszúból való üldözését ellenfeleinek.

181 Talán P. Servilius proconsulra vonatkozik; vele ment Kis-Ázsiába C. Cæsar is, a kire a köv. töredék illik.

182 Az 54—56. Sullára vonatkozik, a kiről azt írta Sallustius (Plut. comp. Lys. et Sull. 3.), hogy a polgároknak hozott ugyan törvényeket a házasságról és önmegtartóztatásról, de maga ledérkedett.

183 Mint a hogy Sulla eltörölte M. Livius Drusus törvényét, úgy tett M. Octavius is C. Gracchusnak s Qu. Servilius Cæpio is Saturninus Apuleiusnak törvényével.

184 58—60. a Lepidus-féle zavarokra vonatkozik.

185 T. i. Etruriába, a hol lázadás ütött ki.

186 Lepidusnak t. i., hogy bocsássa szét seregét.

187 Utasítás Lepidus számára.

188 Hogy eltávolítsák Rómából, az Alpesen inneni Galliát adták neki tartományul s felhatalmazták, hogy hadsereget szedjen.

189 Lepidus.

190 Lepidus vereségére és megfutamodására vonatkoztathatók.

191 Sertorius.

192 T. i. a győzelméért Sertoriusnak, mikor a színházba lépett.

193 Sertorius.

194 Sertorius mondhatta ezt, mikor meg igyekezett nyerni a hispanusok (spanyolok) támogatását.

195 Sertoriust.

196 C. Annius betörése alkalmával Hispaniába. Plut. Sert. 7. Hier. epist. ad Magnum (70), 6.

197 Salinator a Pyraeneus-hegység átjáróit tartotta megszállva, de Anniustól vereséget szenvedett.

198 V. ö. Plut. Sert. 7.

199 Kbl. 1800 km.

200 A Kanári-szigetetről van itt szó; oda akart menekülni Sertorius. E szigetek Sallustius szerint — mint Serv. ad Aen. V, 735. említi — híresek Homeros költeményeiből. V. ö. Plut. Sert. 8.

201 Baeticába, vagyis a mai Andalusiába.

202 Alkalmasint a maurus segédhadak.

203 Metellus.

204 A szóban forgó vezér Metellus, a nép pedig a hispanusok.

205 Olyssipo?

206 Metellus Pius t. i. mintha megtagadta volna korábbi természetét, mikor Sertorius ellen hadakozott.

207 Sertorius. V. ö. Plut. Sert. 13.

208 Metellus.

209 Metellus. V. ö. Plut. Sert. 13.

210 Aquinus katonái.

211 L. Septimius valami per tárgyalásakor vagy gyűlés alkalmával.

212 Talán Marius a hajóit a Tiberisen 78-ban.

213 Talán Sulla öreg katonái.

214 Alkalmasint valamely vidék leírásában az ott található valamelyik állatfaj jelzője.

215 Sardinia szigetéről.

216 *Solinus* szerint (IV, 1.) *Timaeus*nál *Sandaliotis*nak, *Salustius*nál *Ichmus*ának olvassuk Sardinia nevét.

217 *Aristæus* t. i., a ki *Sall.* szerint fiának, *Actæon*nak, szerencsétlensége után anyja biztatására elhagyta *Thebaet* s a még ember nem lakta *Cea* szigetére, majd innen *Dædalussal* *Sardiniába* kelt át. *Serv. ad Verg. Georg. I, 14.*

218 A 9. és 10. valószínűleg a *Sertoriushoz* menekült száműzöttekre vonatkozik.

219 T. i. a *Metellusét*, a kinek a helyébe *Pompeius*t küldték vezérnek.

220 *Cn. Pompeius*.

221 Ugyanaz.

222 *Cn. Pompeius*.

223 *Pompeius* félt *Sullát* seregestül engedni vissza *Rómába*, azért akarta megakadályoztatni *Herenniussal* diadalmenetben való bevonulását.

224 *Pompeius*, *Hispaniába* menet, a *gallusok* legyőzése után *Narbo-tartományban* töltötte a telet s így volt alkalma tanácskozni a *gallus főemberekkel*.

225 Talán *Cn. Sicinius trib. plebis*.

226 Talán u. a. néptribunus nyilvánítja itt óhajtasát *Sulla* s az úri párt zsarnoki nyomásának enyhítésére nézve.

227 *Cn. Sicinius* a 76. év egyik consulát, *C. Scribonius Curiót*. *Val. Max. 9, 14, 5.*

228 Talán *Curio* szólítja föl erre *Siciniust*.

229 *V. ö. Frontin, 2, 5, 31.* Ide tartozik a következő is.

230 T. i. a *lauróiak*, a kik e miatt megadták magukat *Sertorius*nak.

231 Ország, valószínűleg *Gallia*, a hol *Metellus* 76/75. évben telet.

232 *V. ö. Frontin, 4, 1, 43.*

233 Talán a *dalmaták*. *V. ö. Tertull. de an. 20.*

234 *Cosconius*.

235 *Cn. Aufidius Orestes* *proprætor* hódította meg *Pamphiliát* v. *Pisidiát*.

236 Valószínűleg *C. Cotta* indítványára.

237 Latin neve *Via Sacra*, mely a Titus-ívnél ért a fórumra s ezen át vitt a Capitolium feljárójához.

238 Valószínűleg a 75-iki népzendülés lecsendesítéséhez.

239 Cotta 91-ben, Livius Drusus meggyilkolása s pártja vere-sége után számkivetésbe ment, a honnan csak 82-ben tért haza.

240 Érti szónoki tehetségét.

241 Az Aurelius-törvény hozatala idejében Opimius támasztotta zavarokra vonatkoztatható. Az Apollo-ünnep ideje: júl. 6—13. Hogy Opimius v. Cotta beszélt-e akkor, vagy más valaki, nem tudjuk. V. ö. Ascon. ad Cic. or. pro Cornel. 59 K.

242 V. ö. Plut. Pomp. 21.

243 Perperna?

244 Új-Karthágo.

245 Ugyanaz.

246 Metellus Segoviánál. — V. ö. Frontin. 2, 3, 5.

247 Plut. Sert. 19.

248 V. ö. Plut. Sert. 19.

249 Talán az a hispániai katona, a ki Pompeiust megsebesítette.

250 V. ö. Plut. Pomp. 19.

251 A saguntumi csata kezdetére illik.

252 Plut. Sert. 21.

253 A győzelem istennőjének szobra.

254 Valószínűleg Nicomedesről és követeiről van itt szó.

255 Mithridates. V. ö. Vell. Pat. 2, 18.

256 Mithridatesben.

257 Fi- s nőtestvérét is megölette — említi róla Sall. — Schol. Gron. ad Cic. de imp. Pomp. 22.

258 Mithridates követének visszaérkezése Sertoriustól.

259 V. ö. Curt. Ruf. 3, 10.

260 Kbl. 3000 m. A Taurus bércei értendőek.

261 Azon a részen terméketlen, mocsaras Phrygia földje.

262 Cilicia és Isauria lakói.

263 Éjjél felé.

264 Mindkét részről Ó-Isaura, ázsiai város, lakói; vagyis a városbeliek és a római sereg hátát fenyegető fölmentő sereg.

265 A hispanusok. V. ö. Plut. Sert. 19.

266 Sertorius. V. ö. u. o.

267 A hispaniai nők.

268 Valószínűleg Titurius zászlóaljai, mikor Galliából Celtiberiába vonultak.

269 T. i. Pompeius seregétől.

270 Pompeius.

271 Pompeius ekkor 31 éves kora mellett proprætor volt.

272 Ha ő 77. őszén ment Hispaniába, a 75. év végén még nem beszélhetett három évről, csak túlozva, vagy a külön számú éveket külön számítva.

273 Burnouf tetszetős magyarázata szerint Pompeius serege győztes lesz ugyan a harcokban, de hazaüzi Hispaniából az éhség; Sertorius vereséget szenved ugyan a harcokban, de ellenállás nélkül vonulhat be Itáliába s így lesz mintegy győztes.

274 M. Antonius. Okát megtudjuk a köv. töredékből. V. ö. Ps. Ascon. ad Cic. Verr. I, 60.

275 Antonius valamelyik ligúriai tengerparti város keskeny bejáratát kikötőjébe próbált behatolni, de sikertelenül; alvezére, Mamercus, sem képes üldözni az azon erősség lakóit segítő kalózokat; elhatározzák tehát, hogy átkelnek Hispaniába.

276 Antonius nem a sziget ellen intéz támadást, hanem a parti hegyfokon emelkedő ellenséges erősség ellen. Ez a sziget s a Dilunus-folyó különben ismeretlen.

277 V. ö. Cass. Dio 36, 23, 2.

278 V. ö. Flor. 1, 42.

279 Creta?

280 V. ö. Lact. i. d. 21, 41. Serv. ad. Aen. 3, 104; 8, 352.

281 M. Antonius.

282 L. Quintius. V. ö. Cic. Cluent. 77.

283 Lucullus. V. ö. Plut. Luc. 7.

284 Mithridates serege. Plut. Luc. 7.

285 V. ö. App. Mithr. 71.

286 U. o.

287 Lucullus katonái Phrygiában.

288 V. ö. Plut. Luc. 9.

289 T. i. a tornyos hajóról — Cyzicus ostrománál.

290 A Dindymus-hegyről t. i., a hol az istenek hatalmas anyjának, Cybelének, temploma volt. V. ö. Amm. Marc. 22, 8, 5.

291 E két töredék (25—26) a római sereg ama részére vonatkozik, mely Mithridatessel Cyzicus ostroma alatt titkon összejátszott.

292 V. ö. App. Mithr. 73—74.

293 T. i. a faltörő-gépek, hogy így megrongálhassák vagy föl-ránthassák velük a falra.

294 V. ö. Plut. Luc. 11.

295 Valószínűleg a galliai Narbo-tartományban a 75. és 74. év össze nem hozott elég gabonát. V. ö. Ep. Pomp. 9.

296 T. i. a Rómával barátságos vagy szövetségi viszonyban levő országokat.

297 A 77. évben Kr. e.

298 Érti L. Siciniust, a kiről föntebb szólt.

299 A Valerius-Horatius-féle egyik törvény (449. Kr. e.) általános kötelező erővel ruházta föl a tribunusok vezetése alatt gyűlésező közpolgárság (plebejusok) határozatait; a Publilius Volero törvénye (471. Kr. e.) pedig az összes tribusok gyűlései jogává tette a közpolgárság tisztviselőinek, a néptribunusoknak a választását s evvel kivonta a patriciusok kizárólagos befolyása alól.

300 A nemesek egyik ősi kiváltsága volt az, hogy házukban felrakhatták a falra őseik viaszképeit sorjában.

301 Egy kismérő 8-73 liter. Ennek ötszörösét kapta tehát egy-egy polgár.

302 Lucullus Thráciában.

303 Maurenbrecher ezt Lucullusnak a pontusi hajóhaddal vitt csatájára vonatkoztatja.

304 Lucullus talán a Bosporusból.

305 V. ö. Plut. Luc. 13.

306 V. ö. U. o. *Triplex fluctus*-sal másítja Sall. a gör. *τριπλοια-τ*.

307 V. ö. Plut. Luc. 14. *Amisos* genitívusát *Amisi-t* talán itt említette föl Sall. Probus cathol. 4.

308 Itt kezdődik Pontus leírása. Ide vág a felhozott töredékeken kívül Serv. ad Aen. 2, 312. 325. Porphy. ad Horat. carm. I, 17, 18. Nonius XII. p. 524. s Gell. n. a. 10, 7, 1. A római birodalomban a Nilus után legnagyobb folyó az Ister vagy Duna. Sall.

309 A Fekete-tengerrel volt vonatkozásban az Argonauták útja, az aranygyapjas kos és Medea mondája, valamint Achilles egy zsákmányoló kirándulása Trója alól.

310 V. ö. Mela 2, 1.

311 V. ö. Mela 1, 8.

312 E két töredék valószínűleg a Sertorius ellen szőtt összeesküvésre vonatkozik, melyet egy celtiber talán levélben hozott neki tudomására, de vádja ellen az összeesküvők, nevezetesen Tarquitiust, védekeznek,

- 313 V. ö. App. 115. Front. 2, 5, 32.
- 314 V. ö. Thuk. 2, 70.
- 315 V. ö. Arriani anab. 5, 29. Diodor. 17, 95.
- 316 Valószínűleg Spartacus, a kit a gladiatorok fejének (princeps gladiatorum) is nevezett talán épen e fejezet elején: Schol. ad Hor. epod. 16, 6.
- 317 Spartacus Clodiussal a Vezuvhoz.
- 318 V. ö. Plut. Crass. 9.
- 319 Talán a Varinius-seregre vonatkozik.
- 320 Éjjel 9—12 óra közt.
- 321 Crixus kelta származású s rabszolga-társa volt Spartacusnak.
- 322 *Publipor* (Publii puer) rabszolga voltát már a neve mutatja. Valószínűleg egyike volt Spartacus tisztjeinek.
- 323 Spartacus mondhatta ezt, a kinek az volt a törekvése, hogy fegyverrel ellássa szökevény-társait.
- 324 A halottakat?
- 325 T. i. a vesszőből font pajzsokhoz. V. ö. Serv. ad Aen. 7, 632.
- 326 V. ö. Serv. ad Georg. 3, 383.
- 327 Metrophanes és talán Fannius alatt Mithridates 73. évben hajóhadat küldött Itáliába és Hispaniába. Ez az Aegeus-tengeren vereséget szenvedett Lucullustól, majd a vihar is nagyon megrongálta, a rómaiak pedig széjjelszórták, úgy hogy a parancsnokok meg akartak hódolni s e tárgyban kívántak értekezni a római tanácsossal. A tanács azonban cseltől tartva előbb szorgalmas fürkészést rendelt el azon csónakokon, melyeket azok a folyótorkolathoz küldöttek.
- 328 Valószínűleg Tenedos szigeténél a Triarius-vívta ütközetben.
- 329 Lucullus Cabiránál.
- 330 V. ö. még a cabirai ütközethez Serv. ad Aen. 12, 282. és Plut. Luc. 15.
- 331 Mithridates.
- 332 A római sereg Mithridates megfutamodása után ennek táborába.
- 333 V. ö. Plut. Luc. 17.
- 334 V. ö. Plut. Luc. 18.
- 335 Plut. u. o. 19.
- 336 U. o.
- 337 Heraclea városában.
- 338 72. év őszén Crassus a katonaszedéskor.

339 V. ö. Plut. Crass. 10.

340 Calabria és Apulia.

341 52 km.

342 90 km.

343 V. ö. Flor. 2, 8, 13.

344 V. ö. Cic. in Verr. 5, 5.

345 V. ö. Plut. Crass. 10.

346 U. o.

357 U. o.

348 V. ö. Plut. Crass. 11.

349 U. o.

350 U. o.

351 V. ö. u. o.

352 U. o.

353 V. ö. Plut. Pomp. 21.

354 Pompeius. V. ö. Cic. Verr. I, 45.

355 T. i. Pompeius. V. ö. Plut. Crass. 12. — Mivel Crassus idősebb volt Pompeiusnál kor tekintetében 8 évvel, itt a hivatalra értendő a „*collega minor*“ elnevezés; Pomp. u. i. 76-ban ment Hispaniába mint *proprætor*, Crassus pedig 72-ben mint *prætor*. Mikor 71-ben visszatértek, rangban egyenlők voltak, de Crassus fiatalabb *proprætor* volt.

356 T. i. Metellus.

357 Valószínűleg a barátság Pompeius és Crassus közt.

358 Antonius.

359 Verres.

360 Cicero. V. ö. Lact. d. i. 6, 18, 26.

361 V. ö. Cic. Verr. I, 6.

362 Appius Clodius alvezér. V. ö. Plut. Luc. 21.

363 V. ö. Plut. Luc. 21.

264 Lucillusnak a Valerius-féle legiókba tartozó katonái, a kik előbb vonakodtak Tigranes és Mithridates ellen vonulni Armeniába.

365 V. ö. Plut. Luc. 24.

366 V. ö. Dio ap. Xiphil. p. 3.

367 V. ö. Dio fr. 61.

368 Plut. Luc. 26.

369 Plut. Luc. 27.

370 U. o. 29.

371 Mintegy 46 millió korona.

372 Hogy hibás volt-e csakugyan Archelaus, Mithridates e görög származású vezére, a ki annyi diadalt aratott neki, kétséges.

373 V. ö. Plut. Luc. 33.

374 Lucullus, mikor a parthusok ellen készülődik.

375 V. ö. Plut. Luc. 31.

376 A rómaiak az Arsania-folyó mellett, mikor a lovassági diadal után az armeniaiakra támadnak.

377 V. ö. Dio, 6, 3. Ezt megelőzőleg írta talán Sall., hogy a Tigris és Euphrates forrásait Armeniában mutogatják; ezek hosszas kigyózás után messze elválnak. A közrefogott terület neve Mesopotamia. (Hier. onom. sacr. p. 117 L.) A mesopotamenusok nagyon féktelenek a bujaságban, mind a két nemhez tartozók egyaránt (Schol. ad Juven. I, 104).

378 Dio. 7, 1.

.000,000 sest. a. m. kbl. 66,000 kor. U. o. 38, 3.

380 Dio 1, 8.

381 V. ö. U. o. 9, 2.

382 Mithridates.

383 Ugyanő.

384 Ugyanaz.

385 Mithridates lábsebét szittyá orvosok kigyóméreggel gyógyították s a méreg erejét ellenszerrel vették el.

386 V. ö. Dio 12, 4.

387 V. ö. Plut. Luc. 34. Dio 14, 4.

388 P. Clodius, a kire az előbbi pont is vonatkozik.

389 V. ö. Dio 14, 4.

390 Dio 15, 1.

391 V. ö. Dio 17, 2.

392 Menemachos? V. ö. Dio, u. o.

393 Kalózkod?

394 Pompeius. — V. ö. Dio 24, 5.

395 V. ö. Val. Max. 5, 2, 9.

396 Pompeius. V. ö. Dio 29, 2.

397 Trebellius v. Roscius, a kiket a Gabinius-törvény megakadályozására fölbéreltek.

398 Catulus.

399 Catulus beszéde. V. ö. Dio 37.

400 E hiányos hely Pompeiusra vonatkozik. V. ö. Plut. Pomp. 27.

401 Piso consulnak. V. ö. Ascon. in Corn. p. 51 K.

402 A hajósok vagy dalütemre vagy ütemszerű kiáltásra működtek az evezőkkel.

403 A Kaszás-csillag.

404 Ebéd végeztével kérte elő valaki sietve a lábbelijét, melyet levetett, mikor az asztal mellé heveredett ebédelni.

405 Valami tekintet függésben tartja, tartózkodásra kényszeríti a hőst.

406 Hypermeter.

TARTALOM.

	Lap.
Előszó	5
Bevezetés	9
Caius Sallustius Crispus	9
I. fejezet: Sallustius életrajza	9
II. fejezet: Művei	23
III. fejezet: Befejezés	38
Sallustius támadó-beszéde M. Tullius ellen	44
A Julius Caesarhoz intézett levelek	52
A Iugurtha-háború	92
A Catilina-féle összeesküvés	296
A Történetek töredékei	398
Tulajdonnév-jegyzék	516
Magyarázó jegyzetek	544

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestben megjelent:

GÖRÖG ANTHOLOGIABELI EPIGRAMMÁK.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Ponori Thewrewk Emil**.

Ára füzve 2 K. — Görögül és magyarul 4 K.

CATO BÖLCΣ MONDÁSAI.

Szövegét megállapította, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta

Dr. Némethy Géza.

Ára füzve 80 f. — Latinul és magyarul 1 K 20 f.

HERODOTOS TÖRTÉNETI KÖNYVEI.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Geréb József**.

- I. kötet. I—III. könyv. 2 K 80 f. Görögül és magyarul 5 K 60 f.
II. kötet. IV—VI. könyv. 2 K 40 f. Görögül és magyarul 4 K 80 f.
III. kötet. VII—IX. könyv. 2 K 80 f. Görögül és magyarul 5 K 60 f.
-

LYKURGOS BESZÉDE LEOKRATES ELLEN.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Finácz Ernő**.

Ára füzve 1 K — Görögül és magyarul 1 K 40 f.

C.Velleius PATERCULUS. Róma történetéről irt két könyve.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Szölgyény Ferencz**.

Ára füzve 1 K 60 f. — Latinul és magyarul 3 K.

DEMOSTHENES BESZÉDEI.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Dr. Gyomlay Gyula**.

Második rész. Második kötet.

Ára füzve 4 K. — Görögül és magyarul 6 K.

SUETONIUS CSÁSZÁROK ÉLETRAJZAI.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Dr. Székely István**.

Ára füzve 4 K 80 f. — Latinul és magyarul 8 K.

PROPERTIUS ELÉGIÁI.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Csengeri János**.

Ára füzve 4 K. — Latinul és magyarul 6 K.

PLATON EUTHYPHRONJA,

SOKRATES VÉDŐBESZÉDE, KRITONJA ÉS PHAIDONJA.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Simon József Sándor**.

Ára füzve 2 K 40 f. — Görögül és magyarul 4 K.

Folytatás a tuloldalon.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent:

CICERO BRUTUSA.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Posch Árpád**.

Ára füzve 4 K. — Latinul és magyarul 6 K.

BACCHYLIDES KÖLTEMÉNYEI.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Hegedüs István**.

Ára füzve 1 K 80 f. — Görögül és magyarul 2 K 60 f.

PUBLIUS VERGILIUS MARO ECLOGÁI.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Dr. Vietórisz József**.

Ára füzve 80 f. — Latinul és magyarul 1 K 20 f.

A. GELLIUS „ATTIKAI ÉJSZAKÁK“

Fordították **Barcza József** és **Soós József**.

I. kötet. I—IX. könyv füzve 3 K 50 f. — Latinul és magyarul 8 K.

II. kötet. X—XX. könyv füzve 3 K 50 f. — Latinul és magyarul 8 K.

PLATON ÁLLAMA.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Simon József Sándor**.

Ára füzve 5 K. — Latinul és magyarul 10 K.

LUCIUS ANNAEUS SENECA ERKÖLCSI LEVELEK.

Fordította **Barcza József**.

I. kötet. I—X. könyv füzve 4 K 50 f. — Latinul és magyarul 10 K.

II. kötet. XI—XX. könyv füzve 4 K 50 f. — Latinul és magyarul 10 K.

HOMEROS ILIASA.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Ponori Thewrewk Emil**.

Első kötet I—VI ének.

Ára füzve 3 K. — Görögül és magyarul 6 K.

EURIPIDES: HERAKLES. — HIPPOLYTOS.

Fordították **Latkóczy Mihály** és **Csengeri János**.

A görög szöveget kiadta, a bevezetéseket és jegyzeteket írta **Csengeri János**

Ára füzve görögül és magyarul 7 K 20 f.
